

C
I
L
T
13
SAYI 2
TEMMUZ 2023

KUSBD

*Kırıkkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi*

Journal Of Social Sciences
Kırıkkale University July 2023 Volume:13 Issue:2

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBD

SOSYAL BİLİMLER

DERGİSİ

Kirikkale University Journal of Social Sciences

TEMMUZ/JULY 2023

Cilt/Vol: 13

Sayı/Issue: 2

ISSN 2146-2879
e-ISSN 2717-6231

KUSBD
Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences
Yıl/Year: 2023 Cilt/Vol: 13, Sayı/Issue: 2

2011 yılında yayın hayatına başlayan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ocak ve temmuz aylarında yılda iki sayı olarak yayımlanan **ULUSLARARASI** hakemli elektronik bir dergidir. Çok disiplinli bir dergi olan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin tüm alanlarına açıktır. Yayımlanan makalelerde belirtilen görüşler yazarlarına aittir. Yazıların yayımlanması, derginin ya da üniversitenin bu görüşleri savunduğu anlamına gelmemektedir.

Kırıkkale University Journal of Social Science is a peer-reviewed **INTERNATIONAL** e-journal, which begin to be published in 2011 and is published twice per year in January and July. Kırıkkale University Journal of Social Science, which is a multidisciplinary journal, welcomes all contributions from all disciplines of social science. The opinions expressed in the articles published are the author's own and do not reflect the view of the journal or university.

xii

Derginin Tarandığı İndeksler/The Journal Is Indexed In

Dergi İletişim ve Yazışma Adresi/Contact Information and Correspondence Address
Telefon No/Phone Number: +90 0318 357 35 92 Faks/Fax: +90 0318 357 35 97
e-mail: sbd@kku.edu.tr
web: <https://kusbd.kku.edu.tr/Idari> <http://dergipark.gov.tr/kusbd>
Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Merkez Yerleşke,
71450, Yahşihan-Kırıkkale

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2023 Cilt/Vol: 13, Sayı/Issue: 2

Baş Editör/Editor in Chief

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

xiii

Editörler/Editors

Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN

Doç. Dr. Adem YILDIRIM

Doç. Dr. Hamdi Gökçe ZABUNOĞLU

Doç. Dr. Ziya TOK

Editör Yardımcısı/Asistant Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZMEN

ALAN EDİTÖRLERİ/FIELD EDITORS

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ, (*Arap Dili ve Edebiyatı/Arabic Language and Literature*)

Doç. Dr. Duran İÇEL, (*Fransız Dili ve Edebiyatı/French Language and Literature*)

Doç. Dr. Halis AYHAN, (*Uluslararası İlişkiler/International Relations*)

Doç. Dr. Kamil ŞAHİN, (*Sosyoloji/Sociology*)

Doç. Dr. Salim PİLAV, (*Türkçe Eğitimi/Turkish Teaching*)

Doç. Dr. Ziya TOK, (*Çeviribilim/Translation Studies*)

Dr. Öğr. Üyesi Hakan DOĞAN, (*Tarih/History*)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZMEN, (*Fars Dili ve Edebiyatı/Persian Language and Literature*)

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ (SPELLING and LANGUAGE EDITORS)

Almanca/German, Öğr. Gör. Nurhayat YALÇIN (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Arapça/Arabic, Arş. Gör. Ayşe Nur UĞURLU (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Farsça/Persian, Arş. Gör. Güngör LEVENT MENTEŞE (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Fransızca/French, Arş. Gör. Abuzer Hamza KAYA (*Kırıkkale Üniversitesi*)

İngilizce/English, Arş. Gör. Selim Ozan ÇEKÇİ (*Kırıkkale Üniversitesi*)

BİLİM ve YAYIN KURULU/SCIENCE and EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Ali TAŞ, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Asım SALDAMLI, *Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Cemalettin İPEK, *Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Deniz Türsel ELİİYİ, *Bakırçay Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Harun BAL, *Çukurova Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hasan Said Ghazala, *Umm Al-Qura University, Suudi Arabistan*
Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Lamia Khalil Hammad, *Yarmouk University, Ürdün*
Prof. Dr. Muhittin Eliaçık, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Mustafa BALCI, *İstanbul Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ömer ANAYURT, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Öznuur ÖZTOSUN ÇAYDERE, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ, *Gazi Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramoul Khaled, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Rawaa Mahmoud Hussain, *ABD*
Prof. Dr. Sarah Kouder Rabah, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Tlemcani Benyoucef, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Veysel EREN, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Hakan DÜNDAR, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. İbrahim Alkhalidi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Khaled Mustafa Apdelhadi Sarahna, *Islamic Sciences College, Filistin*
Doç. Dr. Khamis bin Majed bin Khamis al Sabari, *University of Nizwa, Umman*
Doç. Dr. Melih ÖZÇALIK, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi*
Doç. Dr. Mohammad Jaber Thalgi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Mutlu TÜRKMEN, *Bartın Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Nedim YILDIZ, *Ankara Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Peri Uran Murphy, *Yalova Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Salim PİLAV, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Semra BORAN, *Sakarya Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Zübeyir TURAN, *Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye*
Dr. Ahmad Haji Safar, *Qatar University, Katar*
Dr. Ali Mohammad Ali Ghareeb, *Islamic Sciences College, Filistin*
Dr. Gamal Abd Elghany, *Helwan University, Mısır*
Dr. Khalid Youssuf Al Mulla, *Qatar Heritage and Identity Centre, Katar*
Dr. Khaled Karim, *Elte University, Macaristan*
Dr. Ouahiba Guetouche, *University of Algiers 2, Cezayir*

SAYI HAKEMLERİ/REFEREES OF VOLUME

- Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Birol ALVER (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bülent AKBABA (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Fatih SAKALLI (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hande ŞAHİN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hasan ATAK (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hatice Hicret ÖZKOÇ (*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi*)
Prof. Dr. Nuriye SEMERCİ (*Bartın Üniversitesi*)
Prof. Dr. Nurten GÖKALP (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Recai ÖZCAN (*Düzce Üniversitesi*)
Doç. Dr. Alev ÜSTÜNDAĞ (*Sosyal Bilimler Üniversitesi*)
Doç. Dr. Aytaç ÇELTEK (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ercan AKTAN (*Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi*)
Doç. Dr. Fikret ÇELİK (*Anadolu Üniversitesi*)
Doç. Dr. İbrahim BOZACI (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. İclal ÜNÜVAR (*Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*)
Doç. Dr. Kayhan ATİK (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet DOĞAN (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mesut CEVHER (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mesut DOĞAN (*Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi*)
Doç. Dr. Musa DEMİR (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mustafa İsmail DÖNMEZ (*Selçuk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Recep Batu GÜNÖR (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Doç. Dr. Selda ÖZER (*Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Doç. Dr. Senem CEYLAN (*Dokuz Eylül Üniversitesi*)
Doç. Dr. Servet SAY (*Selçuk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Uğur Köksal ODABAŞ (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (*Giresun Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmad Shaikh HUSAYN (*Kilis 7 Aralık Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ati MERÇ (*Pamukkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Fahrettin COŞGUNER (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Güner DOĞAN (*Çankırı Karatekin Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Murat ÖZDEMİR (*Giresun Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Nihal KALAYCI OFLAZ (*İstanbul Medipol Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Recep ÇİNKİLİÇ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Recep YÜRÜMEZ (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Dr. Ahmet İSMAİLOĞLU (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Dr. Malik Uğur DADAK (*Dicle Üniversitesi*)
Dr. Mustafa BÖLÜKBAŞI (*Uşak Üniversitesi*)

Baş Editörden,

Değerli okuyucular, kıymetli araştırmacılar,

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin yeni sayısı ile yeniden huzurlarınızdayız.

Dergimiz yayın kalitesinden, ilkelerinden ve etik değerlerden ödün vermeden belirlediği vizyonu doğrultusunda farklı indekslere girme yolunda emin adımlarla ilerlemekte, alanında öncü olma rolünü sürdürmek için yoğun bir gayret göstermektedir.

Kıymetli okuyucularımız dergimize olan ilginin artarak devam ettiğini görmekten mutluluk duyuyoruz. Dergimize bu sayıda yayınlanmak üzere pek çok makale gönderilmiştir. Her bir makale dergimizin yayın ilkeleri doğrultusunda incelenmiş ve gerekli şartları sağlayan makaleler hakem sürecine dahil edilmiştir. Olumlu rapor alan çalışmalar yayın kurulumuzca hakem raporları dikkate alınmak suretiyle incelenmiş ve 15 makalenin yayınlanmasına karar verilmiştir. Dergimize gönderilen makalelerden gerekli kriterleri sağlayamadığı için ön inceleme ve hakem değerlendirmeleri neticesinde red alanlar, yazarlara iade edilmiştir.

Önümüzdeki sayıdan itibaren, farklı üniversitelerden yazılara daha fazla yer vermek ve ULAKBİM'in kriterlerini daha iyi uygulamak adına Kırıkkale Üniversitesindeki hocalarımızın makalelerini, o sayıda yayınlanan makalelerin oranına göre %50 olarak sınırlandırıyoruz.

Her biri bir emek ürünü olan makaleleri sizlere ulaştırmanın heyecanı içerisindeyiz. Keyifli okumalar diliyorum.

Yeni sayımızda görüşmek üzere...

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ
Baş Editör

İÇİNDEKİLER/CONTENST

Editörden.....xvii

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLES

2023 Kahramanmaraş Depremlerinin BIST Banka ve Sigorta Piyasasına Etkisi Üzerine Bir Olay Çalışması Analizi

An Event Study Analysis on The Effect of 2023 Kahramanmaraş Earthquakes on BIST Bank and Insurance Markets

Murat KIRKAĞAÇ, Esra KARPUZ.....387-401

COVID-19 Salgınının Sanayi Üretimi Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: OECD Ülkeleri Örneği

An Investigation of the Impact of the Covid-19 Output on Industrial Production: The Case of OECD Countries

Sabri Kaan HALICI, Nazan ŞAHBAZ KILINÇ.....403-419

Punctuation Errors in Writing in English

İngilizce Yazma Becerisinde Noktalama Hataları

Nejla GEZMİŞ.....421-432

Oryantalist Yaklaşımların Çeviriye Etkisi Üzerine Mikro Bir İnceleme

Micro Examination on The Effect of Orientalism on Translation Activities

Sezer YILMAZ.....433-442

Eleştirel Düşünme Becerisi Ölçeğinin Geliştirilmesi (Ortaokul Örnekleme)

Development Of Critical Thinking Skills Scale (Secondary School Sample)

Hilal KARABULUT, Hasan GÖKÇE, İshak Afşin KARİPER.....443-461

Hilmi Ziya Ülken'de İnsan Olma Mertebesi: Aşk Ahlakı

The Level of Being Human in Hilmi Ziya Ulken: The Love Ethics

Mustafa SARP.....463-483

Sancak Bölgesi Osmanlı Vakıfları

Ottoman Foundations of the Sancak Region

Mehmet Esat SARICAOĞLU, Ahmet ÖZENSOY.....485-506

Mirzâ Kûçek Han Hayatı ve Siyasî Mücadeleleri

Mirzâ Kûçek Khan Life and Political Struggles

Kasım EVLİ.....507-530

Bir Karikatüristin Bakış Açısından İkinci Dünya Savaşı:
Ramiz Gökçe Karikatürlerinde Mizah ve Savaş
The Second World War from A Cartoonist's Perspective:
Humor And War in Ramiz Gökçe Cartoons
Elif Ceren YALÇINER.....531-575

Türkmen Dil Âlimi Pıgam Azimov ve Kronolojik Kaynakçası
Turkmen Language Scholar Pıgam Azimov and His Chronological References
Yakup SARIKAYA.....577-599

Capar Saatov'un "Tekrar Doğan Güneş Işığı" Adlı Hikâyesinin
Yapı ve Anlatım/Üslup Yönünden İncelenmesi
Exploring Capar Saatov's "Tekrar Doğan Güneş Işığı" (The Sunrise Rerisen)
Regarding Structure and Expression/Style
Cuma BOLAT.....601-618

Mısır Atasözlerinin Türk Atasözleri ile Karşılanması
Corresponding Egyptian Proverbs with Turkish Proverbs
Sayed HASSAN.....619-633

Behçet Kemal Çağlar'ın Sanatında Halaskâr Gazi
Halaskar Gazi in the Art of Behçet Kemal Çağlar
Ünal KURTOĞLU.....635-658

DERLEME MAKALE/REVIEW ARTICLES

Kişiler Arası Duyarlılık ve İlişkili Diğer Psikolojik Değişkenler
Interpersonal Sensitivity and Other Related Psychological Variables
Ayşe Gülhan ÇAKAL, Nuray TAŞTAN.....659-678

SANAT ve EDEBİYAT MAKALESİ/ART and LITERATURE ARTICLES

بين السيرة والرواية الخروج من التوثيقية إلى الأدبية

Biyografi ve Roman Arasında Belgeselden Edebiyata Çıkış
Between the Biography and the Novel Exit from the Documentary to Literary
Mamdouh FARRAG.....679-695

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 04.05.2023 Kabul/Accepted: 09.06.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 387-401.

2023 KAHRAMANMARAŞ DEPREMLERİNİN BIST BANKA VE SİGORTA PİYASASINA ETKİSİ ÜZERİNE BİR OLAY ÇALIŞMASI ANALİZİ

Murat KIRKAĞAÇⁱ, Esra KARPUZⁱⁱ

Öz

Bu çalışmanın amacı, 2023 Kahramanmaraş depremlerinin Borsa İstanbul'un endekslerinden olan banka endeksinde (XBANK) işlem gören bankaların ve sigorta endeksinde (XSGRT) işlem gören sigorta şirketlerinin pay senedi getirileri üzerindeki etkisinin tespit edilmesidir. Bu amaçla 12 banka ve 6 sigorta şirketine ait pay getirilerinde depremler süresince meydana gelen değişimler olay çalışması metodolojisi ve bağımlı örneklem t-testi kullanılarak incelenmiştir. Olay çalışması analizi sonuçları depremlerin BIST Banka ve Sigorta Endeksleri üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Depremler ile birlikte, endekslerde yer alan bankaların ve sigorta şirketlerinin kümülatif anormal getirilerinde ani bir şok ile önemli düşüşler meydana gelmiştir. Olay penceresi süresince bu düşüşler daha sonra yukarıya doğru eğilim gösterse de depremin banka ve sigorta endeksinde yer alan şirketler üzerindeki etkisi negatiftir. Banka ve sigorta şirketlerine ilişkin olay çalışması yöntemiyle hesaplanan CAR değerlerinin ortalamaları arasında bir farklılık olup olmadığını test etmek için bağımlı örneklem t-testi uygulanmıştır. Test sonuçlarına göre deprem günü öncesi ve sonrası CAR ortalamaları farklı olup, söz konusu farklar istatistiksel olarak anlamlıdır.

Anahtar Kelimeler: Deprem, Olay Çalışması, BIST Banka, BIST Sigorta.

An Event Study Analysis on The Effect of 2023 Kahramanmaraş Earthquakes on BIST Bank and Insurance Markets

Abstract

The objective of this paper is to specify the effect of the 2023 Kahramanmaraş earthquakes on the stock returns of the banks traded in the bank index (XBANK) and the insurance companies traded in the insurance index (XSGRT) which are the indexes of Istanbul Stock Exchange. For this purpose, changes in the stock returns of 12 banks and 6 insurance companies during the earthquakes were examined with event study method and the paired sample t-test. As a result of the event study analysis, the effect of the earthquake on the BIST Bank and Insurance Index is statistically significant. Along with the earthquake, a sudden shock and significant decreases occurred in the cumulative abnormal returns of the banks and insurance companies included in the Indexes. During the event window, these decreases tend to be upwards later on, but the impact of the earthquake on banks and insurance companies is negative. In order to test whether there is a difference between the averages of the CAR values calculated by the event study method for banks and insurance companies, the paired sample t-test is applied. According to the test results, the CAR averages before and after the earthquake day are different, and these differences are statistically significant.

Keywords: Earthquake, Event Study, BIST Bank, BIST Insurance.

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sigortacılık ve Risk Yönetimi Bölümü, e-posta: murat.kirkagac@dpu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2703-8768.

ⁱⁱ Arş. Gör, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, e-posta: esra.karpuz@dpu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2765-4082.

Structured Abstract

A natural disaster is a risk and an event that mostly occurs outside of people's will, causes material loss and loss of life, and has a great impact. The main types of natural disasters can be listed as earthquake, landslide, avalanche, volcanic eruption, erosion, flood, tsunami. When the natural disasters that took place in the past in Turkey are examined, it is obvious that the greatest damage, both material and moral, is experienced as a result of the earthquake disaster.

Two earthquakes with magnitudes of 7.8 Mw and 7.5 Mw occurred in Turkey on February 6, 2023, at 04.17 and 13.24, with epicenters in Pazarcık and Ekinözü districts of Kahramanmaraş, respectively. According to official numbers, at least 50,783 people lost their lives and more than 122 thousand people were injured due to earthquakes in Turkey. Although the loss of life and moral loss caused by the Kahramanmaraş earthquake of February 6, 2023 is very high, the earthquake also had financial effects. Kahramanmaraş Earthquakes are also likely to have financial effects on banks and insurance companies.

The objective of this paper is to find out the effects of the 2023 Kahramanmaraş earthquakes on the stock returns of banks traded in the bank index (XBANK) and insurance companies traded in the insurance index (XSGRT), which are the sub-indexes of Istanbul Stock Exchange. In order to achieve this objective, the predictions of investors' abnormal returns during the 2023 Kahramanmaraş Earthquake were examined by the event study method, which is frequently used in the finance literature.

The event study method is often used to examine the financial effects of certain events. The event study method is a statistical method used to examine the effect of one or more events on the financial indicator value.

In this study the effect of the 2023 Kahramanmaraş Earthquake on banks and insurance companies is examined, and it is predicted that the study will contribute to the literature in this direction unlike other studies in the literature.

388

In the study, daily data for the period of 9 January 2023-10 March 2023 were used. In the study, the day of the event was taken as February 6, 2023, when the Kahramanmaraş earthquakes took place. Whether there is an abnormal return or not is determined by analyzing the difference between the market returns of the stock returns 20 days before and 20 days after the event day. In other words, abnormal returns were detected for 40 days (-20, +20) before and after the event. Afterwards, whether these abnormal returns are different from zero or not was determined by single-sample t-test statistics.

In this study, it was assumed that there is an efficient market tested by proving the hypothesis H_1 (positive abnormal return is obtained during the earthquake event) during the Kahramanmaraş Earthquakes based on the Efficient Markets Hypothesis developed by Eugene Fama. These hypotheses measure the efficiency of the market. In this case, if the market is active, it is not possible to obtain abnormal returns during the Kahramanmaraş Earthquakes.

Following this analysis, the effect of the earthquake on the BIST Bank and Insurance Indices was found to be statistically significant. Along with the earthquake, there was a sudden shock and decrease in the cumulative abnormal returns of the banks included in the index during the 5 days after the earthquake. Although the effect diminishes in the following few days, the impact of the earthquake on the banks included in the bank index is negative during the event window. In the insurance companies included in the index, a significant decrease was experienced in the cumulative abnormal returns during the 10 days following the earthquake day. Even though this decline tended to an upward trend, the impact of the earthquake on the companies included in the insurance index remained negative.

In order to test whether there was a difference between the averages of the CAR values calculated by the event study method for banks and insurance companies, the dependent sample t-test was applied. According to the test results, the CAR averages before and after the earthquake day were different, and these differences were statistically significant.

It can be inferred that natural disasters such as earthquakes are a threat to financial markets. When the results obtained are analyzed in this context, it is realized that the 2023 Kahramanmaraş earthquakes have a negative effect on the companies traded in the BIST bank and insurance indexes.

Giriş

Doğal afet, çoğunlukla insanların iradesi dışında meydana gelen, maddi kayba ve can kaybına yol açan, etki alan büyük olan bir risk ve olaydır. Doğal afet türlerinin başlıcaları deprem, heyelan, çığ, volkan patlaması, erozyon, sel, tsunami olarak sıralanabilir. Afet kaynaklı kayıplar, nüfus artışı, plansız şehirleşme gibi çeşitli nedenlerle son yıllarda artmaktadır. Bu sebeple risk yönetimi ve gibi konuların önemi gün geçtikçe artmaktadır (Prased ve Francescutti, 2017, s. 215).

Türkiye’de geçmişte gerçekleşen doğal afetler incelendiğinde maddi ve manevi en büyük zararı deprem afetinden dolayı uğradığı görülmektedir. Türkiye; Afrika, Avrasya ve Arap levhaları arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra ülke sınırları içerisinde Kuzey Anadolu Fay Hattı, Doğu Anadolu Fay Hattı ve Batı Anadolu Fay Hattı bulunmaktadır. Bu nedenle Türkiye deprem açısından oldukça aktif bir ülkedir (AFAD-Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı).

Deprem doğal afetine daha önce de defalarca maruz kalan Türkiye’de en son, 6 Şubat 2023’te saat 04.17’de ve dokuz saat sonra saat 13.24’ de, merkez üsleri Kahramanmaraş’ın Pazarcık ve Ekinözü ilçeleri olan, 7,8 Mw ve 7,5 Mw büyüklüklerindeki iki deprem meydana gelmiştir. Depremler nedeniyle Türkiye’de resmî kayıtlara göre 50 bin 783’ten, Suriye’de ise 8 bin 476’dan fazla insan hayatını kaybetmiş, toplam 122 binden fazla insan da yaralanmıştır. Depremlerin ardından büyüklüğü 6,7 Mw 'e kadar ulaşan 24 binden fazla artçı deprem gerçekleşmiştir (<https://www.afad.gov.tr/>). Doğu Anadolu Fayı üzerinde meydana gelen ve 11 ile tesir eden bu deprem Türkiye’de cumhuriyet döneminde yaşanan en yıkıcı deprem olarak kayıtlara geçmiştir.

6 Şubat 2023 tarihli Kahramanmaraş depremlerinin yarattığı can kayıpları ve manevi kayıp çok fazla olmakla birlikte, depremin finansal etkileri de olmuştur Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından yapılan açıklanmada, toplamda 1,6 trilyon lira maddi hasarın gerçekleştiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, deprem bölgesine yapılan acil destek ve harcamalar, enkaz kaldırma faaliyetleri, sigorta ödemeleri, gelir kaybı ödemeleri, diğer tüm destek ve harcamaların yanı sıra milli gelir azalması nedeniyle toplamda 351,4 milyar liralık bir kayıp oluşmuştur. Bu büyük felaketin Türkiye’ye olan maliyeti yaklaşık 2 trilyon lira (103,6 milyar dolar) tutarındadır. Bu miktar 2023 yılı milli gelir beklentisinin yaklaşık yüzde 9’u kadar olup 1999 Marmara Depremi kaynaklı maddi kaybın yaklaşık 6 katı kadar daha fazladır (<https://www.hmb.gov.tr/>).

Belirli olayların finansal etkilerini incelemek amacıyla olay çalışması yöntemi sıklıkla kullanılmaktadır. Olay çalışması metodolojisi belirli bir olayın finansal gösterge değeri üzerindeki etkisini incelemek için kullanılan istatistiksel bir yöntemdir (MacKinlay,1997, s. 14).

Bu çalışmanın amacı 2023 Kahramanmaraş depremlerinin Borsa İstanbul’un alt endekslerinden olan banka endeksinde (XBANK) işlem gören bankaların ve sigorta

endeksinde (XSGRT) işlem gören sigorta şirketlerinin pay senedi getirileri üzerindeki etkisinin tespit edilmesidir. Bu amaçla yatırımcıların 2023 Kahramanmaraş Depremi süresince anormal getiri elde etme durumlarına dair tahminler finans literatüründe sıklıkla kullanılan olay çalışması yöntemi ve bağımlı örneklem t-testi ile incelenmiştir. Kırılgan bir ekonomiye sahip olan Türkiye’de meydana gelen beklenmedik olayların etkisinin finansal sistemin dinamikleri olan finansal aracı kurumlar bazında incelenmesi bu çalışmanın önemini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, 2023 Kahramanmaraş Depremlerinde önceliklendirilen finansal kurumlardan olan bankalar ve sigorta şirketlerinin söz konusu depremden etkilenme düzeyleri pay getirileri temel alınarak incelenmektedir. Deprem sürecinde Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK) tarafından depremedelere ilişkin kredi borçlarının ertelenmesi, kredi ve kredi kartı limitlerinin arttırılmasına yönelik kararlar alınmıştır. Sigorta şirketlerinde ise Doğal Afet Sigortaları Kurumu (DASK) tarafından düzenlenen zorunlu deprem sigortası tazminat ödemeleri gerçekleştirilmiş ve bu ödemeler yüksek tutarlara ulaşmıştır. Dolayısıyla 2023 Kahramanmaraş Depremlerinin banka ve sigorta şirketleri üzerindeki etkisi kaçınılmazdır. Söz konusu etkiyi inceleyen bu çalışma literatürde depremin finansal aracı kurumlar üzerindeki etkisini açıklamada yol gösterici olacaktır. Literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak 2023 Kahramanmaraş Depremlerinin bankalar ve sigortalar özelindeki etkisini incelenmiş ve bu doğrultuda literatüre katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Bu çalışmada yer alacak diğer bölümler şu şekilde oluşturulmuştur: İkinci bölümde olay çalışmasının kullanıldığı temel çalışmalar ve özellikle doğal afetlerin etkisi üzerine yapılan çalışmaların incelendiği literatür çalışmasına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde kullanılan yöntem olan olay çalışması yöntemi ve kullanılan veri tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde, olay çalışması yöntemi ile elde edilen bulgular verilmiştir. Beşinci ve son bölümde ise elde edilen sonuçlar özetlendikten sonra tartışma ve öneriler ile çalışma sonlandırılmıştır.

Literatür Taraması

Olay çalışması yöntemi ile ilgili literatür taramasının yapıldığı bu bölümde olay çalışması yönteminin kullanıldığı çalışmalar üzerinde durulacaktır. Kronolojik sıraya göre incelendiğinde en eski çalışmanın 1933 senesinde Dolley tarafından yapıldığı görülmektedir. Dolley (1933), firmaların pay senetlerinin bölüneceği zamandaki fiyat değişimlerini, pay senedi bölünmelerinin fiyat üzerindeki etkisini analiz etmiştir. 1930’lardan 1960’lı senelerin sonuna kadar yapılan çalışmalarda, Barker 1956 senesinde, Myers ve Bukey 1958 senesinde, Ashley 1962 senesinde olay çalışmaları metodolojisini kullanmışlardır. Fakat bugünlerdeki anlamıyla olay çalışması yöntemini kullanan ilk çalışmanın 1969 senesinde Fama vd. tarafından yapılan çalışma olduğu görülmektedir. Fama vd. (1969), pay bölünmesi ve pay bölünmesi ile ilgili haberlerin pay senedi fiyatlarındaki etkisi incelenmiştir.

Gerek yurt içinde gerekse yurtdışında yapılan çalışmalar incelendiğinde olay çalışması yönteminin birçok alanda kullanıldığı görülmüştür. Sakarya (2011) kurumsal yönetim derecelendirme notuyla kurumsal yönetim endeksindeki işletmelerin, pay senedi getirilerindeki, Eyüpoğlu ve Bulut (2016) BİST-30’da işlem gören işletmelerce duyurulan

haberlerin pay performansındaki, Sağlam ve Yavuz (2019) pay senetleri Borsa İstanbul'da (BİST) işlem gören ve sendikasyon kredisi sözleşmesi imzalayan bankaların, bu sözleşmelerle ilgili açıklamalarının pay senedi getirilerindeki, Doğan (2022) Rusya-Ukrayna savaşının işletmelerin pay senedi getirilerindeki etkilerini olay çalışması yöntemiyle araştırmışlardır.

Olay çalışması yöntemi Covid-19 Pandemisi ile ilgili çalışmalarda sıklıkla kullanılmıştır. Ölmez ve Ekinci (2020), Şenol ve Zeren (2020), Liu vd. (2020), Luo ve Tsang (2020), Koç ve Karpuz (2022) COVID-19 pandemisinin finansal piyasalardaki etkisi ile ilgili yapılan çalışmalardan bazılarıdır.

Olay çalışması yöntemi deprem, tsunami, sel gibi doğal afetlerle ilgili çalışmalarda da kullanılmıştır. Bu çalışmalar dünyada ve Türkiye'de meydana gelen doğal afetler bazında gruplandırılarak incelenmiştir.

Shelor vd. (1990) 17 Ekim 1989 tarihinde ABD'nin Kaliforniya eyaletinde meydana gelen depremin, gayrimenkul sektöründe çalışan işletmelerin pay senedi getirilerindeki etkisini araştırmışlardır. Marlett ve Pacini (1999) Kaliforniya deprem otoritesinin (CEA) kurulması aşamasında yatırımcıların hareketlerini olay analizi yöntemi ile analiz etmişlerdir. Mazzochi ve Montini (2001), 26 Eylül 1997'de Orta İtalya'daki Umbria bölgesini vuran depremin turist akışları üzerindeki etkisinin ekonomik değerlendirmesi için olay analizi yöntemini kullanarak bir yaklaşım önermektedirler. Yamori ve Kobayashi (2002), 1995 yılında Japonya'da meydana gelen Hanshin-Awaji depreminin sigorta şirketlerinin pay senetleri üzerine etkisini olay çalışması yöntemini kullanarak analiz etmişlerdir. Cummins ve Lewis (2003), 11 Eylül tarihinde ABD'de yaşanan terör saldırısının sigortacılık alanında faaliyet gösteren şirketlere etkisini 43 adet sigorta şirketinin pay senedi fiyatlarını kullanarak incelemişler ve çalışmalarında olay çalışması yöntemini kullanmışlardır. Worthington (2008), Avustralya borsa getirilerine, ülkede 1 Ocak 1980 ve 30 Haziran 2003 tarihleri arasında meydana gelen doğal afetlerin etkisini, olay çalışması metodu yardımıyla araştırmıştır. Scholtens ve Voorhorst (2013), 21 ülkede meydana gelen, 1973 ve 2011 seneleri arasındaki depremleri olay çalışması yöntemi ile incelemişlerdir. Nugroho (2014), 2011 yılında Japonya'da meydana gelen tsunaminin Endonezya borsasındaki etkisini araştırmayı amaçlamış ve elde ettiği bulgular sonucunda tsunami öncesi ve sonrasında Endonezya borsasında anlamlı bir anormal getiri sağlanmadığını tespit etmiştir.

Bolak ve Süer (2008), büyük Marmara depreminin İMKB'de işlem gören finansal sektör paylarının getirilerindeki etkisini, olay çalışması yöntemini kullanarak ölçmüşlerdir. Yılmaz ve Karan (2015), olay çalışması yöntemini kullanarak Türkiye'de meydana gelen Ceyhan, Marmara ve Van depremlerinin çeşitli sektörlerdeki işletmelerin pay senedi getirilerindeki etkilerini incelemişlerdir. Keskin vd. (2017), deprem aktivitesinin konut fiyatları ve İstanbul konut piyasasındaki mekânsal dağılımı üzerindeki etkisini, İstanbul'daki ev fiyatları modelindeki değişiklikleri modellemek için bir olay çalışması çerçevesinde çok düzeyli bir yaklaşım kullanarak araştırmışlardır. Hamurcu (2022), depremlerin sigorta şirketlerinin pay senedi getirilerinde negatif etkisinin olup olmadığı, 30 Ekim 2020'de yaşanan İzmir Depremi

özelinde, olay çalışması yöntemi ile incelenmiştir. Say ve Doğan (2023) 6 Şubat 2023 tarihinde yaşanan Kahramanmaraş depremlerinin Borsa İstanbul'da işlem gören pay senetlerindeki etkisini olay analizi yöntemiyle incelemiştir.

Yöntem ve Veri Seti

Bu araştırmanın amacı, 6 Şubat 2023 tarihinde dokuz saat arayla meydana gelen, merkez üsleri sırasıyla Kahramanmaraş'ın Pazarcık ve Ekinözü ilçeleri olan, 7,8 Mw ve 7,5 Mw büyüklüklerindeki iki depremin bankalar ve sigorta şirketlerinin pay senedi getirileri üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu amaçla 6 Şubat tarihi öncesi ve sonrası dönemlerdeki pay senedi fiyatlarının getirileri Borsa İstanbul'da (BİST) faaliyet gösteren 12 banka ve 6 sigorta şirketi incelenmiştir. Olay çalışması yöntemi ile 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri sırasında yatırımcıların anormal getiri elde edemeyecekleri test edilmiştir.

Çalışmada 9 Ocak 2023-10 Mart 2023 dönemine ait günlük veriler kullanılmıştır. Çalışmada olayın olduğu gün Kahramanmaraş depremlerinin meydana geldiği 6 Şubat 2023 günü olarak alınmıştır. Pay senedi getirilerinin olay gününden 20 gün önceki ve 20 gün sonraki piyasa getirileri arasındaki fark belirlenerek anormal getiri olup olmadığı belirlenmiştir. Bir başka deyişle, olaydan önce ve sonra 40 gün (-20, +20) anormal getiriler tespit edilmiştir. Ardından bu anormal getirilerin sıfırdan farklı olup olmama durumu bağımlı örneklem t-testi istatistikleri ile belirlenmiştir. Çalışmada kullanılan tüm veriler <https://tr.investing.com> web sitesinden temin edilmiştir.

Olay çalışması yönteminde pay senedi ile piyasa portföyü getirileri arasındaki ilişkiyi gösteren model

$$R_{it} = \alpha_i + \beta_i R_{mt} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

biçimindedir. Bu eşitlikte R_{it} , i pay senedinin t zamandaki getirisini, R_{mt} piyasa portföyünün getirisini, ε_{it} hata terimini, α_i ve β_i de regresyon değişkenlerini göstermektedir (Armitage, 1995, s. 25). Pay senetlerinin anormal getirileri (AR değerleri)

$$AR_{it} = R_{it} - R_{mt} \quad (2)$$

biçiminde hesaplanmaktadır. Burada, R_{it} i yatırım aracının t zamanındaki getirisini, R_{mt} ise piyasanın t zamanındaki getirisini göstermektedir. AR değerleri hesaplandıktan sonra ortalama anormal getiriler

$$AAR_{it} = \sum_{i=1}^N \left(\frac{1}{N}\right) AR_{it} \quad (3)$$

biçiminde hesaplanmaktadır. Ardından söz konusu örneklemden elde edilen yatırım araçlarının sağladığı AAR'lar sırasıyla toplanır ve Kümülatif Anormal Getiri'ler (CAR)

$$CAR_{it} = \sum_{i=1}^N AAR_{it} \quad (4)$$

biçiminde elde edilir. İstatistiksel olarak beklenen ve gerçekleşen sonuçlar sıfırdan farklı ise, söz konusu olayın getiriler üzerinde etkili olduğu ve yatırımcıların tepkisini yansıttığı

söylenbilir (MacKinlay,1997). Buna göre kümülatif anormal getirilerin sıfırdan farklı olup olmadığı ile ilgili hipotezler

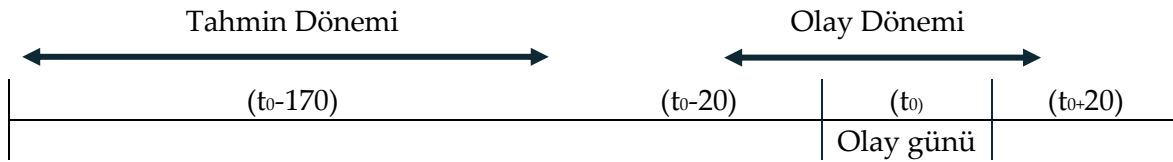
H₁: Deprem olayı döneminde pozitif anormal getiri elde edilir.

H₂: Deprem olayı döneminde negatif anormal getiri elde edilir.

olarak belirlenmiştir. Böylece, Eugene Fama tarafından geliştirilen Etkin Piyasalar Hipotezi'nden hareketle etkin bir piyasanın olduğu varsayımı 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri zamanında H1 hipotezinin sınanması suretiyle test edilmiştir. Bu hipotezler ile piyasanın etkinliği ölçülmektedir. Bu durumda eğer piyasa etkinse 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri zamanında anormal getiriler elde etmek mümkün değildir.

Çalışmanın veri dönemi hesaplanırken olay penceresinde deprem günü olan 6 Şubat'tan 20 gün öncesi ve sonrası (-20, +20) olan 09.01.2023-10.03.2023 periyodu, tahmin penceresinde ise 170 gün öncesi (-170,-20) olan 06.06.2022-05.01.2023 periyodu kullanılmıştır. Olay penceresi ve tahmin dönemine ilişkin periyodik çizelge aşağıda gösterilmektedir.

Şekil 1. Olay çalışması metodolojisinde periyodik çizelge

Çalışmanın devamında deprem günü öncesi ve sonrasında olay çalışması ile elde edilen XBANK ve XSGRT endekslerinde yer alan şirketlerin CAR değerlerinin ortalamaları arasında bir farklılık olup olmadığını ve bu farklılığın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını test etmek için bağımlı örneklem t-testi uygulanmaktadır. Bağımlı Örneklem t-testi, iki ayrı olay grubunun ortalamalarını veya tek bir olay grubunun farklı zamanlardaki ortalamalarını karşılaştırmak için kullanılmaktadır (Korkmaz vd., 2017).

Bulgular

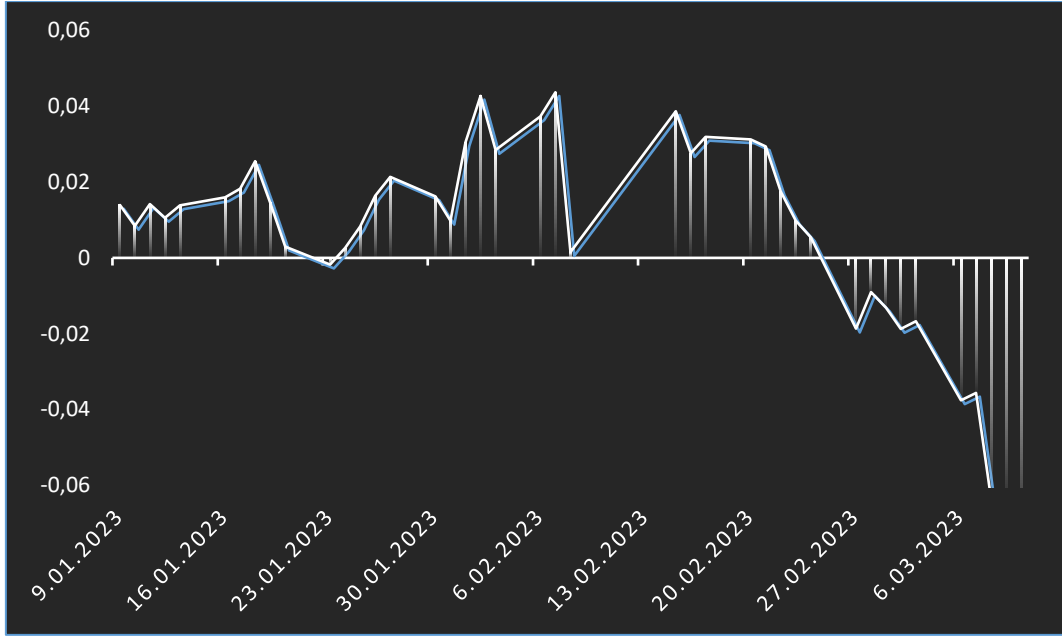
Çalışmanın bu bölümünde 2023 Kahraman merkezli depremlerin bankaların ve sigorta şirketlerinin pay senedi getirilerine etkisine ilişkin bulgulara yer verilmekte ve bu sonuçtan hareketle yatırımcıların afet sürecinde anormal getiriler elde etme durumlarına dair tahminler yapılmaktadır.

Tablo 1 BİST Banka Endeksinde (XBANK) işlem gören 12 bankanın afet gününün 20 gün öncesi, afet günü ve 20 gün sonrası için hesaplanan ortalama anormal getirileri (AAR), t-istatistik değerlerini ve kümülatif anormal getirileri (CAR) vermektedir. Tablo sonuçları t değerlerinin olay gününde ve olay gününü takip eden sonraki dört gün boyunca istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve buradan hareketle depremin bankaların pay senedi getirileri etkili olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifade ile söz konusu depremin BİST Banka Endeksinde anormal getirilere yol açtığı söylenebilmektedir.

Tablo 1. XBANK endeksinde işlem gören bankaların olay günü ve (+20 -20) için aar, car ve t-istatistik hesaplamaları			
Günler	AAR	t-istatistik	CAR
-20	0,01397	3,62806***	0,01397
-19	-0,00548	-1,42273	0,00849
-18	0,00570	1,48113	0,01420
-17	-0,00364	-0,94396	0,01056
-16	0,00333	0,86516	0,01389
-15	0,00207	0,53729	0,01596
-14	0,00226	0,58615	0,01822
-13	0,00730	1,89510*	0,02552
-12	-0,01100	-2,85607***	0,01452
-11	-0,01159	-3,01040***	0,00293
-10	-0,00473	-1,22810	-0,00180
-9	0,00441	1,14592	0,00261
-8	0,00567	1,47166	0,00828
-7	0,00808	2,09686	0,01635
-6	0,00500	1,29710	0,02135
-5	-0,00511	-1,32785	0,01623
-4	-0,00642	-1,66608	0,00982
-3	0,02063	5,35737***	0,03045
-2	0,01230	3,19483***	0,04275
-1	-0,01429	-3,7108***1	0,02846
(Olay Günü) 0	0,00883	2,29192**	0,03729
+1	0,00640	1,66297	0,04369
+2	-0,04217	-10,95080***	0,00152
+3	0,03718	9,65365***	0,03870
+4	-0,01107	-2,87559***	0,02762
+5	0,00426	1,10671	0,03189
+6	-0,00064	-0,16630	0,03124
+7	-0,00189	-0,48949	0,02936
+8	-0,01189	-3,08783***	0,01747
+9	-0,00765	-1,98721	0,00982
+10	-0,00439	-1,14045	0,00542
+11	-0,02405	-6,24539***	-0,01863
+12	0,00960	2,49326**	-0,00903
+13	-0,00418	-1,08521	-0,01321
+14	-0,00550	-1,42734	-0,01870
+15	0,00196	0,50771	-0,01675
+16	-0,02083	-5,40943***	-0,03758
+17	0,00198	0,51420	-0,03560
+18	-0,02795	-7,25756***	-0,06355
+19	-0,00245	-0,63592	-0,06600
+20	-0,00661	-1,71754*	-0,07261

Not: Z anlamlılık değerleri %1 (*) 'de 2,57, %5 (**) 'te 1,96, %10 (***)'da 1,645'tir.

Şekil 1 XBANK endeksinde işlem gören bankalara ait kümülatif anormal getirileri göstermektedir. Şekil incelendiğinde tablo sonuçlarını destekler nitelikte olup olay gününden sonraki 5 gün boyunca kümülatif anormal getirilerde ani bir şok etkisiyle düşüş meydana gelmiştir. Söz konusu etki ilerleyen birkaç günde azalsa da olay penceresi süresince depremin banka endeksi üzerindeki etkisi olumsuzdur.

Şekil 2. XBANK endeksinde işlem gören bankaların CAR değerleri

Söz konusu bulguları dirençli hale getirmek ve desteklemek için deprem günü öncesi ve sonrasında olay çalışması ile hesaplanan CAR değerlerinin ortalamaları arasında bir farklılık olup olmadığını test etmek için uygulanan bağımlı örneklem t-testi sonuçları tablo 3'te yer almaktadır. Bağımlı örneklem t-testi anormal getirilerin normal dağılıma uyduğu varsayımı altında yapılmıştır. Test sonuçlarına göre deprem günü öncesi ve sonrası CAR ortalamaları farklı olup, söz konusu farklar %5 ($p < 0,05$) düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılık göstermektedir. Gözlemlere bakıldığında bankaların deprem öncesinde CAR ortalamaları -0,15 olarak gerçekleşirken, deprem sonrasında yaklaşık olarak -0,006 düzeyinde negatif gerçekleşmiştir.

Tablo 2. XBANK endeksi bağımlı örneklem t-testi sonuçları

	N	Ortalama	Standart H.	Standart S.
Olay Öncesi	20	0.01564	0.00233	0.01043
Olay Sonrası	20	-0.00575	0.00801	0.03582
P(T<=t) tek-uçlu: 0.016*				
P(T<=t) iki-uçlu: 0.033*				
Not: * %5 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlılık değerlerini göstermektedir.				

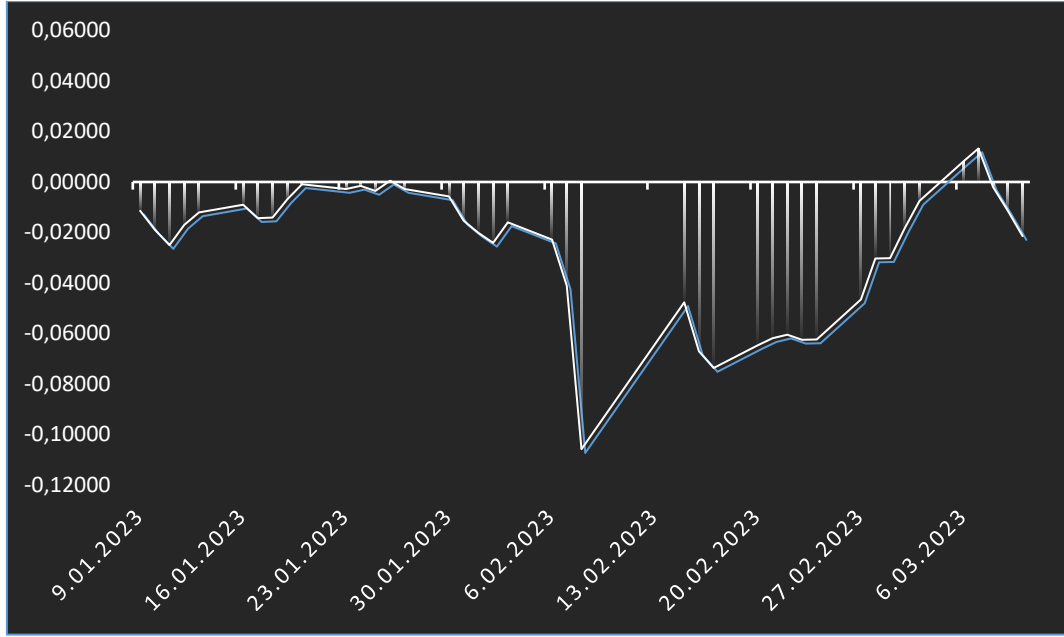
Tablo 3'te BİST sigorta endeksinde bulunan firmaların anormal getirilerinin ortalaması, kümülatif anormal getirileri ve t istatistik değerleri yer almaktadır. Tabloda t istatistiklerine bakıldığında olay gününde istatistiksel olarak anlamsız, olay gününü takip eden 4 günde ise istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç depremin BİST sigorta şirketlerinin pay senedi getirileri üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve bu dönemde anormal getirilere neden olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. XSGRT endeksinde işlem gören sigorta şirketlerinin olay günü ve (+20 -20) için AAR, CAR ve t-istatistik hesaplamaları

Günler	AAR	t-istatistik	CAR
-20	-0,01145	-1,72459	-0,01145
-19	-0,00745	-1,12108	-0,01890
-18	-0,00606	-0,91208	-0,02496
-17	0,00802	1,20741	-0,01694
-16	0,00488	0,73454	-0,01206
-15	0,00310	0,46672	-0,00896
-14	-0,00533	-0,80219	-0,01429
-13	0,00021	0,03170	-0,01408
-12	0,00721	1,08595	-0,00686
-11	0,00601	0,90461	-0,00086
-10	-0,00197	-0,29613	-0,00282
-9	0,00127	0,19079	-0,00156
-8	-0,00195	-0,29314	-0,00350
-7	0,00397	0,59851	0,00047
-6	-0,00326	-0,49036	-0,00278
-5	-0,00297	-0,44794	-0,00576
-4	-0,00958	-1,44266	-0,01534
-3	-0,00477	-0,71825	-0,02011
-2	-0,00396	-0,59551	-0,02407
-1	0,00809	1,21835	-0,01597
(Olay Günü) 0	-0,00687	-1,03510	-0,02285
+1	-0,01827	-2,75081***	-0,04112
+2	-0,06466	-9,73615***	-0,10578
+3	0,05811	8,74971***	-0,04767
+4	-0,01941	-2,92289***	-0,06708
+5	-0,00655	-0,98607	-0,07363
+6	0,00904	1,36118	-0,06459
+7	0,00271	0,40801	-0,06188
+8	0,00148	0,22318	-0,06040
+9	-0,00203	-0,30501	-0,06242
+10	0,00010	0,01451	-0,06233
+11	0,01577	2,37410**	-0,04656
+12	0,01628	2,45136**	-0,03028
+13	0,00014	0,02174	-0,03014
+14	0,01187	1,78798*	-0,01826
+15	0,01079	1,62474	-0,00747
+16	0,01565	2,35712**	0,00818
+17	0,00508	0,76519	0,01327
+18	-0,01530	-2,30417**	-0,00204
+19	-0,00940	-1,41578	-0,01144
+20	-0,01004	-1,51171	-0,02148

Not: Z anlamlılık değerleri %1 (*) 'de 2,57, %5 (**) 'te 1,96, %10 (***) 'da 1,645'tir.

Şekil 2'de yer alan sigorta şirketlerine ait kümülatif anormal getiriler incelendiğinde beklenildiği üzere deprem gününü takip eden 10 gün süresince ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Söz konusu düşüş daha sonra yukarıya doğru eğilim gösterse de depremin sigorta şirketlerinin kümülatif anormal getirileri üzerindeki etkisi negatif seyretmiştir.

Şekil 3. XSGRT endeksinde işlem gören sigorta şirketlerinin CAR değerleri

XSGRT endeksinde yer alan sigorta şirketlerinin olay günü öncesi ve sonrası CAR ortalamaları arasındaki farklılığı tespit eden bağımlı örneklem t-testi sonuçları Tablo 4'te gösterilmektedir. Tablo sonuçları Yaşanan deprem öncesi ve sonrasındaki CAR ortalamalarının %1 ($p < 0,01$) düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Gözlemler incelendiğinde sigorta şirketlerinin deprem öncesinde CAR ortalamaları -0,11 olarak gerçekleşirken, deprem sonrasında yaklaşık olarak 0,04 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Tablo 4. XSGRT endeksi bağımlı örneklem T-testi sonuçları

	N	Ortalama	Standart H.	Standart S.
Olay Öncesi	20	-0.01104	0.00176	0.00786
Olay Sonrası	20	-0.03966	0.00694	0.03101
P(T<=t) tek-uçlu: 0.0003**				
P(T<=t) iki-uçlu: 0.0006*				
Not: ** %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlılık değerlerini göstermektedir.				

Sonuç

Çalışmaya konu olan 6 Şubat 2023 tarihinde yaşanan Kahramanmaraş Depremlerinden sonra banka ve sigorta piyasalarının getirilerinde oynaklıklar yaşanmıştır. Bu durum söz konusu piyasalarda deprem süresince anormal getirilerin meydana gelip gelmediğinin araştırılmasını gerekli kılmıştır.

Bu çalışmada 2023 Kahramanmaraş depremlerinin BIST banka ve sigorta endekslerinde yer alan şirketlerin pay senedi getirileri üzerindeki etkisi incelenmiş ve yatırımcıların bu afet ile anormal getiri elde etme durumları araştırılmıştır. Çalışmanın veri setini BIST Banka endeksinde (XBANK) işlem gören 12 banka ve Sigorta endeksinde (XSGRT) işlem gören 6 şirkete ait günlük pay senedi getirileri oluşturmaktadır. Veri dönemi hesaplanırken olay penceresinde deprem günü olan 6 Şubat'tan 20 gün öncesi ve sonrası (-20,

+20) olan 09.01.2023-10.03.2023 periyodu, tahmin penceresinde ise 170 gün öncesi (-170,-20) olan 06.06.2022-05.01.2023 periyodu kullanılmıştır.

Yapılan analiz sonucunda söz konusu depremlerin BİST Banka ve Sigorta Endeksleri üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Deprem ile birlikte, endekste yer alan bankaların depremden sonraki 4 gün süresince kümülatif anormal getirilerinde ani bir şok ile düşüş meydana gelmiştir. Söz konusu etki ilerleyen birkaç günde azalsa da olay penceresi süresince depremin banka endeksinde yer alan bankalar üzerindeki etkisi olumsuzdur. t istatistik değerleri olay gününde ve olay gününü takip eden sonraki dört gün boyunca istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiş ve buradan hareketle depremin bankaların pay senedi getirileri etkili olduğu görülmüştür. Diğer bir ifade ile söz konusu depremin BİST Banka Endeksinde anormal getirilere yol açtığı söylenebilmektedir. Endekste yer alan sigorta şirketlerinde ise deprem gününü takip eden 10 gün boyunca kümülatif anormal getirilerde önemli bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüş daha sonra yukarıya doğru eğilim gösterse de depremin sigorta endeksinde yer alan şirketler üzerindeki etkisi negatif seyretmiştir. t istatistik değerleri olay gününde istatistiksel olarak anlamsız, olay gününü takip eden 4 günde ise istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç depremin BİST sigorta şirketlerinin pay senedi getirileri üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve bu dönemle anormal getirilere neden olduğunu göstermektedir.

Banka ve sigorta şirketlerine ilişkin olay çalışması yöntemiyle hesaplanan CAR değerlerinin ortalamaları arasında bir farklılık olup olmadığını test etmek için bağımlı örneklem t-testi uygulanmıştır. Test sonuçlarına göre deprem günü öncesi ve sonrası CAR ortalamaları farklı olup, söz konusu farklar istatistiksel olarak anlamlıdır. Elde edilen sonuçlar bu bağlamda incelendiğinde, yaşanan 2023 Kahramanmaraş depremlerinin BİST banka ve sigorta endekslerinde işlem gören şirketler üzerinde negatif anlamda etkisi olduğu görülmüştür.

Bu çalışmada literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak 2023 Kahramanmaraş Depremi'nin bankalar ve sigortalar özelindeki etkisinin incelenmesi çalışmanın özgünlüğünü göstermektedir. Deprem gibi ne zaman ve nerede gerçekleşeceği öngörülemeyen doğal afetlerin finans piyasaları için bir tehdit unsuru olduğu söylenebilir. Bu durum bu tür afetlerin ekonomi ve finans piyasaları üzerindeki etkisinin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Gelecekteki çalışmalarda, 2023 Kahramanmaraş depremlerinin yalnızca borsa endeksleri üzerindeki etkisi değil gayri safi yurtiçi hasıla, yurtiçi tasarruflar, döviz piyasaları, kıymetli maden piyasaları veya türev piyasalar üzerindeki etkisi de araştırılabilir. Depremlerin borsa endeksleri üzerindeki etkisi araştırılacak ise BİST Banka ve Sigorta endekslerinin dışında diğer alt endeksler de dikkate alınarak olay çalışması analizi uygulanabilir. Olay çalışması yöntemi ile banka ve sigorta şirketi endekslerine etki edebilecek başka olayların etkisi de incelenebilir.

Kaynakça

- Armitage, S. (1995). Event study methods and evidence on their performance. *Journal of Economic Surveys*, 9(1), 25–52. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6419.1995>
- Bolak, M., & Ömür, S. Ü. E. R. (2008). The effect of Marmara earthquake on financial institutions. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(2), 135-145.
- Cummins, J. D. & Lewis, C. M. (2003). Catastrophic events, parameter uncertainty and the breakdown of implicit long-term contracting: The Case of Terrorism Insurance. *Journal of Risk and Uncertainty*, 26(2/3), 153-178.
- Doğan, M. (2022). The Impact of the Russia-Ukraine war on stock returns. *Social Sciences Research Journal*, 11(1), 1-9.
- Dolley, J. C. (1933). Characteristics and procedure of common stock split-ups. *Harvard Business Review*, 11, 316–326.
- Eyüboğlu, K., & Bulut, H. (2016). Şirketlere özgü haberlerin hisse performansına etkisi: BIST-30 şirketleri örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (16), 113-138.
- Fama, E. F., Fisher, L., Jensen, M. C. & Roll, R. (1969). The adjustment of stock prices to new information, *International Economic Review*, 10 (1), 1-21.
- Hamurcu, Ç. (2022). Depremlerin sigortacılık sektörü hisse senetleri üzerinde etkisi olabilir mi? 2020 yılındaki İzmir depremi üzerine bir araştırma. *İzmir İktisat Dergisi*. 37(2), 428-442.
- Karpuz, E., & Koç, Y. D. Covid-19 pandemisinin finansal piyasalar üzerindeki etkisi: Borsa İstanbul örneği. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 7(14), 77-89.
- Keskin, B., Dunning, R., & Watkins, C. (2017). Modelling the impact of earthquake activity on real estate values: A multi-level approach. *Journal of European Real Estate Research*.
- Korkmaz, T., Yaman, S., & Metin, S. (2017). Ülke kredi notlarının pay getirileri üzerindeki etkileri: Bist 30 endeksi üzerinde bir event study (olay çalışması) analizi. *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Metinleri Icomep Özel Sayısı*, 171-187.
- Liu, H., Manzoor, A., Wang, C., Zhang, L., & Manzoor, Z. (2020). The COVID-19 outbreak and affected countries stock markets response. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(8), 2800.
- Luo, S., & Tsang, K. P. (2020). China and world output impact of the Hubei lockdown during the coronavirus outbreak. *Contemporary economic policy*, 38(4), 583-592.
- MacKinlay, A. C. (1997). Event studies in economics and finance. *Journal of economic literature*, 35(1), 13-39.
- Marlett, D. C., & Pacini, C. (1999). Insurer Stock Price Responses to the Creation of the California Earthquake Authority. *Journal of Insurance Regulation*, 18(1).
- Mazzocchi, M., & Montini, A. (2001). Earthquake effects on tourism in central Italy. *Annals of Tourism Research*, 28(4), 1031-1046.
- Nugroho, H. (2014). The Impact of Japan tsunami disaster on Indonesian stock market: An event study. *GEMA: Jurnal Gentiaras Manajemen dan Akuntansi*, 6(2), 102-109.
- Ölmez, U., & Ekinci, A. A. (2020). The Effects of Coronavirus (Covid-19) epidemic on the stock market: The case of BIST 100. *Journal of Research in Economics, Politics & Finance*, 5(Special issue), 225-239.
- Prasad, A. S., & Francescutti, L. H. (2017). Natural disasters. *International encyclopedia of public health*, 215.

- Sakarya, Ş. (2011). İMKB Kurumsal yönetim endeksi kapsamındaki şirketlerin kurumsal yönetim derecelendirme notu ve hisse senedi getirileri arasındaki ilişkinin olay çalışması event study yöntemi ile analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(13), 147-162.
- Sağlam, A., & Yavuz, A. E. (2019). Sendikasyon kredisi kullanımının BİST'te işlem gören bankaların hisse senedi getirilerine etkisinin olay yöntemi (event study) ile analizi. *Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 106-125.
- Scholtens, B., & Voorhorst, Y. (2013). The Impact of earthquakes on the domestic stock market. *Earthquake Spectra*, 29(1), 325-337.
- Say, S., & DOĞAN, M. (2023). Depremlerin hisse senedi getirileri üzerindeki etkisi: 2023 yılı Kahramanmaraş depremi örneği. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 12(1), 90-97.
- Shelor, R., Anderson, D. & Cross, M. (1990). The impact of the California earthquake on Real Estate Firms' stock value. *Journal of Real Estate Research*, 5(3), 335-340.
- Şenol, Z., & Zeren, F. (2020). Coronavirus (COVID-19) and stock markets: The effects of the pandemic on the global economy. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 1-16.
- Yamori, N., & Kobayashi, T. (2002). Do Japanese insurers benefit from a catastrophic event?: Market reactions to the 1995 Hanshin-Awaji earthquake. *Journal of the Japanese and international economies*, 16(1), 92-108.
- Yılmaz, F. A., & Karan, M. B. (2015). Türkiye'deki büyük depremlerin Borsa İstanbul'da sektörel etkisinin test edilmesi. *Journal Of Insurance Research/Sigorta Arastirmalari Dergisi*, (11).
- Worthington, A. C. (2008). The Impact of natural events and disasters on the Australian stock market: A GARCH-M analysis of storms, floods, cyclones, earthquakes and bushfires. *Global Business and Economics Review*, 10(1), 1-10.
- <https://www.afad.gov.tr/> Erişim Tarihi: 03.05.2023
- <https://www.hmb.gov.tr/> Erişim Tarihi: 03.05.2023
- <https://tr.investing.com> Erişim Tarihi: 03.05.2023

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 07.03.2023 Kabul/Accepted: 19.06.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 403-419.

COVID-19 SALGINININ SANAYİ ÜRETİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN İNCELENMESİ: OECD ÜLKELERİ ÖRNEĞİⁱ

Sabri Kaan HALICIⁱⁱ, Nazan ŞAHBAZ KILINÇⁱⁱⁱ

Öz

Çin’de ortaya çıkan ve dünya geneline yayılan Covid-19, hızlı bir şekilde yayılarak ülke ekonomilerini ciddi bir şekilde etkilemiştir. Geçmişte de insanlık birçok salgın ile yüzleşmek durumunda kalmış ve devletler çeşitli ekonomik zararlar ile mücadele etmiştir. Dünyanın hızla globalleşmesi, salgınların pandemi haline gelmesinde büyük rol oynamaktadır. Ülke ekonomileri salgından ciddi ölçüde etkilenmiş, sosyal mesafe, evde kalma ve seyahat kısıtlamaları birçok sektörü sekteye uğratmış, bu nedenle çeşitli iktisadî tedbirler alınmak zorunda kalmıştır. Arz ve talep şoklarının yaşandığı bu durumda ekonomiler, yatırımların azalmasından dış ticaret dengesinin bozulmasına, üretim hacminde meydana gelen azalmaya ve fiyat artışlarına maruz kalmışlardır. Bu çalışmada; 2020 Mart – 2022 Nisan dönemleri arasında OECD ülkelerinde Covid-19 pandemisinin sanayi üretimi üzerindeki etkileri panel veri yöntemi ile analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda Covid-19 vaka sayısı ve Covid-19 nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısındaki artışın OECD ülkelerinde sanayi üretimini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Panel Veri, OECD Ülkeleri, Sanayi Üretimi.

An Investigation of the Impact of the Covid-19 Output on Industrial Production: The Case of OECD Countries

Abstract

Covid-19, which emerged in China and spread throughout the world, spread rapidly and seriously affected the economies of the countries. In the past, humanity had to face with many epidemics and states struggled with various economic losses. The rapid globalization of the world plays a major role in the epidemics becoming pandemics. The economies of the countries were severely affected by the epidemic, social distance, staying at home and travel restrictions disrupted many sectors, so various economic measures had to be taken. In this situation, where supply and demand shocks were experienced, economies were exposed to the deterioration of foreign trade balance due to the decrease in investments, the decrease in production volume and price increases. In this study, the effects of the Covid-19 pandemic on industrial production in OECD countries between March 2020 and April 2022 were analyzed by panel data method. As a result of the analysis, it was concluded that the increase in the number of Covid-19 cases and the number of people who lost their lives due to Covid-19 reduced industrial production in OECD countries.

Keywords: Covid-19, Panel Data, OECD Countries, Industrial Production.

ⁱ Bu çalışma birinci yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, e-posta: sabrikaanhalici35@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4776-6321.

ⁱⁱⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Anabilim Dalı, e-posta: nkilinc@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1956-3965.

Structured Abstract

The outbreak of the COVID-19 pandemic has caused supply and demand shocks, resulting in a significant impact on the global economy. The pandemic has led to a decrease in income, employment, investment and industrial production in many countries. Therefore, the objective of this study is to examine the impact of the COVID-19 pandemic on industrial production in OECD countries by using a panel data analysis.

Aim of Study: The purpose of this study is to examine the impact of the COVID-19 pandemic on industrial production in OECD countries. Specifically, this study aims to investigate how the COVID-19 pandemic affected the economies of these countries.

Method: This study employs a panel data analysis to examine the relationship between COVID-19 cases and deaths and industrial production in OECD countries. Pesaran CIPS test is used to detect cross-sectional dependence while the Pesaran and Yamagata test is used to test for homogeneity. Due to the heterogeneity of the slope coefficients, we use the AMG estimators developed by Eberthard and Teal (2009) and Eberthard and Teal (2010).

Overall, the methods used in this study provide a robust analysis of the impact of the COVID-19 pandemic on industrial production in OECD countries. The use of AMG estimators and various statistical tests ensures the validity of our findings and contributes to the existing literature on the topic.

Importance: Although the impact of the COVID-19 pandemic has diminished with the rollout of vaccines and other measures, the risk of future pandemics remains a significant concern. Therefore, this study's findings on the impact of the pandemic on industrial production in OECD countries provide valuable insights for policymakers to mitigate the negative effects of future pandemics.

Moreover, the study contributes to the existing literature on the economic consequences of pandemics and provides a basis for further research. By employing panel data analysis and advanced statistical techniques to account for unobserved heterogeneity, our study enhances the validity and reliability of the results. Therefore, this study is of academic importance, and the findings have implications for policymakers and future research in this area.

Findings: The findings of this study reveal that an increase in COVID-19 cases and deaths is associated with a decrease in industrial production in OECD countries. This suggests that the pandemic has had a negative impact on the industrial production of these countries. These findings provide important insights into the economic consequences of the COVID-19 pandemic.

Giriş

Salgınlar, insanlığın başına gelen en büyük felaketlerden biridir. Salgınlar, sağlık sistemlerinde çöküş yaratarak insanlığa büyük acılar yaşatmıştır. İlk çağlardan beri insanoğlu salgınlar nedeniyle; siyasal, sosyal, ekonomik alanlarda çeşitli yapısal değişikliklere tanık olmuştur. Özellikle Veba, İspanyol Gribi, Covid-19 gibi bulaşın fazla olup dünyayı etkisi altına alan salgınlar, küresel ekonomi bazında ciddi çöktürlere yol açarken, bulaşın daha kısıtlı seyrettiği SARS, MERS, Ebola gibi salgınlar bu alanda daha çok bölgesel ekonomik tahribatlara neden olmuştur. Hayatın olağan akışına bir set çeken bu tür salgınlar, küreselleşmenin hızla artmasıyla birlikte insanlığı daha fazla tehdit etmeye başlamıştır. Çin’de ortaya çıkan ve etkisi devam eden Covid-19 pandemisi de günümüzde ölümcül sonuçlar ortaya koymaya devam ederken, ülke ekonomilerinin çöküşüne neden olmaktadır.

Geçmişte küreselleşmenin bugünkü seviyelerde olmamasından dolayı birçok salgın endemik safhada kalmıştır. Eğer bu salgınlar pandemiye dönüşmüş olsaydı, dünya 1929 Büyük Buhranı gibi çok fazla ekonomik kriz ile karşı karşıya kalmış olabilirdi. İnsan hayatında büyük yıkımlara neden olan ve sosyal hayatı neredeyse tamamen değiştiren salgınlar, insanlığı salgın koşullarına göre yaşamaya mecbur bırakmaktadır. Covid-19 özelinde bu koşullar; maske takmak, sosyal mesafe kurallarına uymak, kalabalık ortamlarda bulunmamak, temizlik ve hijyen kurallarını artırmak şeklinde özetlenebilir.

2019 yılında ortaya çıkan ve 2020 yılı Mart ayında Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edilen Covid-19, sağlık krizi olması yanı sıra bir ekonomik krize dönüşmüş arz ve talep şoklarının yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Salgın ile vatandaşlarını korumak adına hükümetlerin uyguladıkları kısıtlamalar, ekonomik aktiviteleri durma noktasına getirmiştir. Bu dönemde üretimde meydana gelen kayıplar, küresel tedarik zincirinde meydana gelen aksamalar, finansal piyasalarda artan risk ve belirsizlikler sonucu aksaklıklar, talep cephesinde ise geliri azalan ve panik ortamında tüketim kalıplarını lüks tüketimden ziyade zorunlu tüketimlerine ayıran hânehalkları iktisadî krize zemin hazırlamıştır. Merkez bankaları ve hükümetler, oluşan bu iktisadî olumsuzlukları hafifletmek ve arz ile talep cephesini korumak adına para ve maliye politikaları uygulamışlardır (Demirel, 2021, s. 3-4).

Bu çalışmada insanlığı sâdece sağlık açısından değil ekonomik açıdan da olumsuz yönde etkileyen Covid-19 pandemisinin 2020 Mart ve 2022 Nisan döneminde OECD ülkelerinde sanayi üretimi üzerindeki etkisi panel veri analizi ile incelenecektir.

OECD Ülkelerinde Covid-19 Pandemisinin Sanayi Üretimi Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Analizi

Çalışmanın bu kısmında Covid-19 pandemisinin ekonomik etkilerini inceleyen çalışmalara ve OECD ülkelerinde 2020 Mart-2022 Nisan dönemi için Covid-19 pandemisinin sanayi üretimi üzerindeki etkilerine yönelik yapılan panel veri analizlerine yer verilmektedir.

Literatür Taraması

Covid-19 pandemisi tüm dünya ekonomilerini etkileyerek küresel bir kriz oluşturmuştur. Ülke ekonomileri kayda değer daralmalar yaşamış ve politika yapıcılar bu zararları telafi etmek adına çeşitli politikalara başvurmuşlardır. Bu kapsamda pandeminin iktisadi etkilerini anlamak araştırmacılar ve politika yapıcılar için büyük önem teşkil etmektedir. Çalışmanın bu bölümünde Covid-19 pandemisinin OECD ülkelerine etkilerine yönelik Küçükefe (2020), Kılınç (2021), Martinho (2021), Yang ve Deng (2021), Wildman (2021), Eren vd. (2021), He ve Zhang (2022) ve Caporale vd. (2022) makalelerine yer verilmiştir. Ampirik çalışmalardan elde edilen bulgular aşağıda özetlenmiştir.

Küçükefe (2020) yapmış olduğu çalışmada OECD ülkeleri ve Çin'de Covid-19 pandemisi nedeniyle 2020 yılının ilk yarısındaki GSYİH'lerde meydana gelen düşüşler ile milyon kişi başına ölümleri ülkeler bazında kıyaslayarak salgın nedeniyle bir ekonomi-sağlık değiş tokuşu yaşanıp yaşanmadığını analiz etmiştir. Aynı zamanda ülkelerin 2019 yılındaki cari hesap bakiyelerinin artı veya eksi olma durumlarına göre salgın dönemindeki GSYİH daralmaları sınıflandırılmıştır. Çalışmada K - ortalamalar algoritması kullanılarak bir kümeleme analizi yapılmış, makroekonomik veriler OECD veri tabanından milyon kişi başına ölümler Statista'dan alınmıştır. Bu kapsamda elde edilen ampirik sonuçlara göre salgında milyon kişi başına ölüm oranı fazla ülkelerde GSYİH daralmaları fazla olmuştur. Çalışmada OECD ülkeleri ve Çin'de bir sağlık-ekonomi değiş tokuşuna yönelik bir ampirik sonuç elde edilememiştir. Cari fazla veren ülkeler GSYİH daralmasını %15'in altında tutarak aynı kümede yer alırken, cari açık veren (ABD ve Brezilya hariç) GSYİH daralması %15'in üzerinde gerçekleşerek aynı kümede yer almışlardır.

Kılınç (2021) yapmış olduğu çalışmada OECD ülkeleri özelinde Covid-19 pandemisinin işsizlik üzerindeki etkisini panel veri yöntemiyle analiz etmiştir. Yapılan analiz neticesinde pandeminin işsizlik üzerinde etkisi olduğu saptanmış, salgın nedeniyle OECD ülkelerinde hayatını kaybedenlerin sayısında meydana gelen artışın işsizlik oranlarını artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada Türkiye'de uygulanan işten çıkarma yasağı nedeniyle salgın ile işsizlik arasında nedensellik saptanmamıştır. Salgın nedeniyle işgücü arzı ve işgücü talebi azalmış, firma yatırımları ve hânehalkı tüketimleri düşüş göstermiştir. Pandeminin yıkıcı ekonomik etkileriyle ülke ekonomilerinin büyüme performansları azalmış, yoksul insan sayısı yaklaşık 95 milyon kişi artmıştır. Salgın sebebiyle emek geliri %8,3 düşmüştür. Covid-19 pandemisinde uygulanan iktisat politikaları diğer iktisadî kriz dönemlerinden farklılık içermiştir. Ekonominin hem arz hem de talep yönü desteklenmiş, salgınla birlikte uygulanacak iktisat politikalarının insan davranışlarını merkeze alması gerekliliği görülmüştür.

Martinho (2021) yapmış olduğu ampirik çalışmada OECD ülkelerinde pandeminin kişi başına GSYİH üzerindeki etkisini OECD veri tabanından elde edilen verileri kullanarak panel veri yöntemiyle analiz etmiştir. Analize OECD üyesi olan Kolombiya ve Türkiye bu dönem özelinde veri tabanındaki eksiklikten dolayı dâhil edilmemiştir. Yapılan analiz sonucunda

pandeminin OECD ülkelerinin kişi başına GSYİH'lerinde olumsuz bir etkisi olduğu salgın nedeniyle kişi başı GSYİH'lerde düşüş gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır. Kişi başına GSYİH ülke ekonomilerinin gelişmiş düzeyi, refah ve hânehalklarının yaşam standardı hususunda önemli bir değişkendir. Çalışmada aynı zamanda pandemi etkisi ile gelecek dönemler açısından ekonomik anlamda yeni zorluklar ile karşılaşılabilceği vurgusu yapılmıştır.

Yang ve Deng (2021) yapmış oldukları ampirik çalışmada OECD ülkelerinde Covid-19 pandemisi ve çeşitli hükümet müdahalelerinin 1 Şubat 2020-1 Ekim 2020 tarihleri arasında hisse senedi getirileri üzerindeki etkilerini analiz etmişlerdir. Yapılan analiz sonucunda vaka sayısındaki artışların hisse senedi getirileri üzerinde olumsuz etkisi olduğu saptanmıştır. Salgının şiddetini artırmasıyla birlikte piyasadaki belirsizlik artmış, piyasalarda güven kaybı oluşmuş ve yatırımcılar paniğe kapılmıştır. Bu durumlar hisse senedi getirileri üzerinde negatif bir etki oluşturmuştur. Pandeminin ilk aşamalarında hükümetler salgını gerektiği kadar ciddiye almamış, bu nedenle salgınla mücadele kapsamında ihtiyaç duyulan politikaları yeterli düzeyde tutmamışlardır. Devletlerin görevi sâdece Covid-19 pandemisinin yayılmasını önlemeye yönelik değil aynı zamanda belirsizliği azaltıcı, ekonomik toparlanmayı sağlayıcı politikalar üretmeye yönelik de olmalıdır. Aynı zamanda hükümetlerin uyguladıkları sosyal mesafe, test ve temas izleme gibi politikalarının hisse senedi getirileri üzerindeki olumsuz pandemi etkisini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Wildman (2021) yaptığı ampirik çalışmada OECD ülkelerindeki gelir eşitsizliği, Covid-19 vaka sayısı ve salgın nedeniyle milyon başına ölüm arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamıştır. Yapılan analiz neticesinde gelir eşitsizliği ile Covid-19 vaka sayısı ve salgın nedeniyle milyon başına ölüm arasında önemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen ampirik sonuçlar gelir eşitsizliğinde %1'lik bir artışın vaka sayısında yaklaşık %4'lük artış ve milyon kişi başına ölümlerde yaklaşık %5'lik bir artışla ilişkili olduğunu göstermektedir. Gelir eşitsizliği, yoksulluk ve dezavantajlı sosyoekonomik şartlarla ilişkilidir. Gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde nüfusun büyük bir kısmı düşük gelirli ve güvencesi olmayan işlerde çalışmaktadır. Aynı zamanda gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde yaşayanlar sağlık koşullarını olumsuz etkileyecek bir yaşam standardına sahiptirler.

Eren vd. (2021) yaptıkları çalışmada içinde OECD ülkelerinin de bulunduğu 22 gelişmiş ülkenin pandemi karşısında Morgan Stanley International – all country world (MSCI ACWI) endeksinde yer alan önemli borsa endekslerinin kısa dönemli etkisi ele alınmıştır. Analizde olay çalışması (event study) yöntemi kullanılmış ve anormal getiriler baz alınarak hesaplama yapılmıştır. Bu çerçevede Covid-19'un pandemi olarak ilân edildiği 11 Mart 2020 tarihiyle bu tarih etrafında toplam 7 olay penceresi belirlenmiştir. Buna göre bahsi geçen piyasaların Covid-19 pandemisine karşı negatif yönlü bir tepki verdiği: Bölgesel düzeyde incelendiğinde vaka ve ölüm sayısı daha düşük olan Asya ülkelerinin vaka ve ölüm sayısı yüksek olan Avrupa ve Amerika kıtası ülkelerine kıyasla getiri kaybı hususunda daha az etkilendiği sonucuna varılmıştır. Buna ek olarak anormal getiriler baz alındığında piyasaların yarı güçlü formda etkin olmadığı çıkarımı yapılabilir.

Caporale vd. (2022) yaptıkları çalışmada otuz beş OECD ülkesi özelinde Covid-19 salgınının ihracat ve ithalat üzerindeki etkisini genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) ile analiz etmişlerdir. Aynı zamanda mevcut krizin etkilerinin azaltılmasında özel kredilerin rolü incelenmiştir. Buna göre salgın döneminde hükümetlerin uyguladıkları kısıtlamaların ticaret üzerinde önemli ölçüde olumsuz etkisi olduğu, özel kredilerin bu olumsuz etkileri azalttığı neticesine ulaşılmıştır.

He ve Zhang (2022) yaptıkları çalışmada Covid-19 salgınının OECD ülkeleri özelinde enerji ve ekonomik etkilerini incelemişlerdir. Yaptıkları bu ampirik çalışmada 2010 yılının ilk çeyreğinden 2022 yılının ilk çeyreğine kadar olan verileri kullanmışlardır. Çalışmada genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) kullanılmıştır. Dumitrescu ve Hurlin tarafından geliştirilen nedensellik testi sonuçlarına göre OECD ülkelerinde enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Covid-19 salgını sırasında (Ocak 2020- Ocak 2022) yenilenebilir enerji kullanımı %1 artmış fakat ekonomik büyüme %0,014 azalmıştır. Covid-19 öncesi ve Covid-19 sonrası dönemler karşılaştırıldığında enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantıların heterojen olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan bu çalışma Covid-19 pandemisinin OECD ülkelerinin sanayi üretimi üzerine etkilerini ekonometrik analizler kullanarak incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlar literatürde yer verilen çalışmalarda olduğu gibi OECD ülkelerinin Covid-19 pandemisinden olumsuz etkilendiğini göstermektedir. Sonuç olarak yapılan bu çalışma ile pandeminin OECD ülkelerinin sanayi üretimi üzerine etkilerinin anlaşılması ve ileride yapılacak çalışmalara daha ayrıntılı bir bakış açısı sunması bakımından literatürdeki eksikliği gidermesi hedeflenmektedir.

Veri Seti, Model, Yöntem ve Bulgular

OECD ülkelerinde¹ Covid-19 pandemisinin sanayi üretimi üzerindeki etkilerinin test edilmesinde kullanılan değişkenler Tablo 1’de görüldüğü gibidir. Bu kapsamda ekonometrik uygulama yapılırken Sanayi Üretim Endeksi (LNSAN) bağımlı değişken, Covid-19 Vaka Sayısı (LNCOVİD1) ve Covid-19 Kaynaklı Vefat Sayısı (LNCOVİD2) ise açıklayıcı değişkenler olarak belirlenmiştir.

¹ Bu ülkeler; Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Şili, Kolombiya, Kosta Rika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İzlanda, İrlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Güney Kore, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri

Tablo 1. Veri seti (OECD, 2022; GitHub, 2022)

Değişken	Kısaltma	Tanım
Sanayi Üretim Endeksi	LNSAN	Sanayi sektörü; madencilik, imalat, elektrik, gaz ve buhar ve iklimlendirme gibi alt sektörleri kapsamaktadır. Bu sektörde yer alan sanayi kuruluşlarının üretimi sanayi sektörü üretimini oluşturmaktadır. Bu değişken 2015=100 referans dönemi dikkate alınarak endeks şeklinde hesaplanmaktadır. Değişkenin doğal logaritması kullanılmıştır.
Covid-19 Vaka Sayısı	LNCOVID1	Bir milyon kişi başına Covid-19 enfeksiyonuna yakalanıp pozitif bildirilen vakaların sayısıdır. Değişkenin doğal logaritması kullanılmıştır.
Covid-19 Kaynaklı Vefat Sayısı	LNCOVID2	Bir milyon kişi başına Covid-19 enfeksiyonu nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısıdır. Değişkenin doğal logaritması kullanılmıştır.

Covid-19 pandemisinin sanayi üretimi üzerindeki etkilerinin test edilmesinde iki ayrı model kurulmuştur. Bu modellerin ilkinde açıklayıcı değişken Covid-19 Vaka Sayısı (LNCOVID1), ikincisinde ise Covid-19 Kaynaklı Vefat Sayısıdır (LNCOVID2). Bu modeller şu şekilde gösterilmektedir:

$$MODEL 1: LNSAN_{it} = \beta_0 + \beta_1 LNCOVID1_{it} + u_{it}$$

$$MODEL 2: LNSAN_{it} = \beta_0 + \beta_1 LNCOVID2_{it} + u_{it}$$

Yöntem

OECD ülkelerinde, 2020 Mart-2022 Nisan dönemi için Covid-19 pandemisinin sanayi üretimi üzerindeki etkilerine yönelik yapılan çalışmada panel veri yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmada yatay kesitsel bağımlılığın mevcut olması nedeniyle Pesaran (2007) Cross-Sectionally Augmented- Im, Pesaran, Shin (CIPS) testi kullanılmıştır. Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi homojenlik açısından test edilmiştir. Bu testlerin ardından eğim katsayılarının heterojen olması nedeniyle Eberhardt ve Bond (2009) ile Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahmincisi kullanılmıştır.

Panel veri, zaman serisi verileri ile kesit verilerin bileşiminden oluşan veri türüdür. Panel veri analizi zaman serisi ve yatay kesit veri analizlerinin özelliklerini taşıyarak bu analizlerin dezavantajlarını da ortadan kaldıran bir analizdir (Tarı, 2018, s. 475-476). Panel veri heterojenliği hesaba katması açısından avantaj sağlamaktadır. Daha çok bilgilendirici veri, daha fazla değişkenlik, daha fazla serbestlik derecesi ve etkinlik sağlar. Bununla birlikte daha güvenilir parametre tahmini üretebilmektedir. Panel veri değişim dinamiklerinin incelenmesi hususunda kolaylık sağlamaktadır. Örnek olarak tekrarlanan yatay-kesit gözlemleri çalışmasıyla bir dönem işsiz kalanların ne kadarının başka bir dönemde işsiz kalabileceğini tahmin edebilir. Panel veriler salt yatay kesit veya salt zaman serisi verilerinde belirlenemeyecek etkileri kolayca tanımlayabilme ve ölçebilme imkânı sağlar. Panel veri sayesinde daha karmaşık davranışsal modeller oluşturulabilir (Baltagi, 2005, s. 4-7).

Panel verinin belirtildiği gibi birçok avantajı bulunmasına karşın dezavantajları da bulunmaktadır. Panel veride hata terimi önemli bir husustur. Hata terimi; zaman serisi modeline ait sapmayı, yatay kesit veri modeline ait sapmayı ve panel veri modeline ait sapmayı taşımaktadır. Bunlardan dolayı panel veride hata terimi çoğunlukla sapmalıdır.

Panel veri çalışmasında önemli problemlerden bir diğeri verilere ulaşma ve verileri düzenlemedir. Her ne kadar günümüzde verilere ulaşma noktasında araştırmacılar geniş kapsamlı olanaklara sahip olsalar da sansürlü gözlemler, anket çalışmalarında cevapsız kalan sorular, verilerin kısıtlanması gibi nedenlerle problemler baş göstermektedir. Özellikle mikro bazda yapılan analizlerde birim boyutu fazla olmasına rağmen zaman boyutu kısa olmaktadır. Bu problem panel veri analizlerinde çözümü zor olan ekonometrik sorunlara neden olmaktadır (Tatoğlu, 2021, s. 14).

Seriler arasında yatak kesit bağımlılığının olması durumunda bu hususun göz ardı edilerek bir analiz yapılması, çalışmada elde edilecek sonuçları önemli ölçüde etkilemektedir. Bu nedenle yatay kesit bağımlılığının test edilmesi elzem olmaktadır. Bu kapsamda çalışmada Breusch-Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi, Pesaran (2004) ölçeklendirilmiş LM testi, Pesaran (2004) CD testi ve Pesaran vd. (2008) tarafından sapması düzeltilmiş LM testi kullanılmıştır. Breusch-Pagan (1980) testinde zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyüktür ($T > N$). Pesaran (2004) testinde hem zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük hem de yatay kesit boyutu zaman boyutundan büyüktür ($T > N$, $N > T$) (Altıntaş ve Mercan, 2015, s. 359). Bu testlerden Breusch-Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi şu şekilde hesaplanmaktadır (Pesaran vd., 2008);

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}^2_{ij} \quad (1)$$

Pesaran (2004) ölçeklendirilmiş LM testi şu şekildedir (Pesaran, 2004);

$$CD_{lm} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}^2_{ij} - 1) \quad (2)$$

Pesaran (2004) tarafından $N > T$ durumları açısından bu test geliştirilerek CD testi oluşturulmuştur (Pesaran, 2004);

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (3)$$

Pesaran vd. (2008) tarafından sapması düzeltilmiş LM testi (Pesaran vd., 2008);

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T \hat{\rho}_{ij} \frac{(T-k)\hat{\rho}^2_{ij} - \mu T_{ij}}{\sqrt{v^2 T_{ij}}} \quad (4)$$

Oluşturulan testler için oluşturulan hipotezler;

H_0 = Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 = Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Testlerin neticelerinin ardından H_0 hipotezinin kabul edilmesi durumunda yatay kesit bağımlılığı durumunun olmadığı ve analizde birinci nesil panel birim kök testlerinin uygulanabileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Fakat tersi durum H_0 hipotezinin reddedilmesi sonucu yatay kesit bağımlılığının tespit edilmesiyle birlikte analizde ikinci nesil panel birim kök testleri uygulanacaktır (Baltagi, 2008: s. 284).

Analiz neticesinde yatay kesit bağımlılığının olduğu tespit edilmiş olup ikinci nesil kök testlerinden Pesaran (2007) Cross-Sectionally Augmented- Im, Pesaran, Shin (CIPS) testi uygulanmıştır. CIPS testi şu şekilde hesaplanmaktadır (Pesaran, 2007);

$$CIPS(N.T) = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N.T) \quad (5)$$

Eğim katsayılarının homojenlik testi için Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi kullanılmıştır. Bu testler aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır (Pesaran ve Yamagata, 2008);

$$\hat{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{s} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (6)$$

$$\hat{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{s} - E(\hat{z}_{it})}{\sqrt{var(\hat{z}_{it})}} \right) \quad (7)$$

Panel veri modellerini tahmin etmede kullanılan yöntemlerden ortalama grup tahmincisi (MG) paneldeki her grup için ayrı tahminlerin ortalamasını almaktadır. Pesaran ve Smith (1995)'e göre bu tahmin yöntemi parametrelerin ortalamalarının tutarlı bir biçimde tahmin edilmelerine imkân tanımaktadır. Pirotte (1999) ortalama grup tahmincisinin büyük örneklem açısından verimli uzun dönemli tahmin ediciler sağladığını belirtmektedir. Bunlara ek olarak, parametrelerin gruplar arasında serbestçe bağımsız olmasına olanak tanımakla birlikte homojenliği dikkate almamaktadır. Bir diğer yöntem olan rassal veya sabit etkilerle GMM yöntemleridir. Bu modellerde parametreler ülkeler arasında aynı olmaya zorlanmaktadır. Tutarsız ve yanıltıcı uzun vadeli katsayılara yol açabilen bu modellerde zaman boyutu daha da uzun olduğunda problem önemli ölçüde kötüleşmektedir (Bangake ve Eggoh, 2012, s. 11).

Pesaran vd. (1999) ülkeler arasında uzun vadeli katsayıların aynı olmasını ve kısa vadeli katsayıların gruplar arasında farklılık göstermesini sağlayan bir tahminci geliştirmiştir. Havuzlanmış ortalama grup (PMG) adı verilen bu tahminci kısıtlı uzun vadeli katsayıları aynı hale getirirken kısa vadeli dinamik özelliklerin ülkeden ülkeye farklılık göstermesine olanak tanınması hususunda avantajlı konumdadır. Havuzlanmış tahminci katsayıların homojen olması noktasında uygulanırken katsayıların heterojen olduğu durumlarda tutarsız ve yanıltıcı sonuçlara neden olmaktadır (Bangake ve Eggoh, 2012, s. 11; Lanzafame, 2013, s. 5).

Çalışmada, ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının mevcut olması ve eğim katsayılarının heterojen olmasından dolayı aynı zamanda yapısal kırılmaları dikkate alması ve havuzlanmış tahmincilerde ortaya çıkan yanlılık sorununu da önemli derecede gidermesi sebebiyle Eberhardt & Bond (2009) ile Eberhardt & Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahmincisi kullanılmıştır. Bu tahminciler şu şekilde hesaplanmaktadır (Eberhardt ve Bond, 2009; Eberhardt ve Teal, 2010);

$$\Delta_{yit} = b' \Delta x_{it} + \sum_{t=2}^T c_t \Delta D_{t+} e_{it} \quad (8) \quad \longrightarrow \quad \hat{c}t \equiv \hat{\mu}t \quad (9)$$

$$y_{it} = a_i + b'_i x_{it} + c_{it} + d_i \hat{\mu}_t + e_{it} \quad (10)$$

$$\hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{b}_i \quad (11)$$

Bulgular

Bu kısımda, Covid-19 pandemisinin 2020 Mart-2022 Nisan dönemi için OECD ülkelerinin sanayi üretim endeksleri üzerindeki etkisine yönelik gerçekleştirilen ekonometrik analizlerin sonuçları sunulmaktadır.

Tablo 2’de LNSAN, LNCOVID1 ve LNCOVID2 değişkenlerine ait tanımlayıcı istatistikler gösterilmektedir. Değişkenlerin normal dağılım özelliklerini yansıtan çarpıklık ve basıklık değerleri incelendiğinde, değişkenlerinin tümünün çarpıklık değerleri negatif olduğundan dağılımlarının negatif yönde sola çarpık oldukları görülmektedir. Basıklık değerleri bakımından LNCOVID1 değişkeninin basıklık değeri 3’ten küçük olduğundan dağılımının normal dağılıma göre basık, LNCOVID2 ve LNSAN değişkenlerinin basıklık değerleri ise 3’ten büyük olduğundan dağılımlarının normal dağılıma göre dik olduğu tespit edilmektedir.

Tablo 2: Tanımlayıcı istatistikler

Değişken	LNSAN	LNCOVID1	LNCOVID2
Ortalama	4.692631	9.943804	5.856698
Medyan	4.694097	10.60091	6.508963
Maksimum	5.210578	13.18510	8.467623
Minimum	3.877432	2.260617	-1.634756
Std. Sapma	0.148748	2.111920	1.925378
Çarpıklık	-0.400854	-0.731008	-1.087404
Basıklık	4.928807	2.694389	3.591542
Jarque-Bera	177.2482	90.62997	206.3632
Olasılık	0.000000	0.000000	0.000000
Gözlem	975	975	975

Tablo 3: Yatay kesit bağımlılığı (CD) testleri

Değişken	Breusch-Pagan LM	Pesaran Ölçeklendirilmiş LM	Sapması Düzeltilmiş LM	Pesaran (2004) CD
LNSAN	11125.43***	277.9563***	277.1963***	103.0451***
LNCOVID1	15861.93***	404.2742***	403.5142***	125.3949***
LNCOVID2	15732.98***	400.8352***	400.0752***	125.0261***

H₀ hipotezi: Yatay kesitsel bağımlılık yoktur. ***: Katsayı %1 düzeyinde anlamlıdır

Değişkenler için yatay kesitsel bağımlılığının olması nedeniyle ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılması uygundur. Bu nedenle yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Pesaran (2007) CIPS (Cross-Sectionally Augmented- Im, Pesaran, Shin) testi kullanılmış ve teste ait bulgular Tablo 4’te özetlenmiştir. CIPS testi bulgularına göre LNSAN değişkeni hem sabitli hem de sabitli ve trendli durumlarda düzeyinde durağan iken, LNCOVID1 ve LNCOVID2 değişkenleri birinci farklarda durağandır. Dolayısıyla LNSAN değişkeni I(0), LNCOVID1 ve LNCOVID2 değişkenleri ise I(1) düzeyinde durağandır.

Tablo 4. Pesaran (2007) CIPS testi

Değişken	Sabitli	Sabitli & Trendli
LNSAN	-2.35770***	-3.28890***
LNCOVID1	-2.05295*	-2.40135
LNCOVID2	-0.95242	-1.47336
Birinci Farklar		
DLNCOVID1	-3.23500***	-4.05182***
DLNCOVID2	-2.53262***	-3.03869***
Kritik Değer	%1=-2.29	%1=-2.80
	%5=-2.13	%5=-2.65
	%10=-2.05	%10=-2.56

Değişkenlerin durağanlık mertebeleri belirlendikten sonra eğim katsayılarının homojen olup-olmadığı Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi kullanılarak araştırılmıştır. Tablo 5'te verilen Delta testi sonuçlarına göre hem model 1 hem de model 2 için gerek küçük gerekse de büyük örneklem için hesaplanan delta testi istatistikleri anlamlıdır. Bu nedenle her iki model için de eğim katsayılarının homojen olduğunu gösteren sıfır hipotezi reddedilmiş, eğim katsayılarının heterojen olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular, Koçbulut ve Altıntaş (2016)'da ifade edildiği gibi, değişkenlere ait hesaplanan regresyon katsayılarının ülkelere göre değişebileceğine işaret etmektedir.

Tablo 5. Pesaran ve Yamagata katsayı homojenliği testi

Model	Örneklem	Delta test ist.	Olasılık
Model 1	Delta_tilde: Büyük örneklem	11.103	0.000
	Delta_tilde_adj: Küçük örneklem	11.803	0.000
Model 2	Delta_tilde: Büyük örneklem	11.138	0.000
	Delta_tilde_adj: Küçük örneklem	11.853	0.000

H₀: Eğim katsayıları homojendir.

Çalışmada, ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olması ve eğim katsayılarının heterojen olması nedeniyle hem bu durumları hem de yapısal kırılmaları dikkate alan Eberhardt & Bond (2009) ile Eberhardt & Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahmincisi kullanılmıştır. Öncelikle Covid-19 enfeksiyonuna yakalanan ve pozitif bildirilenlerin açıklayıcı değişken olarak yer aldığı Model 1 için AMG tahmincisine ait bulgular elde edilmiş ve Tablo 6'da özetlenmiştir. Buna göre Covid-19 enfeksiyonuna yakalanan ve pozitif bildirilenlerin sayısını temsil eden LNCOVID1 değişkeni %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatiftir. Buna göre OECD ülkelerinde milyon kişi başına COVID-19 vakalarında meydana gelen %100 oranında bir artış sanayi üretim endeksini %0,52 oranında azaltacaktır.

Tablo 6: Model 1 için AMG tahmincisi bulguları

Bağımlı Değişken:	AMG-Trend & Robust					
LNSAN	Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z ist	Olasılık	%95 Güven Aralığı
	LNCOVID1	-0.0051961	0.0022439	-2.32	0.021	-0.0095941 -0.000798
	__00000R_c	0.9883181	0.1185901	8.33	0.000	0.7558857 1.22075
	__000007_t	0.0000656	0.0011263	0.06	0.954	-0.0021418 0.0022731
	_cons	4.687604	0.020903	224.26	0.000	4.646635 4.728573

Wald chi2(1): 5.36, Pro> chi2 = 0.0206, RMSE: 0.0352

Not: __00000R_c: Ortak dinamik süreç, __000007_t: Gruba-özümlü doğrusal trend, RMSE: Ortalama kök kare hataları göstermektedir.

OECD ülkeleri için Covid-19 vakalarındaki artışların sanayi üretim endeksi üzerindeki etkisine yönelik bulgular Tablo 7’de ayrı ayrı sunulmaktadır. Kanada, Şili, Finlandiya, Macaristan, Lüksemburg, Meksika, Polonya, Slovenya, İngiltere ve ABD için katsayılar istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla bu ülkelerde milyon kişi başına Covid-19 vaka sayısındaki artış sanayi üretim endeksi üzerine negatif etki bırakmıştır.

Tablo 7. Model 1 için grubu özgü etkiler

Ülke	Katsayı	Std. Hata	z ist	Olasılık
Avustralya	0.0024577	0.0026298	0.93	0.35
Avusturya	0.0067008	0.0185387	0.36	0.718
Belçika	0.0189077	0.0085621	2.21	0.027
Kanada	-0.0124041	0.0061	-2.03	0.042
Şili	-0.0123383	0.0059294	-2.08	0.037
Kolombiya	-0.0106731	0.0127053	-0.84	0.401
Kosta Rika	-0.0004758	0.0088721	-0.05	0.957
Çek Cumhuriyeti	-0.0022846	0.0059399	-0.38	0.701
Danimarka	-0.0044177	0.0142478	-0.31	0.757
Estonya	-0.0076902	0.0064214	-1.2	0.231
Finlandiya	-0.0305029	0.0083998	-3.63	0.000
Fransa	0.0001238	0.0127917	0.01	0.992
Almanya	0.0021045	0.0074956	0.28	0.779
Yunanistan	-0.0117938	0.0086868	-1.36	0.175
Macaristan	-0.0088122	0.0053001	-1.66	0.096
İzlanda	0.0013608	0.0657314	0.02	0.983
İrlanda	0.0028416	0.0156678	0.18	0.856
İsrail	0.043554	0.0260508	1.67	0.095
İtalya	0.0227185	0.0182789	1.24	0.214
Japonya	-0.0110352	0.0095656	-1.15	0.249
Güney Kore	0.0042642	0.00344	1.24	0.215
Letonya	-0.0118668	0.0074432	-1.59	0.111
Litvanya	0.0039117	0.0064095	0.61	0.542
Lüksemburg	-0.037135	0.0137582	-2.7	0.007
Meksika	-0.0127717	0.0029018	-4.4	0.000
Hollanda	0.0147013	0.0054711	2.69	0.007
Yeni Zelanda	0.0087521	0.0028876	3.03	0.002
Norveç	-0.0389922	0.024175	-1.61	0.107
Polonya	-0.0069073	0.0038113	-1.81	0.07
Portekiz	0.0027964	0.0133447	0.21	0.834
Slovak Cumhuriyeti	-0.0024867	0.0030416	-0.82	0.414
Slovenya	-0.0309707	0.0099076	-3.13	0.002
İspanya	-0.0085092	0.0116181	-0.73	0.464
İsveç	-0.0083254	0.0067126	-1.24	0.215
İsviçre	0.0015668	0.0112263	0.14	0.889
Türkiye	-0.0134327	0.0082069	-1.64	0.102
İngiltere	-0.0216083	0.0041252	-5.24	0.000
Amerika Birleşik Devletleri	-0.016468	0.0029961	-5.5	0.000

Tablo 8’de açıklayıcı değişkenin Covid-19 kaynaklı vefat sayılarının olduğu Model 2’ye ait temel bulgular gösterilmektedir. Buna göre Covid-19 kaynaklı vefat sayılarına (LNCOVID2) ait katsayı %5 düzeyinde istatistiksel olarak negatif ve anlamlıdır. Milyon kişi başına Covid-19 kaynaklı vefat sayılarında meydana gelecek %100 oranındaki bir artış sanayi üretim endeksini %0,57 oranında azaltmaktadır.

Tablo 8. Model 2 için AMG tahmincisi bulguları

Bağımlı Değişken: LNSAN	AMG-Trend & Robust					
	Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z ist	Olasılık	%95 Güven Aralığı
LNCOVID2	-0.0056758	0.0023574	-2.41	0.016	-0.0102963	-0.0010553
__00000R_c	0.9754579	0.1186409	8.22	0.000	0.7429261	1.20799
__000007_t	0.0001339	0.0011211	0.12	0.905	-0.0020634	0.0023311
_cons	4.637736	0.0207668	223.32	0.000	4.597034	4.678438

Wald chi2(1): 5.80, Prob> chi2 = 0.0161, RMSE: 0.0333

Not: __00000R_c: Ortak dinamik süreç, __000007_t: Gruba-özüğü doğrusal trend, RMSE: Ortalama kök kare hataları göstermektedir.

Tablo 9’da Covid-19 kaynaklı vefat sayılarının olduğu modelde OECD ülkeleri için elde edilen bireysel bulgular gösterilmektedir. Sonuçlar; Şili, Estonya, Finlandiya, Macaristan, Japonya, Lüksemburg, Polonya, Slovenya, İsveç, İngiltere ve ABD’ye ait katsayıların anlamlı olduğunu, dolayısıyla bu ülkelerde Covid-19 kaynaklı vefat sayıları arttıkça sanayi üretim endeksinin azaldığını ortaya koymaktadır.

Tablo 9. Model 2 için grubu özüğü etkiler

Ülke	Katsayı	Std. Hata	z ist	Olasılık
Avustralya	-0.00271	0.004173	-0.65	0.516
Avusturya	0.020618	0.014108	1.46	0.144
Belçika	0.012976	0.008742	1.48	0.138
Kanada	-0.00447	0.005312	-0.84	0.4
Şili	-0.00856	0.004347	-1.97	0.049
Kolombiya	-0.01061	0.011574	-0.92	0.359
Kosta Rika	0.001493	0.007369	0.2	0.839
Çek Cumhuriyeti	-0.00276	0.004979	-0.56	0.579
Danimarka	-0.02552	0.016005	-1.59	0.111
Estonya	-0.01058	0.005533	-1.91	0.056
Finlandiya	-0.03952	0.006497	-6.08	0.000
Fransa	0.021865	0.013286	1.65	0.1
Almanya	-0.00193	0.004785	-0.4	0.687
Yunanistan	-0.00173	0.006904	-0.25	0.802
Macaristan	-0.00959	0.005441	-1.76	0.078
İzlanda	0.169255	0.078891	2.15	0.032
İrlanda	0.005321	0.010525	0.51	0.613
İsrail	0.042557	0.017142	2.48	0.013
İtalya	-0.00847	0.030365	-0.28	0.78
Japonya	-0.0149	0.007948	-1.87	0.061
Güney Kore	0.000898	0.007946	0.11	0.91
Letonya	-0.00216	0.006694	-0.32	0.747
Litvanya	0.007035	0.005615	1.25	0.21
Lüksemburg	-0.04545	0.010105	-4.5	0.000
Meksika	-0.01001	0.002272	-4.41	0.000
Hollanda	0.006392	0.008725	0.73	0.464
Yeni Zelanda	0.00642	0.00475	1.35	0.176
Norveç	-0.02022	0.022688	-0.89	0.373
Polonya	-0.00713	0.00348	-2.05	0.041
Portekiz	0.005035	0.010798	0.47	0.641
Slovak Cumhuriyeti	-0.00228	0.002954	-0.77	0.441
Slovenya	-0.03392	0.009315	-3.64	0.000
İspanya	-0.00542	0.016347	-0.33	0.74
İsveç	-0.016	0.007436	-2.15	0.031

İsviçre	-0.00353	0.01207	-0.29	0.77
Türkiye	-0.01208	0.008706	-1.39	0.165
İngiltere	-0.0212	0.00392	-5.41	0.000
Amerika Birleşik Devletleri	-0.01657	0.002968	-5.58	0.000

Çalışmanın temel bulguları, Covid-19 pandemisinin OECD ülkelerinin sanayi üretimleri üzerinde negatif bir etkide bulunduğunu göstermiştir. Bilindiği gibi, 2020 Mart ayı ile başlayan pandemi süreci nedeniyle ülke ekonomileri zor bir dönemece girmiştir. Virüsün yayılma tehdidine karşı alınan kapanma önlemleri nedeniyle ekonominin hem talep hem de arz tarafında derin bir daralma süreci baş göstermiştir. Sanayi sektörü bu durumdan en çok etkilenen sektörlerin başında gelmiştir. Örneğin, OECD (2022) istatistiklerine göre sanayi üretim endeksi İngiltere’de 2020 yılının Mart ayında 100,3 iken bir ay sonra dramatik bir düşüşle 74,5 seviyesine, ABD’de 94,6’dan 80,1’e, Almanya’da 90,7’den 71’e, Fransa’da 83,8’den 65,5’e, Türkiye’de 113’ten 77,1’e ve Macaristan’da 104,3’ten 72’e kadar düşmüştür. Pandeminin ilerleyen dönemlerinde gerek alınan önlemler (genişletici yönde uygulanan para ve maliye politikası önlemleri) gerekse de aşının bulunmasıyla beraber sanayi üretim endeksinde toparlanma süreci başlamıştır. 2022 yılı Nisan ayına gelindiğinde sanayi üretim endeksi; İngiltere’de 106,2, ABD’de 102,8, Almanya’da 93, Fransa’da 98,6, Türkiye’de 147,1 ve Macaristan’da 123,3 olarak gerçekleşmiştir.

Sonuç

İnsanlık, eski çağlardan beri salgın hastalıklar ile mücadele içerisinde olmuştur. Bu salgınlar, insanların sağlık koşullarını ve sosyal yaşamlarını doğrudan etkilediği gibi ekonomik alanda da ciddi etkiler oluşturmuştur. Bu bağlamda Covid-19 salgını nedeniyle arz ve talep şokları birlikte görülmüş, bunun paralelinde iktisadî faaliyetler durma noktasına gelmiş, iktisadî aktörler salgından ciddi derecede etkilenmiştir. Böylece küresel ekonomi, 2020 yılında -%3 oranında daralma yaşayarak 2008 krizindeki daralmadan daha şiddetli bir daralma yaşamıştır. Geçmişten günümüze yaşanan salgınlar, siyasi ve sosyal alanlarda yapısal değişimlere zemin hazırlamıştır.

Covid-19 tecrübesi ile salgınların dünyayı ekonomik açıdan ne ölçüde olumsuz etkileyebileceği net bir biçimde görülmüştür. Geçmişte yaşanan salgınlarda, küreselleşmenin bu seviyelere ulaşmamasından dolayı salgınların pandemik evreye geçişi sınırlı kalmaktaydı. Eğer geçmişteki salgınlar, Covid-19 salgınında olduğu gibi pandemik evrelere geçebilmiş olsalardı dünya; 1929 krizi, 1973 krizi, 2008 krizi ve Covid-19 krizi gibi birçok iktisadî kriz ile yüzleşmek zorunda kalacaktı. Buradan hareketle bundan sonra yaşanabilecek salgınlar, küreselleşmenin de etkisiyle hızla pandemik evreye geçebilme ve küresel ekonomiyi Covid-19 salgınında olduğu gibi olumsuz etkileyebilme tehlikesini barındırmaktadır.

2020 yılında Çin ve Türkiye dışında tüm ülke ekonomileri küçülme yaşamış, işsizlik oranlarında bir miktar artış yaşanmış, bütçe açıkları artış göstermiş, hâlihazırda yüksek olan küresel borç seviyesi daha da artarak alarm vermeye başlamış, enflasyon küresel bir problem

olma noktasına gelmiştir. 2021 yılında ise küresel ekonomi aşının bulunması, insanların salgın koşullarına ayak uydurması, uygulanan iktisadî politikalar ile %6,1 oranında büyüyerek toparlanma sürecine girmiştir. Fakat pandeminin devam etmesi tehlikeli mutasyon riskini barındırmakta bu da küresel ekonomi üzerinde halen risk unsuru oluşturmaktadır.

OECD ülkelerinde 2020 Mart ve 2022 Nisan ayı dönemleri arasında Covid-19 salgınının sanayi üretimi üzerindeki etkilerine yönelik yapılan ekonometrik çalışma neticesinde OECD ülkelerinde milyon kişi başına COVID-19 vakalarında meydana gelen %100 oranında bir artışın sanayi üretim endeksini %0,52 oranında azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Aynı şekilde OECD ülkelerinde milyon kişi başına Covid-19 kaynaklı vefat sayılarında meydana gelecek %100 oranındaki bir artışın sanayi üretim endeksini %0,57 oranında azalttığı neticesine varılmıştır. Pandemi döneminde ciddi düşüşler kaydeden sanayi üretim endeksi uygulanan genişletici para ve maliye politikaları ve aşının bulunmasının katkısıyla 2022 yılı Nisan ayına gelindiğinde; İngiltere’de 106,2, ABD’de 102,8, Almanya’da 93, Fransa’da 98,6, Türkiye’de 147,1 ve Macaristan’da 123,3 olarak gerçekleşmiştir.

Yapılan bu çalışma 2020 Mart ve 2022 Nisan dönemlerinde Covid-19 pandemisinin OECD ülkelerinin sanayi üretimine etkisine yöneliktir. Bu anlamda araştırma kısıtı çalışmanın OECD ülkelerine ve belirli zaman dilimine yönelik olmasıdır. Bu çerçevede ileride yapılacak çalışmalar farklı ülke grupları ve daha geniş zaman dilimine yönelik olursa böylece pandeminin farklı ülke gruplarının sanayi üretimine olan etkisi test edilebilecektir. Çalışmalardan elde edilen sonuçlara göre politika önerileri geliştirilebilecektir.

Kaynakça

- Altıntaş, H. ve Mercan, M. (2015). Ar-Ge Harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: OECD ülkeleri üzerine yatay kesit bağımlılığı altında panel eş bütünleme analizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(2), s. 345-376.
- Bai, J. ve Ng, S. (2004). A panic attack on unit roots and cointegration. *Econometrica*, 72(4), s. 1127-1177.
- Baltagi, B. (2005). *Econometric analysis of panel data (Third edition)*. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
- Baltagi, B. H. (2008). *Econometric analysis of panel data (Fourth edition)*. West Sussex: John Wiley & Sons.
- Bangake, C. ve Eggoh, J. (2012). Pooled mean group estimation on international capital mobility in African countries. *Research in Economics*, 66(1), s. 7-17.
- Breitung, J. (2000). The local power of some unit root tests for panel data. İçinde B. H. Baltagi (Edt.), *Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels*, s. 161-177. Amsterdam: Advances in Econometrics.
- Caporale, G., Sova, A ve Sova, R. (2022). Trade flows, private credit and the COVID-19-pandemic: Panel evidence from 35 OECD countries. *CESifo Working Paper No. 9400*, s. 1-9.
- Chang, Y. (2002). Nonlinear IV unit root tests in panels with cross-sectional dependency. *Journal of Econometrics*, 110(2), s. 261-292.
- Choi, I. (2001). Unit root tests for panel data. *Journal of International Money and Finance*, 20(2), s. 249-272.
- Demirel, B. (2021). Covid-19 salgın dönemi Türkiye'nin para politikasının değerlendirilmesi. İçinde T. Münyas (Edt.), *Verilerle Pandemi Sürecinde Türkiye* (s. 3-4). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Eberhardt, M. ve Teal, F. (2010). Productivity analysis in global manufacturing production. *University of Oxford*.
- Eberhardt, M ve Bond, S. (2009). Cross-section dependence in nonstationary panel models: A novel estimator. *Nordic Econometric Meeting*. Lund.
- Eren, B., Göker, İ. ve Karaca, S. (2021). Covid-19 Pandemisinin finansal piyasalara etkisi: Gelişmiş ülkeler üzerine bir analiz. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(Covid-19 Özel Sayısı), s. 69-90.
- GitHub. (2022). *Data on COVID-19 (coronavirus) by our world in data*. Temmuz 27, 2022 tarihinde <https://github.com/owid/covid-19-data/tree/master/public/data> adresinden alındı.
- Harris, R. ve Tzavalis, E. (1999). Inference for unit roots in dynamic panels where the time dimension is fixed. *Journal of Econometrics*, 91(2), s. 201-226.
- Im, K. ve Pesaran, M. (2003). *On the panel unit root tests using nonlinear instrumental variables*. SSRN: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=482463 adresinden alındı
- Kaddour, H. (2000). Testing for stationarity in heterogeneous panel data. 3(2), s. 148-161.
- Kılınç, E. C. (2021). Covid-19 salgını ve işsizlik oranları ilişkisi: OECD ülkeleri örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(24), s. 922-945.
- Koçbulut, Ö. ve Altıntaş, H. (2016). İkiz açıklar ve Feldstein-Horioka Hipotezi: OECD ülkeleri üzerine yatay kesit bağımlılığı altında yapısal kırılmalı panel eşbütünleşme analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0(48), s. 145-174.
- Küçükefe, B. (2020). Clustering macroeconomic impact of Covid-19 in OECD countries and China. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(Özel Sayı), s. 280-291.

- Levin, A., Lin, C. ve Chu, C. (2002). Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108, s. 1-24.
- Maddala, G. ve Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Special Issue*, s. 631-652.
- Martinho, V. J. (2021). Impact of Covid-19 on the convergence of GDP per capita in OECD countries. *Regional Science Policy & Practice*, 13(1), s. 55-72.
- Moon, R. ve Perron, B. (2004). Testing for a unit root in panels with dynamic factors. *Journal of Econometrics*, 122(1), s. 81-126.
- Moreira, A. ve Hick, R. (2021). COVID-19, the great recession and social policy: Is this time different? *Social Policy & Administration*, 55(11), s. 261-279.
- OECD. (2022). *Industrial production*. Temmuz 26, 2022 tarihinde <https://data.oecd.org/industry/industrial-production.htm> adresinden alındı
- Pesaran, H. ve Smith, R. (1995). Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 68(1), s. 79-113.
- Pesaran, H., Shin, Y. ve Smith, R. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94(446), s. 621-634.
- Pesaran, H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted LM test of error crosssection independence. *Econometrics Journal*, 11, s. 105-127.
- Pesaran, H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, s. 50-93.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics* 0435.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22, s. 265-312.
- Pirotte, A. (1999). Convergence of the static estimation toward the long run effects of dynamic panel data models. *Economics Letters*, 63(2), s. 151-158.
- Tarı, R. (2018). Panel veri regresyon modelleri. *Ekonometri* (s. 475-495). İstanbul: Umuttepe Yayınları.
- Tatoğlu, F. Y. (2021). Panel veri- temel kavramlar. *Panel Veri Ekonometrisi* (s. 1-19). İstanbul: Beta Yayınevi.
- Tugcu, C. T. (2018). Panel Data analysis in the energy-growth nexus (EGN). İçinde A. N. Menegaki (Edt.), *The Economics and Econometrics of the Energy-Growth Nexus (EGN)* (s. 255-271). Academic Press.
- Wildman, J. (2021). COVID-19 and income inequality in OECD countries. *The European Journal of Health Economics*, 22(3), s. 455-462.
- Yeng, H. ve Deng, P. (2021). The impact of Covid-19 and government intervention on stock markets of OECD countries. *Asian Economics Letters*, 1(4), s. 1-6.
- Yugang, H. ve Ziqian, Z. (2022). Energy and economic effects of the COVID-19 pandemic: Evidence from OECD countries. *Sustainability*, 14(19), s. 1-13.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 01.02.2023 Kabul/Accepted: 20.03.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 421-432.

PUNCTUATION ERRORS in WRITING in ENGLISH

Nejla GEZMİŞⁱ

Abstract

The aim of this study is to analyze the punctuation errors that the students made in the process of academic writing in English, to discuss the reasons underlying these errors, and to suggest some remedies for these errors. The data collection procedure was accomplished through 56 English essay papers written by the participants as a final assignment in the writing course. After their errors were identified, quantified, and categorized as intralingual and interlingual, the reasons for the errors were also discussed in terms of literature background. The findings demonstrate that the students frequently made errors in using a comma, and that the students had a tendency of committing interlingual errors, although their errors were also caused by their target language. In the light of the findings, it is recommended that punctuation marks should be taught in the target language in detail, and both differences and similarities between native and target language should be pointed out in teaching punctuation.

Keywords: Error Analysis, Punctuation Marks, Writing.

İngilizce Yazma Becerisinde Noktalama Hatalarıⁱⁱ

Öz

Bu çalışmanın amacı İngilizce olarak yazılan akademik yazılarda yapılan noktalama hatalarının çözümlenmesi, bu hataların altında yatan nedenlerin irdelenmesi ve bu hatalar için düzeltici önerilerin sunulmasıdır. Veriler, katılımcıların yazma dersinde dönem sonu ödevi olarak yazdıkları 56 İngilizce makaleden elde edilmiştir. Bu yazılardaki noktalama hataları belirlendikten, yüzde ve sıklık olarak hesaplandıktan ve dil içi ve diller arası hatalar şeklinde sınıflandırıldıktan sonra, hataların altında yatan nedenler de açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonuçları öğrencilerin İngilizce olarak yazdıkları akademik yazılarda en sık hata yaptıkları noktalama işaretinin virgül olduğunu göstermiştir. Hata çeşitleri açısından sonuçlara bakıldığında daha çok diller arası hataların yapıldığı ve ana dilinden kaynaklı hataların yanı sıra hedef dilden kaynaklı hataların da yapıldığı görülmüştür. Bu bulgular ışığında, noktalama işaretlerinin yabancı dil öğretimi sürecinde hedef dilde öğretilmesi gerektiği düşünülmektedir. Ayrıca öğretim sürecinde noktalama işaretleri konusunda anadili ile olan benzerlik ve farklılıkların altının çizilmesi önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hata Çözümü, Noktalama İşaretleri, Yazma.

ⁱ Dr. Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İngilizce Mütercim-Tercümanlık Anabilim Dalı, e-posta: nejlagezmis@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4909-1460.

ⁱⁱ *Bu çalışmanın ilk hali 11-13.05.2022 tarihinde Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi tarafından düzenlenen XV. Uluslararası IDEA Konferansı'nda (XV. International IDEA Conference: Studies in English) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Introduction

Writing is a complex skill that requires various knowledge such as orthographic, semantic, grammatical, syntactical, textual, spelling and punctuation. Of course, the correct usage of grammar is very essential for writing. However, the correct usage of punctuation is also significant in writing because punctuation makes writing easily understandable for readers. It is a defect that writing courses do not contain the knowledge of punctuation. Since the students fall short of transmitting their ideas and using grammatical sentences, they make errors in using punctuation. Yet, good punctuation is crucial for successful writing (Elkılıç et.al., 2009, p. 280).

Errors are significant as well as they are inevitable during learning a language. Corder (1967) and Brown (2000) claim that errors of language learners are important since they demonstrate the state of the learners' knowledge. Therefore, examining language learners' errors is an indispensable part of teaching. If the sources of these errors are clearly understood, teachers can have an idea about how to treat these errors (Alhaysony, 2012).

There are various studies identifying errors of students in writing (Yalçın, 2010; Zheng and Park, 2013; Tizazu, 2014; Sermsook et.al., 2017; Lay and Yavuz, 2020; Sürüç Şen and Şimşek, 2020; Terzioğlu and Bensen Bostancı, 2020). There are also some studies focusing on definite types of errors (grammatical, lexical, mechanical) in writing (Golshan and Karbalaee, 2009; Elkılıç et.al., 2009; Awad, 2012; Murshidi, 2014; Wati, 2014; Samhon and Abdall, 2016; Zafar, 2016; Kırmızı and Karıcı, 2017; Husada, 2018; Polat, 2018; Taşçı and Aksu Ataç, 2018). However, there is limited research examining only punctuation errors in writing English. To contribute to the understanding and treatment of errors, this study aims to identify only punctuation errors which students made in the process of writing academically and to have an idea about the reason underlying these errors. It might also present the students' needs in terms of punctuation. This study is considered important since punctuation is neglected by the curriculum designers and students during teaching and learning process. With this aim, this study tries to find answers to these research questions:

1. Which punctuation marks do the students frequently commit errors in their academic writing?
 - 1.1-) Is there a difference between the female and male students in terms of frequently misused punctuation marks?
2. What types of errors do the students frequently commit in using punctuation marks?
 - 2.1-) Is there a difference between the types of errors committed in using punctuation marks by the female and male students?
3. What is the underlying reason for the students' mostly committed errors in using punctuation marks?

Theoretical Background

Second language research supports the idea that errors are a tool to understand the learning process since the 1960s as Gass and Selinker (2008) claim that errors supply evidence about the learner's level in the target language. Firstly, Contrastive Analysis is used for the analysis of errors. Contrastive Analysis compares "the target language with native language and identifies errors. According to this theory, learners can transfer the rules of their native language into the target language" (Gass, Behney and Plonsky, 2013). In this analysis, the sources of errors can be found in the first language of learners. However, in language learning, there are mistakes that cannot be explained by native language interference. Then, a paradigm shift has occurred and Error Analysis focused on comparing errors in the target language with the target language forms. According to Error Analysis, the sources of errors can be either native language or the target language system. Errors are thought to give clues about the learner's internal system and second language knowledge (Gass et. al., 2013).

Richards and Schmidt (2002) define Error Analysis as "a technique for identifying, classifying and systematically interpreting the unacceptable forms of a language in the production data of someone learning either a second or foreign language". In other words, learners' errors are observed, gathered, examined and discussed in Error Analysis. There are many reasons to apply Error Analysis, but Richards, Platt, Platt and Platt (1993, p. 96) summarize them as "finding out how well someone knows the language, finding out how a person learns a language and obtaining information on common difficulties in language learning". Error Analysis supplies benefits for all participants of learning process. Errors inform teachers about the nature of learners' difficulties and help learners correct their errors by themselves (Ellis, 1985). Moreover, Error Analysis has also a theoretical advantage as Corder (1981) claims that "it provides an insight about the process of the second language acquisition".

Although many researchers suggest various stages in Error Analysis (summarized in Table 1), they are basically similar. Some experts claim 6 stages in this analysis process while some suggest only 3 stages as seen in Table 1. When the stages are examined in detail, it is understood that some stages can be detailed in a few substages. For instance, gathering errors can be in the form of collecting, identifying, defining or recognizing errors. It can be proposed that analysis is mainly composed of gathering, classifying and analyzing the errors.

Table 1. *Stages of error analysis*

Corder (1967, 1981)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Collection of sample errors 2. Identification of errors 3. Description of errors
Sridhar (1981)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Collection of data 2. Identification of errors 3. Classification into errors types 4. Statement of relative frequency of errors 5. Identification of areas of difficulties 6. Therapy remedial drills, lessons, etc.

Ellis (1985)	1. Defining a corpus of language 2. Identifying errors in the corpus 3. Classifying the errors 4. Explaining the errors
Brown (2000)	1. Identification of the errors 2. Classification of the errors 3. Tabulating the errors
Gass-Selinker (2008)	1. Collecting data 2. Identifying the errors 3. Classifying the errors 4. Quantifying the errors 5. Analyzing the sources of the errors 6. Remediating
Khansir-Ahrami (2014)	1. Recognition of the errors 2. Collection of the errors 3. Explanation of the errors 4. Evaluation of the errors

Errors are divided into two in terms of their sources as intralingual and interlingual errors. Interlingual errors are thought of as “*negative interference from the learner’s first language habits*” (Selinker, 1972, p. 215). Gass and Selinker (2008, p. 103) describe interlingual errors as “*those which can be attributed to native language*” and intralingual errors as “*those that are due to the language being learned*”. Richards (1984, p. 174) defines intralingual errors as “*...those which reflect the general characteristics of rule learning such as faulty generalization, incomplete application of rules and failure to learn conditions under which rules apply*”. Furthermore, students’ carelessness and lack of concentration cause errors when they are writing (Darus and Ching, 2009). Students sometimes assume some aspects of language unimportant and do not bother themselves to pay attention to these aspects. Punctuation is considered as one of these aspects. Therefore, punctuation errors can be sourced from carelessness at the same time.

Methodology

Research Design

In this case study, a qualitative research design was employed to determine the students’ errors in the usage of punctuation marks in writing in English. Document analysis was used to collect the data. 56-English-papers written by the participants were examined as the document of the study and punctuation errors in these essay papers were identified and categorized.

Participants and Setting

The study was applied to the first-year students studying in the Department of English Translation and Interpretation at a state university in Turkiye during the spring term of 2018-2019. The total number of the participants was 56. Out of these participants, 37 students were female and 19 students were male. They were all native speakers of Turkish and their foreign language was English.

The students were asked to write an academic essay on a topic they chose with the help of the Process Writing Approach. The process entailed training, practice and evaluation. The

study group was trained about punctuation marks for about 4 lesson-hours, including constructing the rules of punctuation and doing exercises. After a while, they produced their essays according to the stages of the Process Writing Approach. Meanwhile, the study group was warned to be careful about punctuation when they were at the edition stage of the Process Writing Approach. After they had a chance of editing and getting their papers edited during Process Writing Approach, they handed in their final papers.

Data Collection and Analysis

The data collection for the analysis of punctuation marks in writing was accomplished through collecting 56-English-papers written by the participants as a final assignment in the writing course. The analysis of the data was accomplished through document analysis. During document analysis, this study follows the steps of Error Analysis specified by Gass and Selinker (2008: 103). Firstly, the students' papers were gathered and examined in terms of the usage of punctuation marks in order to identify the errors by the researcher. All punctuation errors were placed on a list that was prepared according to the rules of punctuation marks. Secondly, the number of errors on punctuation was counted for quantifying the errors. Following Cresswell's (2008) suggestion, the frequency and percentage of errors were calculated. Thirdly, the errors were classified by making a distinction between intralingual and interlingual errors. Then, the reason why the students made errors in using punctuation marks was discussed according to the sources of errors. Finally, some remedies for these errors were suggested.

Findings

As depicted in Table 2, a total of 688 punctuation errors were captured. Comma accounted for 589 errors in the students' writing. Thus, comma is the punctuation mark which the students frequently made errors (85,6%). The students made far fewer errors in other punctuation marks; for instance, full stop is the next most frequent error comprising 5,4% of the total percentage of the punctuation errors identified. It is followed by quotation mark, semicolon, hyphen, apostrophe, parentheses and dash as seen in Table 2.

As for the gender, while 217 of these 688 errors were made by the male students, the remaining, 471 errors, belonged to the female students (see Table 2). Therefore, it can be asserted that there is a difference between the female and male students in terms of punctuation errors with a percentage of 68% and 32%, respectively. It is clear that comma is again the punctuation mark which the female and male students made the most frequent errors, being repeated 414 and 175 times with a percentage 87,9% and 80,65%. However, it is surprising that the frequency of other punctuation errors is different for the female and male students. Quotation mark is the next frequent error for the female students with a percentage of 4,88% whereas full stop is for the male students with a percentage of 11,5%. The third frequent error is on using semicolon for both genders although the frequency is a bit lower in favor of the female students.

Table 2: The frequency (f) and percentage of errors in punctuation

Punctuation marks	All		Female		Male	
	f	%	f	%	f	%
Comma	589	85,6%	414	87,9%	175	80,65%
Full Stop	37	5,4%	12	2,5%	25	11,5%
Quotation Mark	25	3,6%	23	4,88%	2	0,92%
Semicolon	20	2,9%	12	2,55%	8	3,69%
Hyphen	9	1,3%	8	1,70%	1	0,46%
Apostrophe	6	0,9%	1	0,21%	5	2,30%
Parentheses	1	0,1%	1	0,21%	0	0
Dash	1	0,1%	0	0	1	0,46%
TOTAL	688	100%	471	100%	217	100%

The findings reveal that the highest frequency of punctuation errors are sourced from interlingual with a percentage of 66,7% (see Table 3). That's to say, interlingual errors are higher than intralingual errors. This is because the students used to think their first language system when they used punctuation marks in writing in English. As for the distribution of the errors according to gender, it is clear that the female students had a tendency of committing interlingual errors (70,4%) whereas the frequency of interlingual and intralingual errors of the male students are closer to each other (58,5% and 41,5%). It can be concluded that the female students made more errors because of their native language whereas the male students made errors because of both their native language and target language.

Table 3: The frequency (f) and percentage of errors sources in punctuation

Error Sources	All		Female		Male	
	f	%	f	%	f	%
Interlingual errors	459	66,7%	332	70,4%	127	58,5%
Intralingual errors	229	33,3%	139	29,6%	90	41,5%
Total	688	100%	471	100%	217	100%

The abovementioned findings prove that the students' punctuation errors are usually in using a comma, with a percentage of 85,6%. Although the students had training on using punctuation marks and had a chance to edit their papers, the reason why they made errors in using a comma with a frequency of 589 times is important for the aim of the study. Therefore, the students' errors in using a comma should be analyzed in detail. Various sources (Carey, 1960; Partridge, 1964; Gowers, 1973; Kane, 1983; Quirk et.al., 1985; Nash, 1986) identify how to use a comma in English as follows and the students had a chance to study and practice all of these usages:

1. between 3 or more words in a series (also before the usage of etc.)
2. with independent sentences with a conjunction
3. to separate the parts of a compound sentence
4. to set off an introductory words or phrase
5. to set of parenthetical words or phrases
6. to set off nonrestrictive clause
7. before such expressions such as "too, especially"
8. to set off the items in an address, on a date
9. to separate thousands

10. with direct quotations
11. to set off a tag question

The analysis demonstrates that the students committed errors in the abovementioned usage of a comma except for the last four usages with a frequency of 470 out of 589. The most frequent error was committed with the first usage as seen in Table 4. This usage of a comma is valid in Turkish, too. But there is a difference between two rules in English and Turkish. If there are 3 or more words in the list in English, a comma is also used before “and” at the end, but this is not the case in Turkish. It is seen that the students did not use a comma before “and/or” at the end of a list. Also, a comma is used before “etc.” in a list in English, which is not used before the equivalent “vb” in Turkish. It is seen that the students did not use a comma before “etc.” at the end of a list. Therefore, it can be said that the students made negative transfer in using a comma for this usage.

Table 4: *The frequency (f) and percentage of errors sources in various usage of a comma*

Usage	Interlingual		Intralingual	
	f	%	f	%
between 3 or more words in a series	185	39,36%	-	-
with independent sentences with a conjunction	88	18,73%	28	5,96%
to set off an introductory words or phrase	63	13,41%	-	-
to separate the parts of a compound sentence	12	2,55%	34	7,23%
to set of parenthetical words or phrases	-	-	37	7,87%
to set off nonrestrictive clause	-	-	16	3,40%
before such expressions such as “too, especially”	-	-	7	1,49%
to set off the items in an address, on a date	-	-	-	-
to separate thousands	-	-	-	-
with direct quotations	-	-	-	-
to set off a tag question	-	-	-	-
Total	348	74,05%	122	25,95%

It is seen in Table 5 that the students made both interlingual and intralingual errors for the second and fourth usage of a comma. For the second usage, some students did not use a comma between two independent sentences combined with a conjunction because a comma is not used between two independent sentences combined with a conjunction in Turkish. This is an interlingual error with a frequency of 18,73%. There are also some students who used a comma before and after a conjunction or after a conjunction instead of using only before a conjunction since they overgeneralized the rule. This is an intralingual error with a frequency of 5,96%. For this usage, the difference between interlingual and intralingual errors is large, and the students are thought to have committed more errors in using a comma for independent sentences because of their native language. For the fourth usage, a comma is not used to separate the parts of a compound sentence in Turkish, so some students applied this rule when they wrote in English and did not use a comma in English, too, which shows an interlingual error in the fourth usage with a frequency of 2,55%. On the other hand, there are also some students using a comma in a compound sentence with which a comma is not used or using a comma in an incorrect place to separate the parts of a compound sentence. This is an intralingual error with a frequency of 7,23%. As it is clear that the difference between the

frequencies of interlingual and intralingual errors is not very large, it can be accepted that the students committed a few more errors in using a comma to separate the compound sentences because of the overgeneralization of a punctuation rule in English.

Another surprising point in the analysis is that the students also used a comma erroneously in the following different situations which are other than the usages mentioned above:

- a) with independent sentences without a conjunction
- b) after the subject of the sentence
- c) between two words in a list
- d) before some expressions such as “including, such as, like”
- e) before some linking devices such as “as well as, not only ...but also, so ... that”
- f) before or after time expressions
- g) after THAT in a noun clause
- h) after some expressions such as “et al.”

This analysis demonstrates that the students used a comma in some places in their sentences where a comma should not be used with a frequency of 119 times. As seen in Table 5, many of these errors (with a percentage of 70,59%) are because of their native language. For instance, two independent sentences are combined with a comma in Turkish. The students applied this rule in English and made interlingual errors with a frequency of 24,37%. A comma is used after the subject of the sentence if the sentence is very long in Turkish. It is seen that the students also applied this rule in English writing with a percentage of 23,53%. Furthermore, a comma can be used between two words in a list in Turkish whereas “and” is used in English. Thus, using a comma between two words in a list is an interlingual error for English punctuation and at the end of this analysis, it is seen that the students made this kind of error with a percentage of 22,69%.

Table 5: *The frequency (f) and percentage of errors sources in different usage of a comma*

Usage	Interlingual		Intralingual	
	f	%	f	%
with independent sentences without a conjunction	29	24,37%	-	-
after the subject of the sentence	28	23,53%	-	-
between two words in a list	27	22,69%	-	-
before some expressions such as “including, such as, like”	-	-	18	15,13%
before some linking devices such as “as well as, not only ...but also, so ... that”	-	-	7	5,89%
before or after time expressions	-	-	5	4,20%
after THAT in a noun clause	-	-	4	3,36%
after some expressions such as “et al.”	-	-	1	0,84%
Total	84	70,59%	35	29,41

As well as interlingual errors, it is understood that the students committed intralingual errors in using a comma in undefined situations, as seen in Table 5. The most frequent one of them, with a percentage of 15,13%, is about using a comma before some expressions such as “including, such as, like”. There is also another intralingual error with a percentage of 5,89%, which includes using a comma before some linking devices such as “as well as, not only ...but

also, so ... that, thanks to". Moreover, using a comma before/after time expressions is also repeated 5 times with a percentage of 4,20%. Another example is that using a comma after "that" in noun clauses is repeated with a percentage of 3,36%. As the students have not taught these kinds of usage and Turkish does not have these kinds usage of a comma, it can be accepted that they are intralingual errors which are caused by the failure to learn conditions under which rules are applied.

As mentioned above, the analysis proves that the participants committed errors in using a comma in English because of both their native language and target language. As for the total errors committed in using a comma in writing in English, it is seen that interlingual errors in using a comma accounted for 432 and intralingual errors are 157 out of 589 total errors. Therefore, it is clear that interlingual errors in using a comma in general is more than intralingual errors, with a percentage of 73,34. When female and male students were compared, Table 6 also shows that that female participants (70,28%) committed more errors in using a comma than male participants (29,72). It is also obvious that female students committed more interlingual (70,83) and intralingual errors (68,78) than male students. When types of errors were compared, female students made a few more interlingual errors (70,83%) than intralingual errors, but male students made a few more intralingual errors (31,42%) than interlingual errors.

Table 6: *The frequency (f) and percentage of errors sources in using a comma*

Error Sources	All		Female		Male	
	f	%	f	%	f	%
Interlingual errors	432	73,34%	306	70,83%	126	29,17%
Intralingual errors	157	26,66%	108	68,78%	49	31,42%
Total	589	100%	414	70,28%	175	29,72%

Conclusion

This qualitative study aimed to examine the errors committed by the participants in using punctuation marks in writing in English. At the end of data analysis on 56-English-papers written by the participants through Document Analysis, it is generally observed in the study that the students committed errors with a low frequency since they had a chance to practice punctuation. Also, reminding students to pay attention to the punctuation during writing and edition is thought to have an effect on these low frequencies. It can be claimed that students will not ignore punctuation on condition that lecturers give teaching and reminding of it.

In the light of the first research question, the analysis demonstrated that the most disruptive error is in using a comma in the participants' writing. This result is similar to Awad's (2012), Husada's (2018), and Wati's (2014) remarks, which found the most frequent error in English punctuation is in using a comma. Awad (2012) found that gender had no effect on making punctuation errors. However, the present study demonstrates that the female students had higher frequency of making errors than the male ones. It should be noted that

comma is problematic for English language learners, so some techniques to teach the usage of a comma should be developed.

The majority of the errors in punctuation in this study is attributed to interlingual errors. It is clear that the native language of the students played a vital role in their usage of punctuation since it can positively or negatively influence the learning procedure. This finding correlates with the study in which Elkılıç et.al. (2009) found that interference errors are limited on punctuation and suggested that punctuation should be taught explicitly. This study also suggests that both differences and similarities between students' native and target language should be pointed out in teaching punctuation, especially comma.

This paper is also indicative that students' errors in using a comma are not only caused by their native language but also by their target language. The students' incorrect usage of comma reveals that learners overgeneralize the rule or have failure to learn conditions under which rules are applied. Therefore, special interest should be taken to these incorrect usages such as using a comma before some expressions or with some linking devices or after "that" in a noun clause. The whole usage of punctuation marks should be explained, exemplified and practiced in detail.

The present study is restricted to analyzing learners' punctuation errors in academic writing in English. Other aspects of academic writing such as grammar, spelling and organization of ideas are not dealt in this paper. Besides, the views of students on punctuation were not included in this study. Yet, this study is not sufficient for generalization as it is limited with the participants, duration of the process, language and measurement. Future research on students' written productions, therefore, should consider the aforementioned aspects of writing and punctuation.

Reference

- Alhaysony, M. (2012). An analysis of article errors among Saudi female EFL students: A case study. *Asian Social Science*, 8(12), 55-66.
- Awad, A. (2012). The most common punctuation errors made by the English and the TEFL majors at An-Najah National University. *Humanities*, 26(1), 211-233.
- Brown, H. D. (2000). *Principles of language learning and teaching*. New York: Longman, Inc.
- Carey, G. V. (1960). *Mind the stop*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corder, S. P. (1967). The significance of learner's errors. *IRAL*, 5(4), 147-170.
- Corder, S. P. (1981). *Error analysis and interlanguage*. Oxford: Oxford University Press.
- Cresswell, J. W. (2008). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. New Jersey: Merrill.
- Darus, S. and Ching, K. H. (2009). Common errors in written English essays of form one Chinese students: A case study. *European Journal of Social Sciences*, 10(2), 242-253.
- Elkılıç, G., Han, T. and Aydın, S. (2009). Punctuation and capitalization errors of Turkish EFL students in composition classes: An evidence of L1 interference. *International Symposium on Sustainable Development*. June 9-10, 2009. Sarajevo: Bosnia and Herzegovina. 279-284.
- Ellis, R. (1985). *Understanding second language acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Gass, S. M. and Selinker, L. (2008). *Second language acquisition: An introductory course*. New York: Routledge.
- Gass, S. M., Behney, J. and Plonsky, L. (2013). *Second language acquisition: An introductory course*. New York: Routledge.
- Golshan, M. and Karbalaeei, A. (2009). Grammatical problems in the writings of EFL undergraduate learners. *South Asian Language Review*, 19(1), 1-11.
- Gowers, S. E. (1973). *The complete plain words*. London: Penguin Books Ltd.
- Husada, S. (2018). An error analysis of using punctuation made by students in descriptive text at the second year students of SMPN 3 WERA in academic year 2017/2018. *Jurnal Pendidikan Berkarakter*, 1(1), 23-26.
- Kane, T. S. (1983). *The oxford guide to writing: A rhetoric and handbook for college students*. Oxford: Oxford University Press.
- Khansir, A. A. and Ahrami, M. (2014). Error analysis and paragraph writing. *Language in India*, 14(9), 74-162.
- KIRMIZI, Ö. and Karcı, B. (2017). An investigation of Turkish higher education EFL learners' linguistic and lexical errors: Educational process. *International Journal*, 6(4), 35-54.
- Lay, K. J. and Yavuz, M. A. (2020). Targeting Turkish-to-English interlingual interference through context-heavy data-driven learning. *SAGE Open*, 10(2), 1-12.
- Murshidi, G. A. (2014). Subject-verb agreement grammatical errors and punctuation errors in submissions of male university students. *European Journal of Business and Innovation Research*, 2(5), 44-47.
- Nash, W. (1986). *English usage: A guide to first principles*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Partridge, E. (1964). *You have a point there*. London: Hamish Hamilton.

- Polat, M. (2018). A comparative analysis of written errors of Turkish, Azerbaijani, and Syrian students in English writing skills. *International Journal of Contemporary Educational Research*, 5(2), 64-78.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. and Svartvik, J. (1985). *A comprehensive grammar of the English language*, London: Longman Group Limited.
- Richards, J. (1972). A non-contrastive approach to error analysis. *English Language Teaching Journal*, 25(3), 204-219.
- Richards, J. (1984). *Error analysis: Perspectives on second language acquisition*. New York: Addison Wesley Longman Limited.
- Richards, J. C., Platt, J., Platt, H. and Platt, J. T. (1993). *Dictionary of language teaching and applied linguistics*. New York: Longman.
- Richards, J. C. and Schmidt, R. W. (2002). *Longman dictionary of language teaching and applied linguistics*. Essex: Pearson Education Limited.
- Samhon, E. A. M. and Abdall, A. Y. (2016). Common punctuation errors made by secondary schools students in English: A case study at secondary schools. *Journal of Humanities*, 17(4), 73-87.
- Selinker, L. (1972). Interlanguage. *International Review of Applied Linguistics*, 10, 209-231.
- Sermsook, K., Liamnimitr, J. and Pochakorn, R. (2017). An analysis of errors in written English sentences: A case study of Thai EFL students. *English Language Teaching*, 10(3), 101-110.
- Sridhar, S. N. (1981). Contrastive analysis, error analysis, and interlanguage: Three phases of one goal. In J. Fisiak (Ed.), *Contrastive linguistics and the language teacher* (pp. 207-241). Oxford: Pergamon Press.
- Sürüç Şen, N. and Şimşek, A. (2020). An analysis of Turkish students' written errors: A case of an EFL context. *Journal of Language Research*, 4(1), 58-68.
- Taşçı, S. and Aksu Ataç, B. (2018). Written grammatical errors of Turkish adult learners of English: An analysis. *Online Submission*, 4(1), 1-13.
- Terzioğlu, Y. and Bensen Bostancı, H. (2020). A comparative study of 10th grade Turkish Cypriot students' writing errors. *SAGE Open*, 10(1), 1-19.
- Tizazu, Y. (2014). A linguistic analysis of errors in learners' compositions: The case of Arba Minch university students. *International Journal of English Language and Linguistics Research*, 2(2), 69-101.
- Wati, M. K. (2014). Errors made by the third semester students in using punctuation marks. *Lingua Scientia*, 6(1), 69-77.
- Yalçın, I. (2010). *Turkish speaking first year and third year ELT students' syntactic errors in their argumentative essays*. Unpublished Doctoral Dissertation, Anadolu University, Eskişehir, Turkey.
- Zafar, A. (2016). Error analysis: A tool to improve English skills of undergraduate students. *Procedia-Social and Behavioral Science*, 217, 697-705.
- Zheng, C. and Park, T. J. (2013). An analysis of errors in English writing made by Chinese and Korean university students. *Theory and Practice in Language Studies*, 3(8), 1342-1351.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 05.06.2023 Kabul/Accepted: 16.06.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 433-442.

ORYANTALİST YAKLAŞIMLARIN ÇEVİRİYE ETKİSİ ÜZERİNE MİKRO BİR İNCELEMEⁱ

Sezer YILMAZⁱⁱ

Öz

Bu çalışmanın amacı, çeviri ve oryantalizm arasındaki ilişkiyi betimlemek ve oryantalist yaklaşımlarla sürdürülen faaliyetlerin çeviriye olan etkilerini ortaya koymaktır. Çalışmada art süremsel bir metotla; oryantalizm kavramı, tarihi süreçleri, Doğu'da uyandırdığı yankı bütünsel olarak değerlendirilmiş, akabinde, oryantalist faaliyetlerin çeviriye olan etkileri mikro bir yaklaşımla ele alınmıştır. Batı'nın, Doğu ile çeviri faaliyetleri üzerinde gerçekleştirdiği iletişim sayesinde egemenlik girişimlerini gerçekleştirmeye çalışmış olması, oryantalist faaliyetlerde gerek iletişim noktasında gerekse kültür noktasında çevirinin ana enstrüman rolünü ve önemini ortaya koymuştur. Ancak oryantalist faaliyetler çerçevesinde yürütülen söz konusu faaliyetler sadece bir çeviri aktarımdan ibaret değildir, yapılan çeviriler bir dilden diğerine aktarımın ötesinde çoğunlukla oryantalist yaklaşımlarla oluşturulmuş projelerdir. Doğu kültürüne yönelik algılar çerçevesinde yürütülen bu projeye, Doğu kültürünün Batı'da farklı anlaşılması hedeflenmiştir. Bu süreçte özellikle Kur'ân-ı Kerîm çevirilerinin ayrı bir yeri vardır. Kur'ân-ı Kerîm'in Avrupa'da yapılan Arapça basımları ve çevirileri, her şeyden önce siyasi ve iktisadî çıkarlar, özellikle de İslâm devletlerinde sömürgecilik ve misyonerlik çalışmalarını başarıya ulaştırmak için yapılmış plânlı projelerdir. Batılı müsteşrikler Kur'ân-ı Kerîm'i Batı dillerine çevirirken Kur'ân'da verilen asıl iletinin dışına çıkmış, düşüncelerini ve dinsel önyargılarını çeviri kisvesi altında aktarmışlardır. Böylelikle oryantalist merkezli yapılan çevirilerle Kur'ân-ı Kerîm'in Batı dünyasındaki algısı üzerinde etkili olması hedeflenmiştir. Nitekim bu hedeflerle yapılan tüm oryantalist çabalar günümüzdeki İslamofobi olgusuna da zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Oryantalizm, Çeviri, Çeviri Faaliyetleri.*

A Micro Examination on The Effect of Orientalism on Translation Activities

Abstract

This study aims to describe the relationship between translation and orientalism and the effects of activities carried out with orientalist approaches on translation. In this study, the orientalism concept, historical processes thereof, and reactions created in the East were evaluated in a general framework using a diachronic method, then the effects of orientalist activities on translation were disclosed with a micro approach. The West tried to dominate through its communication with the East on translation activities, which revealed the main instrument role and importance of translation in orientalist activities, both in terms of communication and culture. The activities carried out within the framework of orientalist activities are not only about transferring a translation, however, these translations are mostly projects created with orientalist approaches beyond transferring from one language to another. This project was carried out within the framework of perceptions towards Eastern culture, and it has been

ⁱ Bu makale, II. Uluslararası Ortadoğu Sempozyumu'nda sunulan "Thomas Edward Lawrence'in Faaliyetlerinden Oryantalizmin Fikri Temellerini Anlamak" adlı tebliğin içeriğinin geliştirilerek ve bir bölümünün değiştirilerek üretilmiş halidir.

ⁱⁱ Dr. Öğr. Üyesi., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arapça Mütercim ve Tercümanlık A.B.D., e-posta: sezeryilmaz@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0486-571X.

aimed to make Eastern culture be understood differently in the West. Within this period, especially the translations of the Quran have a special place. The Arabic editions and translations of the Quran in Europe are projects, which are planned primarily for political and financial interests, and especially for making colonialism and missionary activities successful in Islamic states. While the Western polytheists were translating the Quran into Western languages, they deviated from the original message given in the Quran and conveyed their ideas and religious prejudices under cover of translation. Thus, it has been aimed to have an impact on the perception of the Quran in the Western world through orientalist-centered translations. So, all orientalist attempts made with these goals established a ground for current islamophobia.

Keywords: Orientalism, Translation, Translation Activities.

Structured Abstract

In general, orientalism covers all the activities of Western researchers who examine Eastern societies and produce value judgments on the customs, languages, and cultures of Eastern societies. In one respect, orientalism means the pursuit of knowledge about Eastern societies. This concept, which corresponds to a term called doğubilim (orientalism) in Turkish, is called istiṣrak in Arabic, and those who are engaged in this are called müsteṣrik (orientalist). Also, the term Şarkiyatçılık (oriental science) is used in Turkey.

Although it is difficult to define the beginning of orientalism as a precise date, we can see that "orientalism" conceptually emerged in Europe towards the end of the 18th century. This concept was first used in England in 1779, then in France in 1799, and the word "orientalism" was registered in the dictionary of the French Language Academy in 1838. With the concepts of "East" and "West", two realms with completely distinct mentalities, lives, and lifestyles are understood, rather than a geographic region and a place.

When we look at the relationship between "orientalism" and "translation", we can see that this relationship dates back to ancient times. In the 18th and 19th centuries, Western polytheists learned Eastern languages, especially Arabic, and translated important works in the East into Western languages, and from Western languages into Eastern languages. Therefore, translation played a significant role in this period. However, these activities within the framework of orientalism are not only about transferring a translation. The translations are mostly studies created with Western-oriented perspectives. This method, which was followed within the framework of perceptions towards Eastern culture, has been aimed to make Eastern culture be understood differently in the West.

Religious researches and translations of the Quran have a special place in orientalist-centered studies. The Arabic editions and translations of the Quran in Europe are projects, which are planned primarily for political and financial interests, and especially for making colonialism and missionary activities successful in Islamic states. While the Western polytheists were translating the Quran into Western languages, they deviated from the original message given in the Quran and conveyed their ideas and religious prejudices under cover of translation. Thus, it has been aimed to have an impact on the perception of the Quran in the Western world through orientalist-centered translations. So, all orientalist attempts with these goals established a ground for current islamophobia.

In light of all this information, we can say that "orientalism" is a movement that reflects the Western point of view toward Eastern culture, as a product of the West's efforts to understand and interpret the East and to represent the East, which cannot represent itself by the West's expression. The orientalists produced many works in the historical, political, and cultural context, and played a significant role in the transfer of these works to cultures through translation and in the indirect or direct translations of the important works of the period. However, we cannot ignore that although all these activities have scientific value in terms of being early works, they are not the product of an innocent effort. Because the West had a self-centered approach to the occurring events by putting itself in the center of this equation. This has created a perception of othering between Eastern and Western cultures, and it has been aimed to give the image that Western culture had the dominant perspective. The intellectual foundations of this image were created in the first quarter of the 14th century and institutionalized in the 19th century. Translation activities have played a significant role in realizing these plans and carrying out these activities. In this period, important works were translated into English and some works were translated from English to Eastern languages. However, these translations include "translations created from the orientalist

perspective” rather than the equivalents of the information in the source text in the target text. In this respect, orientalism has created an impact on translation, the translations were made within the framework of a specific plan and purpose, and as a result, a new strategy was formed with the masked translations. Of course, this translation strategy has led to the different interpretations of Eastern culture in the West, the poor understanding of Eastern languages-cultures in the West, and cultural destruction. However, despite the negative effect of the orientalism movement on translation activities, orientalism has made various contributions to the science world as a result of long-term research of Eastern languages and cultures in the West.

Giriş

Edward Said, "Oryantalizm, Avrupa'nın Doğu fikridir." (Gezer, 2018) diyerek oryantalizm kavramını; Doğu ile ilgilenen toplu müessesese, Doğu hakkında kararlar ve hükümler veren, Doğu'yu betimleyen; özetle Doğu'yu ele geçirmeyi, tasarlamayı ve yönetmeyi hedefleyen Batı'nın kurguladığı bir plan (Said, 1991), başka bir ifadeyle "sömürgeci Batı'nın oryantalist bilgiyle, Doğu'ya egemen olma stratejisi (Gezer, 2018)" olarak tanımlamaktadır. Oryantalizm genel olarak; Kültürel, hatta ideolojik yaklaşımların yanı sıra, içerisinde kuruluşlar, kavramlar, bilimler, betimlemeler ve öğretiler barındıran bir analiz biçimidir. Oryantalizm ile, Doğuyu inceleme, eleştirme, yargılama, disipline etme veya yönlendirme amacıyla kullanılan bir bilgi kaynağı kastedilmektedir (Çetin, 2013).

Oryantalizm kavramı "Doğu bilim" olarak adlandırılmaktadır. Arapçada ise bu işle uğraşan kişiye "Müsteşrik" denir. Türkiye'de "Şarkiyatçılık" terimi de kullanılmaktadır. Müsteşrik kelimesinin yanı sıra Türkçede kullandığımız "oryantalist" gibi kavramların tümüyle; Doğu ile ilgilenen, Doğu hakkında araştırmalarda bulunan ve Doğu hakkında uzmanlaşmış batılı bilim insanları kastedilmektedir (Yıldırım, 2012). Bu bağlamda oryantalizm; Doğu toplumlarının, dillerini, dinlerini, tarihlerini ve uygarlıklarını inceleyen müstakil bir bilimdir. (Dikici, 2014). Ancak oryantalizm yalnızca kültürel veya bilimsel bir etkinlik değildir (Said, 2008).

Oryantalizm Kavramının Doğuşu ve Tarihsel Gelişimi

Oryantalizmin ortaya çıkışını zaman çizgisi üzerinde net bir tarihe dayandırmak zor olsa da oryantalist çalışmaların 1312 yılında düzenlenen Viyana Konsülü'nün farklı Batı merkezlerinde Arap Dili kürsülerinin açılmasıyla başladığı düşünülmektedir (Köse & Küçük, 2025). Modern anlamda "oryantalizm" kavramının ortaya çıkışı ise 1795 yılına dayanmaktadır (Karataş, 2014). Ancak "oryantalist" kavramı "Doğu araştırmalarında uzmanlaşmış kişi" anlamında ilk defa İngilizce'de 1779 yılında Edward Pococke hakkında ele alınan bir çalışmada görülmüştür. Ayrıca bu kavrama, Fransızca'da 1799'da Magasine encyclopédique'te, yine 1824'te Journal Asiatique'te Louis Langlés için yayımlanan ölüm ilanında rastlanmıştır (Bulut, 2004).

13. yüzyılda temelleri atılan oryantalist faaliyetler 18-19. yüzyıllarda yapılan çalışmalarla önemli mesafeler katetmiştir. Özellikle 19. yüzyılda, Batı literatüründe, Müslümanlara yönelik Hristiyan dogmalardan hareketle şiddetli bir baskın girişiminde bulunmuşlardır. Bu süreçte Hristiyan elçiler Fransız ve İngiliz sömürgeci güçlerin elçileri olarak asli niyetlerini ortaya koymuş, çalışmaları hızlandırmışlardır (Cemile, 2011). Sömürgeci tutum ve tavırlar Avrupa devletlerinin Doğu'ya bakışlarını tahakküm altına almış ve kolonyalist siyasetçiler amaçlarına ulaşmak uğruna birçok oryantalistten faydalanmışlardır. Bunlar arasında; Hollandalı Snouck Hurgronje, Rus Bartholt, Alman H. Becker gibi isimler yer almaktadır (Yıldırım, 2012). Bu anlamda, Rusya Federasyonu, din görevlisi ve aynı zamanda bir dilbilimci olan Nikolay İvanoviç İlimskiy'nin çalışmalarından büyük ölçüde

yararlanmıştı. Rusya, topraklarında, özellikle de Türk etnik grupları üzerinde, yerel ağız farklılıklarını bağımsız diller şeklinde nitelendirerek bütün Türk azınlık toplulukları için farklı bir alfabenin kullanılmasını planlamış, bölücü bir tavır takınarak kimlik bilinci oluşturmuştur. Böylelikle Rusya da emperyalist düzen içinde, İlminskiy, Barthold ve Radloff gibi aydınlarla etkin bir rol oynamıştır.

Batı'nın kurguladığı emperyalizmle 20. Yüzyılın başlarına doğru Batı; askerî, siyasî, kültürel vb. alanlarda gelişmiş, ancak Doğu gerilemiş ve çöküş dönemine geçmiştir (Bulut, 2007). 19. ve 20. yüzyıllar oryantalist çalışmaların ivme kazandığı ve gün yüzüne çıktığı bir zaman aralığı olmuştur. Fransız Devleti 1975 yılında Paris'te yaşayan Doğu dillerinin öğretilmesi ereğiyle Langues Orientales Vivantes okulunu inşa etmişler ve burada filoloji ve edebiyat çalışmalarının ilerlemesini hedefleyerek birtakım çalışmalarda bulunmuşlardır. Böylece Fransız oryantizmi, o dönemde oryantalistlerin üstadı konumundaki Sylvester Dsacy'nin liderliğinde, ilmî bir nitelik kazanarak bağımsız bir alan haline dönüşmüştür (Yıldırım, 2012). 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Hristiyan misyonerler, yaptıkları faaliyetlerle Batı yaşama tarzından pay istemeye, ömürlerini kolonyalist amaçlarla bütünlemeye teşebbüs etmişlerdir (Cemile, 2011).

Batı ve "Öteki"

Her şeyden önce "Doğu" ve "Batı" terimleri bir coğrafyaya özgü terimler değildirler. Hilmi Ziya Ülken; "Doğu ve Batı denilince iki coğrafî konum kastedilmemektedir, farklı zihniyetlere sahip iki farklı dünya, yaşama biçimleri ve anlayışları tamamen ayrı olan iki dünya anlaşılmalıdır" der (Dikici, 2014). Kısaca Doğu Batı'nın "Öteki"si şeklinde nitelendirilirken Batı ve "Öteki"si, yönleri işaret eden veya belirli bir coğrafyayı temsil eden kavramlar değildirler (Çetin, 2023). "Öteki", Doğu'yu temsil eder ve betimler. Batı'dan farklı ve Batı'dan aşağı, vahşi, yabani bir Doğu imgesi şeklinde lanse edilir. Bu anlamda oryantizmin ortaya çıkışı, Avrupa'nın kendi kimliğini şekillendirme süreciyle aynı döneme denk gelir demek yanlış olmayacaktır (Yavuz, 1999). Öteki kavramını daha ayrıntılı incelediğimizde, sosyal bakışların farklı kültürlerden kaynaklanmasının bir görüntüsü, farklı bir kültüre ait olan şey veya grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültür ne denli ilerlemişse farklılık ve öteki anlayışı o denli derin ve güçlü olmaktadır. Dolayısıyla oryantizm, Doğu'nun politik ifadesi olarak ortaya çıkan ve Doğu'yu hayalî bir ürün içinde sınırlayarak "Öteki"yle yönlendirilen bir yapıdır (Dikici, 2014). Yücel Bulut Doğu ve Batı kavramlarını şöyle yorumlamaktadır; eğer "Doğu" olmasaydı, "Batı" da olmazdı. Batı Doğu'yu "Öteki" olarak tanımlar. Başka bir ifadeyle birbiriyle bütünüyle farklı olan "Doğu"yu tasarlayarak kendisini tanımlar. Yaptığı bu ayrıştırma ve ötekileştirmeyle, Batı'da olan şeylerin iyi olduğunu ve Doğu'da olmadığını ve kötü olarak nitelendirilen şeylerin hepsinin Doğu'da olduğunu ileri sürer. Oryantalist bakış açısında, Doğu, Batı'nın kabul ettiği bilimsel, ilerlemeci düşünce, demokrasi, akılcı yaklaşım gibi farklı özelliklerle var olabilir. Doğu, kendini ifade edemez ve anlatamazken, Batı hem kendini ifade eder hem de Doğu adına konuşma iddiasında bulunur. Bu yaklaşımla, Doğu'nun kendi temsilini gerçekleştirmemesi durumunda, temsil edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Batı'da Doğu'yu tanıtmak amacıyla

oluşturulan bu yaklaşımlar, Batı'nın üstünlüğünü daha farklı bir biçimde göstermeyi hedeflemektedir (Bulut, 2004).

Oryantalizm ve Çeviri

18. ve 19. Yüzyıllarda Batılı oryantalistler, başta Arapça olmak üzere Doğu dillerini öğrenerek Doğu toplumlarını ve kültürlerini Batı'ya aktarmışlardır. Bu süreçte "çeviri" önemli bir rol oynamıştır. Birçok önemli eser Arapça, Farsça ve Urduca gibi Doğu dillerine ve Doğu dillerinden birçok eser de Batı dillerine çevirtilerek kültürlerin birbirini tanınmasına olanak tanınmıştır. Ancak sarf edilen bu uğraşlar ve yapılan çeviri faaliyetlerinde çeşitli stratejiler de izlenmiştir, bu yüzden oryantalist faaliyetler çerçevesinde yürütülen söz konusu çalışmalar sadece bir dilden diğerine çeviri bağlamında salt bir aktarım olarak yorumlanmamaktadır. Yapılan çeviriler çoğunlukla oryantalist yaklaşımlarla kurgulanmış çevirileri kapsamaktadır ve bu çeviriler yeni bir çeviri tarzının oluşmasına da zemin hazırlamışlardır. Doğu kültürüne yönelik algılar çerçevesinde tasarlanan bu çeviri tarzıyla, Doğu, Batı'da farklı bir imajla betimlenmiştir.

Oryantalist hedeflerle 1520 yılında Paris Üniversitesinde tesis edilen bir birimde Doğu Dilleri öğretilmeye başlanmış ve Doğu'dan getirilen ilmî eserler irdelenmiştir. Daha sonraki dönemlerde Paris Üniversitesinin yanı sıra, Oxford, Bolonya ve Roma'da dil ve çeviri merkezleri açılmıştır (Ertekin, 2020). Böylelikle başlangıçta Doğu dillerini öğrenme eğiliminin zaman içerisinde dilbilimsel araştırmalara evrildiği ve sonraki dönemlerde açılan üniversiteler ile birlikte oryantalist yaklaşımın akademik sahaya taşındığı gözlemlenmiştir. Said, bu süreçteki yapılan faaliyetleri, tek yönlü bir aktarım ve kolonyalist bir yaklaşım olarak betimlemektedir. Ancak bu tek yönlü aktarıma rağmen çeviri yoluyla sürdürülen söz konusu oryantalist faaliyetler çeviri olgusunun değerinin ve etkisinin kronolojik süreç içerisinde her evrede ne denli önemli olduğunun da bir kanıtı niteliğindedir (Gezer, 2018). Öte yandan bu faaliyetler; Doğu dillerinden Batı dillerine yapılan çevirilerden dolayı yeni çeviri yaklaşımlarının ortaya çıkmasına, bu alanlarda uzman çevirmenlerin yetişmesine, Doğu kültürünün derinliklerine kadar araştırılmasına ve Batı'ya tanıtılmasına büyük ölçüde katkı sağlamıştır.

"Batı'da kurulan üniversite ve çeviri merkezlerinde Arapça, Süryanice ve İbranice dillerinden çeviriler yapılmıştır. Doğudaki bilim merkezleri olan Bağdat, Harran, Antakya, Şam ve İskenderiye'den bilimsel yapıtlar getirilmiştir. Getirilen bu eserler, Roma, Toledo, Granada gibi Batılı çeviri merkezlerinde incelenip eğitim amaçlı kullanılmıştır. Böylece Emevîler'in İspanya'ya geçmesiyle Batı'nın Doğu ile ilk bilimsel teması gerçekleşmiştir" (Ertekin, 2020). Oryantalist faaliyetler her ne kadar masum birer çabanın ürünü olmasa da bu bilimsel temasların dil ve kültür noktasındaki katkıları yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle oryantizm sürecinde Batı'da Doğu dilleri öğreniminin büyük bir hız kazanması, paralelinde çeviri çalışmalarının ve çeviriye dair yaklaşımların gelişmesine de önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Edward Said, bu dönemdeki etkileşim ve iletişimin bir sonucu olarak sadece dil merkezli değil, kültür merkezli de bir etkileşim sürecinin geliştiğini ifade ederek

çevirmenlerin kültür aktarımında ve sürdürülen faaliyetlerin her aşamasında, bir köprü ve anahtar vazifesi üstlendiklerini ifade etmektedir (Gezer, 2028). Bu dönemde çevirmen bir kültür aktarımcısı, çeviri ise, Doğu ve Batı kültürlerini birbirine aktarmada etkili bir iletişim ve kültür ürünüdür.

Çeviri ve kültür çerçevesinde sürdürülen oryantalist faaliyetlere bakıldığında, oryantalistlerin Doğu dillerini ve kültürlerini öncelikle yerinde öğrendiklerini ve bu bilgileri çeviri yoluyla Batı'ya aktardıklarını görebiliriz. Bu faaliyetleri sürdüren oryantalistler arasında T. Edward Lawrance'ın önemli bir yeri bulunmaktadır. "Arabistanlı Lawrance" lakabıyla anılan Lawrance, Osmanlı Devleti'ne karşı Arapları İngilizlerin tarafında savaşa ikna etmek amacıyla ajan olarak çalışmış bir oryantalisttir. Lawrence'i yönlendirenler Lawrence'ın daha profesyonel olarak çalışmalarını yürütebilmesi için Arapça dil becerilerini geliştirebilmesi adına Cübeyl'de bulunan Amerikan Misyoner Okulu'na göndermiştir (Koloğlu, 2023). Lawrence'nin çalışmaları her ne kadar bilimsel amaçlara yönelik araştırmalar gibi görünse de esasında oryantalizme hizmet eden planlı çalışmalar olduğu aşikardır. Konuya bilimsel perspektifte bakıldığında ve Lawrence gibi bilimsel çalışmalar yapan diğer oryantalistlerin faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda ayrıca yapılan çalışmaların asıl hedefi incelendiğinde oryantalizm'in uyguladığı stratejinin aslında masum bir çalışmanın ötesinde yaşadığımız yüzyılda nasıl aktif bir rol üstlenebiliriz sorusunun cevabı niteliğinde olduğunu görebiliriz.

Dinî Sebepler ve Kur'ân-ı Kerîm Çevirileri

Oryantalizm'in temelinde, evrensel iddialar taşıyan dinlerin rekabeti konusu yatmaktadır. Bu kontekste Yahudilik için "Arz-ı Mev'ûd" ifadesi kendisini bulan temel öğretinin oryantalizm'in amaçladığı plan ile paralel bir şekilde ilerlediği göz ardı edilmeyecek bir ayrıntıdır. Dolayısıyla Batı toplumlarını oryantalist faaliyetlere yönlendiren asli hedeflerden bir diğeri de dini, misyonerlik çalışmalarıdır. 19. yüzyılın ortalarına dek Batı, Doğuyu ele geçirmek ve İslâm'ın iddialarını çürütmek için farklı çalışmalarda bulunmuşlardır. Nitekim Haçlı seferleri ile Batı Hristiyanlığınca İslâm'ı ve Müslümanları kötü olarak resmeden görüşler ileri sürmeye başlamaları onları hedeflerine götüren başka bir projenin ürününden ibarettir (Bulut, 2004).

19. yüzyılın ortalarına ulaşıldığında, Batı toplumunda İslâm'a yönelik yapılan mücadele, her türlü kültürel araçla yürütülen akademik bir disiplin olarak sürdürülmeye devam etmiştir (Cemile, 2011). Özellikle günümüzde, İslâm alemine yönelik İslamofobi algısı, yukarıda ifade edilen düşüncenin devamı niteliğindedir. Batı'daki yaynevleri, genellikle İslâm'ı gerçek dışı kurgulanmış olaylarla anlatan kitaplar yayınlayarak bu yaklaşıma destek vermektedirler (Cemile, 2011). Bu düşünce ve karalama kampanyasıyla oryantalistler fikirlerini fetva müesseselerine ve bilim adamlarına empoze edip projelerini daha hızlı hayata geçirmeyi planlamışlardır. Bu anlayış 20. yüzyılda da sürdürülmüştür. Lawrence Kahire Bürosunda göndermiş olduğu bir telgrafta şu ifadelere yer vermiştir: "*Şayet Osmanlı İmparatorluğu yıkılır ve sultan da ortadan kaldırılırsa ki halifelik Yavuz Sultan Selimden beri Osmanlı Hanedanının tekelindedir, Böylece halifelik tekrar Hz. Muhammed'in ailesine geçebilecektir.*"

Hâlen Mekke şerifi Hüseyin, Eğer yukarıda izah ettiğimiz hadiseler vuku bulursa, halife olacak ilk namzettir!" (Knightley & Simpson, 1994). Ayrıca Trablus'da kaleme aldığı bir mektubunda annesine, Suriye'de çalışmalar yapan Amerikalı misyonerlerin Müslümanlar üzerindeki etkisinden bahsetmektedir ve "İslamiyet'in giderek zayıflamasına ilişkin gözle görülür işaretler olduğunu ifade etmektedir (Umunç, 2010).

Oryantalist merkezli dini faaliyetler arasında dikkat çeken en önemli çalışmalardan birisi de Kur'an-ı Kerim çevirileri olmuştur. Oryantalist emellerle bu faaliyetler Pierre le Venerable'nin öncülüğünde XII. asrın ortalarına doğru Tolado'yu ziyaret etmesiyle başlamıştır. Bu faaliyetleri yürütmek üzere kurulan ekip ilk olarak Kur'anı Latinceye çevirmişlerdir (Cerrahoğlu, 1989). Bu çeviri Luther'in önerisi üzerine Theodor Bibliander tarafından ilk basımı 1543 yılında, diğer basımları 1550 ve 1556 yıllarında yapılmıştır (Koyuncu & Yiğit, 2022). Böylelikle yapılan bu çevirilerle oryantalist perspektifinde dilbilim alanında ilk çalışmalar ortaya konmuştur. Cerrahoğlu bu çevirinin ilerideki çalışmalara ışık tutamadığını, küfürlere kadar varan bazı tartışmaları bünyesinde barındıran bir çalışma olduğunu ifade etmektedir (Cerrahoğlu, 1989). Bu çevirinin ardından ise 1647'de Du Ruyer (1580-1660) Kur'an-ı Kerim'i Fransızcaya çevirmiştir, aynı çeviri 1649 yılında İngilizceye ve 1698 yılında Almancaya çevrilmiştir (Koyuncu & Yiğit, 2022). Kur'an-ı Kerim çevirileri ve oryantalist perspektifte yürütülen bu çalışmalar sonraki yıllarda da sürdürülmüştür. Örneğin, "George Sale'in Peder Marraci'nin çevirisine bağlı kalarak yaptığı Kur'an-ı Kerim'in İngilizce çevirisi (1734) İslâm'ın yeni bir tarzda araştırılmasına imkân tanımaktadır. İngilizceden çevrilen eserin giriş bölümünde Hz. Muhammed'in doğrudan doğruya Tanrı tarafından gönderilmediğini, ancak onun insanî yetenek ve ilgilerinin Tanrı tarafından gerçek dine uygun bir hayat sürmeyen Hristiyan kilisesini uyarmak amacıyla kullanıldığı iddia edilmektedir" (Bulut, 2004).

Kur'an-ı Kerim'i Batı dillerine çevirme projesiyle başlayan oryantalist çalışmalar neticesinde göz ardı edilmemesi gereken husus şudur: Kur'an-ı Kerim'in Avrupa'da yapılan Arapça basımları ve çevirileri, her şeyden önce siyasî ve iktisadî çıkarlara hizmet etmektedir. Özellikle de İslâm devletlerinde sömürgecilik ve misyonerlik çalışmalarını başarıya ulaştırmak için yapılmış planlı projelerdir (Cerrahoğlu, 1989). Batılı müsteşrikler Kur'an-ı Kerim'i Batı dillerine çevirirken Kur'an-ı Kerim'de verilen asıl mesajın dışına çıkmış, düşüncelerini ve dinsel önyargılarını çeviri kisvesi altında aktarmışlardır. Böylelikle oryantalist merkezli yapılan çevirilerle Kur'an-ı Kerim'in Batı dünyasındaki algısı üzerinde etkili olması hedeflenmiştir.

Sonuç

Nihai olarak; "oryantalizm" Batı'nın Doğu'yu anlama ve anlamlandırma, Batı'nın perspektifinde kendini yönetemeyen Doğu'yu yönetme çabası ve Doğu kültürüne yönelik Batılı bakış açısını yansıtan bir akımdır" diyebiliriz. Bu yaklaşımla hareket eden oryantalistler, siyasi, tarihi ve kültürel alanlarda birçok eser ortaya koymuş ve bu eserleri farklı kültürlerle aktararak hedeflerine ulaşmak istemişlerdir. Bu aktarım sürecinde çeviri önemli bir rol

oynamıştır. Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken asıl mesele şudur; yapılan bu çalışmaların tümü erken dönem çalışmaları olması yönüyle bilimsel bir kıymeti olsa da masum bir çabanın ürünü değildirler. Zira bu denklemde Batı kendini merkeze alarak cereyan eden hadiselerle ben merkezli yaklaşmıştır. Bu tavır iki kültür arasında bir “ötekileştirme” algısı oluşturmuş ve burada hâkim bakış açısının Batı kültüründe olduğu imajı verilmek istenmiştir. Bu planın fikri temelleri ise 13. yüzyılda atılmış ancak 19. yüzyılda kurumsallaşmıştır. Bu dönemde önemli eserler İngilizceye ve bazı eserler İngilizceden; Arapça, Farsça ve Urduca gibi Doğu dillerine aktarılmıştır. Fakat yapılan bu çeviriler kaynak metindeki bilgilerin hedef metinde eşdeğer karşılıklarından ziyade oryantalist yaklaşımlarla oluşturulmuş çevirileri kapsamaktadır. Bu yönüyle oryantalizm çeviri üzerinde bir etki oluşturmuş, söz konusu çeviriler belirli bir plan ve amaç çerçevesinde yapılmış ve bunun sonucu olarak da makyajlanan çeviriler ile yeni bir strateji oluşmuştur. Elbette bu çeviri stratejisi, Doğu kültürünün Batı’da farklı yorumlanmasını, Doğu dillerinin-kültürlerinin Batı’da yeterince anlaşılmasını ve kültürel bir tahribatı da beraberinde getirmiştir. Özellikle Kur’ân-ı Kerîm çevirileri ve Batıdaki Arapça basımları bu süreçte önemli bir yere sahiptir. Oryantalist yaklaşımlarla oluşturulan çeviriler ve anlamlarının ötesinde farklı niyetlerle Batı’da basılan Arapça nüshaları ile Kur’ân’daki mesajın dışına çıkmış, Batı’da İslam’ın ve Müslümanların yanlış yorumlanmasına ve önyargıların oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Ancak bununla beraber oryantalizm adı altında yapılan tüm çalışmaların Batılı hegemonyaya hizmet eden emeller olmasına rağmen, Batı’da Doğu dillerinin ve kültürlerinin uzun bir süre araştırılması sonucu olarak; kültürlerin araştırılması, kültür ve dil alanlarında uzmanların

Kaynakça

- Bulut, Y. (2004). *Oryantalizmin kısa tarihi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Bulut, Y. (2007). Oryantalizm. *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 428-437.
- Cemile, M. (2011). *İslam ve oryantalizm* (Çev: Faruk Yılmaz, Ahmet Deniz). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Cerrahoğlu, İ. (1989). Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an ilimleri üzerine araştırmalar. *Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*. 95-136.
- Çetin, Z. (2013). *Avrupalı gezginler gözüyle 19. yüzyılda Batı Anadolu*. Adnan Menderes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih A.B.D, YL Tezi, Aydın.
- Çoruk, A. (2007). Oryantalizm üzerine notlar. *Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 193-204.
- Dikici, E. (2014). Doğu-Batı ayrımı ekseninde oryantalizm ve emperyalizm. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (3), 45-59.
- Ertekin, E. (2020). *Çeviride cinsiyet sorunsallığına eleştirel bakış*. Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeviribilim A.B.D. YL Tezi, Sakarya.
- Gezer, G. (2018). Kültürlerarası çevir kapsamında oryantalizm ve öteki kavramı. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, (4) 8, 17-45.
- Karataş, G. (2014). Emperyalizm bağlamında oryantalizm kavramına bir bakış. *Turkish Studies*, (9) 5 1269-1277.
- Knightley, P. & Simpson, C. (1994). *Lavrens'in gizli hayatı* (Çev: Cüneyd Emiroğlu). İstanbul: Sebil Yayınevi.
- Koloğlu, O. (2003). Lawrence, Thomas Edward. *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 114-116.
- Koyuncu, R. ve Yiğit, İ. (2022). Oryantalist bakış açısına göre kıraatler: Otto Pretzl, Arthur Jeffery, Nöldeke ve Goldziher örneği. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*. (22) 2 559-584.
- Köse, M. & Küçük, M. (2015). Oryantalizm ve "Öteki" algısı. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*. (1) 1, 107-127.
- Said, E. (1991). *Oryantalizm* (Çev: Selahaddin Ayaz). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Said, E. (2001). *Şarkiyatçılık* (Çev: Berna Ünler). İstanbul: Metis Yayınları.
- Umunç, H. (2010). Boş hayal peşinde, T.E.Lawrence ve Arap İsyanı Üzerine Bir Değerlendirme. *International Semposium on the Ottoman Empire and the European Theatre*. İstanbul.
- Yavuz, H. (1999). *Modernleşme, oryantalizm ve İslam*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Yıldırım, S. (2012). *Oryantalistlerin yanılgıları*. İzmir: Işık Akademi Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 15.04.2023 Kabul/Accepted: 16.06.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 443-461.

ELEŞTİREL DÜŞÜNME BECERİSİ ÖLÇEĞİNİN GELİŞTİRİLMESİ (ORTAOKUL ÖRNEKLEMİ)

Hilal KARABULUTⁱ, Hasan GÖKÇEⁱⁱ, İshak Afşin KARİPERⁱⁱⁱ

Öz

Bu çalışmanın temel amacı ortaokul öğrencilerinin eleştirel düşünme becerilerini tespit etmek amacıyla geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirmektir. Bu kapsamda literatürde yer alan ölçek geliştirme basamakları dikkate alınarak bir eleştirel düşünme becerisi ölçeği geliştirilmiştir. İlgili araştırmada geliştirilmesi hedeflenen ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik verilerini elde etmek amacıyla nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli işe koşulmuştur. Bu doğrultuda öncelikle ilgili alana ait literatür taraması yapılarak bir madde havuzu oluşturulmuştur. Oluşturulan madde havuzunda 296 madde yer almaktadır. Daha sonra 296 madde içinden ortaokul öğrencilerinin seviyesine uygun olacağı ön görülen 35 aday madde tespit edilmiştir. Aday maddelerin öğrenci seviyesine uygun olup olmadığının incelenmesi amacıyla uzman görüşüne başvurulmuştur. Uzmanlardan alınan görüşler doğrultusunda aday ölçek son şeklini almıştır. Daha sonra aday maddelerin yapı geçerliliğini sağlamak amacıyla beş ve altıncı sınıf düzeyinde eğitim gören dört ortaokul öğrenci ile sesli düşünme tekniği uygulanmıştır. Sesli düşünme tekniği sonrası katılımcıların anlamakta güçlük çekeceği veya birden fazla şekilde anlamlandırılabilir maddeler revize edilmiştir. Ölçeğin son hali 264 ortaokul öğrencisine tekrar uygulanmıştır. Ölçeğin iç geçerliliğini tespit etmek amacıyla elde edilen veriler online ortama aktarılmış ve açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizine tabi tutulmuştur. Ölçeğin güvenilirliğini sağlamak amacıyla Cronbach Alfa değeri hesaplanmıştır. Gerekli geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları ardından ölçeğin 5 boyutlu olduğu ve alfa değerinin .732 olduğu görülmüştür. Ölçeğin son şeklinde 24 soru yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel Düşünme Becerisi, Ölçek Geliştirme, Geçerlik, Güvenirlik.

Development Of Critical Thinking Skills Scale (Secondary School Sample)

Abstract

The main purpose of this study is to develop a valid and reliable scale to determine the critical thinking skills of secondary school students. In this context, a critical thinking skill scale was developed considering the scale development steps in the literature. In order to obtain the validity and reliability data of the scale, which was aimed to be developed in the related research, the survey model, one of the quantitative research methods, was used. In this direction, first of all, an item pool was created by literature review of the relevant field. There are 296 items in the item pool. Then, out of 296 items, 35 candidate items that were predicted to be suitable for the level of secondary school students were determined. Expert opinion was asked to determine the suitability of the candidate items. In line with the opinions of the experts, the candidate scale took its final form. Then, in order to ensure the construct validity of the candidate items, the thinking aloud technique was applied with four secondary school students studying at the fifth and sixth grade levels. After the thinking aloud technique, the items that

ⁱ Dr. MEB, e-posta: hilalcoskun88@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0895-8665.

ⁱⁱ Dr. MEB, e-posta: hasangokce3838@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1518-2295.

ⁱⁱⁱ Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, e-posta: akariper@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9127-301X.

the participants would have difficulty in understanding or that could be interpreted in more than one way were revised. The final version of the scale was administered to 264 secondary school students. In order to determine the internal validity of the scale, the data obtained were transferred to the online environment and subjected to exploratory and confirmatory factor analysis. In order to ensure the reliability of the scale, the Cronbach Alpha value was calculated. After the necessary validity and reliability studies, it was seen that the scale had 5 dimensions and the alpha value was .732. There are 24 questions in the final form of the scale.

Keywords: Critical Thinking Skill, Scale Development, Validity, Reliability.

Structured Abstract

Critical thinking can be defined as the internalization of knowledge, its application in new situations and the improvement of the ability to evaluate (Semerci, 2003). Many modern educators believe that the ability to think critically is fundamental to an efficient education and is also the basis for being an active and engaged citizen in the world (Moore, 2004).

In this study, which was conducted to determine the critical thinking skills of secondary school students, a survey design, one of the quantitative research method designs, was used. Survey designs are studies that enable to describe quantitatively or numerically a situation that exists in the universe as it is by conducting studies with a sample selected from a certain universe (Creswell, 2014; Johnson, & Christensen, 2014).

In the scale development process, the Likert-type scale development steps suggested by Tezbaşaran (2008) were applied. In this context, firstly, the studies conducted in the field were examined and an item pool was created. The item pool consists of 296 candidate items. The items in the item pool were sent to 4 field experts, 3 of experts were education faculty members and 1 of the experts was a Turkish teacher. The field experts evaluated the items in terms of language, relativity to students and suitability for the purpose. After the expert evaluations, 44 items were removed from the item pool, indicating that secondary school students would have difficulty in perception, and 252 items remained in the item pool. In the next stage, a candidate scale containing 35 items was created by utilizing the item pool. After this step, the think-aloud technique was employed to determine the construct validity of the scale. With this step, it was aimed that the target group of the scale correctly understand the items in the scale. In this context, four secondary school students read the items of the scale aloud and the expressions that they had difficulty in making sense or understood differently were recorded by the researchers. The next stage was the actual application to the sample group. Firstly the sample group was determined. For the sample size, Kline (2015) states that 5 times the number of questions should be accepted as a minimum. Based on this view, it is predicted that the study is a generalizable study. For the reasons mentioned above, 264 students were reached within the scope of the study. The scales obtained from online communication tools and face-to-face applications were collected. Then, each participant's form was read with the help of a rubric prepared by considering positive and negative items. The data obtained were transferred to the online and made ready for analysis.

In the next stage, the items in the scale were subjected to exploratory and confirmatory factor analysis. The results of the factor analysis showed that the scale had 13 subcomponents. However, it was seen that 40% of the factor loadings were collected in the first 7 factors and the scale was subjected to factor analysis again with 7 factors. These factors are open-mindedness, analytical, self-confidence, mental maturity, truth-seeking-self-expression, truth-seeking-open-mindedness. In the next stage, reliability analysis was conducted to determine the validity of the scale. In this context, the Cronbach's alpha value of the scale was calculated as .732. The obtained result indicates that the scale is reliable.

When all this process is evaluated together, it will be seen that scale development studies in the literature are conducted by following similar steps with this study (Alkaya, 2006; Akbıyık & Seferoğlu, 2002; Derelioğlu, 2004; Kaloç, 2005; Kökdemir, 2003; Öner, 1999; Özdemir, 2005; Semerci, 2000; Yoldaş, 2009). In the studies mentioned above, researchers followed similar steps with this study in the scale development process. When the Critical Thinking Disposition Scale developed by Semerci (2003) was examined, it was seen that the researcher applied factor analysis for validity analysis in the scale development process and calculated Cronbach's Alpha value for reliability. This situation is similar to the current study. When the literature was examined, it was seen that

critical thinking skills were evaluated both with Likert-type scales (Derelioğlu, 2004; Kökdemir 2003; Yoldaş, 2009) and open-ended questions (Kaloç, 2005). It is foreseen that the scale created with this study will provide convenience to researchers at the point of measuring the critical thinking skills of secondary school students.

Giriş

Günümüzde bireylerin düşünmeyi öğrenmesi eğitimin en önemli hedeflerinden biridir. Bu, yalnızca tarih ve coğrafya gibi sosyal bilimleri, fen bilimleri ve matematik bilimi gibi temel disiplin alanlarındaki temel problemleri düşünüp değerlendirmeyi değil, aynı zamanda çok yönlü ve giderek karmaşıklaşan bir dünyada günlük hayatın sosyo-politik ve etik sorunları hakkında değerlendirme yapmayı da içerir (Bernard vd., 2008).

Eğitim bilimleri alanında eleştirel düşünme becerisi kavramı üzerinde fazla durulan konulardan birisidir (Özdemir, 2005). 21. yüzyılda eğitim öğretim faaliyetlerinin hedeflediği nitelikli vatandaşlarda bulunması gereken özelliklerden birinin de eleştirel düşünme becerisi olduğu öngörülebilir (Aybek, 2007). Eleştirel düşünme, bilginin içselleştirilmesi, yeni durumlarda tatbik edilebilmesi ve değerlendirme yeteneğinin ilerletilmesi olarak tanımlanabilir (Semerci, 2003).

Pek çok modern eğitimci, eleştirel düşünme yeteneğinin iyi bir eğitim için temel olduğunu ve aynı zamanda dünyada aktif ve bağlı bir vatandaş olmanın da esası olduğu görüşündedir (Moore, 2004). Eleştirel düşünme becerisi gibi beceriler beceriye sahip kişinin eğitiminden veya uzmanlık alanında farklı şekilde gelişmektedir (Terenzini vd., 1995).

Eleştirel düşünme ebeveynlerinden çocuğa kalıtsal yollarla taşınan bir özellik olmamakla birlikte, öğrenilebilir, geliştirilebilir ve öğrencilere ilköğretim çağından itibaren bu beceri kazandırılabilir (Suryanda vd., 2020; Yıldırım & Şensoy, 2011). Eleştirel düşünme yeteneği kalıcı bir beceri olması sebebiyle yaşam boyu öğrenmede merkezi bir unsur olmalı ve öğrenciler arasında gelişmesi için uygun ortamların oluşturulması gereken bir beceridir (Terenzini vd., 1995). Bununla birlikte eleştirel düşünme becerisi kazandırmak için öğrenciler, aktif öğrenme süreçlerine dahil edilmelidir (Snyder & Snyder, 2008). Ayrıca eleştirel düşünme becerisi uygulamaları müfredata sürekli olarak entegre edilmesi gereken öğrenilmiş bir beceridir (Snyder & Snyder, 2008). Pek çok eğitimci, öğrencilerin akademik başarılarının önemi üzerinde dururken bu tür becerileri geliştirmelerinin de gerekli olduğu konusunda hemfikirdir (Behar-Honnestein & Niu, 2011). Çünkü bu beceriler öğrencilerin amaçlı, öz-düzenleyici yargıda bulunmalarına olanak tanır (Behar-Honnestein & Niu, 2011). Eleştirel düşünmeyi kullanmak, öğrencilerin başkalarının ve kendilerinin argümanlarını değerlendirmelerine, çatışmaları çözmelerine ve karmaşık problemlere gerekçeli çözümler üretmelerine yardımcı olur (Allegretti & Frederick, 1995).

Öğrencilere kazandırılacak eleştirel düşünme özellik ve becerilerinden bazıları şunlardır (Ennis, 1985; Facione, 1990; Paul, 1992; Halpern, 1998; Bailin vd., 1999): açık fikirlilik, tarafsızlık, sebep arama eğilimi, meraklılık, iyi bilgilendirilme arzusu, esneklik, başkalarının bakış açılarına saygı duyma ve onları benimseme isteği.

Eleştirel düşünmeyi destekleyen öğretim, öğrencilerin yalnızca bilgiyi tekrarlamaktan (ezberlemek) ziyade, sorunlara çözüm yolları aramasına ve kararlar almak için verileri analiz

etmesine, analiz ettiği verileri yeniden sentezlemesine ve değerlendirmesine izin veren öğretim şeklidir (Snyder & Snyder, 2008). Eleştirel düşünmeye yönelik beceri ve eğilimler, öğrencilerin ileride problem çözme becerileri hakkında fikir sahibi olmamıza olanak tanıyan başarı göstergeleridir (Ernst & Monroe, 2004).

Literatür incelendiğinde eleştirel düşünme beceri ölçeklerinin geliştirildiği görülmektedir. Duru vd. (2022), üniversite öğrencilerinin eleştirel düşünme becerilerini ölçmek amacıyla geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirmişlerdir. Bu ölçeği, açık uçlu ve çoktan seçmeli olmak üzere iki ayrı form şeklinde geliştirmişlerdir. Geliştirilen bu ölçek tek bir boyuta sahiptir. Semerci (2016) ise öğretmen ve öğretmen adayları ile yürüttüğü çalışmada eleştirel düşünme eğilimi ölçeği geliştirmiştir. Geliştirilen ölçek alt temalara sahip olup bu temalar; açık fikirlilik, azim-sabır, esneklik, sistematiklik ve üstbilgi şeklindedir. Ayrıca eleştirel düşünme ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, eleştirel düşünmenin gelişiminde bazı faktörlerin etkili olduğu görülmektedir. Eleştirel düşünme becerisi gücünün kitap, dergi ve gazete okuma gibi etkinliklerden etkilendiği (Kaloç, 2005); akademik açıdan daha başarılı olan öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerinin daha yüksek olduğu (Gülveren, 2007) görülmüştür. Bununla birlikte kız öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerinin erkek öğrencilere kıyasla daha yüksek olduğu (Gülveren, 2007) tespit edilmiştir. Ayrıca araştırmacılar çalışmalarında eleştirel düşünme eğilimleri ile anne eğitim düzeyi arasında, algılanan ebeveyn tutumu ve algılanan baskın kişilik özelliği değişkeni arasında anlamlı bir fark bulmuşlardır (Tümekaya & Aybek, 2008).

Yıldırım (2009) ise eleştirel düşünmeye dayalı fen eğitiminin, fen bilgisi öğretmen adaylarının eleştirel düşünme becerisinin, akademik başarının, öz-yeterlik inancının ve problem çözme becerisinin arttığı sonucuna ulaşmıştır.

Ancak Duru vd. (2022); Türkiye’de Watson-Glaser Eleştirel Akıl Yürütme Gücü Ölçeği, Kaliforniya Eleştirel Düşünme Becerileri Testi ve okul öncesi dönemdeki çocukların eleştirel düşünme becerilerini ölçmeye yönelik olarak geliştirilen Cornell Eleştirel Düşünme testinin geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarının yapıldığını ve pek çok çalışma idealden uzak psikometrik özellikler taşıdığını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte soyut düşünme becerisi kazanan ortaokul öğrencileri için işlevsel bir ölçek geliştirilmesi ve öğrencilerin kendilerini ifade etmelerine olanak tanınması gerekmektedir. Bununla birlikte daha fazla öğrenciye ulaşmak ve uygulama kolaylığı sağlamak amacıyla likert tipi bir ölçeğin geliştirilmesi gerekmektedir. Belirtilen sebeplerden ötürü bu çalışma ile öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerini tespit etmek amacıyla bir ölçek geliştirilmesi hedeflenmektedir.

Yöntem

Ortaokul öğrencilerinin eleştirel düşünme becerilerini belirlemek amacıyla yürütülen bu çalışma kapsamında nicel araştırma yöntemi desenlerinden tarama deseni kullanılmıştır. Tarama desenleri, belirli bir evren içinden seçilen bir örneklem ile çalışmalar yürüterek evrenin genelinde var olan bir durumu olduğu gibi nicel ya da nümerik olarak betimlemeye olanak tanıyan çalışmalardır (Creswell, 2014; Johnson, & Christensen, 2014).

Örneklem

Çalışmanın örneklemini Kayseri ilinde eğitim yapan bir ortaokulun 5, 6, 7 ve 8. sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Kolay ulaşılabilir örneklem yöntemi çalışmaya hız ve pratik kazandıran bir yöntem olması sebebiyle (Yıldırım ve Şimşek, 2018) çalışma kapsamında amaçlı örneklem türlerinden kolay ulaşılabilir örneklem yöntemi tercih edilmiştir.

Örneklem genişliği için ise ölçek geliştirme sürecinde kullanılacak aday ölçeğin yaklaşık 7,5 katı kişiye ulaşılmıştır. Kline (2015) soru sayısının 5 katı katılımcının minimum kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu görüşten hareketle çalışmanın genellenebilir bir çalışma olduğu ön görülmektedir. Yukarıda belirtilen sebeplerden ötürü çalışma kapsamında 264 öğrenciye ulaşılmıştır. Tablo 1’de öğrencilerin sınıflara göre dağılımı ve öğrencilere ulaşma şekli yer almaktadır.

Tablo 1. Çalışmaya katılan öğrenci sınıf seviyelerine göre dağılımı		
Sınıf	Öğrenci Sayısı	Ölçeğin öğrenciye ulaşma şekli
5. sınıf	66	Uzaktan eğitim portalları
6. sınıf	78	Uzaktan eğitim portalları
7. sınıf	58	Uzaktan eğitim portalları
8. sınıf	62	Yüz yüze eğitim
Toplam	264	

Veri Toplama Aracı

448

Çalışma kapsamında öncelikle alanda yapılmış çalışmalar incelenmiştir (Alkaya, 2006; Akbıyık & Seferoğlu 2002; Aybek, 2007; Bakırcı vd., 2020; Derelioğlu, 2004; Kaloç, 2005; Karademir, 2013; Korkmaz, 2009; Kökdemir, 2003; Öner, 1999; Özdemir, 2005; Semerci, 2000; Yıldırım & Şensoy, 2011; Yoldaş, 2009). Alan taraması sonrasında yapılan çalışmalar içinden Öner (1999), Semerci (2000), Akbıyık & Sefercioğlu (2002), Kökdemir (2003), Derelioğlu (2004), Kaloç (2005), Özdemir (2005), Alkaya (2006), Yoldaş'ın (2009) çalışmalarında yer alan ölçek maddeleri bir havuzda toplanmıştır. Araştırmacılar ayrıca bir madde yazmamışlardır. Yukarıda belirtilen araştırmacılara ait ölçekler farklı eğitim basamaklarında eğitim gören öğrencilere yönelik hazırlanmıştır. Bu sebeple bir madde havuzu oluşturulmuş ve ortaokul seviyesine uygun maddeleri tespit etmek veya uygun olmayan maddeleri revize etmek hedeflenmiştir. Tablo 2’ de ilgili araştırmacılara ait maddelerin madde havuzunda yer alan sayıları yer almaktadır.

Tablo 2. Madde havuzunda yer alan maddelerin dağılımı	
Araştırmacılar	Havuzda yer araştırmacılara ait alan madde sayıları
Öner (1999)	26
Semerci 2000	55
Alkaya (2006)	26
Kökdemir 2003	51
Derelioğlu (2004)	16
Kaloç 2005	24
Özdemir, (2005).	30
Akbıyık (2002)	26
Yoldaş 2009	42
TOPLAM	296

Madde havuzu 296 maddeden oluşmaktadır. Madde havuzundaki maddeler 3 öğretim üyesi ve 1 Türkçe öğretmeni olmak üzere 4 alan uzmanına gönderilmiştir. Öğretim üyesi olarak çalışan alan uzmanından 2'si daha önce Milli Eğitim Bakanlığına bağlı ortaokullarda görev yapmıştır. 1 akademisyen ise Eğitim Bilimleri alanında uzmanlaşmış ve ölçek geliştirme konusunda yayınları bulunan bir akademisyendir. Alan uzmanları maddeleri dil, öğrenciye görelilik ve amaca uygunluk açısından değerlendirmişlerdir. Bu noktada karşılaşılan temel sorun madde havuzunda bulunan maddelerin çoğunlukla üniversite öğrencilerine yönelik olması ve ortaokul seviyesine hitap etmektedir. Uzman değerlendirmeleri ardından madde havuzunda ortaokul öğrencilerinin algılamalarında güçlük çekileceği belirtilerek 44 madde çıkarılmış ve madde havuzunda 252 madde kalmıştır.

Bu aşamada literatür dikkate alınarak öncelikle ölçekte yer alacak aday maddeler belirlenir ve ölçeğin kapsamını belirten bir yönergesi hazırlanır. Aday maddeler belirlenirken dikkat edilen temel nokta öğrencilerin somut işlemlerden soyut işlemler dönemine geçmiş olmasıdır. Bu sebeple öğrencilerin anlam veremeyeceği, yabancı olabileceği, daha önceden deneyimleyemeyeceği (Staj gibi) veya yaş grubu için yabancı olabilecek maddeler ölçeğe alınmamıştır. Bu kapsamda ölçek için 35 aday madde tespit edilmiştir. Tablo 3'te ölçekte yer alan maddelerin alındığı maddeler ve bu maddelerin ölçekteki sırası yer almaktadır.

Araştırmacılar	Ölçekte araştırmacıya ait sorular
Öner, 1999	1, 6
Semerci, 2000	19, 20, 35
Alkaya, 2006	9, 14, 31, 34
Kökdemir, 2003	10, 11, 12, 15, 16, 32, 33
Derelioğlu, 2004	5, 7, 8, 27, 28
Kaloç, 2005	21, 22, 24
Özdemir, 2005	2, 3, 4, 13, 25, 26
Akbıyık, 2002	29, 30
Yoldaş, 2009	17, 18

Hazırlanan deneme ölçeğinde 16 olumlu madde (1, 3, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 16, 19, 22, 24, 29, 30, 31, 35), 19 olumsuz madde (2, 4, 5, 7, 11, 12, 17, 18, 20, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34) yer almaktadır. Olumlu ve olumsuz maddelerin birbirine yakın sayıda seçilmesinde Tezbaşaran'ın (2009) ölçek geliştirme basamakları dikkate alınmıştır. Maddeler aday ölçeğe rastgele bir düzen içinde yerleştirilmiştir.

Kapsam Geçerliliği

Hazırlanan aday ölçeğin kapsam geçerliliğini temin etmek amacıyla uzman görüşüne başvurulmuştur. Bu doğrultuda dört alan uzmanının görüşlerine başvurulmuştur. Belirtilen uzmanlar daha önce madde havuzu için başvurulmuş uzmanlardır. Uzman görüşleri sonucunda soru sayılarında değişiklik olmamıştır, ancak öğrencilerin anlayamayacağı gerekçesiyle ölçek maddelerinden 4'ünün soru kökü değiştirilmiştir. Bu değişikliklere örnek olarak " Karmaşık problemleri çözmeye çalışmak eğlencelidir." ifadesi "Karmaşık problemleri çözmeye çalışırken eğlenirim." şeklinde ve "Sınıf tartışmalarından hoşlanırım." ifadesi "Sınıfta bir konuyu değerlendirmek amacıyla yapılan tartışmalarından hoşlanırım." şeklinde değiştirilmiştir.

Yapı Geçerliliği

Aday ölçeğin maddelerinin yapı geçerliliğini incelemek amacıyla "Think aloud-Sesli düşünme" tekniği uygulanmıştır. Bu teknik van Someren vd. (1994) tarafından ortaya atılmış olup bu teknik ile bir aday ölçeğin uygulanacağı örneklem tarafından nasıl algılandığı ortaya çıkar. Bu yöntem ile katılımcılar tarafından ölçek maddeleri sesli olarak okunur ve katılımcının okuduklarını yorumlanması istenir (Someren vd., 1994). Katılımcıların ölçek maddelerine ilişkin görüşleri izinler doğrultusunda kaydedilir ve kayıtlar dikkate alınarak ölçek maddeleri yeniden düzenlenir.

Aday ölçek beş ve altıncı sınıf düzeyinde eğitim gören dört öğrenci tarafından okunmuş ve değerlendirilmiştir. Öğrencilerin maddeler ile ilgili görüşleri online ortamda kaydedilmiştir. Öğrencilerin anlam vermekte zorlandığı, açık veya anlaşılır bulmadığı veya aday ölçeğin amacı dışında algılandığı maddeler not edilmiş ve bu maddeler revize edilmiştir. Kayıtlar ışığında ölçek maddeleri yeniden incelenmiş ve 35 maddeden oluşan aday ölçek son şeklini almıştır.

Verilerin Analizi

Testin geliştirilmesi sürecinde aday ölçekten elde edilen veriler için SPSS istatistik analiz programı analizi edilmiştir. Bu kapsamda öncelikle ulaşılabilir örneklem içinde yer alan katılımcılara 35 maddeden oluşan aday ölçek uygulanmıştır. Online iletişim araçlarından ve yüz yüze uygulamalardan elde edilen ölçekler toplanarak numaralandırılmıştır. Daha sonra her bir katılımcının formu olumlu ve olumsuz maddeler dikkate alınarak hazırlanmış bir rubrik yardımıyla okunmuştur. Ölçeklerde yer alan olumlu ve olumsuz maddelere ilişkin puanlama kriterleri için Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Eleştirel düşünme becerisi ölçeği madde puanlama kriterleri				
	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum
Olumlu	4	3	2	1
Olumsuz	1	2	3	4

Tablo 4'e göre en yüksek eleştirel düşünme becerisi puanı 140 puan, en düşük beceri puanı ise 35 puandır.

Ölçeğin geçerliliğini tespit etmek amacıyla sırası ile ölçeğin kapsam geçerliliği, ölçüt geçerliliği ve yapı geçerliliği incelenmiştir. Çalışmanın güvenilirliği ise alfa değerinin hesaplanması ile tespit edilmiştir. Bir sonraki aşamada Eleştirel Düşünme Becerisi Ölçeği faktör analizine tabi tutulmuştur. Bu kapsamda öncelikle her maddeye ait medyan, mod, aritmetik ortalamasının ve frekans değerlerinin birbirine olan yakınlıkları incelenmiştir. Sonraki aşamada her maddenin basıklık ve çarpıklık değerinin -2/+2 değerleri arasında olup olmadığına bakılmıştır (Seçer 2017). Geliştirilmesi hedeflenen eleştirel düşünme becerisi ölçeğine KMO ve Bartlett testi analizleri yapılmıştır. Bu doğrultuda ölçeğin faktör analizine uygunluk durumuna karar verilmiştir. Son olarak açımlayıcı faktör analizi (AFA) ve doğrulayıcı faktör analizi (DFA) gerçekleştirilmiştir.

Bulgular

Bu başlık altında ortaokul öğrencilerinin eleştirel düşünme becerilerini tespit etmek amacıyla geliştirilen ölçeğe ilişkin geçerlik ve güvenirlik çalışmalarına yer verilmiştir.

Normal Dağılım Analizi Bulguları

Aday ölçeğin uygulanması sonucu elde edilen veriler öncelikle normal dağılım göstermesi açısından değerlendirilmiştir.

Bir veri setinin normal dağılım gösterip göstermediğini tespit etmek için basıklık, çarpıklık Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk değerleri incelenmelidir (Büyüköztürk, 2011). Normal dağılım gösteren veri setleri için çarpıklık değerinin -2 ile +2 arasında yer alması (George & Mallery, 2010) ve 50 kişiden büyük veri setleri için ise Kolmogorov-Smirnov değerinin anlamsız olması gerekmektedir (Büyüköztürk, 2011). Bu çalışma için çarpıklık verileri -2 /+2 arasında yer aldığı ve Kolmogorov-Smirnov değerinin anlamsız olduğu ($p=.005$) görülmüştür. Elde edilen veriler ilgili veri setinin normal dağılım gösterdiğine işaret etmektedir (Tablo 5).

Tablo 5. Taslak ölçek maddelerinin betimsel istatistik değerleri								
Madde	Ortalama	Ortanca	Mod	Standart Sapma	Varyans	Çarpıklık	Basıklık	Ranj
s1	3,25	3,00	4	,870	,757	-1,094	,572	3
s2	2,56	3,00	2	1,012	1,023	-,001	-1,098	3
s3	3,09	4,00	4	1,085	1,178	-,811	-,750	3
s4	3,20	3,00	4	,959	,919	-,978	-,104	3
s5	2,89	3,00	3	,964	,930	-,514	-,685	3
s6	2,67	3,00	3	1,032	1,066	-,287	-1,053	3
s7	3,27	4,00	4	,926	,857	-1,160	,430	3
s8	3,40	4,00	4	,901	,812	-1,510	1,369	3
s9	3,19	3,00	4	,979	,958	-1,067	,096	3
s10	2,81	3,00	3	,968	,937	-,524	-,641	3
s11	2,91	3,00	4	1,108	1,227	-,522	-1,118	3
s12	2,66	3,00	4	1,125	1,266	-,194	-1,347	3
s13	2,22	2,00	2	1,088	1,183	,429	-1,105	3
s14	2,75	3,00	3	1,056	1,116	-,383	-1,057	3
s15	2,88	3,00	4	1,042	1,085	-,536	-,896	3
s16	2,89	3,00	4	1,106	1,224	-,562	-1,043	3
s17	3,18	4,00	4	1,004	1,009	-,939	-,352	3
s18	3,24	4,00	4	,959	,920	-1,119	,217	3
s19	2,99	3,00	4	1,050	1,103	-,700	-,745	3
s20	3,14	3,00	4	,979	,957	-,898	-,275	3
s21	2,98	3,00	4	1,106	1,224	-,666	-,960	3
s22	3,06	3,00	4	,991	,982	-,824	-,364	3
s23	2,80	3,00	4	1,148	1,317	-,406	-1,285	3
s24	2,48	3,00	1	1,255	1,574	-,003	-1,644	3
s25	2,61	3,00	4	1,101	1,211	-,085	-1,324	3
s26	2,85	3,00	4	1,113	1,239	-,430	-1,208	3
s27	2,58	3,00	4	1,193	1,424	-,106	-1,513	3
s28	3,01	3,00	4	1,073	1,152	-,729	-,779	3
s29	3,03	3,00	4	1,003	1,007	-,690	-,659	3
s30	3,02	3,00	4	1,037	1,076	-,800	-,533	3

s31	2,42	2,00	1	1,144	1,310	,080	-1,415	3
s32	3,00	3,00	4	1,068	1,141	-,679	-,846	3
s33	2,63	3,00	4	1,143	1,306	-,168	-1,392	3
s34	2,73	3,00	4	1,110	1,232	-,343	-1,226	3
s35	3,00	3,00	4	1,008	1,015	-,712	-,588	3

Teste İlişkin Geçerlik Bulguları

Yapı Geçerliği Bulguları

Normal dağılım analizleri sonrası ölçeğin yapı geçerliliğinin kontrol etmek amacıyla veri seti için faktör analizi aşamasına geçilmiştir. Bir veri setinin faktör analizine tabi tutulup tutulmayacağını tespit etmek amacıyla veri seti için öncelikle Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett Testi değerleri incelenmiş olup ölçeğe ait KMO ve Bartlett testi değerleri Tablo 6'da yer almaktadır. Tablo 6 incelendiğinde ölçeğin KMO değeri 0.747, Bartlett Testi değeri 881.070 olarak hesaplandığı görülmüştür (df=276 ve p=.000). KMO değerinin 0,6'nın altında olması yapılan işlemin faktör analizine uygun olmadığına ve ölçüm sayısının yeterli olmadığına işaret ederken, 1'e yaklaşması ölçüm sayısının analiz için yeterli düzeyde olacağına işaret etmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Bartlett testi sonuçları değerlendirildiğinde p değerinin anlamlı aralığın içinde olduğu görülmüştür (Pallant, 2016). Bu değerler ölçeğin faktör analizi için uygun olduğunu işaret etmektedir.

Tablo 6. KMO ve Bartlett's test istatistiği

KMO Test istatistiği		0.747
Bartlett Küresellik Testi	Ki-Kare Değeri	881.070
	Sd	276
	p	.000

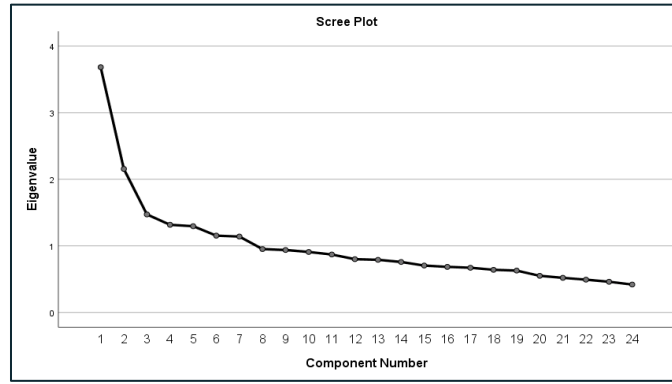
Veri seti ile gerçekleştirilen faktör analizinde ilk olarak toplam açıklanan varyans değerleri incelenmiştir. Toplam açıklanan varyans değerleri Tablo 7'de verilmiştir. Tablo 7 incelendiğinde her bir faktör toplam varyansın en az %5'ini açıkladığı görülmektedir. Ayrıca faktörlerin toplam varyansın %41,3'ünü açıklamaktadır. Faktörlerin toplam varyansı açıklama oranının %40'ın üzerinde olması gerekmektedir (Kline, 2011).

Tablo 7. Toplam açıklanan varyans değerleri

Faktör	Başlangıç Öz değer			Kare Yüklerin Çıkarma Toplamları		
	Toplam	Varyans Yüzdesi	Kümülatif Yüzdesi	Toplam	Varyans Yüzdesi	Kümülatif Yüzdesi
1	3,683	15,347	15,347	3,683	15,347	15,347
2	2,155	8,981	24,328	2,155	8,981	24,328
3	1,472	6,133	30,461	1,472	6,133	30,461
4	1,316	5,484	35,945	1,316	5,484	35,945
5	1,295	5,398	41,343	1,295	5,398	41,343
6	1,153	4,805	46,148			
7	1,139	4,748	50,896			
8	,952	3,967	54,862			
9	,937	3,906	58,768			
10	,908	3,785	62,553			
11	,870	3,625	66,178			
12	,800	3,333	69,511			
13	,790	3,292	72,802			

14	,758	3,158	75,961
15	,704	2,934	78,895
16	,684	2,851	81,746
17	,671	2,797	84,543
18	,640	2,668	87,211
19	,628	2,617	89,828
20	,550	2,291	92,120
21	,519	2,164	94,284
22	,492	2,051	96,335
23	,461	1,920	98,254
24	,419	1,746	100,000

Toplam varyans değerlerinin incelenmesi ile 5 faktörlü olduğu düşünülen ölçek için bir de yamaç birikinti grafiği incelenmiştir (Şekil 1). Şekil 1 incelendiğinde ölçeğin 5 faktörlü bir yapıda olduğu görülmektedir.

Şekil 1. Yamaç birikinti grafiği

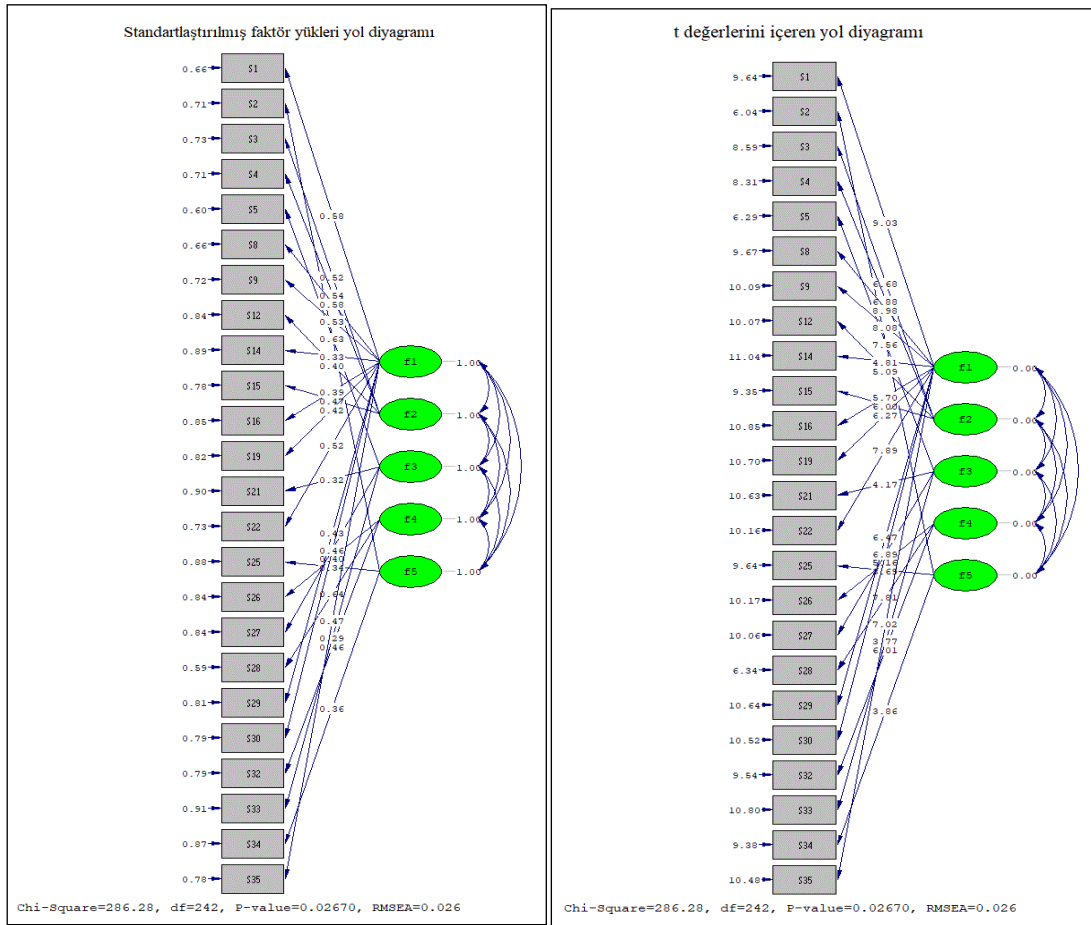
Ölçekteki maddelerin hangi faktörler altında topladığının belirlenmesi için döndürülmüş bileşen matrisi tablosunun incelenmesi gerekir. Araştırmacı tarafından gerekli analizler ile binışik olan maddeler (6, 7, 10, 20, 13, 18, 31, 24, 23, 11, 17) sırasıyla denemeler yapılarak çıkarılmış ve ölçekte 24 madde kalmıştır. Ölçekteki maddelerin hangi faktörlerde bulunduğu ve faktör yükleri Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Faktör yük değerleri (Döndürülmüş bileşen matrisi)

Madde	Faktör				
	1	2	3	4	5
s1	,610				
s8	,603				
s22	,594				
s30	,568				
s9	,546	,407			
s19	,537				
s35	,526				
s29	,485				
s16	,481				
s14	,460			-,312	
s4		,735			
s3		,695			
s15		,505			
s12		,430			
s27			,591		

s21	,526
s33	,520
s5	,507
s26	,636
s28	,620
s32	,613
s34	,643
s2	,641
s25	,497

Açımlayıcı faktör analizleri sonucunda elde edilen 24 maddeli 5 faktörden oluşan ölçek Doğrulamalı Faktör Analizine (DFA) tabi tutulmuştur. DFA gerçekleştirilirken LISREL programı kullanılmıştır. Analizlerde elde edilen yol diyagramları Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 2. Standartlaştırılmış faktör yükleri ile t değerlerini içeren yol diyagramı

Araştırmacı tarafından yapılan faktör analizi sonucunda beş faktöre dengeli bir şekilde dağılmış 24 madde bulunmaktadır. Faktör analizi yapıldıktan sonra ölçeğin alt boyutları ve bu boyutlardaki maddeler Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. Faktör analizine ilişkin alt boyutlar ve maddeleri

Faktör İsimleri	Faktör Madde Sayısı	Faktör Altındaki Maddeler
Meraklılık-Sistematiklik	10	22, 1, 30, 19, 8, 16, 29, 35, 9, 14
Açık fikirlilik	4	4, 3, 15, 12
Analitiklik	4	27, 33, 5, 21
Kendine güven	3	26, 32, 28
Doğruyu arama	3	34, 2, 25

DFA ile elde edilen verilerdeki uyum değerleri ve bu analizler için en iyi uyum değerleri Tablo 8’de verilmiştir. Tablo 8 incelendiğinde, DFA sonucunda elde edilen verilere göre bazı değerler için (χ^2/sd , AGFI, CFI, NNFI ve RMSEA) mükemmel, bazı değerler için (GFI ve SRMR) kabul edilebilir ve NFI değeri içinde kötü uyum değerlerine sahip olduğu görülmektedir (Brown, 2015; Hooper vd., 2008; Jöroskog & Sörbom, 1993; Kline, 2011; Schumacher & Lomax, 1996; Tabashnick ve Fidell, 2013; Thompson, 2004). Elde edilen sonuçlara göre AFA ile birlikte belirlenen faktörlerin altındaki maddelerin, DFA ile birlikte doğrulandığı söylenebilir.

Tablo 10. DFA indeks değerleri

Uyum İndeksi	En İyi Uyum Değerleri	Kabul Edilebilir Uyum Değerleri	Gözlenen Uyum Değeri	Uyum
χ^2/sd	$0 \leq \chi^2/sd \leq 2$	$2 \leq \chi^2/sd \leq 3$	1.18	Mükemmel
AGFI	$.90 \leq AGFI \leq 1.00$	$.85 \leq AGFI \leq .90$	0.90	Mükemmel
GFI	$.95 \leq GFI \leq 1.00$	$.90 \leq GFI \leq .95$	0.92	Kabul edilebilir
CFI	$.95 \leq CFI \leq 1.00$	$.90 \leq CFI \leq .95$	0.95	Mükemmel
NFI	$.95 \leq NFI \leq 1.00$	$.90 \leq NFI \leq .95$	0.80	Kötü uyum
NNFI	$.95 \leq NNFI \leq 1.00$	$.90 \leq NNFI \leq .95$	0.95	Mükemmel
RMSEA	$.00 \leq RMSEA \leq .05$	$.05 \leq RMSEA \leq .08$	0.026	Mükemmel
SRMR	$.00 \leq SRMR \leq .05$	$.05 \leq SRMR \leq .10$	0.054	Kabul edilebilir

Test Güvenirliğine İlişkin Bulgular

Faktör analizinden sonrasında ölçeğin güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Özdamar'a (2004) göre bir ölçme aracının güvenilirliği; testte yer alan bütün soruların birbirleri ile tutarlılığını, türdeşliğini, yeterliliğini ortaya koyan bir kavramdır. Bu ölçme aracının güvenilirliğini hesaplamak amacıyla için Cronbach Alfa katsayısı kullanılmıştır. Ölçeğe ilişkin güvenilirlik sonuçları Tablo 11’de verilmiştir. Tablo 11 incelendiğinde ölçme aracının Cronbach Alfa değeri .732 olarak hesaplanmıştır. Bu değer 0.70’ten büyük olması (Büyüköztürk, 2011) nedeniyle Eleştirel Düşünme Becerisi Ölçeğinin güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 9. Ölçeğe ilişkin güvenilirlik sonuçları

Cronbach's Alpha	Standartlaştırılmış Maddelere Dayalı Alfa Değeri	Madde Sayısı
.732	.740	24

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışma ile ortaokul öğrencilerinin eleştirel düşünme becerilerini tespit etmek amacıyla bir ölçek geliştirmek amaçlanmıştır. Bu kapsamda Tezbaşaran (2008) tarafından önerilen likert tipi ölçek geliştirme adımları uygulanmıştır. Bu kapsamda öncelikle literatür taraması yapılarak madde havuzu oluşturulmuştur. Daha sonra oluşturulan madde havuzundan yararlanılarak 35 madde içeren bir aday ölçek oluşturulmuştur. Ölçek uzman görüşüne sunulmuş ve kapsam geçerliliği açısından incelenmiştir.

Bir sonraki aşamada ölçeğin yapı geçerliliğini tespit etmek amacıyla sesli düşünme tekniği işe koşulmuştur. Bu adım ile ölçeğin hedef kitesinin ölçekte yer alan maddeleri doğru anlamları hedeflenmiştir. Bununla birlikte ölçekte yer alan sorular faktör analizine tabi

tutulmuştur. Faktör analizi sonuçları ölçeğin 13 alt bileşenli olduğunu göstermiştir. Ancak faktör yüklerinin %40'ının ilk 7 faktörde toplandığı görülmüş ve ölçek 7 faktörlü olacak şekilde yeniden faktör analizine tabi tutulmuştur. Bu faktörler açık fikirlilik, analitiklik, kendine güven, zihinsel olgunluk, doğruyu arama- kendini ifade etme, doğruyu arama-açık fikirlilik şeklindedir.

Bir sonraki aşamada ölçeğin geçerliliğini tespit etmek amacıyla güvenilirlik analizi yapılmıştır. Bu kapsamda ölçeğin Cronbach Alfa değeri .732 olarak hesaplanmıştır. Elde edilen sonuç ölçeğin güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

Tüm bu süreç birlikte değerlendirildiğinde literatürde ölçek geliştirme çalışmalarının bu çalışma ile benzer adımlar takip edilerek yapıldığı görülecektir (Alkaya, 2006; Akbıyık & Seferoğlu, 2002; Derelioğlu, 2004; Kaloç, 2005; Kökdemir, 2003; Öner, 1999; Özdemir, 2005; Semerci, 2000; Yoldaş, 2009). Belirtilen çalışmalarda araştırmacılar ölçek geliştirme sürecinde bu çalışma ile benzer adımları takip etmişlerdir. Duru vd. (2022) tarafından geliştirilen Pamukkale Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği incelendiğinde araştırmacının ölçek geliştirme sürecinde geçerlilik analizi amacıyla faktör analizi uyguladığı, güvenilirlik amacıyla ise Cronbach Alfa değerini hesapladığı görülmüştür. Bu durum mevcut çalışma ile benzerlik görülmektedir.

Literatür incelendiğinde eleştirel düşünme becerisinin hem likert tipi ölçekler ile (Derelioğlu, 2004; Kökdemir 2003; Yoldaş, 2009) hem de açık uçlu sorular ile (Kaloç, 2005) değerlendirildiği görülmüştür. Bu çalışma ile oluşturulan ölçeğin ortaokul öğrencilerinin eleştirel düşünme becerisini ölçme noktasında araştırmacılara kolaylık sağlayacağı ön görülmektedir.

- Bu çalışma ortaokul öğrencileri ile yürütülmüştür. Bundan sonraki çalışmalarda farklı eğitim basamaklarında yürütülebilir.
- Bu çalışma ile likert tipi bir ölçek geliştirilmiştir. Açık uçlu sorular içeren bir ölçme aracı geliştirilebilir.

Kaynakça

- Allegretti, C. L., & Frederick, J. N. (1995). A model for thinking critically about ethical issues. *Teaching of Psychology, 22*(1), 46-48.
- Alkaya, F. (2006). *Eleştirel düşünme becerilerini temel alan fen bilgisi öğretiminin öğrencilerin akademik başarılarına etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Mustafa Kemal Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Hatay.
- Akbıyık, C., & Seferoğlu, S. S. (2002). Eleştirel düşünme eğilimleri ve akademik başarı. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3*(32), 90-99.
- Aybek, B. (2007). Konu ve beceri temelli eleştirel düşünme öğretiminin öğretmen adaylarının eleştirel düşünme eğilimi ve düzeyine etkisi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16*(2), 43-60.
- Bakırcı, H., Kahraman, F., & Artun, H. (2020). Ortak bilgi yapılandırma modelinin biyoçeşitlilik konusunda beşinci sınıf öğrencilerinin bilimsel süreç becerilerine ve eleştirel düşünme becerilerine etkisi. *Fen Matematik Girişimcilik ve Teknoloji Eğitimi Dergisi, 3*(1), 51-64.
- Bailin, S., Case, R., Coombs, J. R., & Daniels, L. B. (1999). Conceptualizing critical thinking. *Journal of Curriculum Studies, 31*(3), 285-302.
- Behar-Horenstein, L. S., & Niu, L. (2011). Teaching critical thinking skills in higher education: A review of the literature. *Journal of College Teaching & Learning (TLC), 8*(2).
- Bernard, R. M., Zhang, D., Abrami, P. C., Sicol, F., Borokhovski, E., & Surkes, M. A. (2008). Exploring the structure of the Watson-Glaser critical thinking appraisal: One scale or many subscales?. *Thinking Skills and Creativity, 3*(1), 15-22.
- Brown, T. A. (2015). *Confirmatory factor analysis for applied research*. Guilford publications.
- Büyüköztürk, Ş. (2011). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı (17. baskı)*. Ankara: Pegem Akademi.
- Creswell, J. W. (2014). *Araştırma deseni*. (Selçuk Beşir Demir, Çev. Ed.), Ankara: Eğiten Kitap.
- Derelioğlu, Y. (2004). *Üniversite öğrencilerinde eleştirel düşünme ile denetim odağı arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Duru, E., Ozgungor, S., Yildirim, O., Duatepe-Paksu, A., & Duru, S. (2022). Pamukkale eleştirel düşünme becerisi ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *International Journal, 9*(3), 741-771. <https://doi.org/10.21449/ijate.1169977>
- Ennis, R. H. (1985). A logical basis for measuring critical thinking skills. *Educational Leadership, 43*(2), 44-48.
- Ernst, J., & Monroe, M. (2004). The effects of environment-based education on students' critical thinking skills and disposition toward critical thinking. *Environmental Education Research, 10*(4), 507-522.
- Ersoy, E., & Başer, N. E. (2013). Matematiksel düşünme ölçeğinin geliştirilmesi. *Kastamonu eğitim dergisi, 21*(4), 1471-1486.
- Facione, P. A. (1990). *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction*. Millbrae, CA: The California Academic Press.
- George, D., & Mallery, P. (2010). IBM SPSS statistics 26 step by step. *A simple study guide and reference (Sixteenth edition)*. Routledge.
- Gülveren, H. (2007). *Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Eleştirel Düşünme Becerileri ve Bu Becerileri Etkileyen Eleştirel Düşünme Faktörleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü: İzmir.

- Halpern, D. F. (1998). Teaching critical thinking for transfer across domains: Dispositions, skills, structure training, and metacognitive monitoring. *American Psychologist*, 53(4), 449-455.
- Hooper, D., Coughlan, J., & Mullen, M. (2008). Structural equation modeling: Guidelines for determining model fit. *The Electronic Journal of Business Research Methods*, 6(1), 53-60.
- Johnson, B., & Christensen, L. (2014). *Eğitim araştırmaları: nicel, nitel ve karma yaklaşımlar*. (Çev. Selçuk Beşir Demir) Ankara: Eğiten Kitap.
- Jöreskog, K. G., & Sörbom, D. (1993). *LISREL 8: Structural equation modeling with the simplis command language*. Lincolnwood: Scientific Software International.
- Kaloç, R. (2005). *Ortaöğretim kurumu öğrencilerinin eleştirel düşünme becerileri ve eleştirel düşünme becerilerini etkileyen etmenler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Karademir, Ç. A. (2013). *Öğretmen adaylarının sorgulama ve eleştirel düşünme becerilerinin öğretmen öz yeterlik düzeyine etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: The Guilford Press.
- Korkmaz, Ö. (2009). Öğretmenlerin eleştirel düşünme eğilim ve düzeyleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(1), 1-13.
- Kökdemir, D. (2003). *Belirsizlik Durumlarında Karar Verme ve Problem Çözme*. Ankara. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- McIver, J., & Carmines, E. G. (1981). *Unidimensional scaling* (Vol. 24). Sage.
- MEB. (2018). *Fen Bilimleri Dersi (3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı*. <http://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx>
- Nuhoğlu, H. (2008). *İlköğretim fen ve teknoloji dersinde sistem dinamiği yaklaşımının tutuma, başarıya ve farklı becerilere etkisinin araştırılması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Öner, S. (1999). *İlköğretim beşinci sınıf sosyal bilgiler dersinde kubaşık öğrenme yönteminin eleştirel düşünme ve akademik başarıya etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Özdamar, K. (2004). *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi (çok değişkenli analizler)*. Kaan Kitabevi, Eskişehir.
- Özdemir, S. M. (2005). Üniversite öğrencilerinin eleştirel düşünme becerilerinin çeşitli değişkenler açısından değerlendirilmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(3), 297-316.
- Pallant J. (2016). *SPSS kullanma kılavuzu SPSS ile adım adım veri analizi*. (S.Balcı ve B.Ahi, Çeviri). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Paul, R. W. (1992). Critical thinking: What, why, and how? *New Directions for Community Colleges*, 1992(77), 3-24.
- Schumacker, R. E. & Lomax, R. G. (1996). *A beginner's guide to structural equation modeling*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Seçer, İ. (2017). *SPSS ve LISREL ile pratik veri analizi*. Ankara: Anı yayıncılık.
- Semerci, C. (2003). Eleştirel düşünme becerilerinin geliştirilmesi. *Eğitim ve Bilim*, 28(127).
- Semerci, N. (2000). Kritik düşünme ölçęęi. *Eğitim ve Bilim*, 25(116).

- Semerci, N. (2016). Eleştirel Düşünme Eğilimi (EDE) Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Revize Çalışması. *Electronic Turkish Studies*, 11(9).
- Snyder, L. G., & Snyder, M. J. (2008). Teaching critical thinking and problem solving skills. *The Journal of Research in Business Education*, 50(2), 90.
- Suryanda, A., Azrai, E. P., Nuramadhan, M., & Ichsan, I. Z. (2020). Analogy and critical thinking skills: Implementation learning strategy in biodiversity and environment topic. *Universal Journal of Educational Research*. 8(4A), 45-50.
- Tabachnick, B.G. & Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate statistics (Sixth edition)*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Tavşancıl, E., & Ölcülmesi, T. (2006). *Spss ile veri analizi (3. baskı)*. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Tekin, H. (2010). *Eğitimde ölçme ve değerlendirme (20. Baskı)*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Terenzini, P. T., Springer, L., Pascarella, E. T., & Nora, A. (1995). Influences affecting the development of students' critical thinking skills. *Research in higher education*, 36(1), 23-39.
- Tezbaşaran, A.(2008). Likert tipi ölçek hazırlama kılavuzu. *Ankara: Türk Psikologlar Derneği*.
- Thompson, B. (2004). *Exploratory and confirmatory factor analysis: Understanding concepts and applications*. Washington: American Psychological Association.
- Tümkaya, S., Aybek, B. (2008). Üniversite öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimlerinin sosyo-demografik özellikler açısından incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 387-402.
- Yıldırım, H. İ. (2009). *Eleştirel düşünmeye dayalı fen eğitiminin öğrenme ürünlerine etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü: Ankara.
- Yıldırım, H. İ., & Şensoy, Ö. (2011). İlköğretim 7. sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimi üzerine eleştirel düşünme becerilerini temel alan fen öğretiminin etkisi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19(2), 523-540.
- Yoldaş, C. (2009). *Çevre bilimi dersinin sınıf öğretmeni adaylarının eleştirel düşünme becerileri, erişileri ve tutumlarına etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Van Someren, M. W., Barnard, Y. F., & Sandberg, J. A. C. (1994). *The think aloud method: a practical approach to modelling cognitive*. London: AcademicPress.

EK 1:**ELEŞTİREL DÜŞÜNME BECERİLERİ ÖLÇEĞİ**

Sevgili arkadaşım;

Aşağıda yer alan ölçek ortaokul öğrencilerinin eleştirel düşünme becerileri ölçmek amacıyla hazırlanmıştır. Ölçekte 35 soru yer almaktadır. Ölçeğin tamamlanması yaklaşık olarak 25 dk sürmektedir. Ölçekte yer alan her bir ifade için "Kesinlikle katılmıyorum", "Katılmıyorum", "Katılıyorum" ve "Kesinlikle katılıyorum" şeklinde 4 seçenek yer almaktadır. Bu maddeler içinden sizin için en uygun olanı kutu içine işaretleyiniz

Teşekkürler

		Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
	ELEŞTİREL DÜŞÜNME BECERİLERİ ÖLÇEĞİ				
1	Fikirlerimi söylemekten hoşlanırım.				
2	Öğretmenime veya anne-babama fazla soru sormamayı tercih ederim.				
3	Başkalarının ne düşündükleri benim için önemli değildir.				
4	Bir şey hakkında kimseye danışmadan, sadece kendim karar veririm.				
5	Yanlış düşüncelerimi düzeltmekte zorlanırım.				
6	Güncel haberleri genellikle farklı kaynaklardan (gazete, TV) izlemeye çalışırım.				
7	Bilgilerin gerçekliğini sorgulamadan hemen inanırım.				
8	Okuduğum bir şey hakkında yargıda bulunmadan önce iyice anlamak isterim.				
9	Benden farklı düşünen insanların görüşleri de dikkate alırım				
10	Düşüncelerimi düzenlemek benim için kolaydır.				
11	Açık fikirli olmak neyin doğru olup olmadığını bilmemek demektir.				
12	Neye inanmak istiyorsam ona inanırım.				
13	Bir şeye karar verirken duygularıyla hareket ederim.				
14	Sosyal Bilgiler dersinde öğrendiklerim Türkçe dersinde de bana yardımcı olur.				
15	Görüşlerimi destekleyecek gerçekleri ararım, desteklemeyenleri görmezden gelirim				
16	Karmaşık problemleri çözmeye çalışmak eğlencelidir.				
17	Sorunların çözümünde, uygulayacağım yöntemin olası sonuçlarını dikkate almam.				
18	Çoğunluğun kabul etmediği bir düşüncüyü mantıklı bir açıklaması olsa bile kabul etmem.				
19	Herhangi bir olayın ardında yatan nedeni araştırırım				
20	Problemlere çözüm üretmek benim için zordur				
21	Sınıf tartışmalarında fikirlerimi söylemekten çekinirim.				
22	Merak ettiğim bir konu olduğunda toplayabildiğim kadar kaynak toplarım.				
23	Sınıf arkadaşlarımdan düşüncelerimi anlamsız bulmasından korkarım.				
24	Sınıfta bir konuyu değerlendirmek amacıyla yapılan tartışmalarından hoşlanırım.				
25	Doğru kabul ettiğim bir şeyi herkese benimsetmeye çalışırım.				
26	Sevdiğim birinin ısrarı üzerine kendi fikirlerimden vazgeçebilirim.				
27	Eleştirildiğimde huzursuz olurum				

28	Karşımdaki kişileri anlayabilmek için kendimi onların yerine koymakta zorlanırım				
29	Grup çalışmalarındaki tartışmalarda görüşlerim farklı olsa da savunurum.				
30	Sunum yaptığım ödevlerde, gözlem ve izlenimlerime yer veririm.				
31	Sunum yaptığım ödevlerde sadece kitaplar ve internetteki bilgilere yer veririm.				
32	İnsanlar çok acele karar verdiğimi söylerler.				
33	Gerçekten çok karmaşık bir şeyle uğraşmak zorunda kaldığımda paniğe kapılırım				
34	Kendi fikirlerimi tartışırken tarafsız olmam imkansızdır.				
35	Problemleri çözerken orijinal çözüm yolları kullanırım				

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 01.04.2023 Kabul/Accepted: 10.05.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 463-483.

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'DE İNSAN OLMA MERTEBESİ: AŞK AHLAKI

Mustafa SARPⁱ

Öz

'Aşk Ahlakı', 1931'de yayınlanmış olup; insanın varoluşsal değerleri üzerine eğilen bir eser olarak karşımıza çıkar. Varoluşsal diyoruz çünkü hem 'Aşk Ahlakı', hem de 'Ahlak' ve 'Şeytanla Konuşmalar' adlı eserlerinin oluşturduğu genel resme uzak bir perspektiften bakıldığında; buralarda yer alan fikirlerin şu "İnsan zincirler içinde uyanır, kendi çabalarıyla birer birer bu zincirleri kırarak özgürlüğünü kazanır" önermesi üzerine inşa edildiğini görebiliyoruz. Bu ifade çok kısa bir nitelikteymiş gibi gözükse de Ülken'in insanın varoluş amacıyla ilgili bütün düşüncelerini bize yansıtır. Tabii ki sadece bu değil, aynı zamanda hocanın eklektik özelliği hakkında da bize bazı ip uçları verir. Özellikle onun etkilendiğini düşündüğümüz Platon, Kant, Kierkegaard ve Nietzsche gibi düşünürlerin izleri onun fikirlerinde dikkatimizi çekmektedir. Bu konuya çalışmamızın belirli bölümlerinde yer yer değineceğiz. Ülken'in 'Aşk Ahlakı', temelde bizlere insan olma serüvenimizi gösterir. Soru şudur aslında? İnsan, nasıl insandır? Ya da Aşık Veysel'in dediği gibi "Dava, insanlık davası" ise bu davanın üstesinden nasıl gelinecektir? Ülken'e göre buna ancak belli mertebelerden geçerek ulaşılmaktadır, çünkü mertebeler, aşk ahlakının özüdür. Toplumda başlayıp kişide tamamlanacak olan bu mertebelerdeki sınavlardan geçerek Aşk Ahlakı'na ulaşılır; onun ifadesiyle "Aşk Ahlakı, bir sınav meydandır". Bununla birlikte özellikle belirtmemiz gerekir ki 'Aşk Ahlakı', eserin ismi sizi yanıltmasın, aşkın metafizik bir temellendirmesi değildir. Mamafih, şunu da özellikle vurgulamamız gerekir ki Ülken'in ahlaki temellendirmesinin merkezinde "Aşk" vardır. Bu "Aşk" bir davadır ve bu dava insanlık davasıdır. Ülken, Aşk Ahlak'ı fikrinde aslında insanın varoluşsal serüvenini ortaya koymaya çalışır. Bu serüven öyle bir çilekeş süreçtir ki, birçok sınavı ve güçlüğü içeren bir niteliktedir. Ona göre bu sınav sürecinin yeri insanın başarmak zorunda olduğu mertebelerdir. Bu fikirlerinden hareketle Hilmi Ziya Ülken'in bütün felsefesinin insanın neliğini ortaya koymak olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu çalışmada da Ülken'in bu konuları nasıl temellendirmeye çalıştığına, onun eklektik yapısına, 'Kişi'den ne anladığına, buna paralel olarak Şahsiyetçilik ile ilgili temellendirmelerine değinmeğe çalışacağız. Bu süreçte de Hilmi Ziya Ülken'in başta Aşk Ahlakı adlı eseri olmak üzere 'Ahlak', 'Felsefeye Giriş' gibi temel diğer eserlerinden yararlanacağız.

Anahtar Kelimeler: Ülken, Aşk Ahlakı, Kişi, İnsan, Özgürlük, Varoluşçuluk.

The Level of Being Human in Hilmi Ziya Ulken: The Love Ethics

Abstract

'The Love Ethics', published in 1931, is a work that focuses on the existential values of man. We say existential because when we look from a distant perspective at the general picture formed by both 'The Love Ethics' and his works 'Ethics' and 'Conversations with the Devil', we can see that the ideas contained in these works are built on the following proposition: "Man wakes up in chains and gains his freedom by breaking these chains one by one through his own efforts". Although this statement seems to be very short, it reflects Ulken's entire thoughts on the purpose of human existence. Of course, not only this, but it also gives us some clues about his eclectic characteristic. Especially the traces of thinkers

ⁱ Öğr. Gör., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, e-posta: msarp@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9256-8247.

such as Plato, Kant, Kierkegaard and Nietzsche, whom we think he was influenced by, attract our attention in his ideas. We will touch upon this issue in certain parts of our study. Ülken's 'The Love Ethics' basically shows us our adventure of becoming human. The question is actually: How is a human being human? Or, as Aşık Veysel says, if "the cause is the cause of humanity", how can this cause be overcome? According to Ülken, this can only be achieved by passing through certain levels, because levels are the essence of The Love Ethics. The Love Ethics is achieved by passing through the tests in these levels, which begin in society and are completed in the individual; in his words, "The Love Ethics is a testing ground". However, it should be emphasised that 'The Love Ethics' is not a metaphysical justification of love, lest the title of the work mislead you. Nevertheless, we must emphasise that "Love" is at the centre of Ülken's moral justification. This "Love" is a cause and this cause is the cause of humanity. In his idea of The Love Ethics, Ülken actually tries to reveal the existential adventure of man. This adventure is such an ascetic process that it involves many tests and difficulties. According to him, the place of this testing process is the levels that man has to achieve. Based on these ideas, we can easily say that Hilmi Ziya Ülken's whole philosophy is to reveal the nature of man. In this study, we will try to touch upon how Ülken tries to justify these issues, his eclectic structure, what he understands by 'Person', and in parallel to this, his justifications about Individualism. In this process, we will make use of Hilmi Ziya Ülken's other fundamental works such as 'Ethics', 'Introduction to Philosophy' and especially his work 'The Love Ethics'.

Keywords: Ülken, Love Ethics, Person, Human, Freedom, Existentialism.

Structured Abstract

Love Ethics, lest the title mislead you, is not a metaphysical justification of love. However, we must emphasize that at the center of Ülken's moral justification is "Love". This "Love" is a cause, and this cause is the cause of humanity. In his idea of the Ethics of Love, Ülken actually tries to reveal the existential adventure of man. This adventure is such an ordeal that it involves many tests and difficulties. In his words, it is "a testing ground". In his thought, man finds himself in actual chains the moment he comes into the world. This is true for all human beings. But the human being also carries the paradox of this situation within him; that is, he is also potentially free. This is where the process of human existence manifests itself. He must realize the construction of his freedom, which he contains within him as a potential. This is what Ülken expects from him. But how? This is the fundamental problem of the philosophy of 'Love Ethics'. For Ülken, a human being who has realized his existence and built his freedom is a very valuable being. Such a human being is the center of the universe in his thought and everything is for him. Therefore, the human being must take away the value he deserves from existence. I would like to emphasize that I use the phrase "must take away" because this process is not an easy one. According to Ülken, what makes a human being human is not the body he is born with, or the titles, profession, fame, reputation, etc. he acquires later on. It is only when a human being is free from worldly passions that he can have the quality of being a human being. This is because he is now a 'Person'. It is a duty for the human being who has come into the world to realize this. He must reach this final stage. In fact, it is mandatory if he wants to be a human being. In order to reach the highest level, that is, the ultimate point of selfhood, man has to break the chains he has. To put it in Sufi parlance, one must "die before dying". The only ones who have succeeded in reaching the ultimate goal are the 'Moral Idealists', and in this way they have gained great power. However, in Ülken's thought, great power brings with it great responsibility. With the competence of responsibility, man opens the door to another secret; that is 'Conscience'. This attribute distinguishes man from all beings. He is thus freed from cruelty and being cruel. At this point, another power emerges in him, which is 'Love' and 'Friendship'. A person who ascends to the Ethics of Love does not love himself; he loves everyone. Thanks to this love, he has killed his own worldly pleasures and ambitions; he has become a 'Martyr' in Ülken's words. He has burned his worldly side to ashes; by being reborn from the ashes, he has realized being a 'Person'. In this study, we will try to explain this process, which starts from the biological and physiological structure and progresses in the form of stages, and which is a test that is not possible for everyone to complete, by adhering to Hilmi Ziya Ülken's other works, especially Love Ethics. Within the framework of all these problems, we will try to underline the following points about Ülken throughout our study. 1- It is not possible to approach Ülken's 'Ethics of Love' as a pure and unidirectional moral philosophy. 2- Rather than being a moral philosophy, his ideas are a 'philosophy of man' shaped in existentialist

style. 3- The concept of 'Love', which he took as the basis for the problem of "What is or is not a human being", has a philosophical character and a rational quality rather than a mystical one. 4-Ulken's existentialist approach to the human being and the concepts of 'Person' and 'Personality', which cause him to accept the human being as the center of the universe, show that his human philosophy is shaped within the framework of 'Personalityism'. 5- The idea of stages and the idea that these stages can be overcome at the end of the achievement of certain tests is proof that Ülken also benefited from the psychological studies of the period while constructing his philosophy, and this proves that he was an interdisciplinary thinker. 6-His acceptance of the human being as a moral being by nature and the idea that the purpose of human beings should be to see both themselves and other people as a goal, and that human beings can realize the purpose of their existence through a long process of conscious maturation, expresses that we can also consider Ülken in a philosophical anthropological manner. 7-The ideas of famous western thinkers such as Plato, Kant, Kierkegaard and Nietzsche, which he included in his philosophy, are also indicative of the fact that he was a versatile eclectic thinker. 8-Finally, his philosophy is both a philosophy of love and friendship and a philosophy of cause. The cause is the cause of humanity.

“Süregeldim aşk meyini içerek
Her bir akı karasından seçerek
Varlık dağlarını delip geçerek
Düzde ben bir insan olmaya geldim
Serimi meydana koymaya geldim”
Nimri Dede

Giriş

Aşk Ahlakı', 1931'de yayınlanmış olup; insanın varoluşsal değerleri üzerine eğilen bir eser olarak karşımıza çıkar. Varoluşsal diyoruz çünkü hem 'Aşk Ahlakı', hem de 'Ahlak' ve 'Şeytanla Konuşmalar' adlı eserlerinin oluşturduğu genel resme uzak bir perspektiften bakıldığında; buralarda yer alan fikirlerin şu "İnsan zincirler içinde uyanır, kendi çabalarıyla birer birer bu zincirleri kırarak özgürlüğünü kazanır" (Ülken, 2004, s. 187,188) önermesi üzerine inşa edildiğini görebiliyoruz.

Bu ifade çok kısa bir nitelikteymiş gibi gözükse de Ülken'in insanın varoluş amacıyla ilgili bütün düşüncelerini bize yansıtır. Tabi ki sadece bu değil, aynı zamanda hocanın eklektik¹ özelliği hakkında da bize bazı ip uçları verir. Özellikle onun etkilendiğini düşündüğümüz Platon, Kant, Kierkegaard ve Nietzsche gibi düşünürlerin izleri onun fikirlerinde dikkatimizi çekmektedir. Bu konuya çalışmamızın ileriki kısımlarında yer yer değineceğiz.

Ülken'in 'Aşk Ahlakı', temelde bizlere insan olma serüvenimizi gösterir. Soru şudur aslında? İnsan, nasıl insandır? Ya da Aşık Veysel'in dediği gibi "Dava, insanlık davası" ise bu davanın üstesinden nasıl gelinecektir? Ülken'e göre buna ancak belli mertebelerden geçerek ulaşılmaktadır; çünkü mertebeler, aşk ahlakının özüdür. (Ülken, Aşk Ahlakı, 2004, s. 142). Toplumda başlayıp kişide tamamlanacak olan bu mertebelerdeki (Ülken, 2004, s. 144) sınıvlardan geçerek; Aşk Ahlakı'na ulaşılır, onun ifadesiyle "Aşk Ahlakı, bir sınav meydanıdır". (Ülken, 2004, s. 194)

Hilmi Ziya Ülken'in bütün felsefesinin insanın neliğini ortaya koymak olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Sonuçta, O'nun ifadesiyle "insan alemin mihrakı"dır (Ülken, 2004, s. 55) ve her şey onun içindedir. Bu açıdan bakıldığında hocanın bünyesinde varoluşsal anlamda insanın değerinin paha biçilemez olduğu görülmektedir. Tabi altını çizmek gerekirse buradaki 'İnsan'dan kasıt varoluşunu gerçekleştirmiş olan insandır.

Biz de bu çalışmamızda Ülken'in 'İnsan'a, insanın 'varoluş süreci'ne, onun 'özgürlüğü'ne ve bütün bunları 'nasıl inşa etmesi gerektiği'ne ilişkin fikirleriyle birlikte; bunları eklektik bir yapıda nasıl ortaya koyduğuna değinmeğe çalışacağız.

¹ Eklektiğin olumsuz bir anlam taşımadığıyla ilgili bkz. Cafer Sadık Yaran, "İslam Felsefesinde Eklektisizm Sorunu", **İslam Felsefesinin Sorunları**, (Editör Mehmet Vural), Elis Yayınları, Ankara, 2003, s.37-55.

Zincirler İçinde Uyanan İnsan

Rousseau'nun insanın özgür doğduğu fakat her yerden zincire vurulmuş olduğu hakkındaki ifadesini (Rousseau, 2006, s. 4) hatırlayacak olursak; burada Ülken'in fikriyle örtüşen temel bir noktaya dikkat çekmemiz yararlı olacaktır: **'zincirlere vurulmak'**.

Zincir metaforu² dile pelesenk olmuşçasına felsefede sıklıkla karşımıza çıkar. En sistemli ve etkileyici örneğinin tabii ki Platon'un mağarasında olduğu aşikardır. Özellikle 'Devlet' adlı eserinin yedinci kitabında yer verdiği mağara benzetmesinde insanların doğdukları andan itibaren zincirlerle beş yerlerinden bağlandığı hususundaki fikirleri bunu bize net bir şekilde göstermektedir. (Platon, 2010, s. 231)

Devlet'te ifade edildiği üzere insanlar oluş âlemine geldikleri andan itibaren bir mağarada bulunurlar ve bununla yeterli olmayıp aynı zamanda da öyle sıkı sıkıya bağlılardır ki kafalarını ve vücutlarını hiçbir yere kımlıdatamazlar (Platon, 2010, s. 231). Yani zincirlerle mağarada tutsaktırlar. İşte bu durum Rousseau'nun ifadesindeki ikinci kısma karşılık gelir. Peki zincirler kırılabilir mi?

"Zincirlerden kurtulunabilir mi?", büyük bir problemdir ve Platon'un şu sorusunda kendini bulur: *"Bu adamların zincirlerini çözer, bilgisizliklerine son verersen, her şeyi olduğu gibi görürlerse, ne yaparlar?"* (Platon, 2010, s. 232). Diyaloğun devamına bakacak olursak; cevaba ulaşabiliriz: insan doğasını inşa eder ve bunu yaparken de bir süreçten geçer. Öyle bir süreç ki elem ve kederle doludur. Çünkü insanını bu süreçteki *"bütün bu hareketleri ona acı verecektir"* (Platon, 2010, s. 232) Kısacası herkesin harcı değildir.

Ülken'in davasını anlamada bize büyük yararı olacağını düşündüğümüz hem Platon'un hem de Rousseau'nun bu konudaki fikirlerine baktığımızda, insanın varlık doğasının zincirleri kabul etmediği fakat oluş âleminin içinde öyle ya da böyle kendini bu durumda bulduğu anlaşılmaktadır. Platon ve Rousseau, insanın bu duruma nasıl geldiğini ve bu durumdan nasıl çıkabileceğini kendi felsefelerine dert edinmişleridir. Sonuç şudur ki! İnsan, bulunduğu konum açısından olmasa da³, özü gereği özgürdür ve gayesi de bu varoluşsal süreçte bunu ortaya koymak olmalıdır.

Ülken'in davası da bu iki filozofunkinden farklı değildir. Ona göre de insan, kendini köleleştiren bu zincirlerden biran evvel kurtulmalıdır; çünkü bu insanın varoluş gayesidir. Ve O da bu durumdan çıkışın sancılı ve zor bir süreç olduğu konusunda diğerleriyle hem fikirdir. Bakın ne diyor:

² Burada metafor olarak özellikle nitelendiriyoruz çünkü dilimizde eşanlamı olarak kullanılan istişare, mecaz, teşbih gibi kelimelerin aslında metafora tam karşılık gelemediği ve bunların metafordaki gibi tam bir anlam değişikliğini yansıtmadığı görülür (Şen, 2022, s. 462). İleride göreceğiniz 'Yolcu' ve 'şehit' metaforları tabirini kullanmamızın altında yatan yine aynı sebeptir.

³ Burada bu ifadeyi özellikle kullandım. Çünkü, Platon için bu konum gölgeler dünyası iken; Rousseau'da döneminin toplumu ve Ülken'de de mertebelendir.

“İnsan bedeniyle insan değildir. Doktriniyle ve mevhumeleriyle de insan değildir. O ancak doymak bilmez bir eylem kaynağı olan tutkusundan kurtulmuş kişiliğiyle insandır”
(Ülken, 2004, s. 55)

Bedensel yanımız, kendimizi gerçekleştirme sürecimizden bizi alı koyar ve özgürlüğümüzü inşa etmemizi engeller. Bu çerçeveden bakıldığında, insanı insan yapan bedeni değildir; ruhunun özürlüğü ortaya koymasındır (Ülken, Aşk Ahlakı, 2004, s. 55). Ruhun özgürlüğü elde etmesi, onun felsefesinde o kadar çok önemlidir ki, ona göre bu durum aslında insanın varoluş sürecinin en son aşamasıdır. Buraya da insan, ancak ve ancak kendi çabalarıyla (Ülken, Aşk Ahlakı, 2004, s. 248) varmak zorundadır.

Özgürlük son aşama. Siz de takdir edersiniz ki bir son aşama varsa bir de ilk aşama vardır. Ülken için varoluş sürecin ilk aşaması ya da onun terminolojisini kullanacak olursak ilk mertebesi, insanın biyolojik yanını temsil eder. Burada bizi yönlendiren güçler, hiç de öyle mistik ya da metafizik değildir. Tam tersine biyolojik ve fizyolojiktir. Süreç boyunca isteklerimiz olacaktır tabi ki, fakat önemli olan bu isteklerimizi yönlendiren ve etkileyen güçlerin ne nitelikte olduğudur. (Ülken, 2004, s. 100,265-269) İşte bu ilk evrede bunlar dünyevidir. Platonvari konuşursak buna gölgeler (Platon, 2010, s. 233 (516 b)) alemi ya da Kantçı terminolojiyle fenomenler (Menğüşoğlu, 1969, s. 18) diye biliriz.

Homo Phaenomenon anlamında insan, aslında canlı ve cansız alemin bir ögesi olarak varlığını sürdürür. En azından Kant düşüncesinde böyledir. (Menğüşoğlu, 1969, s. 19) Bu açıdan bakıldığında Ülken’in insanın biyolojik isteklere bağlı olması görüşüyle (Ülken, 2004, s. 265) Kant’ın fenomen dünyadaki insanı hayvanlardan ayrılmayan ortak özelliklere sahip olarak kabul etmesindeki düşüncesi (Menğüşoğlu, 1969, s. 20) arasında benzerlikler görmemiz mümkündür. Özellikle Kant, insanın bu maddi dünyada kaldığı ve hayvani isteklere yönelmeye devam ettiği sürece gayesi olan insani olanı; yani onu maddi olanın üstüne taşıyan ethos, ilim ve sanat gibi başarıları gerçekleştirmesinin mümkün olmadığını ifade eder (Menğüşoğlu, 1969, s. 21). Kant’ın bu düşüncesine paralel olarak Ülken’e göre de, insanın varoluş sürecinin başlangıcı olan bu biyolojik isteklerde kalması, onun asıl doğasını icra etmesinde engelleyici bir unsurdur. İnsanın zincirlerle uyandığı yer tam da burasıdır (Ülken, 2004, s. 253) . Peki ne yapmalı insan? Tabi zincirleri kırmalı; nefsiyle mücadele ederek üst değerlere doğru (Ülken, 2004, s. 196) emin adımlarla yol almalıdır. Bu aynı zamanda insanın bir ‘Kişi’ olma sürecini de ifade eder.

Kişi Olarak İnsan

Ülken, insanın zincirleri kırması sürecini onun bir ‘İnkılap’ geçirmesi olarak nitelendirmektedir. Onun düşüncesinde dünyada gözlerini açtığı anda kendini zincirlere bağlı bir şekilde bulan insanın hem kendini hem amacını hem de bulunduğu koşulları fark etmesi, onun içinde bir kuvve olarak mevcuttur. Bu kuvveyi fiil hale geçirmesi bir süreç gerektirmektedir. Bu süreci tamamlaması ise ilk haliyle aynı kalmaması; yani değişmesi anlamına gelir. Bu durumu Ülken, ‘İnkılap’ kavramıyla özdeşleştirir (Ülken, 2004, s. 147). İnsan, geçirdiği bu İnkılap sayesinde artık herhangi bir insan değil o bir ‘Kişi’dir. Burada onun

'Kişi' ve 'İnkılap' ilişkisini daha iyi anlayabilmek için 'Kişi' kavramına daha yakından bakılmasının yararı olacaktır.

Kavramsal analizi açısından Kişi'ye baktığımızda karşımıza oyuncunun oyunda yüzüne taktığı maske anlamında kullanılan 'Persona' kelimesi çıkmaktadır. Daha sonra anlam genişlemesine uğrayarak, 'rol' anlamında kullanılan 'persona' (Teichman, 1985, s. 177) genel manada insanın gerçek temel öz benliği olarak ifade edilmektedir. (Cevizci, 2002a). Ayrıca maddi varlıklar arasında yalnızca insan bir 'Kişi' olarak anlam kazanır; çünkü yalnızca o rasyonel bir doğaya sahiptir. Bu açıdan da dünyevi varlıkların en üstünüdür ve o bir kişi olarak özel niteliklere (Runes, 1942, s. 229) sahiptir. 'Kişi'nin bu özelliği Ülken'de 'Alemin Mihrakı' ifadesiyle anlamlandırılır.

'Kişi', kavramına bakıldığında onun sadece felsefi düzlemde değil aynı zamanda psikoloji ve sosyolojinin de konuları içerisinde önemli bir yeri oldu görülür. Felsefede Boethius 'Kişi'yi rasyonel bir töz (Copleston, 1950, s. 3) olarak ifade ederken; Jung'un ise, 'insanın davranışlarında ortaya çıkan ben' (Bozkurt, 2014, s. 65) şeklinde tanımladığı görülmektedir. Locke ise, 'Kişi'yi düşünen bir akıl varlığı olarak kabul eder. Böyle bir varlık aynı zamanda bilinç özelliğine de sahiptir (Locke, 1992, s. 211). Bu açıdan bakıldığında, bir varlığın kişi olabilmesi için akıl varlığı olması yetmez; bir bilinç özelliğini taşıması ve bunu da açığa çıkarması zaruridir.

İnsanı diğer varlıklardan ayıran özellik akıl⁴ olsa de insanlar arasındaki farkı ortaya koyan yegâne özellik olarak karşımıza 'Kişi' kavramı çıkar. Genel manasıyla 'Kişi', "insanın sahip olduğu belirli bir hal ya da durumu" (Gökalp, 2014, s. 123) ifade eder. Bu hal ya da durumdan kasıt, olmuş bitmiş bir şey değildir. Tam aksine o bir süreci karşılık gelir. Bir süreç içerisinde bulunuşu onu tanımlanmaz bir varlık haline sokar. Bu açıdan bakıldığında 'kişi' aslında oluş hareketi içindeki bir yaşam aksiyonu olarak görülmektedir. Bu aksiyon içinde o, kendini bilen ve kavrayan bir varlık (Gökalp, 2021, s. 131) olarak karşımıza çıkar.

Burada 'Kişi' kavramını daha iyi ortaya koymak adına, onun 'Fert' kavramıyla ilişkisine de bakmak gerekmektedir. 'Fert', nesneleşmeye içeren bir sürece karşılık gelirken; 'Kişi', öznelleşme sürecini ifade eder. Bu açıdan bakıldığında bu iki kavramın birbirlerine zıt yönde ilerleyen iki farklı sürecini ifade ettiği anlaşılmaktadır. 'Fert', maddi olana doğru yönelmeyle ve kendi üzerine dönmeyle ilgili bir yapıyı içerirken; 'Kişi', maddi olandan uzaklaşmaya ve başka varlıklara da açılmaya karşılık gelir (Urhan, 1998, s. 55). Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, 'Fert'i, maddi dünyanın kaynağı olan maddi kutupta; 'Kişi'yi de özgürlüğün kaynağı olan spiritüel kutupta aramak gerekir (Gökalp, 1994, s. 36). Her ne kadar bu iki kavram birbirlerinin aleyhineymiş gibi gözükseler de aslında bunlar birbirlerinden ayrılmazlar; sadece insandaki iki farklı süreci (Gökalp, 2021, s. 131) ifade

⁴ Aristoteles, 'Ruh Üzerine' adlı eserinde 'Ruh' kavrama değinir. Onun Ruhtan anladığı "*bilkuvve olarak hayata sahip olan doğal bir cismin entellekheisasi*"dır (Aristoteles, 2001, s. 65); bu açıdan bakıldığında ruha sahip olmak canlı olmakla aynı manada kullanıldığı (Özcan, 2006, s. 104) anlaşılmaktadır. Bitkisel, Hayvansal ve İnsani Ruhtan söz eden Aristoteles, İnsani Ruhü diğerlerinden ayıran özellik olarak akıl yürütme yetisine işaret etmektedir (Aristoteles, 2001, s. 80).

ederler. Daha açık bir ifadeyle, insan bir boyutuyla fert diğer boyutuyla kişidir (Şahıs) (Gökalp, 2002, s. 60). Bu zıt yöndeki süreç içinde bulunan insan bu çift kutupluluk arsında sürekli bir gerilim içinde bulunur. Fakat burada özellikle altını çizmek gerekir ki, bu çekişme sonun da bu iki kavramın birbirleri yerine geçebileceği sonucu çıkarılmamalıdır. Ancak şu da bir gerçektir ki 'Fert'ten 'Kişi'ye doğru bir evrimin de varlığı söz konusudur. Hatta bu evrim, bir dönüşüm ya da yeniden kuruluş olarak tanımlanmaktadır. Bu insandaki iki süreçten biri olan 'Kişi'nin üst seviyelere yükselmesi (Urhan, 1998, s. 56) anlamına gelir. Hilmi Ziya Ülken açısından 'Kişi'nin en üst seviyeye yükselmesi 'Aşk Ahlakı' mertebesine ermesi ve insanın zincirlerini kırması olarak anlaşılmaktadır. Çünkü onun düşüncesinde bütün acılara rağmen zincirlerini kırabilen insan spiritüel kutbu olan 'Kişi' boyutunu en üst seviye çıkarmış demektir. Peki, insan bu zincirleri nasıl kırabilir?

Zincirlerini Kırın İnsan

İnsan kusurlar içinde dünyaya gelir. (Ülken, 2004, s. 196) Bu tüm insanlar için ortak bir durumdur. Fakat 'Kişi' olacak insanı diğerlerinden farklı kılan, bu kusurlarını, yani nefsinin tanınması ve onu kontrol altına alıp⁵ esas gayesi olan üst değere, Aşk Ahlakına ulaşmasıdır (Ülken, 2004, s. 102).

'Kişi' Ülken'in düşüncesinde "*ahlaki hareketin gerek etkeni gerekse hedefidir*" (Ülken, Ahlak, 2001, s. 208). Bu yüzden insanın varoluşsal süreci onun 'Kişi' olmasına doğru bir evrimleşmeyi ifade eder. Ülken açısından bu insanın ruhta **inkılap** geçirmesidir (Ülken, 2004, s. 147).

İnkılap kolay bir süreç değildir. Bunun böyle olmadığını Ülken'in 'Yol' ve 'Yolcu' metaforunda açıkça görebiliriz. Şöyle ki, Ülken'in gözünde değişim sürecinde olan insan, bir 'yolcu' olarak nitelendirilmektedir. Ve 'yolcu' bu varoluş menzilinde elbette yorulabilir; hatta kahra uğrayıp cefa çekebilir (Ülken, 2004, s. 111). Ama zaten olması gereken, bütün bu acılarla kaplı süreçte yok olmadan; acılara yenik düşmeden ideale varmaktır. Yalnızca buna erenler, kahraman olarak nitelendirilebilir. Kendi ifadesiyle "*Hürmüz ile Ehrimen'in⁶ kavgasında harap olan asla sükuna varamaz*" (Ülken, 2004, s. 141). Bu mücadeleden anlımın akıyla çıkabilen ve bütün acılara rağmen hedefine varabilmiş olan insan, 'Kahraman'dır. Nietzsche'nin ifadesiyle

⁵ Ülken'in bu ifadesinin akla Descartes'in "Ruhun İhtirasları" adlı eserinde yer verdiği düşüncelerini getirdiğini belirtmem gerekir. Descartes bu eserinde ihtiraslarımızın bizi biz yapan şeyler olduğunu onları yok etmenin mümkün olmadığını fakat kontrol altına alınabileceğiyle ilgili bir temellendirme yapmak istemiştir. (Descartes, 1972, s. 34-39)

⁶ Hürmüz (Ahura Mazda), bilgeliği ve aydınlığın sembolü olarak karşımıza çıkar. Hikmet ve hakikati ifade eder. Bunun tam karşısında ise Ehrimen vardır. Cehaleti ve Kötü olanın sembolü olarak karşımıza çıkar. Bu iki ruh devamlı birbiriyle mücadele halindedir. Bu mücadele bilgeliğin cehaleti alt etmesiyle sonuçlanmaktadır. Bkz. Erişim: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hurmuz--zerdustilik> 10.01.2023. Ayrıca, 'Erken Dönem Türk Düşüncesi'nde de bunun izlerini görebiliriz. Özellikle burada metafor olarak karşımıza Aslan ve Öküz çıkar. Aslan bilgeliği ve Öküz ise cehaleti simgeler. Bu mitolojik öğeler uzun yıllar geçmesine rağmen varlığını korumuştur. Şöyle ki İslamiyet sonrası Türk düşünce ve inanç siteminde de kendini göstermektedir. Özellikle Diyarbakır Ulu Camii'nin duvar motiflerinde Aslan ve Öküz mücadelesine yer verilmiştir. (Bilgili, 2017, s. 98)

öldürmeyen acı onu güçlendirmiştir (Baykan, 2000, s. 107). İnsan artık sürecin başında olduğu gibi zayıf değildir; O, artık bir şövalyedir.

Ülken'de inkılap, insanın ideal olana varmasını ifade eder; ideal ise 'Sükun'a ermektir. Ama onun düşüncesinde 'Sükun'un kapısı herkesin geçebileceği kadar geniş değildir (Ülken, 2004, s. 141). Bu kapıya varıp; bu kapıdan geçebilmek için onun düşüncesinde "kinin geçidini aşmak ... çokluk köprüsünden geçmek ... tutku ocağında pişmek gerekir" (Ülken, 2004, s. 73). Peki buradaki "Tutku Ocağında Pişmek"ten ya da 'Çokluk Köprüsünden Geçmek'ten ne anlamalıyız? Buna Ülken'in yanıtı nettir: Mertebeler.

Ülken, insanı alemin mihrakı olarak kabul eder. Bunun nedeni de onun aslında özü gereği ahlak varlığı olmasıdır. Ahlak varlığı olması demek ise kendini bir 'Kişi' olarak ortaya koyabilme potansiyelinin olması anlamına gelir. Sonuçta daha önce de bahsettiğimiz gibi onun gözünde insanın özünü bedeni ya da mevhumeleri oluşturmaz; onu insan yapan aslında 'Kişi', olmasıdır. 'Bu ise zincirleri kırması anlamına gelir. Peki bu zincirlerin kırılması nasıl gerçekleşecek? Tabi aşama aşama. Buna Ülken 'Mertebeler' der. Peki nedir bu mertebeler?

Ülken, mertebelerin 'Aşk Ahlakı'nın merkezini oluşturduğunu açıkça ifade eder. Mertebeler, insanların ruh ve aksiyonlarına göre derecelendirilmelerini; birbirlerinden de bu derecelerle ayrılmalarını sağlar. Buradaki insanlar arasındaki ayrımın sınıfsal ya da kasta dayalı bir ayrım olmadığına da özellikle altını çizer. (Ülken, 2004, s. 143) Özellikle bu konuda "Biz sahte sınıfları zihinlerde yıkarak yerine insani mertebeleri kuracağız" (Ülken, 2004, s. 168) diyerek; insanlar arasındaki farkın bir sınıf veya yaratılış farkı olmadığını özellikle vurgular.

Bu mertebeler aslında insanın özgürleşmesini ifade eder. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere insan, varoluşa özgür gelmemiştir. Aksine, birçok yönden zincirlerle bağlıdır. Fakat bu mertebeleri bir bir aşarak özgürleşecektir; bu uzun ve çetrefilli yolda onu çatışmalar, ıstıraplar ve büyük çabalar beklemektedir; hatta nihai hedefe ilerlerken kurbanlar vermek zorunda bile kalacaktır. Bakın Ülken bu konuda ne diyor:

"İnsan özgür olarak doğmamıştır. Fakat içinde hayvanla toplumun çalışması bu özgürlüğü pençelege pençelege kazanmıştır. İnsan ahlaka ve ruha sahip olarak dünyaya gelmiştir... insan zincirler içinde doğar, fakat hayatı pahasına bu zincirleri kırarak... özgürlüğe ulaşır...ruhun ve ahlâkın hürlüğüne ancak çatışmayla, çabayla, ıstırapla ve kurbanlarla ulaşacaktır" (Ülken, 2004, s. 188)

Bu ifadelerde dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise özgürlükle birlikte ahlakın da inşası bu mertebelerin aşılmasıyla gerçekleşeceğidir. Burada Hobbes'in 'Doğal Durum' hakkındaki fikirleri zihnimizde canlanabilir. Biliyoruz ki Hobbes de insanın ilk aşaması olan doğal durumda doğru ve yanlış gibi ya da adalet ve adaletsizlik gibi kavramların yerinin olmadığını savunmaktadır. Hobbes bu konuda şunları kaleme almıştır:

"Böyle bir savaşta hiçbir şey adalete aykırı değildir. Bu herkesin herkese karşı savaşının bir sonucu da böyle bir savaşta hiçbir şeyin adalete aykırı olamayacağıdır. Orada, doğru ve yanlış, adalet ve adaletsizlik kavramlarına yer yoktur. Genel bir gücün olmadığı yerde, yasa yoktur; yasa olmayan yerde de adaletsizlik yoktur. Cebir ve hile savaşta en büyük iki

erdemdir., Adalet ve adaletsizlik ne bedenine ne de zihnine melekedir.” (Hobbes, 2007, s. 96)

Bu noktada Ülken ile Hobbes’in fikirleri benzerlik gösterse de insanların varoluşa geldikleri anda özgür olup olmadıkları konusunda birbirlerinde ayrılırlar. Ülken, doğdu anda insanların bu aşamada özgür olmadıklarını ifade ederken; Hobbes, doğal hak gereği insanların bu ilk aşamada her şeyi yapma özgülüğü olduğu açıkça ifade eder.

“DOGAL HAK, kendi doğasını, yani kendi hayatını korumak için kendi gücünü dilediği gibi kullanmak ve kendi muhakemesi ve aklı ile, bu amaca ulaşmaya yönelik en uygun yöntem olarak kabul ettiği her şeyi yapmak özgürlüğüdür.” (Hobbes, 2007, s. 96)

Hobbes, doğal durumda insanın ‘doğal hak’ gereği zaten özgürlüğe sahip olduğunu fakat bulunduğu varlık koşulları içinde bundan belli ölçüde feragat etmek zorunda kalacağını savunur. Çünkü bu seviyede “insan, insanın kurdudur”. Ülken ise, insanın özgürleşme sürecinin ancak mertebelerde ilerleyerek gerçekleşeceğini düşünür. Bu açıdan onun felsefesinde mertebeler ‘Aşk Ahlakı’nın temel taşı olarak kabul görür.

Mertebeler, insanın kendini gerçekleştirme, diğer bir ifadeyle varoluşunu ortaya koyması için aşması gereken her biri kendi içinde yüce dağlar gibidir. Zerdüşt’ün dediği gibi özgürlük için, kendine ve kutsala bir hayır demek için nasıl ki gereği varsa aslanın (Nietzsche, 2003, s. 30), Ülken’de de bu mertebeleri aşmak ve ‘Kişi’ olmak için ateşte pişmek; dövüşmenin azabına katlanmak gerekir (Ülken, 2004, s. 168). Acı ve keder çekmeden insanın pişmesi ya da olması mümkün değildir. Şah İsmail’in “Kırk yıl kazanda dur kayna, dahi çiğ bu ten dediler” sözleriyle ifade ettiği gibi bu, uzun ve meşakkatli bir süreçtir ve herkesin harcı değildir.

Mertebeler toplumda başlar ve ‘Kişi’ de sonlanır (Ülken, 2004, s. 144). Kendini gerçekleştirme yoluna giren herkes, bu mertebelerden geçmek zorundadır. Herkes, daha doğrusu, varoluşsal hakikatini gerçekleştirmek isteyen herkes, kendi çabasıyla bu dört mertebeyi aşmakla yükümlüdür (Ülken, 2004, s. 248). Aynı Zerdüşt’ün devesinin dağları aşması gibidir. Dağlar, insanın kendini aşmasını sembolize etmekte olup; bu dağları aşma sırasında devenin yükü ne kadar ağır olursa gücü de o kadar artmaktadır. Zerdüşt’ün devesinin sınavı, dağları aşması (Baykan, 2000, s. 107); Ülken’in sınav meydanı ise ‘Aşk Ahlakı’dır. (Ülken, 2004, s. 194)

Bu meydanın ilk mertebesi **Halk Mertebesi**’dir. Ona göre bir zümrenin içinde bulunan ve onlara göre hareket eden ya da bir yığına bağlanan herkes kendini bu mertebede bulur. Burada insan, etrafındakilerle neden birlikte olduğunun algısına sahip olmadan ya da bu konuda hiçbir şey bilmeksizin bulunduğu kitleye körü körüne bağlanmıştır. Burada olan insan, hiçbir sorumluluk almadan sadece idare edilmek (Ülken, 2004, s. 144) yani **güdülmek** ister. Aynı, Nietzsche’nin ‘Sürü İnsanı’nın varoluşun tansiyonuyla yüzleşemeyip; bu gerginlikten kaçıp, aşınaya sığınıp; kendini uyuşturmasında (Baykan, 2000, s. 98) olduğu gibi. Çünkü ‘Sürü İnsanı’ doğası gereği zayıftır ve varlığını sürdürebilmek için başkalarına ihtiyaç duyar (Baykan, 2000, s. 96). Ülken’in ‘Halk Mertebesi’ndeki insan da var olmak için bir zümre içinde bulunmak zorundadır. Böyle bir durumdan çıkabilmek, gerçekten büyük bir değişim

ve yıkım gerektirir. Ülken'in bu evreleri aşma çabasını bir '**İnkılap**' olarak nitelendirmesini bu noktada daha iyi anlayabiliyoruz.

Bu evrenin diğer bir özelliği, ahlakın temellendirilmesindeki nitelik farklılığıdır. Burada hakim olan, 'Korku'dur. İnsanların eylemlerini şekillendiren, yapmayı ya da yapmamayı belirleyen -diğer bir çağdaş Türk düşünürü olan Nurettin Topçu'nun ifadesiyle itici ve frenleyici güç (Topçu, 2012, s. 58)- insanların içinde bulunduğu zümrenin değerlerinden, inançlarından ve yaptırımlarından korkmalarıdır. Korkunun konusu değişebilir. Kanun korkusu, Allah Korkusu, sultan korkusu, silah korkusu, bu mertebede bulunan insanı disipline etmiş (Ülken, 2004, s. 144) ya da Nietzsche'nin düşüncesiyle söylersek boyun eğdirmiştir (Kuçuradi, 2009, s. 27). Bu açıdan bakıldığında nasıl ki 'Sürü' için ahlak bir araçtır (Kuçuradi, 2009, s. 30); Ülken'in 'Halk Mertebesi'nde de aynı durumdadır. Korkunun giderilmesi **amaç**, bunun için yapılan iyi davranışın kendisi ise **araç** olmaktadır. Nasıl ki 'Sürü İnsanı'nın en çok korktuğu komşusunun kendisiyle ilgili düşüncesidir (Kuçuradi, 2009, s. 29); bu ilk mertebedeki insan için de bulunduğu zümrenin değerlendirmeleri onun için önem teşkil etmektedir.

'Halk Mertebesi'nin belirleyici özelliği olan ahlakın, yani insanların eylemlerini şekillendiren etken gücün **korku** olması, Ülken'e göre, ancak çocuk ve ilkel insanda gözlemlenebilecek bir durumdur. Tabi onları yönlendirenin korku olması, onlarda başka duyguların olmadığı anlamına da gelmez. Sevgi, sempati ve bunun gibi başka hislere sahiptirler fakat tepkilerini yönlendiren **hakim gücün** korku oluşu anlamına gelir. Özellikle burada Ülken, "Res'el Hikmet-i Mehafetullah" (Hikmetin başı Allah korkusudur) (Ülken, 2001, s. 186) ifadesini örnek olarak verir.

Ülken bu konuda nettir. Korkuya dayalı bir ahlak kesinlikle kurulamaz. Hatta sadece ahlakın temellendirilmesinde değil; tüm yapıların inşasında korku, temele koyulamaz. Çünkü korku, bir ürküntüdür. Temel olmayışının en önemli sebebi de budur. Ona göre özgürlük, insanın kendi vicdanından hareketle eylemlerini sevgiyle ve bilinçli bir şekilde ortaya koyması olarak tanımlandığından (Gökalp, 2002, s. 60); korkuya dayalı bir yapı, insanların duyularını, algılarını ve karar melekelerini **felce** uğratmakta ve böylece özgürlüğü ortadan kaldırmaktadır (Kılıç, 2015, s. 2149). Bakın Ülken ne diyor:

"Korku üzerine kurulmuş ahlâk olamaz. Cehennem korkusu ve kılıç korkusu, Allah korkusu ve kanun korkusu eğer bizi düzeltecekse, bu düzelmenin gözümde hiçbir değeri ve İnsanî ahlâk ile bir ilişkisi yoktur" (Ülken, 2004, s. 101)

Hatta bu sözlerine paralel olarak 'Şeytanlar Konuşmalar' adlı eserinde, şeytanın ağzından şunları kaleme almaktadır:

"Pususunda bekleyen aç, haris, alçak, mürai, hilekar, sinsi ve ahmak insan. Her devre göre fetva verilir; her kalıba göre dua edilir. Eski dostla bir pula satılır. Bir cemiyet bir lokma için alçakça düşmana teslim edilir. Bu Allah'ın yarattığı en kötü çamurdan, benim yoğurduğum maskara ve rezil insan." (Ülken, 2003, s. 32)

İnsanın ideale ulaşması için bu mertebede bulunması ama burada kalmayıp; Zerdüş'tün devesinin dağları aşması gibi burayı aşması zorunludur. Bunu yapabilmesi, insanın kendini gerçekleştirme sürecinin ikinci aşamasına geçmiş olduğu anlamına gelir. Hakiki mutluluk için bunu gerçekleştirmek zaruridir. Çünkü *"Yalnız kendi derdine düşen ve nabız saymaktan başka endişesi olmayan bir insanın mesut olmasına imkan"* (Ülken, 2003, s. 56) yoktur. Bundan dolayıdır ki hakiki saadet arayışında o, diğer mertebeye sıçramak zorundadır.

İkinci mertebe **'Vatandaş Mertebesidir'**. İlk varoluş alanını düşkünlüğünden sıyrılmak isteyen herkes artık bu mertebededir. Burada insan gözünü geleceğe diker. Gelecekte daha güzel bir hayata varma düşüncesi, onun tüm zihnini kuşatmıştır. Öyle ki, bugün çektiği acılara, kahırlara ve eziyetlerle sırf bu gelecek umudu hatırına katlanır. Burada hareket ettirici unsur, umuttur. Bir eylem, gelecek umudu için yapılır. Bu açıdan 'İyi'nin bizatihi kendisinin bir değeri, yoktur. Çünkü eylem daha güzel ve rahat bir yaşam için gerçekleştirilir. Ama bu bir tehlike içir. O da şudur ki, umut edilen ögenin -o veya bu şekilde- ortadan kalkma durumu söz konusu olursa; hatta ona ulaşmak dahi tehlikeye girerse eylem sona erebilir. Bu açıdan 'Vatandaş Mertebesi'nde insan sadece **umudun** (Ülken, 2004, s. 145) etkisiyle itaat etmektedir.

'Vatandaş Mertebesi'nde ahlakın temellendiği unsur **'Umut'**ur. Sadece ahlaki alanın değil; diğer yapıların şekillenmesinde de umut karşımıza çıkar. Gelecek umudu, ikbal umudu ve cennet umudu gibi. Ülken'e göre *"Umut üzerine kurulmuş ahlak olamaz"* (Ülken, 2004, s. 102). Burada ahlak, bir değer olarak değil; bir his olarak karşımıza çıkar. Bu his de umuttur. Umudun ortaya çıkabilmesi için bu mertebedeki insanların buldukları durumdan daha yetkin bir hale geçebilmelerinin **olasılık** dahilinde olması, gerekir. En azında **tasavvur olarak** bile böyle olması yeterlidir (Ülken, 2001, s. 187). Umut etmenin sonucunda bir **beklenti hali** vardır. Bu ise ahlakın doğasına aykırıdır. Bu onun en önemli özelliği olan evrenselliğini ortadan kaldırmakta; onu görelî bir duruma getirmektedir (Kılıç, 2015, s. 2162). Dolayısıyla Ülken'in burada en önemli itirazı, ahlakı değerînin gaye olmaktan çıkarılıyor; araç haline getiriliyor olmasıdır (Kılıç, 2015, s. 2163). Araç ise, işi bitince bırakılan bir şeydir. Bakın Ülken bu konuda ne diyor:

"Umut üzerine kurulmuş ahlak olamaz. Uçmak (cennet) ve gelecek umudu, mağfiret umudu ve şöhret umudu; eğer vaat ettikleri tatmin ve menfaatle bizi erdemli yapacaklarsa; bu vaatlerin bir hayal ve bir tuzak olduğu anlaşıldığı vakit erdem bitecektir. Veya bu umutlar tatmin edildiği, sahte mutluluğa varıldığı ve şöhret temin edildiği zaman ahlâka lüzum kalmayacaktır." (Ülken, 2004, s. 102)

Ülken ahlakın araçlaştırılmasına kesinlikle karşıdır. Bunun en büyük sebebi insanın doğasına aykırı olmasıdır. Çünkü ona göre daha önce de ifade ettiğimiz üzere insan, bir ahlak varlığıdır. Ahlakı araçlaştırması aslında doğrudan kendisini de araç durumuna sokması anlamına gelir. Böyle durumda insan ideali olan menzile varamadan varoluş sürecine veda etmiş olur. Burada Ülken'in Kant'ın düşüncelerinden etkilendiğini görebiliriz. Aşk Ahlakı'nda özellikle bu konuya büyük yer vermiştir (Ülken, 2004, s. 114). Ülken'in bu konudaki

düşüncelerini daha iyi anlayabilmek için gelin biz de Kant'ın araç ve amaç hakkındaki fikirlerine kısaca değinelim.

Kant için “dünyada ve dünyanın dışında bile iyi bir istemeden başka kayıtsız şartsız iyi sayılabilecek hiçbir şey düşünülemez” (Kant, 2002, s. 8). Bir ahlaki buyruğun temeli ‘iyi isteme’dir ve bu bizatihi kendi başına, iyidir. Bu açıdan bakıldığında ‘iyi isteme’ araç değil; gayedir. Ahlak varlığı olan insanın da görevi, bu “iyi istemeyi” ortaya koymaktır (Kant, 2002, s. 9). Varlık koşulları gerek biyolojik gerekse fiziki açıdan doğaya dayananlara Kant, ‘Şey’ler adını verirken; ‘Akıl’ sahibi bir ahlak varlığı olan insanı ‘**Kişi**’ olarak belirler. ‘Şey’ler araçken, ‘Kişi’ bir amacı ifade eder. Bu yüzden insan ancak “gerek kendine gerekse başka akıl sahibi varlıklara yönelen bütün eylemlerinde hep aynı zamanda amaç olarak görülürse” (Kant, 2002, s. 45) ‘Kişi’ olarak karşımıza çıkabilir.

Kant, varlıkları ya **fiyatı** ya da **değeri** olduğu konusunda nettir. Ona göre **ikamesi**⁷ olabilecek her şeyin bir fiyatı; eşdeğeri olmayanların ise değeri vardır. Örneğin bir kalemin fiyatı vardır; bir masanın fiyatı vardır, hatta becerinin ya da çalışkanlığın da fiyatı vardır. Ama söz verme ve bu sözü tutma paha biçilemez; bu yüzden de bu gibi şeylerin ancak değerinden söz edilebilir. Bunun sonucu olarak ‘Kişi Olmaklık’ bir fiyata tabi değildir. Bir değerdir. Çünkü o, bir amaçtır. Araç olan tüm varlıkların ise bir fiyatı olacaktır. İnsan da gayesi gereği ancak ‘Kişi olmaklık’ı ortaya koyabildiğinde şeyleşmekten, araçlaşmaktan ve fiyatı olmaktan kurutulabilmektedir. Bunun tek yolu ise doğası gereği ahlaki varoluşunu yani ‘**Ahlak Krallığı**’nı gerçekleştirmesidir. Eşyalar diyarında kurtulmak isteyen için bu, bir **zorunluluktur** (Kant, 2002, s. 52,53).

Kant, insanın idealinin ‘Ahlak Krallığı’nı inşa etmesi olduğunu ifade ederken; Ülken de ‘Kişi’ olma gayesinin gerçekleşmesi için mertebelerin teker teker geçilmesinin zorunlu olduğunu ve bu varoluş serüveninin sonunda insanın ‘Aşk Ahlakı’na ulaşması gerektiğini önemle vurgular. Her ikisinin de -terminolojik farklar olsa da- manada birleştikleri görülmektedir. Ve gerek Ahlak Krallığı gerekse ‘Aşk Ahlakı’na varmak isteyen, Yunus’un “Aşk ile gör ne etdim. Hep benliği terk etdim” (Tatçı, 2018, s. 52) ya da Mevlana’nın “ölmeden önce ölmüş yiğit girmiş ize, Mustafa’nın emridir, gelmiş bize” (Mevlana, 2008, s. 651) dediği gibi maksadını gerçekleştirmeye engel olan tüm bağlarından kurtulmak zorundadır. Fakat Ülken, açıkça ifade eder ki “Halkın anlayışı çoğu kere bu hakikatten gafildir” (Ülken, 2004, s. 55). Ama yine de “ruhunda hareket ihtiyacı olan boş durmayacak” (Ülken, 2004, s. 93) ve üçüncü mertebeye geçmek isteyecektir.

Üçüncü mertebe ise ‘**Yurt Sever Mertebesi**’dir. İnsan, bu seviyede kendi özgürlüğüne aşiktir. Onu her şeyin üstünde tutar. Alemin merkezinde kendi vardır. Kendini özgür sanır.

⁷ İkame kavramının tanımını araştırarak olursak; herhangi bir İktisada Giriş kitabına bakmamız yeter. Aynen şöyle yazar, “bir şeyin başka bir şeyin yerine geçmesidir” (Kılıçaslan, 2019, s. 7). Özellikle ekonomik tercihlerimizle ilişkili bir kavram olduğu açıkça ifade edilir. Buna ek olarak bu yöndeki kararlarımızı etkileyen iki ana faktörde ilki olduğunun altı özellikle çizilir. Şöyle ki, eğer bir eylemin sonunda fırsat maliyetinin artması söz konusu ise bu eylemin yerine başka bir eylemin tercih edilmesi ikinci eylemin ilk eylem için bir ikame olduğu anlamına geldiği belirtilir. (Kılıçaslan, 2019). Kant’taki, araçların bir fiyatı olduğu fikri bu noktada daha açıklık kazanıyor.

Fakat bu seviyede olan insan için bu, sadece bir **halüsinasyondur**. Ne yaparsa yapsın o, aslında yine yığından tam anlamıyla sıyrılamamıştır ve onların taktirine muhtaçtır (Ülken, 2004, s. 146). Ülken açısından insan hala tam olarak zincirlerinden kurtulmuş değildir. Sadece böyle olduğunun sanısındadır.

Bu mertebede insani eylemlerin hareket ettiricisi insanın **benliğidir**. Benliğin temellinde ise **gurur** vardır. Bu aşamada insan, her şey 'ben'dedir der ve gururu onun seçimlerinin belirleyicisidir. Fakat gurur, aslında insanın kendi ruhunun gözlerini bağlamaktan başka bir şey değildir. Guru ile gurur için yapılan bir eylem, ahlaki olmak bir yana; Ülken'in ifadesiyle "*insanın ahlaka tecavüzüdür*" (Ülken, 2004, s. 102). Ülken burada bu ifadeyi özellikle kullanır; böyle bir eylem var olan ahlaki değerlerinde kirletilmesi anlamına gelir.

İnsan, bir ahlak varlığıysa ve amacı ahlaklılığı ortaya koymaksa bu mertebe, buna imkan vermeyecektir. Çünkü Ülken'e göre merkeze benliğin koyulduğu ve gurur üzerine inşa edilen bir ahlakın olması, mümkün değildir (Kılıç, 2015, s. 2163). Gurur, gaflete düşmek demektir ve guru için yapılan bir davranış, ahlakı kurmak bir yana onu tamamen yıkan bir eylemdir. Çünkü burada eylemi gerçekleştiren insan özgür olduğu yanılsamasıyla aslında toplumun kendi hakkında verdiği değerlendirmelere ve hükümlere tabidir. Kendisine şerefli desinler diye değerleri benimser (Kılıç, 2015, s. 2164) ve ona göre eylemde bulunur.

Gurur, kişiliğin kendisi olmaktan çok aslında "*kişisel tamamlılığın bir başlangıcıdır*" (Ülken, 2001, s. 187). Ortada hala bir 'Kişi' yoktur. Bununla birlikte gurur, öyle bir etken güçtür ki insanlar arasında bir rekabettin oluşmasına da sebep olur. Bu açıdan bakıldığında rekabetin ya da bir yarışmanın olması demek insanların bir amaç değil bir araç olarak görülmesi demektir; bu da daha önce de ifade ettiğimiz üzere ahlakın amaçlılığı özelliğini ortadan kaldırmakta ve onun inşasına izin vermemektedir. Burada insanın sadece kendisi vardır ve insan, burada "*yarattığı ideal düzeni şahsi bir düzen olarak görür*" (Ülken, 2001, s. 187). Ülken'e göre bu mertebedeki insan, birçok açıdan ahlaki niteliklere sahipmiş gibi görünse de aslında eylemleri "*anarşik ve ahlak dışıdır*" (Ülken, 2001, s. 187). Bu açıdan burada hakiki bir ahlak bilincinden söz etmemiz mümkün değildir.

Ülken'in gurura dayalı insan tipi, **Kierkegaard**'ın ikinci varoluş alanı olarak karşımıza çıkan '**Etik Durak**'taki mitolojik karakter **Agamemnon**'la⁸ benzerlikler göstermektedir. Agamemnon, Kierkegaard açısından önemli bir tiptir. Bunun önemini gösterebilmek için burada kısaca Agamemnon'un mitolojik değerinden bahsetmemiz gerekir.

Agamemnon, büyük bir kral ve komutandır. Savaşlar, kazanmak ister. Özellikle Troia'yı almak, en büyük arzusudur. Bunu başarması onu herkese karşı gururlandıracaktır. Fakat bu savaş için gemilerin ilerlemesini sağlayacak rüzgâr bir türlü çıkmaz. Araştırınca; bunun sebebinin tanrı Artemis olduğu, ortaya çıkar. Agamemnon, çok önce Artemis'in

⁸ Agamemnon büyük bir kraldır ve bu açıdan bakıldığında kendi çıkarları daha önemlidir. Onun istekleri diğerlerinden üstündür ve eylemlerini bu ilkeye göre gerçekleştirmektedir. Agamemnon'un önemi Troya'ya açtığı savaştır. Bakınız: (Erhat, 1996, s. 13-15)

geyiğini öldürmüştür. Bu sebeple onun düşmanlığını kazanmıştır. Aralarındaki anlaşmazlığın ortadan kalkması için Artemis'in tek isteği vardır o da Agamemnon'un kızı Iphigeneia'yı ona kurban etmesidir. Büyük bir zorlukla da olsa Agamemnon, bunu kabul eder. Tam kızını kurban ederken; Artemis, buna kıyamaz ve kızı yerine bir geyik göndererek Iphigeneia'yı kurtarır. (Bayladı, 2005, s. 19,20)

Etik bir karakter olarak Agamemnon, Kierkegaard açısından halkının geleceği, ordusunun onuru ve şerefi için eylemde bulunmuştur. Bu davranışın temelinde aslında toplumun gözündeki değerleri vardır (Kierkegaard, 2005, s. 180). Onu yönlendiren ahlaki iyinin kendisi değil; Ülken'in ifadesiyle yığın değerleriyle beraber kendi gururdur. Fakat bu davranışı sayesinde artık o bir kahramandır. '**Trajik Kahraman**'dır. Trajik Kahraman'ın tek ihtiyacı ise **toplumun gözyaşlarıdır**. Çünkü toplum için acılara katlanan ve dünyadaki neşesinden feragat eden odur. Bu yüzden diğer insanlar onun eylemi karşısında üzülür ve göz yaş döker (Kierkegaard, 1994, s. 51). Bu açıdan bakıldığında ahlaki iyi ya da başka bir ifadeyle 'Kendinde İyi' Kierkegaard'ın etik ve trajik karakterinin eyleminde de amaç olmaktan çıkıp araçlaşmıştır. Hem Ülken'in 'Gurur İnsanı' hem de Kierkegaard'ın 'Trajik Kahraman'ı, her ikisi açısından da ideal olana henüz ulaşamamış; varoluşsal özgürlüğünü henüz tam olarak gerçekleştirememiş ve kendilik inşasını tamamlayamamıştır. Buna rağmen bu süreçte ikisi de **varılıp geçilmesi gereken** bir yeredir ve ideal olanın gerçekleşmesinde diğer aşamalara göre üst bir seviyededirler. Bu noktada insanın varoluşunu gerçekleştirmesi için bir üste sıçraması gerektiği (Ülken, 2004, s. 102) (Kierkegaard, 2007, s. 14), Ülken ve Kierkegaard için zorunlu olan hareket olarak karşımıza çıkar.

Ülken, **büyük ülkücüleri** Aşk Ahlakı'na ulaşanlar olarak nitelendirir. Eğer ileri bir zaman zarfı içinde insanlık bir amaç olarak hedeflenecekse; bunu ancak Aşk Ahlakı mertebesine ulaşanlar, gerçekleştirebileceklerdir. Çünkü bu mertebe öyle bir niteliktedir ki **sevgi üzerine** kurulmuş bir ahlakla inşa edilmiştir. Bu mertebedeki insan, eylemini fayda, tatmin, korku, umut ve gurur gibi etkileyici güçlere bağlı kalmadan **kendi iç doğasından** gelen kudretle gerçekleştirmektedir. (Ülken, 2004, s. 102) Sevgi üzerine kurulmuş bir ahlakın var olduğu tek mertebe vardır; o da '**İnsani Yurtseverlik Mertebesi**'dir.

Bu mertebe insanın varoluşunu tam anlamıyla gerçekleştirdiği; ideale ulaştığı son yerdir. Burada artık bir 'Kişi' olarak aşka ulaşmıştır. Benlik davasından vazgeçmiş, Aşık Veysel'in "dava insanlık davası" dediği üst insana ulaşmıştır. İçindeki bütün inkılapları sancılı bir şekilde geçirmiş olarak; alemin mihrakı olma özelliğini burada kazanmıştır (Ülken, 2004, s. 147). Bu mertebeye varanlar "*binbir dövüşmenin zahmet ve azabıyla*" (Ülken, 2004, s. 168) bunu elde etmişlerdir.

Artık insan, **özgürdür**. İnsan bunu varoluş sürecinde ona savaş açan her şeyle pençeleşe pençeleşe mücadele ederek kazanmıştır. İnsan, başlangıçta ahlaka ve özgürlüğe sahip olarak varlığa gelmemiştir. Fakat varoluşsal serüveni boyunca etrafındaki tüm zincirleri, prangaları ve bütün bağları hayatı pahasına kopararak (Ülken, 2004, s. 187,188) bunlara ulaşabilmiştir.

Ülken açısından bu mertebeye herkes, tabi ki varamayacaktır. Çünkü bu serüven uzun bir yoldur. Bu yolda yorulan, kahra uğrayan, cefaya dayanamayan ve ruhunda kuvvet olmayan yolcular da olacaktır. Bunlar lanet edecek ve bu yoldan döneceklerdir (Ülken, 2004, s. 111). Özellikle sevgi ahlakını kuramayan bu yolculara Ülken, “**desinler**” ahlakına değer veren dünün ve bugünün toplumlarındaki insanları örnek verir. Bu toplumlar, erdeme erdemli görünmek için değer gösterirler. Eğer iyi bir eylem, gerçekleştiriyorlarsa; o yığın içindeki diğer insanların onlara iyi desinler diyedir. Bir toplum için kendi istek ve arzularından feragat etmelerinin sebebi, Ülken’in ifadesiyle “**bak ne baba yiğit bir adam**” (Ülken, 2004, s. 108) demeleri içindir. Bu tür toplumlarda insan için ‘_muş’ gibi yapmak; yani yapıyor görünmek, yeterlidir. Tanpınar’ın, Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nde ifade ettiği gibi bu ‘-muş’ gibi yapan insan aslında “*hem ahmak hem yalancıydı. Belki de ahmak olduğu için yalancıydı. Belki de daha korkunç bir şeydi...*” çünkü onun hala “... şahsiyeti yoktu” (Tanpınar, 2013, s. 308).

Ama son mertebede ulaşılan sevgi ahlakı, bir özgürlük ahlakıdır. Buraya ulaşan kahramanlar, kölelikten nefret etmemekle birlikte; hiçbir dış güce ve insana ibadeti kabullenmezler. ‘Desinler Ahlak’ı, gerçekleştiği toplumun örf ve adetlerine esirken ve bu yüzden de buradaki insanların ruhları özgür olamazken; sevgi ahlakına ulaşmayı başaranlar (Ülken, 2004, s. 108) tam anlamıyla özgürdürler.

Dördüncü mertebede insan, “*Olympos’un tanrıları gibi küçük arzuların üstüne*” (Ülken, 2004, s. 140) çıkmayı başarmıştır. Ancak bu şekilde ‘Gerçek İnsan’ olabilir. ‘Gerçek insan’, bu açıdan bakıldığında “*parlak kıyafetlerden yapma tavırlardan mağrur ve alaycı bilimden nur almaya muhtaç olmayacak kadar... kudretli olandır*” (Ülken, 2004, s. 85). Burada insan, artık kendi bireysel ve dünyevi varlığını; yine kendi ahlaki varlığına feda ederek ve kendi bireysel iradesini varoluşundan kaldırarak (Ülken, 2004, s. 97) kemali olan kişiliğe ulaşmaktadır.

Marvell’in, Amazing Fantasy Spider-Man’de dediği gibi “*Büyük güç beraberinde büyük sorumlulukla gelir.*”⁹ Ülken’de de durum farklı değil. İnsan, kişi olarak ‘Aşk Ahlakı’na vardığında büyük bir güce sahip olur. O da ‘**Özgürlük**’tür. Fakat bu güç beraberinde insana bir nitelik daha yükler. Bu, onu bütün varlıklardan ayrılmasını sağlayan önemli bir özelliktir. Bu özellik, ‘**Sorumluluktur**’ (Ülken, 2004, s. 253).

Sorumlulukla birlikte kişi, en üstün bilinç seviyesine ulaşır. Hiçbir eyleminde faydaya yer vermez. Eylemlerinin amacı kendi içindedir (Ülken, 2004, s. 269). Bu özelliklere sahip olarak kişi, zalim olamaz. Çünkü Zalim, Allah için öldürendir; hevesine göre her şeye zarar vermekten çekinmeyen ve aynı zamanda günlük karı amaç bilip; ebedi zaferi mahvedendir (Ülken, 2004, s. 211). Bu açıdan bakıldığında en süt bilinç seviyesine eren ‘Kişi’, zulmedemediği gibi zulme karşı durur. O, bütün insanları sever. Hakikati sever. Birliği sever (Ülken, 2004, s. 194). Bu sevgi, onu adaletli olmaya yönlendirir (Ülken, 2004, s. 149). Bu

⁹ Bu cümlelerin aslı şudur: “*with great power, ther must also come great responsibility.*” Bu cümle Marvel’in Haziran 1962’de yayınladığı Amazing Fantasy Spider-Man No.15’de yer almaktadır. Bakınız erişim: <https://www.nytimes.com/2022/06/01/arts/spider-man-60.html> 18.01.2023.

sorumluluk ve adalet duyguları 'Kişi'nin, bütün insanların mutluluğu için kendi bireysel mutluluğundan vazgeçmesine sebep olur. (Ülken, 2004, s. 73) Ülken, 'Kişi'nin kendi bireysel mutluluğunu tüm insanların mutluluğuna feda etmesini ise 'Şehit' kavramıyla nitelendirir (Ülken, 2004, s. 72). Burada şu sonuç çıkar ki, insan özgürlüğü elde ederek, adil olma ve tüm insanlar için şehit olma sorumluluğunu üstlenmektedir.

Sonuç

Ülken'in, Aşk Ahlakı'ndaki bütün çabasının, insanı insan yapan niteliğin ne olduğunu temellendirmeye çalışmak olduğunu görmekteyiz. Ona göre alemin mihrakı olarak insan doğası gereği bir ahlak varlığı olduğundan; doğdu andaki durumu, onu insan yapmak bir yana; onun tüm iradesini gasp etmiştir. Çünkü ona göre hakikatleri hakikati olarak insan, varlığa geldiği anda hem biyolojik hem de fizyolojik açıdan zincirlere vurulmuştur. Eğer kendini gerçekleştirmek istiyorsa bütün zincirleri kırmak zorundadır.

İnsanın varlığa geldiği bu durumdan çıkması öyle sanıldığı gibi kolay değildir. Bunun için "kinin geçidini aşmak...birliğe varmak...çokluk köprüsünden geçmek... tutku ocağında pişmek" (Ülken, 2004, s. 73) gerekir. Burada metafor olarak karşımıza çıkan 'Çokluk Köprüsü', bizi Ülken'in mertebeler fikrine götür; 'Ocağa Pişmek' ifadesiyle de Ülken, bunun bir süreç olduğuna ve bu sürecin sancılı ve zorlu bir nitelikte olduğuna dikkat çeker.

Kendinin de ifade ettiği gibi Aşk Ahlakı aslında bir mertebeler ahlakıdır. Bu mertebeler daha önce de söz ettiğimiz üzere her biri kendi içinde aşılması gereken zorlu sınavlar barındırır ve insanın bulunduğu mertebedeki sınavı geçmeden bir diğerine sıçraması mümkün değildir.

Her insan doğası gereği bir kişi olmaklığı ve ahlakılığı kuvve olarak içinde barındırmakla beraber, en üst mertebeye varamadığı sürece bunları inşa etmesi de mümkün değildir. Bu üst mertebeye varmayı 'Aşka Yükselmek' olarak nitelendiren Ülken, 'Aşka Yükselme'yi başarabilenleri 'Şehit' olarak metaforize eder. Buradaki 'Şehit' ifadesi özellikle seçilmiştir. Çünkü o, bu süreç içinde ölerek dünyevi benliğini yitirmiş; sevgi ve dostluk mertebesine bir 'Kişi' olarak varmıştır.

Aşka yükselemeyen 'Sahte adam' ise bir "mahviyet numunesidir" (Ülken, 1998, s. 163). O'nun en önemli sıfatı 'zorakilik'tir. O kendi kişiliği olmadığı için hayalindeki kişilikleri, yapma çabalarla kendinde kurmaya çalışır (Ülken, 1998, s. 165). Kısacası kendi olamaz bir başkası olur. Bu yüzden de etrafındaki insanlar karşısında o, erir ve kendi varlığını başkaları içinde kaybeder. Bu açıdan bakıldığında böyle bir insan Ülken'in ifadesiyle "silinmiş ve sıfıra inmiştir" (Ülken, 1998, s. 163). Eğer bu duruma düşmek istemiyor ve 'Kişi' olmak istiyorsak; mertebeleri aşmak varoluşsal zorunluluğumuzdur.

Ülken'in 'Aşk Ahlakı' fikrinde mertebeler önemli olduğu gibi bu mertebelerin aşılması ve insanın ideali olan 'Kişi'ye ulaşmak da önemlidir. Bütün dava, insanın bir 'Kişi' olarak kendini gerçekleştirmesidir. Bu duruma Ülken, 'Kişilik' demektedir ve 'Kişilik', "oldukça girift

ve karmaşık birçok şartların neticesinde" (Ülken, 1998, s. 155) gerçekleşir. Bu şartların her insan için gerçekleşeceğini düşünmek bir hata olacaktır. Dünyevi zevklere düşkünler, arzularına bağlı olanlar ve ölçülü olamayanlar bunu elde edemeyeceklerdir. Bakın Ülken ne diyor:

"Size 'İlkçağ Hikmetini' değil, aşk ahlâkını teklif ediyorum. Sizden vazgeçmenizi, ölçülü olmanızı, arzulara karşı koymanızı ve azla yetinmenizi değil, sonsuzca isteminizi, küçük ve aşağı arzuları aşmanızı, onlara değer ve önem vermemenizi istiyorum" (Ülken, 2004, s. 67)

Bu süreç uzun ve meşakkatli bir yol olduğundan yolculardan fire verenler olacaktır. Bunun sebebi de onların ruhlarındaki potansiyeli ortaya çıkaracak kuvvetleri olmamasıdır. Birçoğu karamsarlığa kapılacak ve ideali olan bu yolu terk edecektir.

Mertebeleri tamamlayan ve mutasavvıfların dediği gibi 'ölmeden önce ölenler', kaybettikleri ölçüde kazananlardan olanlar, en üst merteye olan insani vatanseverliğe ulaşanlar, kısacası 'Aşk Ahlakı'na yükselenler ancak, bir 'Kişi', olabileceklerdir. Bu büyük bir gücü beraberinde getirmektedir. O da 'Özgürlük'tür.

İnsan, ruhunda inkılaplar geçirerek 'Kişi' olmuştur. Bu değişimler birçok şey kaybettirmiş fakat ona daha üst bir değerde özel bir nitelik kazandırmıştır. Bu nitelik özgürlüktür ve paha biçilemezdir. Özgürlük, büyük bir güçtür ve büyük güçler beraberinde 'Sorumluluk'u da getirir. İnsan, "özgür ve sorumludur ve bu vasıflarından dolayı ona bir kişi" (Ülken, 1998, s. 304) denir.

Özgür ve sorumlu bir varlık olarak 'Kişi', "değerler alemi dediğimiz bir toplum içinde" (Ülken, 1998, s. 304) varoluşunu gerçekleştirdiğinden; bu durum onda "kendi kendini kontrol ve yargılamadan başka bir şey olmayan" (Ülken, 1998, s. 304) 'Vicdanı' oluşturur. Vicdan, Ülken'de eşya alemini aşarak değerler alemine yükselen bir 'Kişi' olarak insana kendini kontrol etme ve yargılama gücü veren bir güç (Gökalp, 2002, s. 60)olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ülken düşüncesinde 'Aşk Ahlakı' özgürlük, sevgi ve dostluk ahlakı olduğundan; bu mertebeye varanlar arasında sevgi, hakim olur. Kendini değil; birini değil bu kahramanlar, tüm insanları severler. Bu yüzden burada zulme ve zalime yer yoktur. Zalim'de insanlık sevgisi olmadığı gibi sevse sevse sadece kendisini ve kendi gibileri sever. Diğer herkes onun için amaç değil araçtır. Herkesi kendi gibi şekillendirmek ister. Bu açıdan Zalim, "insanları bir boya getirmek sevmasına düşündür." (Ülken, 2004, s. 211). Sevgisiz Zalim'de vicdan da bulunmaz. Vicdanı olmayanın adaletinden de söz edilemez. Ülken'e göre "İnsan'ın şerefi meziyetlerini en çok geliştiren bir kişiliğe sahip olmasındandır" (Ülken, 1998, s. 276) . Hal böyle olunca O'nun düşüncesinde Zalim'in kişiliği olmadığından şerefinden de söz edilemez.

Bütün bunlardan hareketle şunları söylememiz mümkündür:

Ülken'in 'Aşk Ahlakı' düşüncesine saf ve tek yönlü bir ahlak felsefesi olarak yaklaşmanın mümkün olmadığı açıktır. Onun bu düşüncelerini bir ahlak felsefesi olmaktan daha çok; varoluşçu tarzda şekillenen bir 'İnsan felsefesi' olarak nitelendirmek gerekir. Onun ortaya koyama çalıştığı "İnsan, nedir veya ne değildir" probleminde temele aldığı 'Aşk'

kavramı, tasavvufi olmaktan çok felsefidir. İnsanın varoluş serüvenin önemli bir yer tutan 'Aşk' kavramına Ülken'in, rasyonel bir nitelik kazandırdığı görülür.

Ülken'in varoluşçu tarzı içinde insanı ele alışı ve insanı alemin mihrakı olarak kabul etmesine neden olan 'Kişi' ve 'Kişilik' kavramları, onun insan felsefesini 'Şahsiyetçilik' çerçevesinde anlamamız gerektiğini gösterir. Mertebeler ve bunların aşama aşama belli sınavların başarılması sonunda aşılabileceği düşüncesi, Ülken'in felsefesini inşa ederken; dönemin psikolojik çalışmalarından da yararlandığını gösterir ki; bu da onun interdisipliner bir düşünür olduğunu kanıtlar niteliktedir.

İnsanı doğası gereği bir ahlak varlığı olarak kabul etmesi ve insanın gayesinin hem kendini hem de diğer insanları amaç olarak görmesi gerektiği; insanın varlık gayesini bir bilinçsel olgunlaşmayla uzun bir süreç içerisinde gerçekleştirebileceği düşünceleri Ülken'i felsefi antropolojik tarzda da ele alabileceğimizi ifade eder. Ayrıca onun felsefesinde yer yer verdiği Platon, Kant, Kierkegaard, Nietzsche gibi ünlü batı düşünülerinin fikirleri, onun çok yönlü eklektik bir düşünür olduğunun da göstergesidir.

Son olarak; onun felsefesi hem bir sevgi ve dostluk hem de bir dava felsefesidir. Dava ise insanlık davasıdır. Bu yüzden onun şu cümleleriyle çalışmamızı tamamlamak yerinde olacaktır:

"Bütün insanları seviniz. Bütün Hakikati seviniz. Birliği Seviniz" (Ülken, 2004, s. 190).

Kaynakça

- Aristoteles. (2001). *Ruh üzerine*. (Z. Özcan, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Baykan, F. (2000). *Nietzsche'nin felsefesi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Bayladı, D. (2005). *Mitoloji sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Bilgili, N. (2017). *Türk mitolojisi*. Ankara: Kripto Yayınları.
- Bozkurt, Ö. (2014). Felsefede bir kişi/lik modeli oluşturulabilir mi? S. C. Sedat Yazıcı içinde, *Kişi Kişilik ve Kimlik* (s. 65-73). Ankara: Divan Kitap.
- Cevizci, A. (2002a). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.
- Copleston, F. C. (1950, Jan). The human person in contemporary philosophy. *Philosophy*, 25(92), s. 3-19.
- Descartes. (1972). *Ruhun ihtirasları*. (M. Karasan, Çev.) Ankara: M.E.B.
- Erhat, A. (1996). *Mitoloji sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Gökalp, N. (1994, Güz). Realist ve idealist personalizmden çizgiler. *Felsefe Dünyası*(13), s. 35-43.
- Gökalp, N. (2002, Şubat). Hilmi Ziya Ülken'in şahsiyetçiliği. *Türk Yurdu*, 22(174), s. 59-61.
- Gökalp, N. (2014, Haziran). Kişi olmanın değeri ve değerlerin kişi olmadaki yeri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 12(27), s. 123-134.
- Gökalp, N. (2021, Aralık). Değer ve kişilik. N. Gökalp içinde, *Değer Çalışmaları* (s. 125-140). Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Hobbes, T. (2007). *Leviathan*. (S. Lim, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kant, I. (2002). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi*. (İ. Kuçuradi, Çev.) Ankara: Türk Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kierkegaard. (1994). *Fear and trembling & The book on adler*. (W. Lowrie, Çev.) London: Everyman's Library Press.
- Kierkegaard. (2005). *Kahkaha benden yana*. (N. Çatlı, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kierkegaard. (2007). *Ölümcül hastalık umutsuzluk*. (M. Yakupoğlu, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Kılıç, R. (2015). Hilmi Ziya Ülken'de ahlak problemi. S. H. Bolay (Dü.) içinde, *Tanzimattan Günümüze Türk Düşünürleri* (Cilt 4a, s. 2145-2175). Ankara: Nobel Yayınları.
- Kılıçaslan, Y. (2019). Temel kavramla ve tüketici davranışı. Y. Kılıçaslan, Y. Kılıçaslan, & E. Esen (Dü) içinde, *İktisada Giriş* (s. 3-29). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (2009). *Nietzsche ve insan*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Locke, J. (1992). *İnsan anlığı üzerine bir deneme*. (V. Hacıkadıroğlu, Çev.) İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Menğüşoğlu, T. (1969). *Kant ve Scheler'de insan problemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Mevlana. (2008). *Mesnevi*. (A. M. Şahin, Çev.) İzmir: Kaynak Yayınları.
- Nietzsche. (2003). *Zerdüş böyle diyordu*. (O. Derinsu, Çev.) Varlık Yayınları.
- Özcan, M. (2006). *İnsan felsefesi: İnsanın neliği üzerine bir soruşturma*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Platon. (2010). *Devlet*. (S. Eyüpoğlu, Çev.) İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2006). *Toplum sözleşmesi*. (V. Günyol, Çev.) İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Runes, D. D. (1942). *The dictionary of philosophy*. New York: Philosophical Library.

- Şen, D. K. (2022, Aralık). Hermeneutik ve metafor ilişkisi. *Kalemname*, s. 460-478.
- Tanpınar, A. H. (2013). *Saatleri ayarlama enstitüsü*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tatçı, M. (2018). *Yunus Emre yorumları*. İstanbul: H Yayınları.
- Teichman, J. (1985, Apr.). The definition of person. *Philosophy*, 60(232), s. 175-185.
- Topçu, N. (2012). *Ahlak*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Urhan, V. (1998). *Kişikiğin doğası*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1998). *İnsani vatanseverlik*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2001). *Ahlak*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2003). *Şeytanla konuşmalar*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2004). *Aşk ahlaki*. İstanbul: Dünya Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 17.05.2023 Kabul/Accepted: 30.06.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 485-506.

SANCAK BÖLGESİ OSMANLI VAKIFLARIⁱ

Mehmet Esat SARICAOĞLUⁱⁱ, Ahmet ÖZENSOYⁱⁱⁱ

Öz

Sancak bölgesi, Balkanlar'ın ortasında, yolların kesişme noktasında, stratejik öneme sahip bir bölgedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Balkanlar'ın fetihlerine buradan başlamış ve burayı bir üs olarak kullanmıştır. Balkanlar'dan çekilmek zorunda kaldığında en son Sancak Bölgesinden çekilmiş ve sancağını Yenipazar'da bırakmıştır. Sancak bölgesinde Boşnak Müslüman, Sırp-Karadağlı ve Arnavut gibi çeşitli etnik kesimler yaşamakta; dil olarak da Boşnakça, Sırpça ve Arnavutça konuşulmaktadır. Sancak bölgesi Osmanlı hâkimiyeti altına girdiğinde pek çok vakıf kurulmuş ve hizmetlerin çoğu bu vakıflar vasıtasıyla yerine getirilmiştir. Böylece Sancak bölgesinde şehirleşme başlamıştır. Kurulan vakıflar ve inşa edilen vakıf eserleri sayesinde bölge canlılık kazanmıştır. Bu çalışmamız ile elde edilen kayıtlar ışığında, Osmanlı döneminde Sancak bölgesinde kurulan vakıflar, vakıfların işleyişi, vakıflarda çalışanlar ile vakıfların sosyal ve kültürel hayata etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Sancak, Yenipazar, Vakıf, Vakfiye, Osmanlı.*

Ottoman Foundations of the Sancak Region

Abstract

The Sancak region is a strategically important region in the middle of the Balkans, at the intersection of roads. Therefore, the Ottoman Empire started the conquests of the Balkans from here and used it as a base. When it was forced to withdraw from the Balkans, it was latest withdrawn from the Sancak Region and left its banner at Novipazar. There are various ethnic groups in the Sancak region, such as Bosniak Muslims, Serb Montenegrin and Albanians; the language is spoken in Bosnian, Serbian and Albanian. When the Sancak region came under Ottoman rule, many foundations were established and most of the services were carried out through these foundations. Thus, urbanization has started in the Sancak region. Thanks to the established foundations and the foundation works built, the region has gained vitality. In the light of the records obtained from this study, the foundations established in the Sancak region during the Ottoman period, the functioning of the foundations, the employees of foundations and the effects of foundations on social and cultural life were tried to be determined.

Keywords: *Sancak, Novi Pazar, Waqf, Deed of Trust, Ottoman.*

ⁱ Bu makale, ikinci yazarın birinci yazar danışmanlığında hazırlanan "Sancak Bölgesi Osmanlı Vakıfları (15. yüzyıl ile 20. yüzyıl arası)" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: esatsarica@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-5886-9313 .

ⁱⁱⁱ Şube Müdürü, Vakıflar Genel Müdürlüğü, e-posta: ozensoy14@gmail.com. ORCID ID: 0009-0009-1065-0633.

Structured Abstract

The Sanjak Region, which is shared between Montenegro and Serbia today and has a strategic importance due to its location at the intersection of trade routes in the Balkans geography, has been the scene of the settlement of many civilizations in the historical process. The region, which was conquered by the Ottomans in the middle of the 15th century, was used as a military base in the expeditions to the Balkans in this period. In addition, it also served as a bridge with the other lands of the Ottomans in the Balkans. The majority of the population of the Sanjak Region, where many ethnic elements live, consists of Bosnians, Serbs, Albanians and Montenegrins, and the Muslim population living here consists of Bosnians, Albanians, Pomaks, Tatars and Turks.

The Sanjak Region, which was connected to the Bosnian Sanjak and then to the Kosovo Province within the administrative division, has hosted many works reflecting the Turkish-Islamic culture. As a matter of fact, mosques, masjids, soup kitchens, caravanserais, covered bazaars, dervish lodges, madrasas, schools and foundations, some of which have survived to the present day, are the best examples of these works. The most notable among these were the foundations in the region. The Sanjak Region consisted of the cities of Prepol, Priboy, Senice, Yenipazar, Akova, Berane, Plav and Taşlıca. As we learn from the records in the archive sources, there are 73 foundations in these cities in the Sanjak Region. Among these registered foundations, 51 are religious service foundations such as mosques and masjids, 10 are social service foundations, 8 are educational foundations such as schools, madrasahs, teachers' houses and convents, and 4 are cash foundations.

It has been observed that the most income to the foundations in the sanjak region is provided by the donated shops. In addition to this, It is understood from the records that various income sources such as caravanserai, bath, inn, butchery, bakery, tannery, ship, boat, farm, house, barn, land, meadow, vineyard, garden, field were also donated. It was also seen that some of the foundation works were built in the form of a building complex. This situation was the most important indicator of the fact that worship, education, and social life were considered as a whole in the Ottoman life world. In this context, when the incomes and services of the foundations are taken into consideration, it is clearly seen that they make significant contributions to the social and economic life of the region.

From the records of the foundations in the Sanjak Region, it was also possible to obtain information about the working personnel in the foundations and the salaries they received. The names that are mentioned in the records are Imam, preacher, "cüzhan", "müderri/Muallim", "muezzin", "kayyum", "mütevelli", "sermahfil", "eczahân", "ferrâş", "bevâb", "muîd", "halife", "câbi", "duahân", "mukâbeleci", "muhâsip" and "aşırhan". Among these officials, imams received between 1 and 8 coins, preacher received between 2 and 6 akches cüzhan received between 1 and 3 akçe; "cüzhan", "ferrâş", and "kayyum" received between 1 and 3 akçe; "muezzins" received between 2 and 5 akçe, "câbi" received 12 akçe, "duahan" "mukâbeleci", "muhâsip" and "aşırhan" received 1 akçe; "eczahan" and "muallihane halfiesi" received between 1 and 5 akçe, "müderri" ve "muallim" received between 2 and 4 akçe "muhâsibin" received 2 akçe and "mütevelli" received 5 akçe per day. The data in the foundation records also revealed that people from all segments of the society established foundations in the Sancak region.

As a matter of fact, it has been seen in the records that the founders of the foundations in the region had titles such as "sultan, pasha, agha, bey, al-hac and hatun". The founders of 3 of these foundations are mentioned in the records as "sultan", 6 of them "pasa", 10 of them "aga", 7 of them "bey", 6 of them "al-hacc" and the founders of 5 foundations "hatun".

While some of these foundations and foundation works, which carry the traces of Turkish-Islamic culture in the Sancak Region and provide great services in almost every field, have survived to the present day, some of them could not survive due to wars, occupations and natural disasters.

Giriş

1. Sancak Bölgesinin Coğrafi Konumu ve Nüfus Yapısı

1.1. Coğrafi Konum

Sancak, Osmanlı Devleti'nde bir idarî bölge veya gelir getiren has gibi anlamlarda kullanılmıştır. (Şahin, 2009, s. 99-102). Buna karşılık coğrafi bir bölge olarak Sancak bölgesi, kuzeyde Sırbistan, güneyde Arnavutluk, güneydoğuda Kosova, güneybatıda Karadağ ve batıda Bosna-Hersek ile çevrili beş ülkeyle komşu olan, Balkanların merkezinde, Sırbistan ile Karadağ arasındaki dağlık alanda birçok etnik yapıyı içerisinde barındıran bir yerin adıdır. (Yarar Yüksel, 2010, s. 2). Bir başka ifadeyle Sancak bölgesi, Sırbistan ile Karadağ'ı ayıran, Kosova ile Bosna Hersek'i birleştiren ve Arnavutluk ile komşu olan, Osmanlılar döneminde teşekkül etmiş, tarih boyunca coğrafi, idarî ve kültürel olarak varlığını ve ayrılığını korumuş idarî bir bölgedir. (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Sancak> 27.12.2014). Coğrafi konumu itibariyle Sancak bölgesi; Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek, Kosova ve Arnavutluk'u birleştiren zincirin en önemli halkasını oluşturmaktadır. Bu nedenle Türkler, Boşnaklar, Sırp, Arnavutlar, Karadağlılar ve bölgede yaşayan diğer milletler açısından demografik, jeopolitik, jeo-stratejik, ulaşım ve güvenlik açısından da büyük bir öneme sahiptir (Alp, 2017, s. 230).

Günümüzde ise Sancak bölgesi, Karadağ Cumhuriyeti'nin resmen Sırbistan Cumhuriyeti'nden ayrılmasıyla kuzey ve güney olarak iki kısma bölünmüştür (Hacısalihioğlu, 2009, s. 121-126). Kuzey Sancak bugünkü Sırbistan'ın Güneybatısını oluşturmakta olup Sırbistan'ın idaresindedir. Güney Sancak ise, Karadağ Cumhuriyeti sınırları içinde bulunmaktadır. Bölgenin tamamı Sancak adıyla anılmaya devam etmektedir (Aruçi, 2013, s. 99-102).

Sancak bölgesi, diğer adıyla Yenipazar Sancağı, coğrafi konumu itibariyle Osmanlı Devleti için her zaman önem arz etmiştir. Bunun sebebi, Bosna-Hersek ile diğer Osmanlı toprakları arasında bir köprü görevi görmesidir (*Salnâme-i Vilayet-i Kosova*, 2000, s. 253). Tarihî süreç içerisinde Doğu Avrupa ile Batı Avrupa'yı birbirine bağlayan konumu ve Adriyatik'e açılan kapının kavşak noktası olması özelliğiyle önemini hep korumuştur. (Balkanlarda Gelecek Tasavvuru, 2008, s. 324).

Sancak bölgesi, 8.687 km² yüz ölçümüne sahiptir. Bunun 4.499 km²'lik kısmı Sırbistan'da, 4.188 km²'lik kısmı ise Karadağ'dadır. Sancak bölgesi, Sırp tarihinde "Raška", Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce "Yenice Pazar" daha sonra "Yenipazar" olarak adlandırılmıştır. Sancak bölgesinin merkezi Yenipazar şehridir. Yenipazar, ticaret yollarının kesişme noktası ve bir pazar mahallidir. Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde; şehrin Sultan Fatih zamanında kurulmaya başlandığını ve 17. asırda meşhur bir şehir olduğundan bahsetmiştir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1887, s. 544-546; Ayverdi, 2000, s. 317). Bunun için Osmanlı döneminde Sancak bölgesi "Yenipazar Sancağı" olarak adlandırılmıştır. Bir tek Yenipazar Sancağı günümüze kadar "Sancak" adını bir bayrak gibi taşımaktadır (Yarar Yüksel, 2010, s. 22).

Sancak bölgesinde on bir şehir vardır. Bunlardan **Akova**, Berane, **Taşlıca**, Plav ve Rojaye şehirleri Karadağ'da; Prepol, Priboy, Seniçe, Yenipazar, Yeni Varoş ve Tutin şehirleri Sırbistan sınırları içerisinde yer almaktadır (Hacısalihoğlu, 2009, s. 121-126). Rojeye, Karadağ'daki Boşnak topluluğunun merkezi konumundadır. Günümüzde nüfusu 22.000'dir (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Ro%C5%BEaje> 19.11.2014). 1585 tarihinde Rojaye, 8 Hıristiyan evden oluşan küçük bir köydür (İbriç, 2004, s. 14).

1.2. Nüfus Yapısı

Sancak bölgesi, birçok etnik grubun bir arada yaşadığı bir bölgedir. Nüfusun çoğu Boşnak, Sırp, Arnavut, Karadağlılardan oluşmaktadır. Müslüman halk, Boşnaklar, Arnavutlar, Pomaklar, Tatarlar ve Türklerden meydana gelmiştir (Kahramanyol, 2015, s. 53). Sancak bölgesinin nüfusu, 2002 yılı verilerine göre 530.000'dir. Bunun; %67'sini Boşnak Müslümanlar, %33'lük kısmını ise Sırp-Karadağlı ve Arnavutlar oluşturmaktadır (Balkanlarda Gelecek Tasavvuru, 2008, s. 324). 2011 yılında Sırbistan'da yapılan sayımın resmî sonuçlarına göre Sancak'ın 6 belediyesindeki toplam nüfusun 220.423 kişi olduğu görülmektedir. Bu nüfusun 77.656'sının Sırp, 142.363'ünün Boşnak ve 20.000'inin Müslüman olduğu bildirilmektedir (Alp, 2017, s. 232).

Yenipazar şehrinde 1911'deki nüfus sayımına göre 13.847 kişi yaşamıştır. Bunların 12.304'ü Müslüman, 1543'ü Hıristiyan'dır (Aruçi, 2013, s. 468-471). Yenipazar'ın nüfusu 2011 verilerine göre ise 109.327 kişidir (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Tutin> 09.11.2016). Yenipazar'da dinî eğitim veren bir medrese, İslâm Akademisi (**İlahiyat Fakültesi**) ve bir özel üniversite yer almaktadır (Hacısalihoğlu, 2009, s. 121-126). 2011 sayımına göre Karadağ'ın toplam nüfusu 622.388, Boşnakların sayısı ise 75.365 olarak gösterilmiştir. Karadağ'daki toplam nüfusun %72.07'sinin Ortodoks, %15.59'unun Müslüman ve %3.44'ünün Katolik olduğu aktarılmıştır (Alp, 2017, s. 233). İslâmî kültür özellikle Karadağ'ın dağlık iç kesiminde Osmanlıların kurduğu Taşlıca ve Akova'da yoğunlaşmıştır (Moacanin, 2001, s. 384-385).

2. Sancak Bölgesinin Osmanlı Hâkimiyetine Girişi

Sancak bölgesi, 15. yüzyıldan önceki dönemde Raşka Sırp Devleti'nin elinde bulunmaktaydı. 1389 yılında I. Kosova Savaşı kazanıldıktan sonra Osmanlılar Sırp topraklarını ele geçirmeye başlamış ve ilk defa 1396 yılında Raşka bölgesine girerek buradaki kaleleri ele geçirmişlerdir. Bu süreçte bölgedeki kalelere Osmanlı askerleri hâkim iken kalelerin dışındaki topraklar ise Sırp beylerinin kontrolünde idi. Bölgenin tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmesi ise 1455-1465 arası dönemde gerçekleşmiştir (Sancaktar, 2020, s. 7). Bölge bu süreçte Türk akıncı beylerinden İshak Bey'in ve oğlu İsa Bey'in siyasi ve askeri faaliyetlerine zemin teşkil etmiştir (Kahramanyol, 2015, s. 49). Sancak Bölgesi, Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlığı ve İshak Bey'in oğlu İsa Bey'in uç beyliği döneminde fethedilmiştir. Gazi İsa Bey, Üsküp Sancak Beyi İshak Bey'in oğludur. 15. yüzyıl ortalarında yaşamış bir Osmanlı beyidir. Şehrin kuruluşunda önemli bir rol oynayan ve Osmanlı Devleti'nin genişlemeye başlamasıyla birlikte önce Üsküp uç beyi ve daha sonra Bosna uç beyi olan Gazi İsa Bey bölgenin ve çevresinin kontrolünü sağlamıştır (Cellek-Şahin Tekinalp, 2022, s. 28).

Kendisinin kurduğu Üsküp Camii'nin kitabesindeki bilgilerden 1476 tarihinde Gazi İsa Bey'in vefat ettiği anlaşılmaktadır (Şkriyel, 2014, s. 102). Bu süreçte 1455 yılında Osmanlılar tarafından düzenlenen II. Sırbistan seferi sonrasında da Belgrad hariç tüm Sırbistan fethedilmiştir (Pitcher, 1999, s. 134).

Fethedildikten sonra Sancak bölgesi, Osmanlı Devleti tarafından Avrupa'ya yapılan akınlarda bir üs olarak değerlendirilmiş, aynı dönemde ticaret yollarını koruyan ve besleyen bir merkez olmuştur. İsa Bey tarafından bu bölgede "Yenipazar", diğer adıyla "Yenice-i Pazar" şehri kurulmuştur (Aruçi, 2013, s. 99-102). Bosna'nın fethiyle birlikte Yenipazar Sancağı kurulmuş ve Bosna Eyaleti'ne bağlanmıştır (İbriç, 2004, s. 5). 1485 yılında *Zeâmet-i Yenice-i Pazar iken* 1488 yılında İsa Bey tasarrufunda mirlivâ hâssı olmuştur (Gökbilgin, 1956, s. 247-285). 1578 yılından itibaren Yenipazar Sancağı'nın özerkliğinden bahsedilmeye başlanmıştır. 1683 yılında Sancak, Bosna Beylerbeyliğinden ayrılarak otonom bir bölge olarak ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2004, s. 392). 1737-1739 yıllarında Avusturya ordusu Sırbistan'ı istila etmiştir (Kahramanyol, 2015, s. 54). 1788'de ilk Sırp ayaklanmaları gerçekleşmiş, 1829'de yapılan Edirne Anlaşması ile Sırbistan otonom bir bölge haline gelmiştir (Yılmaz, 2004, s. 393). 1865'te yeniden Bosna Vilayetine katılmış (Aruçi, 2013, s. 468-471), 1877 yılında Kosova Vilâyeti'ne bağlı bir sancak olmuştur (*Salnâme-i Vilayet-i Kosova 1887, s. 121*). Yenipazar Sancağı 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra Bosna vilâyetinden ayrılarak Kosova vilâyetine bağlanmıştır (Aruçi, 2013, s. 99-102). 1881-1909 yılları arasında bölgedeki savaşlar Yenipazar bölgesinden büyük göçlere sebep olmuştur (Aruçi, 2013, s. 468-471). "*Kâmûs el-A'lâm*" adlı eserde Yenipazar'la ilgili şu bilgiler yer almaktadır; "*Önce Bosna sonra Kosova vilâyetinde bir sancak olmuştur. Yüzölçümü 7350 ve ahali 153.000 kişidir. Yarısı Müslüman yarısı Hıristiyan'dır. Müslümanlar Boşnak ve Arnavut'tur*" (Sami, 1894, s. 4803).

1879 tarihinde yapılan Yenipazar (**İstanbul**) Antlaşması ile Sancak bölgesi uluslararası statüye sahip olmuştur. 1912-1913 yıllarında cereyan eden Balkan Savaşlarında Sırp, Sancak bölgesini işgal etmişlerdir. 1913 Belgrad Antlaşması ile Sancak bölgesi, Sırbistan ve Karadağ Cumhuriyetleri arasında paylaşılmıştır (Balkanlarda Gelecek Tasavvuru, 2008, s. 324). 1914 yılında I. Dünya Savaşı başlayınca, Avusturya ordusu Sırbistan, Sancak ve Karadağ bölgelerini işgal etmiştir. 1945 yılında Yugoslavya Cumhuriyeti kurulmuş, Sancak bölgesi Sırbistan ve Karadağ'ın bir parçası olmaya devam etmiştir (Yılmaz, 2004, s. 395). 1991'de Sancak Boşnak Millî Meclisi (SBMM)'ni kurmuşlardır (Aruçi, 2013, s. 99-102). 1999'da Sancak bölgesinin özerkliğini duyuran yeni bir memorandum kabul edilmiştir. 2002 yılında Sırbistan Karadağ Devleti ilan edilmiş, SBMM 13 yıl sonra resmen Sırbistan Karadağ Devleti'nce tanınmıştır (Yılmaz, 2004, s. 398). Karadağ Cumhuriyeti 2006 tarihinde bağımsızlığını ilan edip Sırbistan Cumhuriyeti'nden ayrılınca Sancak bölgesi de resmen ikiye ayrılmıştır (Balkanlarda Gelecek Tasavvuru, 2008, s. 324).

3. Sancak Bölgesindeki Vakıf Eserleri

Osmanlı döneminde Sancak bölgesinde Yenipazar Sancağı ve Taşlıca Sancağı olmak üzere iki sancak bulunuyordu.

Yenipazar Sancağı'ndaki Müslüman mahalleleri isimlerini vakıf eserlerinden almıştır. Bunlar; Kapıcıbaşı, Voyvoda Hamza, Voyvoda Ahmet, Ak-İlyas ve İsa Bey mahalleleridir. Yenipazar'da yer alan 180 dükkân ile birçok hamam ve imarethanenin mülkiyeti vakıflara aitti (Muşoviç, 2004, s. 58). 1528 tarihli tahrir defterlerindeki kayda göre; Yenipazar'da 2 cami, 8 mescit, 2 tekke, 2 imâret, 4 mekteb/muallimhane, 1 medrese, 2 hamam, 3 kervansaray, 294 dükkân, 2 köprü, 11 değirmen ve 3 fırın vakfedilmiştir (Oruç, 2013, s. 170). 1540 tarihli vakıf kayıtlarında da Yenipazar'da 22 vakfın kurulduğu ve bu vakıflara ait 2 cami, 6 mescit, 2 imâret, 2 hamam, 1 kervansaray, 1 medrese, 3 mekteb ve 156 dükkânın bulunduğu kayıtlıdır (Aruçi, 2013, s. 468-471). Evliya Çelebi, 1660 yılında kaleme aldığı Seyahatnamesi'nde, Yenipazar'da vakıf eseri olarak; Altun Alem Camii, Gazi İsa Bey Camii, Hacı Muhterem Camii ve Taşköprü Camii ile 2 tekke 11 mescit, 5 medrese, 1dârülhadis, 11 mektep, birkaç han, 1100 dükkân, 1 bedesten, 2 hamam; biri İsa Bey'e ait 2 imâret bulunduğunu kaydetmiştir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1887, s. 544-546; Aruçi, 2013, s. 468-471).

İsa Bey, Yenipazar'da garnizon binası, cami, imâret, hamam, kervansaray ve masrafları için 50-60 dükkân vakfetmiştir (Hoca 1986: 395-399). Zamanında 35'i bulan camilerden günümüze sadece 17 tanesi kalabilmiştir. Mevlânâ Muslihiddin tarafından 1550 tarihinde yaptırılan Altun Alem Camii hizmet sunmaya devam etmektedir. 1561'de Hacı Ömer'in yaptırdığı Bor Camii restore edilmiştir. 1836'da Mütessellim Eyup Paşa Camii, Molla İbiş Camii, Arap Camii (1528), Türk Hamamı (1489) ve Yenipazar kalesi gibi eserler mevcudiyetini devam ettirmektedir. İsa Bey Camii 1938'de yıktırılmıştır. Yenipazar'daki vakıf eserlerin çoğu 17., 18. ve 19. yüzyılda yaşanan yangınlar, sel felâketleri ve savaş tahribatı ile yok olmuştur (Aruçi, 2013, s. 468-471). Yenipazar'da 17. yüzyılda 23 cami ve mescit, 5 medrese, her camide bulunan mektepten başka 11 sıbyan mektebi ve 2 tekke, biri İsa Bey'e ait olmak üzere 2 imâret bulunmaktaydı (Tuğlacı, 1985, s. 407). 1882 tarihli Salnameye göre, Yenipazar'da toplam 52 cami, 3 medrese, 3 rüşdiye mektebi, 4 hükümet konağı, 1198 mağaza, fırın ve dükkân, 14409 hane, 5 hamam, 102 han, 1 hastahane, 3 kışla ve 1157 çeşme bulunmaktadır (Salnâme-i Vilayet-i Kosova 1882, s. 136-137).

Taşlıca Sancağı, Osmanlı hâkimiyeti döneminde Sancak bölgesinde yer alan diğer bir sancaktır. Bu sancak iki kazadan oluşmuştur. Biri Taşlıca diğeri Prepol'dür. Taşlıca, 1866'da Bosna'ya, 1880'de Kosova vilayetine (*Salnâme-i Vilayet-i Kosova 1887, s. 121*). 1913'te Sırbistan Karadağ Cumhuriyeti'ne bağlanmış bir sancaktır (Sezen, 2006, s. 481). Ayverdi'nin Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden aktardığı kayda göre, Taşlıca'da; 6 adet cami, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, Hasan Paşa imâreti, 1 hamam, 3 han ve 700 ev mevcuttur (Ayverdi, 2000, s. 428) Taşlıca'daki vakıf eserleriyle ilgili olarak Ayverdi, 15 cami, 3 medrese, 13 mekteb, 2 tekke, 1 imâret, 22 han, 1 hamam olduğunu ifade etmektedir (Ayverdi, 2000, s. 345). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne göre, Taşlıca'da yer alan vakıf camileri; Hacı Hüseyin Camii, Hacı Rıdvan Camii, Hacı Ali Camii, Odabaşı Camii ve Ahmet Bey Camii'dir. Ayrıca, 2 medrese 3 çocuk mektebi, 2 tekke, bir aşevi imareti, bir hamam, 3 tüccar hanı ile Hasan Paşa hanı önünde âb-ı hayat çeşmesi ve 200 kadar dükkân vardır (Kahraman ve Dağlı, 2002, s. 548).

Prepol, vakıf eserleri yönüyle önemli diğeri bir yerleşim yeridir. Evliya Çelebi,

Prepol'de muhtelif vakıf eserlerinin bulunduğunu kaydetmiştir (Kahraman vd, 2002, s. 421; Ayverdi, 1956, s. 151-225). Prepol'de, 10 cami vardır. Bunlardan en büyükleri Hüseyin Paşa Camii ve Veznedar Ağa Camii'dir. Veznedar Ağa Camii'nin önünde bir saat kulesi vardır. Veznedar Zaviyesi meşhurdur. 3 medresesi, 4 sıbyan mektebi, 4 derviş tekkesi bulunur. Tekkelerden ikisi Halvetî, biri Kâdirî biri de Bektaşî tarikatı tekkesidir. Veznedar Ağa bir hamam vakfetmiştir. 3 tüccar hanı vardır. Hanlardan Sokollu Mehmed Paşaoğlu Kasım Paşa Hanı mamurdur. Kapısı üzerinde bir mescidi vardır. Toplamda 100 dükkân vakfedilmiştir" (Kahraman vd, 2002, s. 545). Ayverdi'nin eserindeki kayda göre Prepol'de, 6 cami, 3 medrese, 6 mektep, 5 tekke, 6 han, 2 köprü bulunmaktadır (Ayverdi, 2000, s. 343). Kervansarayın ve köprüünün Bosna Valisi Mehmed Kukaviç Paşa tarafından yaptırıldığı söylenmektedir. "Prepol'ün aşağı kısmında 100 dükkân, 3 medrese, 4 sıbyan mektebi ve ikisi Halveti, biri Kâdiri, birisi de Bektâşi olmak üzere 4 tekke ile 3 han vardır. Bu hanlardan biri Sokullu Mehmed Paşa Hanı'dır", ifadelerine yer vermiştir (Ayverdi, 1956, s. 151-225).

4. Sancak Bölgesinin Sırbistan Tarafında Kurulan Osmanlı Vakıfları

4.1. Prepol'de Kurulan Osmanlı Vakıfları

4.1.1. Dinî Hizmet Vakıfları

Prepol'de dört tane dini hizmet vakfı kurulmuştur.

İbrahim Kethuda Camii Vakfı'na ait 1735 tarihli bir hurûfat kaydında hatip ataması yapıldığı kayıtlıdır (VGMA, D. 1201, s. 10).

İbrahim Paşa Camii Vakfı'na ait cami 1572 yılında yapılmıştır. Bahçesinde abdesthane, mezaristan ve çeşme vardır (Hadziç, 2012, s. 172). Evliya Çelebi 1664 yılında bu camiyi ziyaret etmiştir (Kahraman vd, 2002, s. 543). 1735-1739 yılları arasında yapılan Osmanlı-Avusturya savaşında cami zarar görmüştür (Fijuljanin, 2011, s. 292). 1889 tarihli kayıta, caminin Bakiye Hanım ibn-i Selim Paşa tarafından tamir ettirildiği kayıtlıdır (BOA. EV. MKT. D. 1946, s. 126).

Mahmut Ağa Camii Vakfı'na ait şahsiyet kayıtları vardır (VGMA, D. 180, s. 94). Cami 1687 yılında yapılmış daha sonra 1895-1900 yılları arasında yeniden inşa edilmiştir (Fijuljanin, 2011, s. 293). 1902 yılında vakıf gelirlerinden cuma ve bayram namazlarında imamet ve hitabet görevlerini ifa eden kişiye yıllık 600 kuruş ödenmesi için berat verilmiştir (BOA.EV. MKT.D. 799, s. 143).

Sinan Efendi Camii Vakfı'na ait 1809 tarihli imamet ve hitabet atama kayıtları mevcuttur (VGMA, D.171, s. 252).

4.1.2. Sosyal Hizmet Vakıfları

İki tane sosyal hizmet vakfı kurulmuştur.

Mehmet Paşa Köprüü Vakfı'na ait 1758 tarihli bir vakfiye vardır. Vakfiyede Mehmet Paşa'nın, Prepol kazasında Lim Nehri üzerinde bir köprü, iki kervansaray ve bir bab dükkân

vakfettiği, köprüyü tamir için senelik 10 kuruş ayrılmasını şart koştuğu kayıtlıdır (VGMA, D. 456, s. 144).

Mirahûr-ı Evvel Süleyman ibn-i Müriüvet Vakıfları, **3752306 numaralı Defter-i Mühimme'de kayıtlıdır** (Ademi, 2012, s. 277-285). *Milşova'da, Uzunca'da, Üsküp'te vakıfları bulunan Süleyman Ağa'nın 1677 tarihli vakfiyesine göre Taşlıca'da suyolu, Pirepol'da bir mescit vakfı vardır. Suyolunun, çeşmelerin, köprülerin, cami, mezarlık, yol ve kaldırımların tamir ücretinin vakıftan karşılanması şart koşulmuştur. Görevli ücretlerinin karşılanması, hatim, sûre, mevlîd okutulması, ahalinin vergisinin ödenmesi için gelir getirici dükkân, fırın, kervansaray gibi eserler ile 4000 esedi kuruş nakit para vakfetmiştir* (EV.K.K, D. 744, s. 157; Ayverdi, 2000, s. 149).

4.2. Priboy'da Kurulan Osmanlı Vakıfları

Priboy'da iki cami vakfı kurulmuştur.

Priboy Nahiyesi Camii Vakfı ile ilgili 1891 tarihli kayıta vakfın Lîm Çayı üzerindeki iki kayıktan kira geliri olduğu ve Caminin giderlerinin bu gelirden sağlandığı kayıtlıdır (BOA.EV.MKT, D. 1823, s. 70).

Hasan Ağa ibn-i Mustafa Camii Vakfı, Vezîriazam Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Amuca Hacı Hasan Ağa tarafından kurulmuştur (VGMA, D. 5, s. 378). Cami, 1758 yılında inşa edilmiş daha sonra 1833, 1937 ve 1982 yıllarında tamirat görmüştür (Hadziç, 2012, s. 285). Hasan Ağa ibn-i Mustafa'nın 1758 tarihli vakfiyesinde bir cuma camisi ile birlikte bir de muallimhâne vakfettiği kayıtlıdır. Vakfın giderleri için bir oda han kirası ve her sene için 7'şer kuruş ile bir gemi kirasından yıllık 25 kuruş, diğer gemi kirasından da yıllık 10 kuruş vakfetmiştir. Malından vakfettiği 36.000 akçeye her senede onu on bir buçuk hesabı üzere muâmele-i şeriyye olunmasını şart koşmuştur. Vakıf görevlisi imam ve hatibe 4'er akçe, müezzine 2 akçe, ferrâşa ve kayyuma 1'er akçe, mütevellî ile muallimhane halifesine 5'er akçe ve câbiye 12 akçe verilmesi ayrıca mum masrafı olarak günlük 1 akçe, cami tamirine 2 akçe ayrılması şart koşulmuştur (VGMA, D. 627, s. 285).

4.3. Seniçe'de Kurulan Osmanlı Vakıfları

Seniçe'de üç cami ve bir mescid vakfı kaydına rastlanmıştır. Bunlar; Cavik Mahallesi Camii Vakfı, Sultan IV. Murad Han Camii Vakfı, Pertevniyal Valide Sultan Camii Vakfı, Zenbil Efendizâde el-Hâc Ahmed ve İbrahim Ağalar ile Mustafa Efendi Mescidi Vakfı'dır.

Cavik Mahallesi Camii Vakfı'na ait 1903 tarihli bir kayıta camiye bir hatip ataması yapıldığı kayıtlıdır (BOA. EV.MKT.CHT, D. 545, s. 2).

Sultan IV. Murad Han Camii Vakfı'nın geliri, Estar Eflak mukataasındandır.1861 tarihli kayıta caminin imamet ve hitabet görevi, ücreti Bosna'ya tâbi Estâr Eflâk mukâtaası malından karşılanmak üzere günlük yirmi akçe ile Ahmed Efendi ibn Abdullah'a tevcih edilmiştir (VGMA, D.171, s. 156).

Pertevniyal Valide Sultan Camii Vakfı, Sultân Abdülazîz Han Hazretlerinin annesi Pertevniyal Valide Sultân Hazretleri tarafından kurulmuştur. Cami, 1870 yılında inşa edilmiş, 1983 yılında ise restore edilmiştir (Hadziç, 2012, s. 215).

Zenbil Efendizâde el-Hâc Ahmed ve İbrahim Ağalar ile Mustafa Efendi Mescidi Vakfı, Cavik Mahallesinde kurulmuştur. 1901 tarihli kayda göre mescitte hatiplik görevi berât ile Mustafâ Efendi'ye verilmiştir (BOA. EV.MKT.CHT.D. 544, s. 56). Daha sonra 1910 yılında İbrahim Ağâ'nın oğlu Mehmed Efendiye hâtû-humâyun tevcih edilmiştir (BOA. EV.MKT.CHT.D. 180, s. 28).

4.4. Yenipazar'da Kurulan Osmanlı Vakıfları

Yenipazar'da dinî hizmet, eğitim, sosyal hizmet ve nukud vakıfları kurulmuş ayrıca bu vakıflar için akarlar vakfedilmiştir.

4.4.1. Dinî Hizmet Vakıfları

Ahmed bin Abdullah Mescit ve Köprü Vakfı, XVI yy.da Abdullah oğlu Ahmed, Yenipazar'da bir mescid, 19 dükkân bir tekke ile bir köprü inşa ettirmiştir. 1540 yılında vakfın yıllık geliri 24.810 akçe olarak kaydedilmiştir (Muşoviç, 2004, s. 256). Tapu Tahrir Defteri'ndeki kayda göre vakfın, 19 dükkânı, bir fırını ve 21.000 akçe nakit parası ve 3.960 akçe geliri vardır (TTD. 164: 56). 462 numaralı Tapu Tahrir Defteri'nde ise bu vakfın 55.000 akçe nakit parası, 20 dükkânı, 2 dükkân icaresi, bağ zemini mukâtaası ve 8.152 akçe geliri olduğu kayıtlıdır.

Ahmed Voyvoda Mescidi Vakfı, 1528-1531 tarihli Tapu Tahrir Defteri'nde vakfın gelir kaynakları 22 dükkân ve değirmenler olarak kayıtlıdır. Geliri 2.122 akçedir (TTD. 164, s. 53). Mescidi'nin kitabesinden 1516 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Ahmed Paşa Camii Vakfı, 1741 tarihli kayıtlara göre, Ahmed Paşa Câmii müezzininin vefatıyla yerine yeni bir müezzin kayyum ataması yapılmıştır (VGMA, D. 1198, s. 1). Cuma günleri vaaz veren vaizin yerine günlük 7 akçeyle başka birinin atanması için berât verilmiştir (VGMA, D. 1192, s. 80).

Ak İlyas Mescidi Vakfı, Ak İlyas Mescidi, tahminlere göre XVI. yüzyılda inşa edilmiştir. 1944 bombardımanında yıkılmış, onarım görmüş ancak daha sonra yıkılmasına karar verilmiştir (Muşoviç, 2004, s. 257). 1528-1531 tarihli ve 164 numaralı TTD'de vakfın, 8 dükkânı, 4.000 akçe nakit parası ve Ak İlyas Mahallesi'nde 2 göz değirmeni bulunduğu ve 2.300 akçe geliri olduğu (TTD.164, s. 55), 462 numaralı TTD'de ise vakfın 1.360 akçe geliri olduğu kayıtlıdır (TTD. 462, s. 70).

Ak İlyas Mescidi Vakfı'na bağlı dört mülhak vakıf vardır. Bunlar; Çilingir Murad Vakfı, Hacı Hamza Vakfı, Veli Veled-i Murâd Vakfı, Bülbül Hâtun Vakfı'dır. Bu vakıflardan Çilingir Murad Vakfı'nın, 462 numaralı TTD'ndeki kayda göre 2.500 akçe nakit parası ve 350 akçe geliri vardır (TTD. 462, s. 55). Hacı Hamza Vakfı'nın, 164 numaralı TTD'ne göre 2.500 akçe nakit parası ve 350 akçe geliri vardır. Veli Veled-i Murâd Vakfı'nın 1.000 akçe nakit parası ve 120 akçe geliri vardır. Bülbül Hâtun Vakfı'nın ise 164 numaralı TTD'nde 1.000 akçe nakit parası olduğu, 462 numaralı TTD'nde ise 2.000 akçe nakit parası ve 220 akçe geliri olduğu

kayıtlıdır (TTD. 462, s. 70).

Bölük Ahmed Mescidi Vakfı, bu vakfa ait bir kayda göre, mescide günlük 5 akçe ile imam ve bir akçe ile cüzhan ataması yapılmıştır (VGMA, D. 1197, s. 16).

Çelebiverdi Mehmed Ağa Camii Vakfı, 1812 tarihli kayıtla, ücretleri bu vakıftan ödenmek şartıyla görevli imam, müezzin ve mütevellî ataması yapılmıştır (BOA. EV.MKT.CHT.D. 376, s. 79).

El-Hac Hayreddin Camii Vakfı, 1836 tarihli bir şahsiyet kaydına sahiptir. Kayıtta “*Vakf-ı câmi-i şerîf-i ashâb-ı hayrattan el-Hâc Hayreddin der Yenipâzâr der Eyâlet-i Bosna*” yazılıdır (VGMA, D. 399, s. 385). 1376 tarihli kayda göre, bu camide hitabet görevi için kasaba meclisinde yapılan sınav neticesine göre bir görevli ataması yapılmıştır (BOA. EV.MH.D. 787, s. 123).

El-Hâcc Hürrem Camii Vakfı, 1834 tarihli şahsiyet kaydı mevcuttur (VGMA, D. 403, s. 160). *Vakfa günlük iki akçe ile hatib ve bir akçe ile ser-mahfil ataması yapılmıştır. Vakfın tevliyeti evlâdına, soyunun son bulmasından sonra azatlısına şart koşulmuş olup günlük dört akçe ile mütevellî ataması yapılmıştır* (VGMA, D. 1197, s. 1).

Ferhad Paşa Camii Vakfı, 1841 tarihli şahsiyet kaydı mevcuttur (VGMA, D. 403, s. 237).

Hasan Çelebi Mahallesi Camii Vakfı, 1528 tarihli kayıtlarda bu caminin adı *Arap Camii* olarak geçmektedir. 1856 tarihli bir şahsiyet kaydı vardır (VGMA, D. 403, s. 414).

Hasan Efendi Camii Vakfı, Bu cami vakfına günlük bir akçe ile aşırhân (VGMA, D. 1197, s. 214), günlük iki akçe ile hatib ve bir akçe ile ser-mahfil ataması yapıldığı 1591 tarihli kayıttan anlaşılmaktadır (VGMA, D. 1197, s. 217).

Hayreddin bin İlyas Mescidi Vakfı, 935-937 tarihli Tapu Tahrir Defteri’ndeki kayda göre vakfın varlığı 1 değirmen, 19 dükkân, 1 fırın, 2 mushaf ve 30.000 akçe nakit paradır (TTD. 164, s. 62.) 462 numaralı Tapu Tahrir Defteri’nde ise vakfın 20.900 akçe nakit, 1 değirmen, 10 dükkân ve 1 fırın icaresi ile 1 çayıra sahip olduğu ve 3275 akçe geliri bulunduğu kayıtlıdır (Binark, 1993, s. 206-229).

Bu vakfa bağlı (mülhak) hizmet veren iki vakıf vardır. Bunlar Züleyha Hâtun Vakfı ve Devlet Hâtun Vakfı’dır. Züleyha Hâtun Vakfı’nın 1.000 akçe nakit parası ve 300 akçe geliri vardır. Devlet Hâtun Vakfı’nın da 1.000 akçe nakit parası ve 300 akçe geliri vardır (TTD. 462: 74). Bu mescide günlük iki akçeyle müezzin ataması yapıldığına dair kayıt mevcuttur (VGMA, D. 1192, s. 76).

Hoşkadem Voyvoda Mescidi ve Cüz Muallimhânesi Vakfı, Tapu Tahrir Defteri’ndeki kayda göre Vakfın Dimotroviç’te hamamı, Leshabye köyünde 2 değirmeni, köy sınırında bir bağı ve çiftliği ile 2364 akçe geliri vardır (TTD. 164, s. 65).

İsa Bey Camii ve İmâreti Vakfı, Cami vakıflarından en büyüğü İsa Bey Camii ve İmâreti Vakfıdır. 1460 yılında, şehrin kurucusu Gazi İsa Bey İshakoviç tarafından yaptırılmıştır (Muşoviç 2004: 265). Kayda göre 90 dükkâna, 4 değirmene, bir hamam, bir kervansaray ve zemin-i hassa mukâtaası mahsulüne sahiptir. Geliri 17.426 akçedir (TTD.164, s. 47). Yine bu vakfın Dimotroviç’de 7 değirmeni ve Leshabye köy sınırında 2 değirmeni vardır. İsa Bey’in kardeşi

Burak Bey'in Podgradye köyü sınırında 3 bağı ve 1 tarlası vakıftır. Geliri 6.384 akçedir. (TTD. 164, s. 64). Başka bir kayda göre, vakfa ait Dimitrofça'da 7 değirmen, 3 bağ mukataası ve 1 tarla bulunmaktadır. Geliri 6384 akçedir (TTD. 462, s. 83). Atama kayıtlarına göre bu vakıfta görev yapan mutemetin ücreti günlük 2 akçe (VGMA, D.1192, s. 3), imamın 8 akçe, (BOA. EV.MH.D. 236, s. 36) hatibin ise 5 akçedir (VGMA, D. 1192, s. 76). Vakfın gelir kaynakları hamamın, kervansarayın, 120 dükkânın ve 4 değirmenin icâresi ve hassa zemin mukâtaası mahsulü olup geliri 24.744 akçedir (TTD. 462, s. 62).

İsa Bey Camii, 1489 yılından önce inşa edilmiştir. Camiye daha sonra bir kervansaray, hamam ve îmarethane eklenmiştir (Car-Drında, 1999, s. 63-74). Cami, 1938'de yıktırılmıştır (Aruçi, 2013, s. 468-471). Gazi İsa Bey, Raşka nehri üzerine bir köprü yaptırmıştır. Yenipazar'da bir de tekke yaptırdığı 1489 tarihli tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır (Oruç, 2013, s. 170). *İsa Bey Hamamı*, 1489'dan önce inşâ edilmiş, *mimari ve tarihi öneme sahip bir hamamdır* (Muşoviç, 2004, s. 268). 1604 yılında İsa Bey Vakfı'na katkısı 5.200 akçedir. *İsa Bey Kervansarayı ise*, 1489'dan önce inşâ edilmiştir. 1604'te vakfa katkısı 2.500 akçedir (Car-Drında, 1999, s. 63-74).

İshak bin Abdullah Mescidi ve Muallimhâne Vakfı, TTD'de 30 dükkânı bulunduğu ve 2.160 akçe geliri olduğu kayıtlıdır (TTD. 164, s. 50). Ak İlyas Mahallesinde vakfa ait evler, anbar avlusu, bahçe, 3 dükkân ve 34 dükkân icaresi vakfedildiği ve 3.072 akçe geliri olduğu kayıtlıdır (TTD. 462, s. 66).

İskender Çelebi Mescit ve Muallimhâne Vakfı, Vakıf 1528 yılında kurulmuştur (Hadziç, 2012, s. 42). İskender Çelebi Mescidi, *halk arasında Melek Camii olarak bilinmektedir* (Fijuljanin, 2011, s. 285). Vakıf, 1 dükkân ve 25.000 akçe nakite sahiptir (TTD. 164, s. 61). *1540-42 yılları arasında cami vakfının gelirleri 35.000 akçe olarak tespit edilmiştir. Bunlara 19 dükkân, bir değirmen ve bir fırın geliri de ilave edilmiş, fakat XVI. yy. sonlarında bu gelirlerin vakfa aktarılmasına son verilmiştir* (Muşoviç, 2004, s. 255).

İskender Subaşı Mescidi Vakfı, Vakıf, 12 dükkân ve Yoşanitsa Suyu kenarında bir çayır ve 9.000 akçe nakit paraya sahiptir. Vakfın 2.566 akçe geliri vardır (TTD. 164, s. 52). 462 numaralı TTD'de ise vakfın, 14 dükkân icâresi, çayır mukâtaası ile 6000 akçe nakit parası ve 2.240 akçe geliri olduğu kayıtlıdır (BOA. TTD. 462, s. 67).

İsmail Paşa Camii Vakfı, *Caminin 1540 yılında inşa edildiği sanılmaktadır. İlk adı Çalıp Verdi Camii'dir. 1765 yılında Yenipazar Mutasarrıfı İsmail Paşa camiye onarttırdığından, İsmail Paşa Camii olarak da anılmıştır* (Muşoviç, 2004, s. 258). Vakfın 1857 tarihli şahsiyet kaydı vardır (VGMA, D. 403, s. 414). 1851 tarihinde, ücretleri İsmail Paşa Camii Vakfı'ndan ödenmek üzere imamet ve hitabet görevleri için berat verilmiştir (BOA. EV.THR.D. 280, s. 21). *Vakfın 54 dükkâna sahip olduğu, kira gelirlerinin yıllık 50.000 akçe olduğu kaydedilmiştir* (Muşoviç, 2004, s. 258).

Kapıcıbaşı Hamza Bey Camii Vakfı, Camii 1516 yılından önce yaptırmıştır. Cami, 7 Kasım 1944 bombardmanı esnasında yıkılmıştır (Muşoviç, 2004, s. 266). 1528 tarihli TTD'ne göre vakfın 20 dükkânı vardır. Geliri 3.166 akçedir. 1567 tarihli TTD'de 4 dükkân, 12 dükkân kirası ile 1160 akçe geliri olduğu kayıtlıdır (BOA. TTD. 462, s. 75).

Vakfına bağlı üç vakıf daha vardır. Bunlar; Bacdar Mustafa Vakfı, Züleyha Hâtun Vakfı ve Devlet Hâtun Vakfı'dır. Bu vakıflardan Bacdar Mustafa Vakfı'nın 4 dükkânı vardır. Züleyha Hâtun Vakfı'nın 2.000 akçe parası, Devlet Hâtun Vakfı'nın da 2.000 akçe parası mevcuttur (BOA. TTD. 164, s. 63). Devlet Hâtun Vakfı'na bağlı Kürkçü Mustafa Vakfı'nın da 4 dükkânı ve 557 akçe geliri vardır (BOA. TTD. 164, s. 57; TTD. 462, s. 75).

Maden Sinan Camii Vakfı, Vakfın 1856 tarihli şahsiyet kaydı vardır (VGMA, D. 100, s. 215). Camiye 1880 yılında hitâbet görevi için berat ile bedelsiz atama ve imamet cihetlerine dair de tevcih kaydı vardır (BOA. EV.MKT.CHT.D. 122, s. 98). Cami, şehir halkı tarafından tamir edilmiş, cuma ve bayram namazları için minber konulmuştur.

Molla Hacı Ömer oğlu Ali Camii Vakfı, Vakfın 1863 tarihli şahsiyet kaydında caminin Gülililer/Güllüler Köyünde yer aldığı yazılıdır (VGMA, D. 405, s. 79).

Müezzîn Hoca Camii Vakfı, Vakfın kurucusu Müezzîn Hoca'nın vakfiyesindeki unvanı Mevlânâ Muslihiddin bin Abdülgani bi-Müezzîn Hoca Madeni'dir (Muşoviç 2004, s. 251). Yenipazar'da cuma camii, lojman ve mektep gibi epeyce hayratı vardır (EV. K.K, D. 632, s. 494; Ayverdi, 2000, s. 261). 1550 tarihli *Vakıfnamesindeki kayıtlardan anlaşıldığı üzere, Muslihiddin Efendinin Yenipazar'daki vakıfları; Müezzîn Hoca Camii diğer adıyla Altun-Alem Camii ile cami avlusunda bir mektep, üç ev imam lojmanı, bir han, bir hamam ve onun yanında altı dükkân, Tabakçılar çarşısında altı adet derici dükkânı, köprüünün yanı başında yedi değirmendir.* (Muşoviç, 2004, s. 251). Vakfın gelirleri vakıf görevlilerine tahsis edilmiştir. İmamın ve hatibin ücretleri günlük 6'şar akçedir. İmamet ve hitabet görevine atanacak kişilerin feraset sahibi olmasına dikkat edilmiştir (BOA. EV. MH.D. 594, s. 10). *Mevlana Muslihiddin Abdülgani mektebi Yenipazar Sancağı'nda günümüze kadar korunabilmiş en eski mekteptir* (Muşoviç, 2004, s. 251).

Osman Paşa Camii Vakfı, Kaynaklarda caminin 1728 tarihli bir vakfiyesinin olduğu kayıtlıdır. Cami, Yenipazar'ın Kurtçelebi Mahallesindedir (VGMA, D. 400, s. 89). 1844 tarihinde ücretleri bu vakıftan karşılanmak üzere günlük on akçe ile imamet ve hitabet görevlerine atama yapılmıştır (VGMA, D. 992, s. 19). Ayverdi'nin eserinde bu vakıfla ilgili olarak şu bilgiler yer almaktadır; "Rumeli Valisi Topal Osman Paşa Moralıdır. Caminin vakfiyesi vardır. Osman Paşa, gümrükhâne, odalar ve müştemilâtı ile bunlara bitişik 2 mahzen, 1 dükkân, 1 oda; 31 oda yahûdihâne ve bunların yanında 8 oda; Belgrad kapısı yakınında 4 dükkân; İstanbul Kapısı ile Saray arasında Yeni Çarşıda 20 dükkân; Panteli denilen mahalde uzun bir arsa üzerinde köşk ve binalar; 69 cilt kitap vakfetmiş bunların gelirini; Varoş Kalesi Taşköprü Mahallesinde Hızır Bey'in vakıf arsası üzerinde yaptırdığı camiye ve mektebe vakfetmektedir. Niş kadısı tarafından tanzim edilen vakfiye 22 Kânun-ı Evvel 1728 tarihlidir" (Ayverdi, 2000, s. 131).

Silahtar Ahmed Bey Mescit ve Zâviye Vakfı, 1528 tarihli TT Defteri'nde vakfın debbağhane ve dükkânlar ile 2.000 akçe geliri olduğu, 1567 tarihli 462 numaralı defterde ise 30.000 akçe nakit, ahırlı bir hane, kervansaray ve 39 dükkân icaresi ile 7.065 akçelik gelire sahip olduğu kayıtlıdır (BOA. TTD. 164, s. 49). *Yenipazar'ın Dzukovac semtinde 15. yüzyılda inşa edilmiş olan cami olduğu tahmin edilmektedir. Caminin şimdiki adı Leylek Camii'dir. Rivayete göre Fatih Sultan Mehmed, Bosna seferine çıktığı zaman, 1459 yılında Yenipazar'dan geçmiş ve bu Camide namaz*

kılmıştır. Bir kitabeye göre, 1891 yılında Hacı Ali Beyin oğlu Salih Bey, camiyi esaslı onartmış, bahçesine mektep inşa ettirmiş, bahçedeki çeşmeyi yenilemiştir. Çeşme kitabesinde "Bu sebilden su içenlere afiyet olsun Hayrat sahibinin hayratını Allah kabul etsin Allah günahlarını, taksiratlarını affetsin Hayrat sahibi, Hacı Halil-Bey'in oğlu Salih-Bey... 1308 Zilhicce başı /1891" yazmaktadır (Muşoviç, 2004, s. 254).

Sinan Bey Camii Vakfı, Vakıfla ilgili 1837 tarihli şahsiyet kaydı vardır (VGMA, D. 400, s. 185). Gazi Sinan Bey, Yakub Beyin oğlu, İskender Çelebi'nin kardeşidir. Yenipazar'da cami, imâret ve medresesi bulunan bir vakıf kurmuştur. Gazi Sinan Bey Camii, 1528 yılında inşa edilmiştir (Hadziç, 2012, s. 39). 1728 yılında camiyi Niş Paşası Topal Osman onartmıştır. Bu onarımdan sonra cami Osman Paşa veya Yeni Cami olarak anılmaya başlamıştır (Muşoviç, 2004, s. 254). Vakfın eserlerinden olan *Sinan Bey hamamı* 1540'tan önce, *kervansarayı* ise 1540'tan sonra inşâ edilmiştir. *Sinan Bey Vakfı'nın* 1540 yılı fon gelirlerinin 220.000 akçe olduğu kaydedilmiştir (Muşoviç, 2004, s. 255). 1604 tarihinde ise hamamın geliri 1.850 akçe, kervansarayın gelirleri toplam 2.500 akçedir (Car-Drında, 1999, s. 63-74). Bir belgede, 1715 tarihinde Sinan Bey Mescidi'ne günlük beş akçe ile cüz'ü şerîf tilâvet eden Mehmed Hasan'ın kendi rızasıyla kardeşi Hüseyin için bu hakkından ferâgat ettiğinden bu görevin kardeşine verildiği kayıtlıdır (VGMA, D. 1192, s. 83).

Sinan Mahallesi Mescidi Vakfı, 1880 tarihli bir kayıta, Yenipazar'ın Sinan Mahallesinde eskiden kalma bir cami olduğu vâkıfı bilinmeyen bir güne vakf-ı müsakkafât ve müsakkalâtı olmayan câmi-i şerifte hitâbet cihetiyle bedelsiz olarak görev yapan şahsa berât verildiği kayıtlıdır (BOA. EV.MKT.CHT.D. 122, s. 98).

Yenipazar Kalesi Camii Vakfı, Vakfın, şahsiyet kaydı vardır (VGMA, D. 406, s. 191). Ücretleri Yenipazar Kalesi Camii Vakfı'ndan ödenmek üzere günlük on iki akçe ile hitabet görevine imtihanla bir görevli tayin olunmuştur (BOA. EV.MH.D. 245, s. 185).

4.4.2. Eğitim Vakıfları

Derviş Bey Mektebi Vakfı, 1850 tarihli kayıttan mektebi Derviş Bey'in yaptırdığı (BOA. EV.THR. D.246, s. 99) ve Yenipazar'daki Hasan Çelebi Camii'nin bitişiğinde bulunduğu anlaşılmaktadır (VGMA, D. 406, s. 191).

Hayyât Hacı Ali Veledi Balaban Muallimhâne ve Cisri Vakfı, Tapu Tahrir Defterleri'nde vakfın, odalı, ahırlı, bahçeli ev ve dükkân ile 1.500 akçe nakit geliri olduğu kayıtlıdır (BOA. TTD. 164: 40; BOA. TTD. 462, s. 25).

Hüseyin Ağa Muallimhânesi Vakfı, 1741 tarihinde bu muallimhâneye muallim ataması arz edilmiştir (VGMA, D.1198, s. 1).

Sinan Bey Medrese ve İmâreti Vakfı, 1528-1531 tarihli Tapu Tahrir Defteri'ndeki kayda göre, Sinan Bey bu medrese ve imâret için 4 değirmen, dükkânlar, hamam ve 200.000 akçe nakit vakfetmiştir. 20.000 akçe geliri bulunmaktadır (BOA. TTD. 164, s. 48). 1567 tarihli, 462 numaralı Tapu Tahrir Defteri'nde medresenin 250.000 akçe nakit paraya, kervansaray, hamam kârhane icâreleri; dükkân ve bahçe mukataası, kiremithane öşrü mahsulüne sahip olduğu

kayıtlıdır. 37.050 akçe gelire sahiptir (BOA. TTD. 462, s. 63). Müderrisin ücreti günlük 20 akçedir (Car-Drında, 1999, s. 63-74).

Nakşibendî Tarikatı Dergâhı Vakfı, Gazi Sinan Bey Mahallesinde kurulmuştur (BOA. EV.MKT.CHT.D. 668, s. 100). 1905 tarihli kayıta, Dergâhta şeyhlik görevinin Mehmet Arif Efendi'ye tevcih kılındığı yazılıdır (BOA. EV.MKT, D. 3129, s. 208).

Yenipazar Muallimhâne Vakfı, 1586 tarihli bir atama kaydından, Yenipazar'da kurulmuş bir muallimhâne vakfı olduğu, muallimhânenin de merhûm Hasan Efendi Câmii batısında yer aldığı ve muallimhâneye günlük dört akçe ile muallim ataması yapıldığı anlaşılmaktadır (VGMA, D.1223, s. 142).

4.4.3. Sosyal Hizmet ve Akar Vakıfları

Afife Hâtun Çiftliğan Vakfı, Afife Hâtun, Bırvenik kazâsı Esodince nahiyesindeki Gavuşturuca ve Pamtime adlı çiftliklerini bütün müştemilatıyla vakfetmiştir. Vakıf şartları şöyledir: Bu iki çiftliğin gelirlerinden Müezzîn Hoca Mahallesinde tamir ettirdiği medresede beş odada ve her odada ikişer öğrenci ilim tahsil edecektir. Her öğrenciye mum için günlük 12 akçe, kapıcı ve müderris yardımcısına 10'ar akçe, padişah beraatına sahip müderrislere 24 akçe, vakıf yöneticisine 15 akçe verilecek ve arta kalan gelir medresenin tamirine harcanacaktır (VGMA, D. 630, s. 864).

Hunlu Ali Ağa Vakfı, 1877 tarihli kayda göre, Yenipazar'daki medresede eğitim görecekt öğrencilere devamlı olarak verilmek üzere ekmek, mum ve gerekli diğer ihtiyaçların karşılanması için kendisine ait tarla ve çayırklar vakfetmiştir (BOA. EV. MKT.D. 863, s. 1).

Mevlana Hüsrev Çelebi Vakfı, 164 numaralı TT Defterinde Mevlana Hüsrev Çelebi Vakfı'nın 15.000 akçe nakit parası ve 1.500 akçe geliri olduğu kayıtlıdır (BOA. TTD. 164, s. 51; BOA. TTD. 462, s. 65).

Sarraf Yusuf bin Abdullah Vakfı, 462 numaralı TT Defterinde Sarraf Yusuf bin Abdullah Vakfı'nın 7 dükkânı olduğu, 164 numaralı defterde ise 216 akçe geliri olduğu kayıtlıdır (BOA. TTD. 164, s. 54 ve 462, s. 69).

Sofi Ahmed Vakfı, Sofi Ahmet, vakfına 4 dükkân, 500 akçe nakit vakfedilmiştir. 100 akçe geliri vardır (BOA. TTD. 164, s. 58; 462, s. 72). Bu vakfa bağlı iki vakıf vardır. Bunlar; Yusuf veled-i Abdullah Vakfı ve Gülşah Hâtun bint-i Abdullah Vakfıdır. Gülşah Hâtun bint-i Abdullah Vakfı'nın 1 evi, 2 dükkânı, 1 bahçesi bulunmaktadır (BOA. TTD. 164, s. 60; 462, s. 72). Yusuf veled-i Abdullah Vakfı'nın 2 ev ile 2 dükkânı ve 186 akçe geliri vardır (BOA. TTD. 164, s. 59). 462 numaralı Tapu Tahrir Defteri'ndeki kayda göre ise 7 ev ile 7 dükkânı bulunmaktadır (BOA. TTD. 462, s. 72).

4.4.4. Nukûd Vakıfları

Müderris Halil Efendi Nukudu Vakfı, 1837 tarihli kayıta Çelebiverdi Mehmet Ağa Camii'nde günlük 6 akçe vazife ile imamet ve yevmi 4 akçe vazife ile hitabet vazifesi verilen İbiş EHzâ bin Mustafa'nın maaşının da bu vakıftan ödendiği anlaşılmaktadır (BOA. EV.MKT.CHT.376, s.126).

Süleyman Efendi İbn el-Hâcc İsmail Efendi Nukudu Vakfı, Bu vakfın Yenipazar'ın Duabuyan Kalesi'nde Cami ve mektebi olduğu 1689 tarihli kayıttan anlaşılmaktadır (VGMA, D. 630, s. 864).

4.5. Yeni Varoş'ta Kurulan Osmanlı Vakıfları

İskender Paşa Camii (Serbevoâbîn Mehmed Ağa Camii) Vakfı, Yeni Varoş'ta kurulmuştur. Yeni Varoş, 1877'de Yenipazar'ın bir kazası olmuştur. Osmanlı egemenliğinin sona erdiği 1912 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir (Sezen, 2006, s. 527). Caminin eski adı "Serbevâbîn Mehmed Ağa Camiidir" (BOA. EV.MKT, D. 365, s. 3). Vakfın adı bazı kayıtlarda "Kapucubaşı Camii Şerifi Vakfı" olarak da geçmektedir. 1894 tarihli bir kayıtla İskender Paşa Camii'ne ücreti Estâr Eflâk mukâtaası malından ödenmek üzere günlük on ikişer akçe ile imamet ve hitabet görevlerine atama yapılmıştır (BOA. EV.MKT, D. 2028, s. 82). 1909 tarihinde caminin yeniden inşası için 20.520 kuruşun sarfını gösteren keşif evrakının tedkîkîkat ile muvâfık olduğuna dair bir rapor yazılmıştır (BOA. EV.MH.TIK. D. 124, s. 81). Nazarete yazılan 1912 tarihli bir yazı ile Nâzır Efendi, İskender Paşa Mahallesi'nde yeniden inşa olunacak bu caminin resmi temel atma törenine davet edilmiştir (BOA. EV.MKT, D. 3449, s. 10). Yenivaroş'ta Kapucubaşı Mehmet Ağa Muallimhânesi adında bir muallimhâne bulunduğu ve burada muallimlik görevi için günlük on beş akçe ücretle 1804 tarihinde Hafız Hüseyin Efendi'ye tevcih olduğu kayıtlıdır (BOA. EV.MKT, D.2127, s. 1). Cami vakfı bulunan bir vakfın bir de muallimhane vakfının bulunması, dinî hayat ile eğitimin beraber yürütülmesi gerektiğini göstermektedir. Belgelerden, muallimin, imam ve hatibin ücretinin yine vakıflar yoluyla ödendiği anlaşılmaktadır. Caminin yeniden inşası için keşif evrakının düzenlenmesi ve resmi temel atma töreni de Osmanlı Devleti'nin vakıflara verdiği önemi göstermektedir.

5. Sancak Bölgesinin Karadağ Tarafında Kurulan Osmanlı Vakıfları

5.1. Akova'da Kurulan Osmanlı Vakıfları

Başlıdere Hoca Mahallesi Camii Vakfı, 1874 tarihli bir kayıtla; maaşı bu vakıftan karşılanmak üzere günlük ikişer akçe ücretle imam ve hatip görevlendirmesi yapılmıştır. Bu camiye ait bir şahsiyet kaydı vardır (VGMA, D. 179, s. 134).

Fethiye (Ahmed Ağa) Camii Vakfı, Fethiye Camii'nin diğer adı Ahmed Ağa Camii'dir. Caminin atik şahsiyet kaydı vardır. Camiye, 1788 tarihinde imamet ve hitabet tevcihi yapılmıştır (VGMA, D. 183, s. 56).

Hamidiye Camii Vakfı, Hamidiye Camii, Pesteriçe Köyü'nde köylüler tarafından yapılmıştır. Vakfın şahsiyet kaydı vardır (VGMA, D. 171, s. 286).

Hazinedar Mehmet Ağa Camii Vakfı, Camiye imamet ve hitabet hizmeti için atama yapıldığı kayıtlarda yer almaktadır. 1785 tarihli şahsiyet kaydı vardır (VGMA, D. 183, s. 60).

5.2. Berane'de Kurulan Osmanlı Vakıfları

Berane, 1580'de Yenipazar'a bağlı bir kaza iken, 1881'de İpek'e bağlanmıştır. 1913'te ise Karadağ'a bağlı bir kaza olmuştur (Sezen, 2006, s. 75). Berane'de biri dinî hizmet vakfı diğeri sosyal hizmet vakfı olmak üzere iki vakfa ait kayıt bulunabilmiştir.

Berane Camii ve Mektebi Vakfı, Cami ve mektebin yeniden inşasına dair bir kayıt vardır. Cami ve mektebin inşası için 15.000 kuruş mahalle halkından, 17.000 kuruşun hazineden karşılandığı 1874 tarihli keşif yazısından anlaşılmaktadır (BOA. EV.MKT, D. 733).

Pertevniyal Valide Sultan Çiftligân Vakfı, Berane'de kaydına rastladığımız diğeri vakıftır. Bu vakıfla ilgili bir kayıt, çiftligâna divit fidanı talebiyle ilgilidir (BOA. EV.MKT, D. 2227, s. 30). 1896 tarihli bir kayıt ise Çiftligân Vakfı'nın bazı yerlerine yapılan müdahalenin halli hakkındadır (BOA. EV. MKT, D. 2227, s. 85).

5.3. Plav'de Kurulan Osmanlı Vakıfları

Plav, 1881'de Gosine'nin bir nahiyesi durumundadır. Gosine ise, 1877'de İpek'e bağlı bir Kaza olarak yer almaktadır (Sezen, 2006, s. 409). Plav'de üçü dini hizmet vakfı ikisi eğitim vakfı olmak üzere beş vakıf tespit edilebilmiştir.

5.3.1. Dinî Hizmet Vakıfları

Sultan Ahmed Han Camii Vakfı, Camiyi, Gosine kasabasında Sultan (hangisi) Ahmed Han Hazretlerinin inşâ ettirdiği 1861 tarihli kayıttan anlaşılmaktadır (BOA. EV.MKT, D. 170, s. 130).

Sultan (hangisi?) Mustafa Han Camii Vakfı, 1907 tarihli bir kayıt mevcuttur. Kayıтта, Gosine Kasabası'nda Sultan Mustafa Han Camii ile Ali Paşa Camii ve üç bab caminin tamire ihtiyacı olduğu, camilerin tamirâtı için evraklarının gönderilmesi ve bunlardan her birinin ait oldukları vakıfların isimleriyle bir güne varidâtlarının olup olmadığı, şayet varsa miktarlarının hazineye bildirilmesi istenilmiştir (BOA. EV. MKT, D. 3129, s. 20).

Seyyid Baba Camii ve Mekteb Vakfı, bu vakıfla ilgili 1908 tarihli kayıttan, Plav'in Gosine kasabasında bulunan caminin tamiriyle, bir kattan ibaret olan mektebin genişletilmesi için keşif evrakının gönderildiği, ayrıca diğeri işler için İdareden izin istenildiği anlaşılmaktadır (BOA. EV.MKT, D. 3129, s. 24).

5.3.2. Eğitim Vakıfları

Gosine Medresesi Vakfı, bir kayıttla, Gosine'de bir medrese inşâ edilmesi ve bir müderris tayin edilmesi talep edilmiştir. Bu talep üzerine, bir medrese inşa edileceği ve medresenin inşa giderlerinin Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesinden karşılanacağı, keşif bedelinin 3239 kuruş olduğu ve keşif defteri ve haritasının havâle edildiği 1894 tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Yine, belgenin devamında medresenin inşasında taş, kereste ve harç gibi malzemelerin mahalle halkı tarafından temin edileceği kayıtlıdır (BOA. EV.MKT, D. 2046). 1895 tarihli kayıttla Gosine

ve Plâv'de inşâsı buyrulan üç bab mektebin inşâsına başlanacağı ancak müderris ataması ile ilgili bir talimat beklendiği bildirilmiştir (BOA.EV.MKT, D. 2276, s. 3).

Başta Karyesi Tekke Vakfı, Bu vakıfla ilgili 1893 tarihli bir kayıt mevcuttur. Bu kayıt Gosine Kazâsı'nın Başta Karyesi'nde kâin tekkeye vakfedilen akarâtle ilgilidir (BOA. EV.MKT, D, 2110, s. 14).

5.4. Taşlıca'da Kurulan Osmanlı Vakıfları

Elde edilen kayıtlara göre, Taşlıca'da dini hizmet vakıfları ve nukud vakıfları olmak üzere iki tür vakıf tespit edilmiştir.

Mustafa Bey Camii Vakfı, Taşlıca'nın Bodbek Köyü'nde kurulmuştur. Geliri bu caminin masraflarına sarf olunmak şartıyla Osman Bey bir arazi ve Bolah mevkiindeki bir çayırını vakfetmiştir. 1852 tarihli muhasebe kaydına göre, vakfın arazisinden ve çayırlarından elde edilen iki yıllık geliri 900 kuruştur. Bu gelirlerden iki yıllık ücret olarak imama 300 kuruş, Ramazan ayında hatim ve kıraat için 600 kuruş, Ramazan-ı Şerif de tasattuk 100, mütevellîye 80, müezzine 100 ve her cuma gecesinde Yasin-i şerif kıraatı için verilen vazifeler 20 guruş, maaşı muharrer 22 kuruş, muhasebe harcı 5kuruş 20 para toplamda 27 kuruş 20 para, humusiyesi 5 kuruş 20 para ödenmiştir. Gelir ve gideri 900 kuruştur (BOA.EV.MH.D, 361, s. 94).

Hüseyin Paşa Camii Vakfı, Caminin, 1570 tarihinde inşa edildiği tahmin edilmektedir (Hoca, 1986, s. 395-399). Vakfa ait 1817 tarihli şahsiyet kaydı mevcuttur (VGMA, D.404, s. 217). Bu cami, Balkanların en güzel örneklerinden biridir. Mimar Sinan'ın öğrencisi Mimar Hayreddin tarafından 1570 yılında yapılmıştır. Vakıf, bölge için büyük sayılabilecek gelirlere sahiptir. Vakfın hizmetleri için 36 dükkân, 8 tarla, 2 kahvehane, 7 mağaza, 5 berber dükkânı, 2 han, 2 arsa, 2 bahçe, 2 oda ile okuma odası, aşevi, ev, otlak, mektep, cami, halk bahçesi, şadırvan, saat kulesi ve mezarlık vakfetmiştir (Ademi, 2012, s. 277-285).

Taşlıca'da önemli bir vakıf olan Hüseyin Paşa Camii Vakfı'nın 1862 tarihli kayda göre, gelirleri 280.000 kuruştur. Bu gelirlerin kaynağı, Kulupara diye bilinen hanlar, kasaphane, konak, çiftliğân, mukataa-i zemindir. Muhasebe kaydına göre vakfın gelirlerinin cami, şadırvan, su yolu tamiri ve sıbyan mektebi ihtiyaçlarına sarf edildiği, tevliyet için 800 akçe sarf edildiği kayıtlıdır. Kulupare Hanlarının harap olduğu mütevellîsi Süleyman Ağa tarafından istida olunması üzerine 8150 kuruş masrafla tamir edilebileceği keşif defterinde 302 tarihli kayıta gösterilmiştir (EV.MKT, D. 1314, s. 301). Şadırvanlara su ulaştırılan suyollarının tamiri için ihtiyaç duyulan 12.547 kuruşun vakıftan karşılanmasına dair bir keşif kaydı mevcuttur (VGMA, D. 2043, s. 36). Hüseyin Paşa Camiine, **1862 tarihinde imâmet ve hitâbet ataması yapılmıştır** (VGMA, D. 171, s. 158). 1893 tarihli kayıttan, camiye ait vakıf gelirlerinin iyi değerlendirilmediği, Caminin tamirata ihtiyacı olduğu halde ilgilenilmediği, zaman kaybedildiği takdirde gelirlerin zayi olacağı, caminin de harap olacağına dair ihbar alındığı bu konuda izahat istenildiği anlaşılmaktadır (BOA. EV.MKT, D. 747, s. 127).

Taşlıca'da evkâf muhasebecisi olmaması sebebiyle Hüseyin Paşa Camii Vakfı'nın uzun zamandır teftiş edilmediğine dair 1888 tarihli kayıtlar vardır (BOA. EV.MKT, D. 1477, s. 67). Hüseyin Paşa Camii vakfından ücreti ödemek üzere günlük 12 akçeyle imâmet ve hitâbet berâtı verildiği, muhâsebe kayıtlarının incelendiği ve 182.651 kuruş varidâtı olduğu 1902 tarihli kayıttan anlaşılmaktadır (BOA. EV.MKT, D. 2774, s. 3). 1885 tarihli kayıta; Hüseyin Paşa Camii Vakfı'na ait Kasaba çarşısında bulunan Kûlûpâre hanlarının tamire ihtiyaç duyduğu mütevellîsi tarafından bildirilmesi üzerine tamirat için keşf defterinde gösterilen 8850 kuruş masrafla tamir edilmesine izin verildiği bildirilmiştir (BOA. EV.MKT, D. 1314, s. 301). Hüseyin Paşa vakfı hayrâtı arasında şadırvana ait suyolları da vardır. Tamiri için 12.547 kuruşun vakfın gelirinden karşılanması yönünde 1885 tarihinde yazı yazılmıştır (VGMA, D. 2043, s. 67).

El-Hâcc Hasan Camii Vakfı, Şahsiyet kaydı 1839 tarihlidir (VGMA, D.400, s. 267). **1879 tarihli bir kayıta da** “*Taşlıca kazâsında kâin el-Hâc Hasan Câmii Şerîfi Vakfı*” yazmaktadır (VGMA, D.171, s. 182). Vakıfta Hafız Selim Efendi bin Sinan ile Sağır Hafız Ali yetkilidir (Ademi, 2012, s. 277-285).

Mısri Ahmed Bey Camii Vakfı, 1674 tarihli cihat defterinde Camiye cüz-i şerîf tilâvet için bir atama kaydı yer almaktadır (Ayverdi, 2000, s. 429). 1857 tarihli şahsiyet kaydı vardır (VGMA, D. 171, s. 200).

5.4.1. Nukud Vakıfları

Derviş Ağa ibn-i Süleyman ve İbrahim Ağa ibn-i Sâlih Nukudu Vakfı, 1909 tarihli şahsiyet kaydında; “*Kosova vilâyeti dâhilinde Taşlıca kazasına tâbii Porgure karyesinde ahâli-i karye tarafından müceddeden inşâ olunan mescid-i şerif için karye-i mezkûr ahâlisinden Derviş Ağa ibn-i Süleyman ve İbrahim Ağa ibn-i Sâlih üç bin gurus nukudu vakfı*” yazmaktadır (VGMA, D. 171, s. 284).

Bu vakfa ait 1906 tarihli bir vakfiye vardır. Liva merkezi olan Taşlıca Kazasına tâbi Porgora Karyesinde ikamet eden Derviş Ağa ibn-i Süleyman ve İbrahim Ağa ibn-i Sâlih ile mütevellî Dizdar Sâlih Efendi ibn-i Abdullah'ın katılımıyla Taşlıca Hükümet Konağı'ndaki mahkemede kurulmuştur. Derviş Ağa 2000 kuruş ve İbrahim Ağa 1000 kuruş olmak üzere 3000 kuruş mütevellî Sâlih Efendi'ye teslim etmişlerdir. Vâkıfların şartı, üç bin kuruşun mütevellî tarafından her yıl düzenli bir şekilde istirbâh olunması ve elde edilecek rıbh-ı şer'i nemasından 300 kuruş Porgure Karyesinde köylüler tarafından inşâ olunan camii şerîfde imamet ve hitabet görevlerini ifâ eden imam ve hatibe verilmesi ve para artacak olursa Camii Şerîf'de mukabele ve hatm-i şerîf okuyana mütevellînin görüşü üzere sarf olunmasıdır. Mütevellî Sâlih Efendi'nin vefatından sonra İslâm şeriatı üzere münâsib bir mütevellî adı geçen köyden seçilecektir. Ve 3000 kuruş bu kişiye teslim edilecek o da vakıf şartlarına göre bu parayı yönetecektir (VGMA.D. 598, s. 244). 1909 tarihli bir kayıta da ise; Porgure Köyü halkı tarafından inşâ olunan mescit-i şerifin imamet ve hitabet maaşlarının bu vakıftan karşılanacağı kayıtlıdır (VGMA.D. 171, s. 284).

Hacının Raşit Ağa ibn Abdullah Nukudu Vakfı, Hacı'nın Raşid Ağa ibn Abdullah Taşlıca Kazasına tabi Zaustro Karyesi'ndendir. Malından sîm mecidiye yirmi altı kuruş hesabıyla 1200 kuruşu Allah rızası için vakfetmiştir.

1912 tarihli vakfiyede yer aldığına göre vâkıfın şartı; parayla kalemiyye adıyla bir nesne alınmamasını, yüzü dokuz kuruş hesabı üzere istirbah olunmasını, hâsıl olan kârından Zaustro Karyesi'ndeki caminin imamet ve hitabet görevini eda eden kişiye yıllık 108 kuruş rayic akçe ve fazla kalır ise fazlasını da mütevellînin uygun göreceği iyilik ve hayra sarf olunmasıdır. Vakfın mütevellîsi kendisidir. Vefatından sonra tevliyeti evladına ondan sonra da evladının evladına vasiyet etmiştir. Şayet soyunda kesinti olursa akrabasının sâlih olanına onlarda kesintiye uğrarsa hâkimin layık göreceği kişinin yönetici olmasını şart koşmuştur. İlerleyen yıllarda icraatlar yerine getirilemez olursa elde edilen rıbhın mutlaka Müslümanların fakirlerine tasadduk olunmasını ve 1200 kuruşun mütevellîye teslim olunmasını, mütevellînin de vakfiyyet üzere sahip çıkmasını şart koşmuştur (VGMA, D.604, s. 184).

Sonuç

Bu çalışmamızda, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-u Kadime Arşivi başta olmak üzere kaydını tespit edebildiğimiz vakıflar ele alınmıştır. Araştırmamız neticesinde Osmanlı döneminde Sancak bölgesinde yer alan Prepol, Priboy, Seniçe, Yenipazar, Akova, Berane, Plav ve Taşlıca şehirlerinde kurulmuş toplam 73 vakıf tespit edilmiştir. Kaydı tespit edilebilen bu vakıflardan 51 tanesi cami ve mescit gibi dinî hizmet vakfı, 10 tanesi sosyal hizmet vakfı, 8 tanesi mektep, medrese, muallimhâne ve dergâh gibi eğitim vakfı ve 4 tanesi de nukud vakfıdır. Tutinve Rojaye'ye ait vakıf belgesine rastlanmamıştır. Tahminimize göre bunun nedeni, bu iki yerleşim yerinin Osmanlı döneminde küçük birer köy olması ve o dönemde buralarda yaşayan nüfusun tamamına yakınının Hıristiyan olmasıdır.

Araştırmamızda yer alan vakıfları, elde ettiğimiz belgeler ışığında yüzyıllara göre değerlendirdiğimizde şu sonuçlara ulaşılmıştır. Sancak bölgesinde 15. yüzyılda Osmanlılar tarafından birçok vakıf kurulduğu ve bu vakıflara ait birçok eser inşa edildiği kaynaklarda yer almasına rağmen arşiv kayıtlarında 15. yüzyıla ait vakıf kaydı tespit edilememiştir. 16. yüzyılda 23 vakfa ait kayıt tespit edilmiş ve bu vakıfların 22 tanesinin Yenipazar'a, 1 tanesinin Prepol'e ait olduğu görülmüştür. 17.yüzyıldaki vakıf kayıtlarından sadece Prepol'de ve Yenipazar'da birer vakfa ait kayıt tespit edilmiştir. 18.yüzyılda Prepol'de 4, Priboy'da 1, Yenipazar'da 3, Akova'da 2 vakfa ait kayda rastlanmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde Prepol, Tutin ve Rojaye hariç diğer şehirlere ait toplam 29 vakfın kaydına rastlanmıştır. 20. yüzyıla ait vakıf kayıtlarından Seniçe'ye ait 2, Yenipazara ait 2, Akova'ya ait 1, Plav'a ait 2, Taşlıca'ya ait 2 olmak üzere toplam 9 vakfın kaydına rastlanmıştır. 29 vakıf belgesi ile en fazla 19. yüzyıla ait kayıt tespit edilmiştir.

Sancak bölgesinde kurulan, buralarda eserler inşa eden ve hizmet sunan vakıflar; şehrin fizikî, sosyal ve kültürel yönden gelişip zenginleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Vakıflara ait kayıtlarda cami, mescit, muallimhâne, mektep, medrese, imâret,

dergâh, tekke, zâviye, değirmen, köprü ve kaldırım gibi vakıf eserlerinin yer aldığı tespit edilmiştir. Vakıfların faaliyetlerini yerine getirebilmesi için ihtiyaç duyulan maddi kaynak yine tesis edilen gelir getirici eserler sayesinde sağlanmıştır. Böylece vakıflar büyük çapta maddî imkânlarla kavuşmuştur. Gelir getirici vakıflar sayesinde birçok vakıf, düzenli ve verimli çalışma imkânına kavuşmuştur. Sancak bölgesindeki vakıflara en çok geliri vakfedilen dükkânların sağladığı görülmüştür. Bundan başka; kervansaray, hamam, han, kasaphane, fırın, debbağhane, gemi, kayık, çiftlik, ev, ahır, arazi, çayır, bağ, bahçe, tarla gibi çeşitli akarlar vakfedilmiştir. Vakıf eserlerinden bazılarının külliye şeklinde bir arada inşa edildiği görülmüştür. Bu birliktelik ibadetin, eğitimin ve sosyal hayatın bir bütün olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Vakıfların geliri ve hizmetleri göz önünde bulundurulduğunda bölgenin sosyal ve ekonomik hayatına büyük katkı sağladığı görülmüştür.

Araştırmalarımızda elde ettiğimiz vakıf belgelerinde; imam, hatip, cüzhan, müderris/muallim, müezzin, kayyum, mütevellî, sermahfil, eczahân, ferrâş, bevvâb, muîd, halife, câbi, duahân, mukâbelecî, muhâsib ve aşırhan kaydına rastlanmıştır. Vakıf görevlilerini aldıkları ücret yönüyle değerlendirdiğimizde; imamların genellikle 1 ile 8 akçe arasında; hatiplerin 2 ile 6 akçe arasında; cüzhan, ferrâş ve kayyumların 1 ile 3 akçe arasında; müezzinlerin 2 ile 5 akçe arasında, câbinin 12 akçe, duahân, mukabelecî, sermahfil ve aşırhanların 1'er akçe; eczahân ve muallimhâne halifesinin 1 ile 5 akçe arasında; müderris ve muallimlerin 2 ile 4 akçe arasında; muhâsibin 2 akçe ve mütevellînin 5 akçe günlük ücret aldığı görülmüştür. Çoğu görevlinin ücreti önceden belirlendiği şekilde muayyen olarak devam etmiştir. Ekonomik imkânları fazla olan vakıfların görevlilerine daha fazla ücret verildiği görülmüştür. Örneğin, Afife Hâtun Çiftigân Vakfı'nın vakfiyesinde kapıcı ve müderris yardımcısına 10'ar akçe, padişah beratına sahip müderrislere 24 akçe ve vakıf yöneticisine 15 akçe verilmesi şart koşulmuştur.

Sancak bölgesinde her sosyal tabakadan vakıf kurucusu bulunmaktadır. Elde ettiğimiz kayıtlarda vakıf kurucuları; sultân, paşa, ağa, bey, el-hâc ve hâtun gibi unvanlara sahiptir. 3 tane "sultan vakfı" tespit edilmiştir. 6 vakfın kurucusu "paşa", 10 vakfın kurucusu "ağa", 7 vakfın kurucusu "bey", 6 vakfın kurucusu "el-hâc" unvanına sahipken 5 vakfın kurucusu da "hâtun" unvanını taşımaktadır.

Sancak bölgesinde her alanda hizmet sunan vakıfların ve vakıf eserlerinin bir kısmı savaşlar, işgaller ve doğal afetler sebebiyle günümüze kadar varlığını devam ettirememiştir. En büyük arzumuz, tespit ettiğimiz bu vakıfların ihya edilerek geçmişte olduğu gibi faaliyetlerine devam etmesidir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

EV. MKT.D. 122:98; 170:130; 365:3; 733:7; 747:127; 799:143; 863:1; 1314:301; 1477:67; 1823:70; 1946:126; 2028:82; 2046:89;2110:14; 2127:1; 2227:30; 2227:85; 2276:3; 2774:3; 3129:20; 3129:24;3129:208; 3449:10.

EV.MKT.CHT.D. 668:100; 376:126; 545:2; 122:98; 376:79; 544:56. EV.MKT.D.1314:301.

EV.MH.D. 361:94.

EV.KK.D. 744:157; 632:494.

EV.MH.D. 236:36; 245:185; 594:10; 787:123.

EV.MH.TIK. D. 124:81.

EV.THR.D. 246:99; 280:21.

Tapu Tahrir Defterleri (TTD): 164; 462; 463.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defterler (d.):5:378; 100:215; 171:156; 171:158; 171:182; 171:200; 171:252;171:284; 171:286;179:134; 180:94; 183:56; 183:60; 399:385; 400:89; 400:185; 400:267; 403:160; 403:237; 403:414; 404:217; 405:79; 406:191; 456:144; 503:254; 598:244; 604:184; 627:285; 630:864; 744:157; 992:19; 993:210; 1192:3; 1192:76; 1192:80; 1192:83; 1197:1; 1197:16; 1197:208;1197:214; 1197:217; 1198:1; 1201:10; 1223:142; 2043:36; 2043:67.

2. Kitaplar, Tezler ve Makaleler

2.1. Kitaplar

Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı mimari eserleri III (3.Kitap)*. İstanbul: Seçil Ofset.

Balkanlarda gelecek tasavvuru, kültür, siyaset, örgütlenme ve işbirliği alanları (2008). (ed. Ümmühan Özkan). İstanbul: Mavi Ofset.

Evliya Çelebi, (1887). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul: Dersaadet İkdam Matbaası.

Fijuljanin, M. (2011). *Sandzak, Ostraga*.

Kahraman, S. A.-Dağlı, Y. (2002). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul: YKY Yayınları.

Hadziç, F. (2012). *Dzamije u Sandzaku*. Novipazar.

Kahramanyol, M. (2015). *Sancak Dostları Vakfı'nın yirminci yılı*. Ankara: Kuşak Ofset.

Muşoğlu, E. (2004). *Yeni Pazar nüfusunun etnik oluşumu ve etnik yapısı* (Çev: Saffet Atalay). Alanya: Yeni Alanya Matbaacılık.

Pitcher, D. E. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel coğrafyası* (çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tuğlacı, P. (1985). *Osmanlı Şehirleri*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Salnâme-i Vilayet-i Kosova 1300 hicrî senesi (1882). Kosova: Vilayet Matbaası.

Salnâme-i Vilayet-i Kosova 1304 hicrî senesi (1887). Kosova: Vilayet Matbaası.

Salnâme-i Vilayet-i Kosova 1314 hicri senesi (2000). İstanbul.

Sezen, T. (2006). *Osmanlı yer adları*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Yılmaz, M. (2004). *Drina'nın öbür yakası Sancak kimlik oluşumu ve otonomi sorunu*. İstanbul.

2.2. Makaleler

- Ademi, R. (2012). Karadağ vakıfları; Hukuksal perspektif. *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 277-285.
- Alp, İ. (2017). Soğuk savaş sonrasında Sancak'taki gelişmelere dair bir değerlendirme. *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6 (2), 227- 260.
- Aruçi, M. (2013). Sancak. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36, 99-102.
- Binark, İ. (1993). Başbakanlık Osmanlı arşivinde bulunan 164 (935-937/1528-1531) ve 462 (975/1567-1568) numaralı tapu tahrir defterlerine göre Bosna vakıfları. *X.Vakıf Haftası Kitabı*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 206-229.
- Car-Drında, H. (1999). XVII. yüzyıl Bosna Sancağında vakıf müesseseleri. *Osmanlı*, 5, Yeni Türkiye Yayınları, 63-74.
- Döndüren, H. (2006). Müsakat. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32, 70-71.
- Hacisalihoğlu, M. (2009). Sırbistan. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37, 121-126.
- Hoca, N. (1986). Yeni Pazar. *İslam Ansiklopedisi*, 13, 395-399.
- Moacanin, N. (2001). Karadağ. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 384-385.
- Oruç, H. (2013). Bosna Sancağında şehirlerin kuruluşunda vakıfların rolü: Yeni Pazar ve Saraybosna örneği. *Vakıf Medeniyeti ve Vakıf*, 170.
- Sancaktar, C. (2020). 1878-1945 Döneminde Sancak sorunu: Avusturya, Sırbistan, Karadağ ve Boşnaklar. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 06 (01), 7- 17.
- Skrijelj Celtek, Z.- Şahin Tekinalp, A. P. (2022). 15. Yüzyılda Novi Pazar'da Osmanlı imar faaliyetleri. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 08 (02), 26- 41.
- Şahin, İ. (2009). Sancak. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36, 99-102.
- Şkriyel, R. (2014). Osmanlı dünyasında Yeni Pazar (XV-XVIII. y.y). *Hikmet*, 23, 98-115.
- Taşkın, Ü. (2011). 269 Numaralı icmal defterine göre Aclun. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 251-257.
- Yediyıldız, B. (2012). Vakıf. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, 479-486.

2.3. Tezler

- İbriç, S. (2004). *XIX. yüzyılda Yenipazar Sancağı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yarar Yüksel, A. (2010). *Osmanlıdan günümüze Sancak bölgesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

3. Elektronik Kaynaklar

- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Tutin>. 2011 Nüfus sayımı, Sırbistan Cumhuriyeti İstatistik Enstitüsü, Belgrade, 2011, s.60. (09.11.2016)
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ro%C5%BEaje>(19.11.2014)
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Sancak> (27.12.2014)

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 13.05.2023 Kabul/Accepted: 31.05.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 507-530.

MİRZÂ KÛÇEK HAN HAYATI ve SİYASÎ MÛCADELELERİⁱ

Kasım EVLİⁱⁱ

Öz

İran'da özellikle Meşrutiyet sürecinde karışıklıkların baş gösterdiği bir dönemde ve Kaçar Hanedanlığı'nın sonlarına doğru Mirzâ Kûçek Han bir özgürlük yanlısı olarak ortaya çıkmıştır. Mirzâ Kûçek Han'ın gerçek adı Yûnis'tir. Yûnis, Reşt'e bağlı Ustâdserâ şehrinde 1880 yılında doğmuştur. Orta halli bir aileye mensup olan Mirzâ Kûçek Han'ın babası Mirzâ Bozorg'dur. Yûnis; Mirzâ, Mirzâ Kûçek, Kûçek Han ve Kûçek-i Cengelî isimleri ile meşhur olmuştur. Mirzâ Kûçek Han, ilk eğitimini Reşt'e bağlı Sâlihâbâd'ta bulunan Hacı Hasan medresesinde ve Reşt'teki Cami Medresesi'nde sarf, nahiv ve dini ilimler alanında görmüştür. Bir dönem de Tahran'da Mahmûdiye Medresesi'nde tahsilini sürdüren ve aldığı bu temel eğitimler ile bir din adamı ve müçtehitlik yolunda ilerleyen Mirzâ Kûçek Han, ülkede meydana gelen inkılap olayları sebebiyle fikri düşüncelerini değiştirmiştir. 1905 yılında Tahran'daki eğitimini yarıda keserek Gilan'da özgürlükçülere katılmış ve Reşt şehrinde kurulan Din Adamları Topluluğu "Mecme-i Ruhaniyyûn" isimli dernek bünyesinde ilk siyasi faaliyetlerine başlamıştır. Dernek faaliyetleri kapsamında Reşt'e komşu şehir ve köylere giderek istibdat yönetimine karşı halkı örgütlemiştir. Daha sonra Gilanlı bazı meşrutiyetçiler tarafından Reşt'te kurulmuş gizli bir cemiyet olan Komite-i Settâr Han bünyesinde, İran Şâhı Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyetçileri bastırmak için uyguladığı sert güvenlik tedbirleri döneminde meşrutiyeti yeniden ilan etmek isteyen özgürlükçüler ile birlikte hareket etmiştir. Başlangıçta İngiliz ve Rus emperyalizmine karşı geliştirilen meşrutiyet hareketi başarılı olamamış ve İran tamamıyla yabancıların nüfuzuna girmiştir. Mirzâ Kûçek Han, meşrutiyetin ilanından sonra bir müddet Tahran'da ikamet etmiş ve bu dönemde İttihâd-ı İslâm fikri ile tanışarak bu birliğe üye olmuştur. I. Dünya savaşının başladığı 1914 yılında milli bir programı bulunan "Hey'et-i İttihâd-ı İslâm" ismiyle bir inkılâp komitesi teşkil etmiş ve Cengel Hareketi'ni kurarak silahlı mücadeleye başlamıştır. 1913'te Almanlar ile yakınlaşıp, 1917 yılına kadar da Osmanlı Devleti "Teşkilât-ı Mahsusa" kurumu ile de ilişkiler içerisinde bulunarak bu ilişkilerini 1920 yılına kadar sürdüren Mirzâ Kûçek Han, 1917 yılındaki Rusya'da meydana gelen Ekim devriminden sonra Rusya ile iş birliği içerisine girmiş ve 4 Haziran 1920'de Gilan Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Çalışmamızda, Mirzâ Kûçek Han'ın hayatı, eğitimi, askerî ve siyasî mücadeleleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Mirzâ Kûçek Han'ın hayatı, "Komite-i Settâr Han", "Hey'et-i İttihâd-ı İslâm", Komite-i İttihâd-ı İslâm ve Nehzet-i Cengel (Cengel Hareketi) bünyesindeki faaliyetleri ile Gilan Sosyalist Hükümeti çerçevesindeki siyasi mücadeleleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mirzâ Kûçek Han, Hey'et-i İttihâd-ı İslâm, Teşkilât-ı Mahsusa, Gilan, Cengel Hareketi, Sosyalist, Bolşevik.

Mirzâ Kûçek Khan Life and Political Struggles

Abstract

Towards the end of the Qajar Dynasty and a troublesome Constitutional Monarchy period, Mirza Kuçek Han appeared as a freedom advocate. His real name was Yunis, and he was born in 1880 in Ustadsera,

ⁱ Bu makale, "Mirzâ Kûçek Han ve Cengel Hareketi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Doktora öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fars Dili ve Edebiyatı (Ortak Doktora Programı), e-posta: kasim_evli@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-1703-4541.

Reşt. Born into a middle-class family, he became known as Mirza, Mirza Kuçek, Kuçek Han, and Kuçek-i Cengeli. Mirza Kuçek Han studied at Hacı Hasan Madrasa in his primary education. He went to Cami Madrasa of Reşt and studied language and religious matters; he also studied at Mahmudiye Madrasa of Tehran. He became a significant religious figure and a mujtahid thanks to his solid educational background. The political upheaval influenced his opinions in Iran. In 1905, he quit his education and joined to revolutionists at Gilan. He initiated his political activities at a community called 'Mecme-i Ruhaniyyun.' His community was active in the Reşt region. After a very active initiation, he aligned himself with a hidden community called "Komite-i Settâr," which operates against the absolutist rule of Muhammed Ali Shah, Shah of Iran. In the beginning, the revolutionist movement was unsuccessful since it could not overcome the powers of the Russian and British influence. He lived in Tehran for a short period after the proclamation of constitutional monarchy and embraced the idea of 'İttihad-ı İslâm.' By the beginning of World War I, the 'İttihad-ı İslâm' movement adopted a nationwide program and started an armed struggle under the pseudonym of the 'Cengel Movement.' Before founding the Gilan Socialist Republic in 1920 with the help of the Bolsheviks, Mirza Kuçek Han approached the Germans in 1913 and developed a close relationship with the Ottoman secret service Teşkilat-ı Mahsusa in 1917. In this article, Mirza Kuçek Han's life, work, his political struggles under the "Komite-i Settâr Han," "Hey'et-i İttihâd-ı İslâm," Komite-i İttihâd-ı İslâm, Nehzet-i Cengel (Jangal Movement) and finally the Gilan Socialist Republic will be investigated.

Keywords: Mirzâ Kûçek Khan, Heyet-i İttihad-ı İslâm, Teşkilât-ı Mahsusa, Gilan, Jangal Movement, Socialist, Bolshevik.

Structured Abstract

508

During the Qajar era, reformist ideas were on the rise in Iran since the relationships with European powers imposed the ideas of modernism. This process resulted in the proclamation of a constitutional monarchy. People's demand for a constitution corresponded to extended British influence on Iran between 1885-1895. Britain had gained significant capitulations from Iran by then, and people reacted to these developments. When the October Revolution of Russia in 1905 sparked the ideas of democracy and freedom, those ideas found their way into Iran through young individuals. They formed communities in Tehran, Tabriz, Gilan, and Mashad for a constitution limiting the Shah administration.

Capitulations granted at the end of the 19th century sow the seeds of national reaction. Additionally, revolutionary movements were strongly pushed by economic setbacks and British/Russian imperialism. In those turbulent times, Mirza Kuçek Han appeared as a freedom advocate. His real name was Yunis, and he was born in 1880 in Ustadsera, Reşt. Born into a middle-class family, he became known as Mirza, Mirza Kuçek, Kuçek Han, and Kuçek-i Cengeli. Mirza Kuçek Han studied at Hacı Hasan Madrasa in his primary education. He went to Cami Madrasa of Reşt and studied language and religious matters; he also studied at Mahmudiye Madrasa of Tehran. He became a significant religious figure and a mujtahid thanks to his solid educational background. The political upheaval influenced his opinions in Iran. In 1905, he quit his education and joined to revolutionists at Gilan. He initiated his political activities at a community called 'Mecme-i Ruhaniyyun.' His community was active in the Reşt region. After a very active initiation, he aligned himself with a hidden community called "Komite-i Settâr," which operates against the absolutist rule of Muhammed Ali Shah, Shah of Iran. In the beginning, the revolutionist movement was unsuccessful since it could not overcome the powers of the Russian and British influence. He lived in Tehran for a short period after the proclamation of constitutional monarchy and embraced the idea of 'İttihad-ı İslâm.' By the beginning of World War I, the 'İttihad-ı İslâm' movement adopted a nationwide program and started an armed struggle under the pseudonym of the 'Cengel Movement.' The movement reacted to the Treaty of Tilsit (1907), in which Russia and Britain partitioned Iran. Cengel Movement was active during 1914-1921, and it was the first nationalist movement after the constitutional protests.

Shortly after joining the Hey'et-i İttihad-ı İslâm, he became one of the furious members of this community and was elected as a movement leader. They formed an armed militia called 'Fedailer' to fight with Tsarist Russia after the Tsar invaded Northern Iran. Hey'et-i İttihad-ı İslâm transformed into the Komite-i İttihâd-ı İslâm, which

consists of 27 members. The majority of Gilan, Mazenderân/Târum, Astâra, Tâleş, Kecûver, and Tenkâbun were ruled by this committee until 1296/1917. After communicating with Germans and Turks, he aligns himself with the Bolsheviks. He established the Gilan Socialist Republic on June 4, 1920. Yet, Bolsheviks stopped supporting him, and the central government attacked to eliminate this separatist movement. Under the heavy winter circumstances, he froze to death on December 2, 1921, in the mountains of Taliş city of Ardabil.

His story of 20 years has always had an important place in the history of revolutions in Iran. Since they failed to attract politicians and had no experience in social movements, they couldn't constitute a coherent social perspective and effective economic model. Finally, they were unable to establish a revolutionist movement. Consequently, many young intellectuals of the Cengel Movement quickly embraced the Socialist/Communist ideology when they first encountered the Bolsheviks.

All nationalist or revolutionary movements in Iran between 1918-1922 had common hatred towards imperialism. Yet, they needed to embody coordinated movements and reach their goal. Local landowners and bourgeoisie of these movements didn't support nor embraced those ideas and further weakened the revolutionist communities and organizations.

On the other hand, Cengel Movement's cooperation with Bolsheviks kept them from reaching their goals since the Bolshevik ideas caused confusion, disorder, and conflict among their ranks.

Giriş

Kaçar Türkleri, Aka Muhammed Han Kaçar liderliğinde 1795 yılında yönetimi ele alarak, İran'da 1795-1925 yılları arasında "Kaçar Hanedanlığı" idaresini tesis etmişlerdir (Karadeniz, 2012, s. 214). Kaçarlar Dönemi'nde özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa kendi çıkarları gereği İran topraklarını işgal etmişlerdir. Kaçar şahlarının batılı devletlerle mücadelede çok başarılı oldukları ifade edilemez. 19. yüzyılın başlarında Kafkas bölgesi, Rusya ile İran arasında hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Kaçar Hanedanlığının ikinci şahı Feth Ali Şah (Salt. 1797-1834) dönemi, İran toprakları üzerinde hak iddia eden İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yürüttüğü faaliyetlerde özellikle Rusya karşısında taraf olmakla geçmiş (Sümer, 1993, 24/s. 52) ve Feth Ali Şah Rusya ile yapılan savaşlarda mağlup olmuştur. Bu savaşlar sonucunda imzalanan Gülistan Antlaşması ve 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay anlaşması, 19. yy.da İran'ın, İngiltere, Fransa, Rusya ve Osmanlı Devleti ile imzaladığı antlaşmalar içerisinde en ağır şartları içermiştir (Eliyarlı, 2009, s. 618).

İran'ın askeri başarısızlığı Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki rekabetini de artırmıştır. Özellikle İran çevresinde Rusya, İngiltere ve Fransa ciddi bir güç mücadelesi içerisinde olmuştur (Şemîm, 1387, s. 47). Rusya karşısında alınan yenilgilerden sonra Batı'nın askeri ve teknik konularda üstün olduğu kabul görmeye başlamış, ordunun güçlendirilmesi için Osmanlı'daki Nizâm-ı Cedîd (Bolat, 2013, s. 151) ıslahatları örnek alınarak reform hareketleri ön plana çıkmıştır. Nâsıruddîn Şah (slt.1848-1896) ülkede başlattığı reform hareketleri çerçevesinde, 1873, 1877 ve 1889 yıllarında Avrupa gezilerine çıkmıştır (Şemîm, 1387, s. 174). Nâsıruddîn Şah döneminde, İran'ın Rusya ile yaptığı savaşlardan mağlubiyetle ayrılması, İran üzerindeki İngiltere ve Rusya baskısını daha da artırmış, Asya'da yayılma siyaseti güden her iki devlet arasındaki rekabette Nâsıruddîn Şah iki devletin ortasında kalarak bu devletlere ağır şartlar taşıyan imtiyazlar vermiştir. Bu imtiyazlar ülkenin mali ve siyasi durumunun daha da kötüye gitmesine neden olmuştur (Aryanpûr, 1387, 1/224). Çarlık Rusya'sı ve Avrupa devletleri tarafından İran'a dayatılan ağır anlaşmalar, kapitülasyonlar ve yabancı devletlere verilen imtiyazlar, İran'ı yabancı ülke sermayedarlarının ve sanayi ürünlerinin satışı yapıldığı bir pazar hâline dönüştürmüştür (İvanof, 1356, s. 7).

Nâsıruddîn Şah döneminde 1890 yılında İngilizlere verilen "Reji/Tönbeği", tütün imtiyazı (Avery, 1967, s. 195) halkın ve ulemanın itirazıyla 25 Cemaziyelahir 1309/26 Ocak 1892 yılında iptal edilmiş (Avery, 1967, s. 200), Şah, İngiliz Şahinşahi bankasından kredi alarak tazminat ödemiştir. Bununla birlikte İran devleti ağır borç altına girmiş, halk, esnaf ve ticaret adamları ağır vergi ödemelerinden bunalmıştır. Devletin borçları yine borçla kapatması yurtdışına borç para alınarak seyahatler yapılması bunun karşılığında halkın günden güne fakirleşmesi ülkeyi sosyal bir patlamanın eşiğine getirmiştir (Kırlangıç, 2014, s. 10). İmtiyazın kaldırılmasıyla milli kaynakların peşkeş çekilemeyeceği İran'daki mevcut idareye kabul ettirilmiş ve istibdat rejimine karşı bilinçlenme başlamıştır.

Nâsiruddîn Şah'ın yaklaşık elli yıllık saltanat dönemi, takip ettiği dış politikanın yanında çeşitli yönleriyle, İran milletine çoğu zaman onarılamaz tahribatlar içeren sosyal ve toplumsal değişimler açısından da önemlidir. Nâsiruddîn Şah döneminde gelişme gösteren ve liderliğini Seyyid Cemâleddîn Afgânî'nin (1838-1897) yaptığı İttihâd-ı İslâm (Pânislâm) hareketi (Cezani, 2014, s. 60) olmuştur. Bu hareketin savunucularından Mirzâ Rızâ Kirmânî 18 Zilkade 1313/5 Mayıs 1896 yılında Şah'ı, ülkeyi çok kötü duruma düşürmesi nedeniyle öldürmüştür (Aryanpûr, 1387, 1/s. 225). Nâsiruddîn Şah'ın yaklaşık elli yıl süren saltanatı süresince İngiltere ve Rusya başta olmak üzere yabancı ülkelere verdiği imtiyazlar, halkın içerisine düştüğü siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntılar, baskıcı şah rejiminin yerine meşrutiyet yönetimine geçiş adımlarını hızlandırmıştır (Avery, 1967, s. 231). İran, Muzafferuddîn Şah döneminde (1896-1907) Rusya ve İngiltere arasındaki çekişmeler neticesinde bunalmış, siyasi ve ekonomik alandaki başarısızlıklar merkezi hükümetin otoritesini iyice zayıflamıştır. Eyaletler merkezi denetimden çıkmış, Şii din adamları ile iş birliği hâlinde bulunan modernist muhalefet baskılarını iyice arttırmıştır (Özcan, 1993, 31/ s. 421). İran'ın Avrupa devletleri ve uygarlıkları ile tanışmaları, İran'da reformist düşünce ile modernleşme fikrinin aşamalı olarak şekillenmeye başlaması, meşrutiyet, kanun ve anayasaya bağlı bir yönetim anlayışını getirmiştir (Mîr Âbidînî, 2002, 1/s. 3). İran halkının meşrutiyet isteği genellikle 1885-1895 yılları arasında İngiliz nüfuzunun artması ve imtiyazların yoğun olarak verildiği bir dönemde milli bir hareket olarak ortaya çıkmıştır (Cezani, 2014, s. 73).

Birinci meclis, 18 Şaban 1324 hş. / 7 Ekim 1906 tarihinde Muzafferuddîn Şah'ın katılımı ile Gülistan Kasrı'nda resmen açılmış (Şemîm, 1387, s. 447), Muzafferudîn Şah'ın, anayasayı onayladıktan sonra 24 Zilkade 1324/9 Ocak 1907 yılında hayatını kaybetmesiyle yerine oğlu Muhammed Ali Mirzâ tahta geçmiştir (Şemîm, 1387, s. 451). Günden güne artan meşrutiyet taraftarlarının gücü Muzâfferuddîn Şah ve Rusya'yı tedirgin etmiştir. Şah, meclisi kapatmak ve meşrutiyetçileri bastırmak için Mirzâ Ali Asger Han Atâbek'i başbakan olarak atamıştır (Melikzâde, 1383, 1-2-3/s. 461). Ancak Atâbek'in öldürülmesi ile eş zamanlı Rusya ve İngiltere arasında 21 Recep 1325/31 Ağustos 1907'de Rusya'nın başkenti Petersburg'da kendi aralarında İran'ı taksim eden Tilsit antlaşmasını imzalamışlardır (Şemîm, 1387, s. 466). İran'ın üç kısma ayrıldığı bu anlaşmaya göre, Rusya, Mezopotamya'dan, günümüzde İran Kirmanşah Eyaleti'ne bağlı Kasr-ı Şirin'e kadar İsfahan, Yezd, Tahran, Reşt, Tebriz gibi büyük şehirler olmak üzere İran'ın kuzey bölgelerini almıştır. İngiltere ise güneydoğu bölgesi ile Benderabbas, Kirman, Şiraz şehirleri ile Afganistan sınırına kadar olan bölgeyi almış ve İran'ın güney batısı da tarafsız bölge olarak kabul edilmiştir (Avery, 1967, s. 255). İran Meclisi, 18 Ekim 1907 tarihinde İran'ın istiklalini tehlikeye atan bu antlaşmaya itiraz ettiğini ve tanımadığını ilan etmiştir (Şemîm, 1387, s. 469).

Birinci Meclisin 1908 yılında Rus Kazak askerleri tarafından bombalanarak kapatılmasıyla istibdat dönemi başlamış ve Kasım 1909 tarihinde İkinci Meclis tekrar açılarak Muhammed Ali Şah tarafından uygulanan baskı ve meclisin geçici feshi ile son bulmuştur (Avery, 1967, s. 261). İkinci Meclis Ahmet Şah'ın katılımı ile 24 Aban 1288/14 Kasım 1909 tarihinde açılarak meşrutiyet tekrar ilan edilmiştir (Şemîm, 1387, s. 522). Ancak Meclis, Rusya

tarafından 29 Kasım 1911'de Necef Goli Han Semmâmü's-saltana'nın ikinci başbakanlığı döneminde verilen ikinci ulti-matom sonrasında 24 Aralık 1911 tarihinde silah zoruyla kapanmıştır (Cezani, 2014, s. 106).

Başlangıçta İngiliz ve Rus emperyalizmine karşı geliştirilen meşrutiyet hareketi başarılı olamamış ve İran tamamıyla yabancıların nüfuzuna girmiştir. Bu nüfuzun etkisiyle meşrutiyete muhalif olanların büyük bir kısmı, mevcut yönetim tarafından ortadan kaldırılınca Mirzâ Kûçek Han gibi şahsiyetler, mevcut yönetimi istibdâd kabul ederek özgürlükçü hareketi başlatmışlardır. Mirzâ Kûçek Han, Cengel Teşkilatı'nın kurulmasıyla Heyet-i İttihâd-ı İslâm'a dâhil olmuş, hareketin zafere ulaşmasında Osmanlı siyasi ve fikri güçlerinden istifade etmiştir (Fehrâî, 1354, s. 22).

Mirzâ Kûçek Han'ın faaliyetleri iki dönemi kapsamaktadır. Birinci dönem faaliyetleri, Cengel Hareketi'nin 1914 yılında kuruluşundan itibaren Kızılordu Kuvvetleri'nin 28 Ordıbehişt 1299/20 Nisan 1920'de Gilan'a girişine kadar olan dönemi kapsamaktadır. Cengel Hareketi, birinci dönemdeki mücadelesini I. Dünya savaşı boyunca İttihâd-ı İslâm bayrağı altında Ruslar ve İngilizlere karşı mücadele ile yürütmüştür. I. Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti ve Almanya gibi ülkeler İngiltere ve Rusya karşısında İran'ın yanında yer almıştır. Enver Paşa çok sayıda silah ve kuvvet göndererek İran ile olan bu dostluğu güçlendirmiştir (Fehrâî, 1354, s. 91).

Cengel Hareketi'nin ikinci dönem faaliyetleri, Kızılordu Kuvvetleri'nin 28 Ordıbehişt 1299/20 Nisan 1920'de başlar, Mirzâ Kûçek Han'ın, 11 Azer 1300/2 Aralık 1921 tarihinde ölümü ile son bulmaktadır. İkinci dönemde, Cengel Hareketi'nin hedefi İngiltere ve Rusya başta olmak üzere yabancı ülkelerle mücadeleye ilave olarak Kaçar Devleti'nin devrilmesi ve sosyalizme dayalı bir cumhuriyetin tesis edilmesi olmuştur (Payende, 1368, s. 21).

Özgürlük mücadelesinde Far-slar ve İran Azerbaycanlıları arasında ulusal birlik süreci başlamış, diğer etnik kökene sahip halklar arasında bu süreç görülmemiştir (İvanof, 1356:9). Bunlardan en önemlisi Gilan'da 1914-1921 yılları arasında varlık gösteren ve liderliğini Mirzâ Kûçek Han'ın yaptığı Cengel Hareketi olmuştur (Fehrâî, 1354, s. 4). Cengel Hareketi, İran Meşrutiyet Hareketi'nden sonra 1914 yılında kurulmuş ilk partizan hareketlerden olmuş ve yedi yıl sürmüştür. Rıza Han'ın İran'da iktidara gelmesi arefesinde, İran hükümeti için en büyük tehlike meydana getiren bir hareket olmuştur. Mirzâ Kûçek Han'ın ölmesi ile parçalanmış hareketin üyeleri dağılmıştır (Râ'in, 1357, s. 7).

Mirzâ Kûçek Han'ın (Mirzâ Yûnis) Hayatı

Mirzâ Kûçek Han'ın gerçek adı Yûnis'tir. Yûnis, Reşt'e bağlı Ustâdserâ şehrinde 1298 hk./1880 yılında doğmuştur (Fehrâî, 1354, s. 35; Râ'in, 1357, s. 8). Babası Mirzâ Bozorg'tur. (Fehrâî, 1354, s. 35). Kaynaklarda ismine rastlanmayan Yûnis'in annesi Reşt'e bağlı Fûmen şehri halkındandır (Mecîdî, 1390, s. 402). Baba tarafından dedesinin adı Mirzâ Yûnis'tir (Mecîdî, 1390, s. 401). Orta halli bir aileye mensup olan Mirzâ Bozorg, Gilan Defterdarı Mirzâ Abdulvehhâb Mustevefî döneminde Reşt'te defterdarlıkta kâtip (Râ'in, 1357, s. 8) olarak

çalışmıştır. Bu ailenin isimlerinin başında gelen Mirzâ lakabı da Gilan Defterdarı Mirzâ Abdulvehhâb Mustevefî'nin kurumunda kâtip olabilmek için okuryazarlığa (Mecîdî, 1390, s. 403) sahip olmak ve güzel bir şekilde el yazısı yazıyor olması sebebiyle verilmiştir. Babası Mirzâ Bozorg olarak anıldığı için ailesi de Yûnis'i, Mirzâ Yûnis, Mirzâ Kûçek (Râ'în, 1357, s. 8) ve Kûçek Aka (Mecîdî, 1390, s. 402) isimleri ile anmıştır. Yûnis, Mirzâ, Mirzâ Kûçek, Kûçek Hân ve Kûçek-i Cengelî, (Fehrâî, 1354, s. 38), Sâhib-i Gilân, Serdâr-ı Cengel lakapları ile meşhur olmuştur. Cengel Hareketi döneminde yaptığı mücadeleler çerçevesinde, Kûçek Hân ile baş edemeyeceklerini anlayan Kaçar Hanedanı Kûçek Han'a, Sâhib-i Gilân, Serdâr-ı Cengel gibi resmi unvanlar bağışlamıştır (Sivrioğlu ve Farzam, 2020, 4/s. 329).

Mirzâ Kûçek'in, Kerbelâyî Hânım ve Sâra Hânım olmak üzere iki kız kardeşi, abisi Muhammed Ali ve küçük kardeşi Rahîm isminde iki erkek kardeşi bulunmaktadır (Fehrâî, 1354, s. 35). Ömrünün sonlarına doğru evlenen Mirzâ'nın çocuğu bulunmamaktadır (Fehrâî, 1354, s. 44).

Mirzâ Kûçek Han, ilk eğitimine Reşt'e bağlı Sâlihâbad'ta bulunan Hâcı Hasan Medresesi'nde başlamış, Reşt'teki Câmî Medresesi'nde sarf, nahiv ve dini ilimler alanında eğitim görmüştür. Din adamı yolunda ilerlemek isteyen Mirzâ daha sonra Tahran'a giderek Mahmûdiye Medresesi'nde (Fehrâî, 1354, s. 35) fıkıh, usul, sarf, nahiv, meânî, beyân, mantık (Râ'în, 1357, s. 8) alanında tahsil hayatına devam etmiştir. Mirzâ, henüz 21 yaşlarında iken öğrenciler arasında irade sahibi, düşünce gücü yüksek (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1052) bir şahıs olarak öne çıkmıştır. Yaşlıları arasında yetenekli bir öğrenci, adil ve mazlumların koruyucusu olarak tanınmıştır (Fehrâî, 1354, s. 36).

Mirzâ, 1322 hk./1904 yılında ilmiye sınıfının başlangıç döneminin en üst düzey dersi Kifâyetü'l-usûl (Gaffârî Heşcîn ve Neîmî, 1395, s. 98) derslerine katılmıştır. Mirzâ, aldığı bu temel eğitimler ile bir din adamı ve müçtehit olma yolunda ilerken ülkede meydana gelen inkılap olayları sebebiyle fikri düşüncelerini değiştirerek (Fehrâî, 1354, s. 35) eğitimini yarıda bırakarak özgürlükçülere katılmış, Gilan devriminin yaşandığı tüm evrelerde meşrutiyetin elde edilmesi amacıyla Kazvin ve Tahran'da yapılan silahlı mücadelelere (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1052) katılmış ve önde gelen mücadele adamlarından birisi olmuştur.

İdealist ve vatansever bir şahıs olarak öne çıkan Mirzâ Kûçek, eğitime çok önem vermiş, İranlıların geri kalmışlığını eğitim ve kültürden yoksun olmasından kaynaklandığını savunarak bu amaçla eğitimin zorunlu ve ücretsiz (Fehrâî, 1354, s.43) olmasını, ülkenin bütün çocuklarının eğitim ve öğretim hizmetlerinden eşit faydalanmasını arzu etmiştir. Bu amaçla Cengel Hareketi'ni kurunca yayınladığı Meramnâme'de ilköğretim tüm çocuklar için ücretsiz ve zorunlu hâle getirilmiş, ayrıca yetenekli çocukların yükseköğrenime teşvik edilmesi karara bağlanmıştır (Fehrâî, 1354, s. 56-58).

Edebiyata da ilgi duyan Mirzâ Kûçek, özellikle Firdevsî'nin şiirleri ile yakından ilgilenmiştir. Mirzâ Kûçek Han, Cengel askeri tesisler merkezinde bugünkü Gilan Eyaleti/Sume Sera/Gurab Zermeh bölgesinde silahlı direnişlerin ruhunu heyecanlandırmak için Firdevsî'nin Şâhnâme eserinden şiirler okunması yönünde düzenli toplantılar

tertiplenmiştir (Fehrâî, 1354, s. 38). Mirzâ Kûçek Han, çetin ve zor hadiselerden gönü daraldığı zamanlarda ya gezintiye çıkmış ya da Hadî (Enverî, 1382, s. 2593) ve Rehâb (Fehrâî, 1354, s. 38) musiki (Enverî, 1382, s. 1171) tarzıyla yanık şiirler okumuştur.

İbrahîm Fehrâî, Mirzâ Kûçek'in birkaç defa şu mısraı terennüm ettiğini duyduğunu belirtmiştir:

(Fehrâî, 1354, s. 39) چرا که خوابگاه شیر در نیستان است اگرچه فرش من از بوریا است، طعنه مزین

*Benim halımın hasır olmasıyla alay etme
Çünkü aslanın yatağı kamışlıktır*

Faaliyetleri

Rusya'da 1905 yılında meydana gelen devrim İran'da etkisini göstermiş ve 1905-1911 yılları arasında feodal ve emperyalist karşıtı gösteriler meydana gelmiştir (İvanof, 1356, s. 17). Mirzâ Kûçek Han, Tahran'da eğitim gördüğü süre zarfında dönemin sosyal olaylarına aşina olmuştur. Döneme ilişkin olayları ve hadiseleri incelemiş, toplumu aydınlatmak üzere, her türlü zorluğa ve baskıya karşı mücadelenin ülkenin ve halkın kaderini belirlemede etkili olacağını hissetmiştir. Meşrutiyet Hareketi ile birlikte öğrenimini yarıda kesen Mirzâ Kûçek Han, Reşt'te Din Adamları Topluluğu "Mecme-i Ruhaniyyûn" (Râ'in, 1357, s. 9) isimli dernek bünyesinde ilk siyasi faaliyetlerine başlamıştır. Tahran'da halkın 16 Şevval 1323 Çarşamba/14 Aralık 1905 tarihinde Abdulazîm Türbesi'ne sığındığı dönemde dini ilimler öğrencisi Seyyid Abdulmecîd'in öldürülmesiyle kurulan bu dernek (Râ'in, 1357, s. 9) bünyesinde, Kûçek Han, Reşt halkı arasında propaganda faaliyetleri yürüterek toplumu bilinçlendirmekle meşgul olmuş, baskıcı yönetime karşı halkı örgütlemiştir (Gaffârî Heşcîn ve Neîmî, 1395, s. 98)

Meclisin 1908 yılında bombalanarak kapatılmasıyla ülkede başlayan istibdat döneminde meşrutiyetin önde gelen isimlerinden özellikle Meliku'l-mütekellimîn ve Mirzâ Cihangîr Han'ın ölümlerinden sonra başta Tekîzâde, Muâzıdu's-saltâna, Dehhodâ, Bahâî'l-vâizîn, Seyyid Hasan Hablu'l-metîn ve Devletâbâdî olmak üzere yaklaşık yetmiş meşrutiyetçi İngiltere Büyükelçiliği'ne (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 829), bir grup meşrutiyetçi de Tahran'da Osmanlı Büyükelçiliği'ne (Râ'in, 1357: 9), Hakîmu'l-mulk ve Meclis Başkanı Mumtâzu'd-devle Fransa Büyükelçiliği'ne sığınmıştır (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 829). Muhammed Ali Şah, Tahran'a hâkim olduktan sonra Reşt'teki meşrutiyetçileri bastırma düşüncesi ile Akabâlâhan Serdâr Efhem'i (Akabâlâhan) Gilan'a vali olarak atamıştır (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1036). Akabâlâhan, Mirzâ Kûçek Han'ın tutuklanmasını emretmesiyle, Mirzâ Kûçek Han, 150 meşrutiyetçi ile birlikte Reşt'te bulunan Osmanlı Büyükelçiliği'ne sığınmış ve burada 20 gün kalmıştır (Gaffârî Heşcîn ve Neîmî, 1395, s. 99). Konsolosluk binası iktidar askerleri tarafından kuşatılmış ancak Mirzâ, gizlice konsolosluktan çıkarak gece boyunca diğer özgürlükçüler ile görüşmeler yaparak (Râ'in, 1357, s. 10), halkı özgürlüğe ve istibdat yönetimi karşısında direnişe davet etmiştir.

Mirzâ Kûçek, Osmanlı Büyükelçiliği'ndeki bu 20 günlük ikametinden sonra bir kısım özgürlükçü ile Reşt'ten ayrılarak Kafkasya'ya gitmiş, Tiflis ve Badkubê'de (Bakü) ikamet etmiştir. Buradaki ikametinde, Tiflis'te mukim özgürlükçüler ile temasa geçerek çare yolları

aramıştır (Fehrâî, 1354, s. 40). Geçim sıkıntısı baş gösterince Kafkasya'dan Gilan'a geri dönen Mirzâ, Hefâ şehrinde (Râ'în, 1357, s. 9) gizli bir şekilde özgürlük yolundaki çalışmalarına devam etmiş, Muhammed Ali Şah ve istibdât yönetimine karşı faaliyetler yürütmüştür (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1036). Meclisin kapanmasıyla, Gilan'a gelen Kafkas mücahitleri Reşt'te Gilan mücahitleri ile iş birliği yaparak Gilan valisi öldürülmüş ve Reşt mücahitlerin tasarrufuna geçmiştir. Mirzâ Kûçek, Aka Bâlâhan'ın meşrutiyetçiler tarafından öldürülmesiyle mücahitlere katılarak (Fehrâî, 1354, s. 40), Gilan devriminin yaşandığı tüm aşamalarda Kazvin'e ve Tahran'a yapılan harekâtlarda en önemli mücadele adamlarından birisi olmuştur (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1052). Tek hedefi, ülkeyi yabancı kuvvetlerin egemenliğinden ve ülkedeki yolsuzluklardan kurtarmak olan Mirzâ Kûçek, daha tutkulu bir şekilde mücahitlere katılmış ve Tahran'ın fethi için mücadele etmiştir. Bu dönemde Gilan özgürlükçülerinin en büyük problemini, Rusların Gilan'da büyük bir güce sahip olmaları ve halkın bütün işlerine müdahale etmeleri oluşturmuştur. Resmi dairelerde görevli memurlar Rusların izni olmadan bir işi yapmaya dahi cesaret gösterememiştir (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1036). Gilan Eyaleti'ne gerçek anlamda Çarlık Rusya'sı hükmetmiştir.

İran şahı Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyetçileri bastırmak için uyguladığı sert güvenlik tedbirleri döneminde meşrutiyeti yeniden ilan etmek isteyen Gilanlı bazı meşrutiyetçiler tarafından Reşt şehrinde Komite-i Settar isminde gizli bir örgüt kurulmuş ve başkanlığını da Kerim Han (Han Ekber) yapmıştır (Fehrâî, 1354, s. 40). Mirzâ Kûçek, bu özgürlük mücadelesinde büyük cesaret göstermiş ve devrim liderleri ile Komite-i Settâr üyelerinin övgüsüne layık olmuştur. Mirzâ, Komite-i Settâr üyesi olmasa da Abdülhuseyn Han Muizzu's-saltana (Serdar Muhyi) ile iyi bir dostluk kurmuştur. Serdar Muhyi'nin güvendiği şahıslar arasında yer alan Mirzâ, Gilan devriminin yaşandığı tüm evrelerde Kazvin ve Tahran'da savaşa katılmış ve önde gelen mücadele adamlarından birisi olmuştur (Fehrâî, 1354, s. 40; Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1052).

Komite-i Settar üyeleri özgürlük mücadelesinde Rusya devrimcileri ile irtibata geçmişler ve bu çerçevede Rusya'ya giden Kerim Han yardım konusunda teminat aldıktan sonra Gilan'a Kafkas devrimcileri gelmiştir. Gelen şahısların bir kısmı sosyal demokrat partisi merkez komite üyelerinden oluşmaktaydı. Bu şahısların başında Kafkas Sosyal Demokrat Partisi asıl siyasi üyesi ve aynı zamanda Riyâset-i sâbirîn başkanı Grigol Orconikidze (Sergo Orconikidze) yer almaktadır. Orconikidze, Reşt, mücahitler tarafından fethedildikten sonra Rusya'ya dönmüş ve Rusya Ekim İnkılabı'ndan sonra ağır sanayi bakanı olmuştur (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1046). Rusya'dan gelenler arasında daha sonra Mirzâ Kûçek Han'ın kurduğu Cengel Teşkilatı'nda Mirzâ'nın en yakınında görev alan ve ölümleri beraber olan Letonyalı Von Pachen (Majer Fen Paşen, Gauk Almani/Feodar) da Gilan'a gelmiştir. Feodar, Tahran'ın fethi için yapılan savaşlarda çok liyakatli mücadele etmiştir (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1045).

Sergo Orconikidze, mücahitlerin işlerini düzenlemek teorik ve siyasi faaliyetlerini geliştirmek amacıyla Reşt'e gelmiş ve yaklaşık bir yıl 1288-1289/1909-1910 tarihleri arasında Gilan'da ikamet etmiştir (Revâsânî, 1363, s. 77). Orconikidze bu sürenin büyük bir bölümünde Reşt'te kalmış, Astara, Erdebil, Enzeli ve Tahran'a gitmiştir. Serdar Muhyi ile birlikte

devrimcilerle Reş'ten Tahran'a da gitmiş ve Erdebil'in özgürleştirilmesine katılmıştır. Mirzâ Kûçek Han'ın Orconikidze ile tanışması bu dönemde olmuştur (Revâsânî, 1363, s. 77).

Meşrutiyetçiler tarafından Tahran'ın fethinde, Mirzâ Kûçek Han bir mücahid olarak ortaya çıkmış, Mencîl ve Kazvin'de gösterdiği gayretler sonucunda Gilan Mücahitleri Başkanlığı'na yükselmiştir. Kûçek Han, Gilan Mücahitleri Başkanlığı'na atandıktan sonra Gilan gerilla kuvvetlerini takviye etmiş, Tahran ve Tebriz meşrutiyetçilerinin ikinci kez meclisin açılması için verilen savaşlarda hazırladığı orduyla Reş'ten Kerec'e gitmiştir (Râ'în, 1357, s. 11). Muhammed Ali Mirzâ, 27 Recep 1327/14 Ağustos 1909 tarihinde tahtı bırakarak Rusya Büyükelçiliği'ne sığınmış, Şah tahtan indirilerek yerine henüz 13 yaşlarındaki oğlu Ahmet Şah geçmiştir (Aryanpûr, 1387, 2/s. 9). Mirzâ Kûçek, Muhammed Ali Şah'ın elçilikteki sığınması bitene kadar Tahran'da bir müddet yaşamıştır (Râ'în, 1357, s. 11). Tahta geçtiğinde henüz on iki yaşında olan Ahmed Şah, yaşının küçük olması nedeniyle İzzetu'l-mulk saltanat adına atanmıştır. İkinci meclis Ahmet Şah'ın katılımı ile 24 Aban 1288/14 Kasım 1909 tarihinde ülke genelinde büyük bir coşku ile açılmış ve meşrutiyet tekrar ilan edilmiştir (Şemîm, 1387, s. 522). Meclisin geçici feshi bu şekilde son bulmuştur.

Muhammed Ali Şah, meşrutiyetçilerin zaferinden memnun olmayan Rusya'nın tahriki ve Türkmenlerin desteği ile tahtı tekrar ele geçirmek amacıyla 1909 yılında meşrutiyetçiler ile Esterabad bölgesinde bir savaş yapmıştır. Bu savaşta ön sıralarda yer alan Mirzâ Kûçek yaralanmış, Şah tarafından gönderilen Kahraman Han Hâcibu'd-devle, Mirzâ'ya tedavi edilmesi karşılığında şah ile iş birliği yapmasını teklif etmiştir. Ulusal arzularını her zaman ön planda tutan Mirzâ Kûçek bu teklifi hayatı pahasına kabul etmemiştir (Râ'în, 1357, s. 11). Zira Muhammed Ali Şah'ın emriyle Kars isimli gemi ile Badkubeh (Bakü)'ye gönderilen Mirzâ, denize atılarak öldürülmek istenmiş ancak geminin kaptanı buna engel olarak Mirzâ'nın, Bakü ve Tiflis'te tedavi olmasını sağlamıştır. Tedavi olduktan sonra İran'a dönen Mirzâ'nın, Gilan'da nüfuzunu artıran Rusya aleyhinde özgürlük faaliyetlerinde bulunması, Çarlık Rusya'nın Reş Konsolosu'nu tedirgin etmiş ve Reş'ten beş yıl süreyle Tahran'a sürgün edilmiştir (Fehrâî, 1354, s. 27).

Başbakan Hasan Mustevfi'l-memâlik döneminde 13 Haziran 1911 tarihinde mali durumun düzeltilmesine yönelik mecliste kabul edilen Shuster Lahiyası (Avery, 1967, s. 295) kanunundan hoşnut olmayan Rusya, 29 Kasım 1911'de Ncef Guli Han, Semmâmü's-Saltana'nın başbakanlığında İran'a verdiği ültimatomla, İran'ın, Rusya'ya ve İngiltere'ye önceden bilgi vermeden yurtdışından danışman getirmemesini aksi durumda Gilan'a gireceğini belirtmiş ve 24 Aralık 1911 tarihinde, Yeprem Han meclise saldırarak ikinci meclis silah zoruyla kapatılmıştır (Cezani, 2014, s.106)

Bu dönemde Tahran'da sürgünde bulunan Mirzâ Kûçek Han, milli şura meclisinin II. dönemine kadar mücahitlerle iş birliği yapmıştır (Pâyende, 1368, s. 26). Nâsiru'l-mulk (Nâyibu's-saltana) 1290 hş./1911 yılında meclisi seçimleri yenileme bahanesiyle kapattıktan sonra Mirzâ Kûçek Han, Seyyid Yahya Nedâmânî (Nâsiru'l-İslâm) ve Serdâr Muhyî'yi Yezd şehrine, birçok meşrutiyetçiyi de ülkenin çeşitli yerlerine sürgün etmiştir. Mirzâ Kûçek Han

ile birlikte üç kişi Yezd'e giderken Nâsîru'l-mulk, Seyyid Celâl Erdebîlî ve Meshêru's-saltân'ı da Mirzâ Küçek Han ve diğer iki arkadaşının peşine sürgün etmiştir. İkinci grup, Kum şehrine ulaşınca Mirzâ Küçek'in grubuyla Kum'da kalmayı ve batı özgürlükçüleri ile irtibata geçmeyi kararlaştırmışlardır (Râ'în, 1357, s. 11). Küçek Han ile birlikte Yezd'e sürgün edilen Serdâr Muhyi, Nâsîru'l-İslâm, Seyyid Celâl Erdebîlî ve Meshêru's-sultân Kum'da konakladıkları esnada dönemin içişleri bakanı Ahmed Kıvâm (Kıvâmü's-saltana) yolların güvensiz olduğundan dolayı dilekçe vererek sürgün adreslerinin değiştirilmesini ve Kum'da kalmalarını istemişlerdir. Dilekçe kabul olunca Küçek Han ve diğerleri Kum'da yedi ay kalmışlar ve Kum'da siyasi faaliyetleri kapsamında Kirmânşâh'ta Demokrat Parti (Hızb-i Demokrat) ile ittifak yapan Yâr Muhammed Han ile irtibata geçmişlerdir. Hükümet, Mirzâ Küçek, Serdâr Muhyi ve diğerlerinin siyasi faaliyetlerinden haberdar olunca söz konusu şahısları Tahran'a getirerek Bâğşâh'ta cezaevine koymuştur. Batı kargaşası ayaklanması bitince Mirzâ Küçek ve diğerleri serbest bırakılmıştır (Râ'în, 1357, s. 13). Mirzâ Küçek, Tahran'da bulunduğu dönem içerisinde bazı meşrutiyet mücahitlerinin kural tanımaz davranışlarından incinmiş ve Serdâr Muhyi'nin de mücahitlere karşı bir şey yapmadığını görünce Serdâr Muhyi ile irtibatını kesmiştir (Fehrâî, 1354, s. 42).

Osmanlı Sultanı V. Mehmed (Mehmed Reşad), İslam Birliği (İttihâd-ı İslâm) Teşkilatına İran'ı dâhil etmesi üzerine Kaçar Şah'ı, Hâc Muîn Buşehrî, Hâc Muhteşemu's-saltâna ve Musâvât'a Tahran'da İttihâd-ı İslâm'ın gizli bir teşkilatını tesis etmelerini istemiştir (Râ'în, 1357, s. 17). Mirzâ Küçek Han, Tahran'da birlikte ikamet ettiği Behâ'i Beg ve Hasan Rûşenî (Râ'în, 1357, s. 12) ile birlikte İttihâd-ı İslâm fikri ile tanışmışlar ve Hâc Muhteşemu's-saltana'nın yardımı ile "İttihâd-ı İslâm" teşkilatına katılmışlardır (Râ'în, 1357, s. 17).

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, ittifak devletleri olarak Almanya, Avusturya ve Osmanlı Devleti, itilaf devletleri olarak da Fransa, Rusya ve İngiltere taraflarını oluşturmuşlardır (Şemîm, 1387, s. 539). Mirzâ, I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında ülkenin Kuzey bölgelerini işgal eden Çarlık Rusya'sına karşı mücadele etmek üzere Gilan'a gitmeyi kararlaştırmıştır. Mirzâ Küçek Han, Rusya'ya karşı mücadele etmek üzere başlangıçta meşrutiyet mücahitlerinden Sâlâr Fâtih ismi ile meşhur Mirzâ Ali Han Dîvsâlâr (Râ'în, 1357, s. 7) ile iş birliği yapmış ancak aralarında ihtilaf meydana gelmesi üzerine Mirzâ Küçek, Lahican'da tıp doktorluğu görevinde bulunan Dr. İbrahim Haşmet Cengelî olarak bilinen Mirzâ İbrahim Haşmet (Fehrâî, 1354, s. 27) ile görüşmüştür. Birlikte emperyalistlere karşı ülkesini korumak amacıyla silahlı mücadeleyi benimsemiş ve Gilan'ın sık ormanlarında (Cengel) gerilla hareketine başlamayı düşünmüştür.

Ülkede Rus ve İngiliz askeri birliklerinin bulunduğu ve I. Dünya Savaşı'nın başladığı bu dönemde Mirzâ Küçek Hân silahlı hareketin kurulması fikrine sahip olmuştur. Küçek Hân, başlangıçta silahlı mücadele yapabilmek için kendisi ve arkadaşları için 14 tüfek ve bir miktar mermi temin etme telaşına girmiştir. Mirzâ, bu sayede 1293 Mihr/1914 Eylül ayında Rus kuvvetlerine karşı mücadeleye başlamayı düşünmüştür (Fehrâî, 1354, s. 91).

Mirzâ'nın, Ruslar tarafından Reşt'ten Tahran'a sürgün edilmesiyle Rusya tarafından Reşt'e geri dönmesine engel çıkarılmış ancak Reşt'in etkili şahsiyetlerinden Hâci Mollâ Muhammed'in damadı Hâci Seyyid Mahmûd Ruhânî'nin (Fehrâî, 1354, s. 27) yardımları neticesinde Rusya'nın Reşt Konsolosu olan Efsinko'dan oturum izni alınması sonrasında Mirzâ, binlerce kişinin karşılamasıyla Reşt'e girmiş ve Ahmed Han Medenî'nin evine gitmiştir (Râ'în, 1357, s. 15).

Mirzâ, İran'ın tehlikede olduğu, Rusya ve İngiltere tarafından saldırılara maruz kaldığı bu dönemde Gilan'da milli bir programı bulunan "İttihad-ı İslam"ı teşkil ederek, Alman ve Türk subaylarından askeri eğitim adı altında istifade etmiştir (Avery, 1967, s. 410). Bir müddet Reşt'te bulunan Kûçek Han, gizli bir teşkilat kurmuş ve teşkilatın merkez komitesini bölge halkı tarafından resmi olarak tanınmayan yedi kişiden seçmiştir. Bu kişiler arasında Kerbelâ'î İbrahim Bezzâz (Hâc Ahmed Kesmâyî'nin kardeşi) Seyyid Huseyn ya Seyyidî Muhammed Tevekkülî, Abdü'l-İslâm Arab, Receb Han Dehî ve Abdulvahid yer almaktadır (Râ'în, 1357, s. 18).

Cengel Hareketi

Mirzâ Kûçek, kurduğu komite ile faaliyetlerini gizlilik içerisinde yürütmüştür. Komitenin üyeleri görünüşte sazlı sözlü organizasyonlar düzenlemiş, Komitenin asli üyeleri de Reşt özgürlükçüleri ile toplantılar gerçekleştirerek teşkilata üye toplamak için çaba sarf etmişlerdir. Mirzâ Kûçek, komitenin üyeleri ile 1293/1914 Şehrîver (Ağustos) ayı içerisinde Reşt'e bağlı Kalemistân'da (Râ'în, 1357, s. 17) düzenledikleri toplantıda, Gilan Eyaleti/Su'me Serâ şehrinde Mirzâ Ahmed Medenî'nin şahsi mülkü olan Tûlem ormanlık bölgesine gitmeleri kararlaştırılmıştır. Aynı toplantıda Kûçek Han tarafından ilk kez İttihâd-ı İslâm'dan bahsedilmiş ve daha sonraları kendi partizan teşkilatının bu isimle anılmasına karar vermişlerdir (Râ'în, 1357, s. 18).

Gruplar, Tûlem Ormanına vardığında Mirzâ Kûçek, arkadaşlarına Kur'an-ı Kerim üzerine yemin ettirerek, zafer gününe kadar saç ve sakal tıraşı olmayacaklarına dair yemin ettirerek arkadaşlarını küçük gruplara ayırmıştır. Bu gruptaki şahısların yüzlerini siyah bir parçayla örtmelerini, her şafak vakti özgürlük muhalifi olan ya da Rus vatandaşı olan zenginlerin mallarına el koymalarını, elde edilecek gelirle silah almalarını ve üye sayılarını artırmalarını emretmiştir. Siyah giyimlilerin (siyâh-pûşân) gece baskınları zamanla Gilan Eyaleti'nde özellikle Reşt şehrinde büyük korku yaşanmasına sebep olmuştur (Râ'în, 1357, s. 20).

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti ve Almanya, Asya'nın muhtelif noktalarında Rusya ve İngiltere'yi zayıflatmak için yerel hareketleri desteklemişlerdir. Bu verilen destek arasında Cengel Hareketi de yer almıştır. Kûçek Han, Cengel Teşkilatı'nın kurulmasıyla Hey'et-i İttihâd-ı İslâm'a dâhil olmuş, hareketin zafere ulaşmasında Osmanlı Devleti'nin siyasi ve fikri güçlerinden istifade etmiştir. Mirzâ, Gilan'da kurduğu devrimci bir komite olan İttihâd-ı İslâm'ın örgütlenme ve eğitim konusunda Alman ve Türk uzmanlarından istifade etmiştir (Yazıcı, 1993, 7/s. 366). Cengel Gazetesi 16 Safer

1336/10 Azer 1296/1 Aralık 1917 tarihli 18. sayısının 5. sayfasında Hey'et-i İttihâd-ı İslâm tarafından Şah'a gönderilen telgrafta, saltanatın hain bir grup tarafından kuşatılmasıyla İngilizlerin güneydeki hak ihlallerine yönelik müdahalelerine dikkat çekilerek İttihâd-ı İslâm'ı, ülkenin bağımsızlığını korumak ve anayasayı güçlendirmek için protestolarını ve varlıklarını ilan ettikleri belirtilmiştir (Cengel, sayı 18, 16 Safer 1336/10 Azer 1296/1 Aralık 1917 s. 5).

Reşt'te İngiltere ve Rusya ile rekabet halinde bulunan Osmanlı Devleti Reşt konsolosluğu tarafından Mirzâ Kûçek Han'a dört tüfek verilmiştir. Bu silahlar Mirzâ Kûçek Han'ın elde ettiği ilk silahlar arasında yer almıştır (Râ'în, 1357, s. 18). Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus esaretinden kaçan Türk firari askerlerin Osmanlıya ulaştırılmasında Cengel Teşkilatı yardım etmiştir. Teşkilât-ı Mahsûsâ görevlileri zaman zaman kendi güvenlik ve ihtiyaçlarını karşılamada zor duruma düştüklerinde Mirzâ Kûçek tarafından para yardımıyla bulunulmuştur (Sarısaman, t.y., s. 216). Cengeliler, işgalci Çarlık Rusyası'na karşı başarılı olabilmek için askeri bir eğitim sistemi kurulması ve teşkilatlı bir şekilde hareket edilmesi gerektiğine inanmıştır. Osmanlı Devleti de Cengel Hareketi'ne personel ve silah desteğinde bulunmuştur. Enver Paşa tarafından silah ve mermi yardımlarını kapsayan hediyeler gönderilmiş ve savunma ve bomba yapım grubu lideri olarak Teşkilat-ı Mahsusa mensubu Hüseyin Efendi Cengel Teşkilatı'nda görevlendirilmiştir (Fehrâî, 1354, s. 27) Ruslarla yapılan Mâklevân savaşında kendi yaptığı el yapımı bomba ile Çarlık Rusya'ya ağır zayıtlar vermiş ve bunun sonucunda yaklaşık 150 silah ve çok sayıda askeri malzeme ganimet olarak ele geçirilmiştir (Râ'în, 1357, s. 28).

Cengel Hareketi'nin ilk üyeleri çoğunlukla çiftçi ve küçük arazi sahiplerinden oluşmuştur. Daha sonra bu hareketin destekçileri artmış, tüccarlar, din adamları, arazi sahipleri ve köylüler tarafından desteklenmiştir. Zamanla gelişme gösteren harekete ilgi sadece Gilan ile sınırlı kalmamış, Tahran'da mukim nüfuz sahibi şahıslar "Hey'et-i İttihâd-ı İslâm" adı altında Cengelilere her türlü işlerinde yardım edilmesi konusunda teşviklerde bulunmuşlardır (Halîcî ve Râdmerd, 1388, s. 65).

Hareket şöhret bulmaya başlamış ve zamanla Gilan'ın tamamını etkisi altına alarak komşu eyaletlere de hükmetmeye ve halkın teveccühünü kazanmaya başlamıştır. Cengeliler Gilan'da büyük güç elde etmiş bir taraftan, Azerbaycan ve Zencan sınırına ulaşılmış diğer taraftan, Mazenderan ve Nur-Kecuver'a yaklaşılmıştır (Fehrâî, 1354, s. 94). Cengel Hareketi'nin şöhrete ulaşması neticesinde Merkezi Hükümet tarafından bu hareket bastırılmaya çalışılmıştır. Merkezi Hükümet ve Çarlık Rusya ile yapılan toplamda altı savaş ve Rusların dâhil olduğu ilk savaş olan Mâklevân savaşından sonra Mirzâ Kûçek Han ve Cengelilerin itibar ve haysiyetini daha da artırmıştır. Böylece Hey'et-i İttihâd-ı İslâm resmen ilan edilmiş ve Cengel hareketinde merkezi bir yapı meydana gelmiştir. Hey'et-i İttihâd-ı İslâm, komiteler oluşturmuş ve her komitenin başına Gilanlı bir şahsiyet atanmıştır. Reşt din adamları da Seyyid Muhammed Ruhânî ve Şeyh Ali İlmü'l-hâdî isimli iki din adamını öşürleri Hey'et-i İttihâd-ı İslâm yararına toplamayı ve Cengelilerin teşkilatlanmaları amacıyla görevlendirmiştir (Râ'în, 1357, s. 28).

Cengeliler Gilan çevresindeki Rusların saldırısı, hükümetin ve aşiretlerin taarruzlarına aldırılmadan, alt yapısını örgütlemiştir. Cengel Teşkilatı'nın askeri merkezi olarak Gûrâb Zermeh bölgesi seçilmiş ve burada "sûz-efsîyeh" adı altında askeri bir okul açılarak buranın sorumluluğunu Alman Feodar yapmıştır (Fehrâî, 1354, s. 94).

Cengel Hareketi'nin yayın organı olan Cengel Gazetesi'nin (Rûznâme-i Cengel) "Şaşırtıcı haberler (ahbâr-ı hayret-engîz) başlıklı 24 Zilhicce 1335/25 Mihr 1296/11 Ekim 1917 tarihli on üçüncü sayısında, Cengel Hareketi şöyle tanımlanmıştır:

"Cengelilerin ayaklanması, silahlanması ve Cengelilerin fedakâr bir şekilde mücadele etmesi sadece hükümeti takviye etmek ve memleketi korumak içindir. Cengeliler, İran halkının, yabancı işgalcilerden ve yerli işbirlikçilerin etkisinden kurtulup, refah düzeyi iyi bir hâl almaya başladığında silahlarını bırakacaktır." (Cengel, sayı 13, 24 Zilhicce 1335/25 Mihr 1296/11 Ekim 1917 s. 3)

Cengel Hareketi'nin nihai hedefi Tahran'ı ele geçirerek yeni bir düzen kurmak olmuştur. Cengel Hareketi üyeleri, İran'ın bağımsız bir devlet olmasını arzu etmişler ve harekete ilişkin 9 madde ve 34 fıkradan oluşan bir Meramnâme hazırlamışlardır (Fehrâî, 1354, s. 56-58). Meramnâme maddeleri incelendiğinde, Cengeliler tarafından Meşrutiyet İnkılabı'nın kazanımlarından yararlanılarak 9 madde, 34 fıkrada, anayasanın ruhuna uygun, her yönden ulusal ve sosyal içerik bakımından bir düzen içerisinde olduğu görülmektedir. Kadın erkek eşitliği, düşünce ve inanç özgürlüğü, ırk ayrımı veya dini inancı gözetilmeksizin eşit medeni haklara sahip olması gözetilmiştir. 18 yaşında olan herkese seçme ve 24 yaşında olanlara da seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. İlköğretim tüm çocuklar için ücretsiz ve zorunlu kılınmış ayrıca yetenekli çocukların yükseköğrenime teşvik edilmesi karara bağlanmıştır. Altmış yaşına gelen ulusun her ferdinin devletten emekli maaşı alacak olması ve on dört yaşından küçük çocukların çalıştırılmaması, uyuşturucu maddelerin yasaklanması ve toprak reformu konuları Cengel Hareketi'nin İran genelinde yapıcı rolünü ortaya koymaktadır.

Cengel liderleri ve Kûçek Han, hareketin yayın organı olarak **Cengel Gazetesi** (Rûznâme-i Cengel) isminde bir gazete yayınlamışlardır. Hareketin hedefleri "Cengel" gazetesinde duyurulmuştur. 1917 yılında Gilan'da Cengel Hareketi tarafından kurulan gazete, Kesmâ şehrinde taş matbaacılıkla neşredilmiştir. Gazetenin ilk sayısı 19 Şaban 1335/10 Haziran 1917 tarihinde yayınlanmış ve 4 Rebiü's-sani 1337/7 Ocak 1919 tarihine kadar yayın hayatına devam etmiştir. Gazete haftada bir kez yayınlanmıştır (Fehrâî, 1354: 141). Sekiz sayfadan oluşan gazetede, Cengel Hareketi'nin ideolojisi, İttihad-ı İslam faaliyetleri, Cengel, Edebiyat, Siyasetin Faziletleri, Şehirden Haberler, Merkezi Hükümet ile yazışmalar, Rusya ve İngiltere'nin İran'daki faaliyetlerine ilişkin haber, yazı ve makalelere yer verilmiştir. Edebiyat başlığı altında yayınlanan Farsça şiirlerin yanı sıra 11, 17, 18, 19, 27 ve 30. sayılarda bugünkü İran'ın Gilan Eyaleti'nde mukim yerel dil olan Gilekçe diliyle şiirler kaleme alınmıştır. Gazete manşetinde "İranlıların haklarının bekçisi ve İslami düşüncelerin ışığı" şeklinde açıklamada bulunulmuştur.

Cengelilerin merkezi hükümete ve ülkede bulunan yabancı devletlere ilişkin mücadelesinde Cengel gazetesinde açıklamalarda bulunulmuştur. Cengel Gazetesi'nin 19 Şaban 1335/9 Haziran 1917 tarihinde çıkan ilk sayısında, meclis seçimlerinin dördüncü dönemine ilişkin seçim sürecinin hızlandırılması ve milli şura meclisinin açılması için Şah'tan ricada bulunulmuştur. Ayrıca Cengelilerin, bütün tecavüzkâr devletlerin İran'ı terk etmesini istediği belirtilmiştir (Cengel, sayı 1, 19 Şaban 1335/10 Haziran 1917 s.1). Cengelilerin asıl hedefi Milli Şura meclisini açmak, meşrutiyetin temellerini sağlamlaştırmak, milleti rahatlatmak, baskı ve zulmü ortadan kaldırmak olmuştur.

Mirzâ Kûçek Han, resmi ve gayri resmi mektuplarında genel olarak üzerine eğik üç çizgi çizdiği "Kûçek" imzasını kullanmış ve "Kûçek" mührüyle mühürlemiştir. Daha sonra kaybolan mühür yerine "Kûçek" secili mührünü "Kûçek Cengelî" imzasıyla atmaya başlamıştır (Fehrâî, 1354: 43). Mirzâ, en küçük bir insan gibi yaşamayı ilke edinmiştir. Mektuplarına genel olarak Huvelhak ibaresi ile başlamış ve Kûçek Cengelî olarak yazdığı isminin üzerine eğik çizgiler çizerek isminin solmasını sağlayarak kendisini de yorgun hissettiği mesajını vermiştir (Reffî, Kâşîzâde ve Lu'luî, t.y.; 102).

1294/1915 kış ayının başlarında Rusya kuvvetleri, Kafkas Ordusu Genel Komutanı Baratof komutanlığında, Cengel Hareketi'ni bastırmak ve Azerbaycan, Kürdistan ile Kirmanşah'ta savaş kuvvetleri ile mücadele etmek için İran'a hareket etmiştir. Baratof'un İran'dan ayrılmasıyla eş zamanlı olarak Kalçukof 3800 kişilik Kazak asker ile Kesmâ şehirlerinde yoğunlaşmışlardır (Payende, 1368, s. 53). 1294 hş. İsfend ayında /1915 (20 Şubat-20 Mart) kış mevsiminde Cengeliler ile Ruslar arasında meydana gelen ikinci fakat toplamda yedinci savaşta, yoğun kar ve soğuk hava şartları altında hükümet güçleri Cengelileri kuşatmış, Cengeli mensubu 17 kişi savaşta ve soğuktan donarak ölmüştür (Fehrâî, 1354:76). Rus kuvvetleri Mirzâ Kûçek Han'ı yakalamak amacıyla Mâsûleh ormanlarının her tarafını aramışlar ancak bulamayınca üslerine geri dönmüşlerdir. Diğer taraftan birçok Cengel mücahitleri Ruslar'a esir düşmüştür. Cengeli esirleri Rus "Kolçukof" tarafından yargılanmış ve yargılamadan sonra bir kısmı idam edilmiş bir kısmı da uzun zaman zindanlarda kalmıştır (Râ'in, 1357, s. 30).

Rus kuvvetleri ile yapılan bu ikinci savaşta Mâsûleh'de yenilgiye uğrayan Kûçek Han ve Cengeliler çaresiz Fumen, Şeft, Mâsûleh'in yüksek taraflarına ve Şandermin, Gesker ve Halhâl tarafına geri çekilmişlerdir. Kazaklar Cengelilerin peşinden gitmişlerdir (Payende, 1368, s. 54). Cengeliler asıl hedeflerine ulaşma fikrinden vazgeçmemiş ve mücadeleye devam etmişlerdir. Bu savaştan yaklaşık üç ay sonra ikinci kez Fûmen bölgesine taşınmışlardır. Farklı farklı şahıslar bir diğerini tekrar bulmuş ve yeniden faaliyete koyulmuşlardır. Gûrâb Zermeh, Kesmâ, Kîşdere, ve Polenkdere'de kısa süreli savaşlar yaşanmıştır. Sonunda hükümet güçleri çekilmiş, Kazak askerleri de başka cephelere gitmiştir. Cengeliler bu durumdan istifade ederek Kesmâ şehrini gerilla kuvvetlerinin merkezi ve Gûreb Zermeh'i de askeri merkez olarak belirlemişlerdir (Fehrâî, 1354, s.77).

Rusya’da 1917 yılında meydana gelen Bolşevik inkılabı Cengeliler için de bir umut ışığı olmuş ve Sovyet karşısında Çarlık Rusyası kuvvetlerinin yenilmesiyle Cengeliler tekrar canlanmıştır. Çarlık Rusyası’nda Ekim 1917 Bolşevik Devrimi meydana gelmiş ve Vladimir Lenin Başbakan, Trotsky Dışişleri Komiseri ve Josef Stalin de Halklar Komiseri olmuştur. Çarlık Rusya güçlerine karşı savaştan Cengeliler, 1917 Ekim Devrimi’nin ardından geri çekilen askerlerin dönüş yolu üzerinde bulunan Kûçek Han, Çarlık Rusya ordusunun silahlarına el koyarak az da olsa Beyaz Ordu’nun, Kızıl Ordu ile mücadelesinde etkili olmuştur. (Memmedli, 2021, s. 1624).

İngiltere’nin Bakü petrollerine ulaşmak amacıyla görevlendirdiği Dunstrulwille 27 Aralık 1917 tarihinde Bağdat’tan Enzeli’ye gelmiştir. Mirzâ Kûçek Han ile iş birliğinde bulunan Bolşevikler, Dunstrulwille’nin Hemedan’a geri dönmesine neden olmuştur. Mirzâ Kûçek, bu dönemde daha da güçlenmiş, halkın gözünde milli bir kahraman olarak görünmeye başlamıştır. Mirzâ, İngiltere’nin geri çekilmesiyle Reşt’i ele geçirmiştir (Aryanpûr, 1387, 2/ s. 206).

1918 yılının ocak ayında Sovyet Rusya, İngiltere, İran ve Çarlık Rusya arasında yapılan hiçbir anlaşmayı tanımayacağını bildirmesi üzerine ve Çarlık Rusya’nın İran’da bulunan General Baratov komutasındaki askerleri de İran’dan geri çekmesiyle İran, tamamen İngiltere etkisi altında kalmıştır (Kayabalı ve Arslanoğlu, 1990, s. 21). İngiltere’nin siyaseti bu süreçten sonra Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’ya geçerek Bakü petrollerini ele geçirmesini engellemeye yönelik olmuş ve General Dustrulwille emrindeki birliği Kazvin yolundan Enzeli’ye göndererek Bakü’ye gitme hazırlığı yapmıştır (Fehrâî, 1354, s. 129). İngilizler, istihbarat subayı Kaptan Noel’i Kafkasya ve İran’ın Kuzey bölgelerine göndererek Gilan’da istihbarat ve casusluk faaliyetlerini artırmıştır. Noel, Bakü’ye gitmiş ve topladığı istihbaratla geri dönmüştür. Noel, Şaumyan hükümetinin düşeceğini tahmin etmiş ve İngiliz kuvvetlerinin Gilan’dan Kafkasya’ya geçebileceği bölgeler üzerinde istihbarat toplamıştır. Durumdan haberdar olan Mirzâ Kûçek Han, Noel’i tutuklamış ve Gilan’daki askeri sevk noktalarını gösteren bir harita ele geçirmiştir (Fehrâî, 1354, s. 113).

Cengeliler, İngiltere istihbarat subayı Noel’den sonra İngiltere Konsolosu Maklaren ile Reşt Şahinşahi Bankası müdürü Micer Oakshott’u da tutuklamıştır. Bu şahıslar, Süleyman Mirzâ ve Kâzım Vekîl’in İngiltere tarafından Hindistan’da esir olarak tutulmasına karşılık olarak tutuklanmıştır (Fehrâî, 1354, s. 113). Tahran Maslahatgüzari Nüzhet Bey’den 25 Mart 1918 tarihinde Musul tarihiyle gönderilen 18 numaralı telgrafta İttihâd-ı İslâm lideri Mirzâ Kûçek Han tarafından İngiliz konsolos ve banka müdürünün esir alındığı ve İngiliz polis teşkilatının da çaresiz kaldığı ifade edilmiştir. (HR_SYS_02341_00004_004). Gilan’da Cengel Hareketi’nin ünü bu şahısların tutuklanması ile daha da artmıştır.

Mirzâ Kûçek Han’ın İngilizler aleyhindeki hareketlerine dair İngiltere’nin Reşt konsolosu ve birkaç İngilizin esir alınmasına ilişkin Stokholm sefiri Cevad Bey tarafından, 2 Mayıs 1918 tarihinde, Dışişleri Bakanı Cavid Bey’e gönderilen mesajda rehin alınan şahısların

Cengel ormanında hapsedildiği ve İngiltere'nin İran'ı terk etmediği müddetçe esirleri serbest bırakmayacağına dair bilgilere yer verilmiştir (HR_SYS_02341_00008_001).

İngiltere, Rusya'da gerçekleştirilen ihtilal sonucu iktidara gelen sosyalistlerin İran'da etkili olmamaları için Kızılordu'ya karşı eski Rus generallerini destekleme yoluna gitmiştir. İngiltere, 1917 yılında Rus komutan Pichrakou'u yanlarına çektikten sonra Mirzâ Kûçek Han'a savaş açmıştır (Avery, 1967, s. 411). İngiltere, Cengelilere yaptıkları baskılardan bir netice alamamıştır. Bu yüzden barış ve müzakere yapmayı düşünmüşlerdir. Fransa'nın Reşt Konsolosu Jules Sempe (Fehrâî, 1354:154) aracılığıyla 6 Zilkâde 1336/13 Ağustos 1918 tarihinde İttihâd-ı İslâm temsilcileri ile bir anlaşma imzalayarak Mirzâ Kûçek Han başkanlığındaki Cengelileri resmen tanımıştır. İngiltere bu antlaşmayla Reşt'ten Bakü'ye rahatça gidip gelmeye başlamıştır (Aryanpûr, 1387: 2/s. 207). Bu antlaşma ile birlikte İngiliz komutan Dunstrulwille, Bakü'ye geçmiş ve İngilizler Kafkasya'yı bir müddet işgal etmiştir. İngiliz General Dunstrulwille, Kûçek Han ile yaptığı anlaşmada, Dunstrulwille'nin birliklerinin yol güvenliğinin sağlanması, serbest bir şekilde Enzeli'ye giriş yapması, Kûçek Han'ın Alman ve Türk danışmanlarının gönderilmesi ve Yüzbaşı Noel'in serbest bırakılması şartlarını sağlamıştır (Avery, 1967, s. 411).

Rusya yaşanan rejim değişikliğiyle I. Dünya Savaşı'ndan ayrılmış ve Almanya ile anlaşarak 3 Mart 1918 tarihinde Brest Litovsk Barış Antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşma ile birlikte Rusya, İngiltere ile olan müttefikliğini sonlandırmıştır (Fehrâî, 1354, s. 130). Sovyet Rusya, Almanya ve Osmanlı Devleti ile ayrı ayrı anlaşmalar yaparak barış istemiş ve Birinci Dünya Savaşı'ndan ayrılmıştır. Rusya, İran'dan askeri gücünü tahliye etmeye başlamış, Mirzâ Kûçek Han da Rus ordusunun geçişi için kolaylık sağlamıştır (Aryanpûr, 1387, 2/s. 206).

İngiliz General Dustrulwille ile Mirzâ Kûçek Han arasında imzalanan antlaşma İttihâd-ı İslâm'ın zayıflaması ile sonuçlanmış ve 1919 yılında Kazak askerlerine yenildikten sonra Mirzâ Kûçek Han yoğun saldırılar karşısında doğum yeri olan Pesihan ormanlarına kaçmıştır (Avery, 1967, s. 411) Cengel Hareketi liderlerinden Dr. Haşmet 270 kişi ile birlikte merkezi hükümete teslim olmuş ve 22 Ordibehişt 1298/13 Mayıs 1919 yılında devlet aleyhinde silahlı mücadelede bulunmak suçlamasıyla Reşt'te idam edilmiştir (Sultâniyân, 1396, s. 115). Kuvvetlerini takviye etmek ve silah ihtiyacını karşılamak için yeni müttefik arayışına giren Kûçek Han ve İhsânullah Han bu müttefikleri Rus devrimcilerinde bulmuşlardır. 1919 yılı sonbaharında Kûçek Han, sosyalist Azerbaycan/Larkana'ya gitmiş ve Ruslar ile bir anlaşma yaparak sosyalistlerin yardımı ile 6 bin kişilik bir kuvvet kurmuştur. Bu şekilde İngilizlere karşı muhalefete ilave olarak merkezi yönetime de bir savaş ilanı vermiştir (Avery, 1967, s. 411). Komite-i Lenkeran Hızb-i Komünist-i Rusya (Rusya Komünist Partisi Lenkeran Komitesi-Bolşevik) tarafından 10 Ordibehişt 1299/30.04.1920 tarihinde İngiliz yönetimine karşı mücadelede Cengel Hareketi'ni desteklemeye hazır olduklarını bildirmişlerdir. Bolşevik Komitesi tarafından Mirzâ'ya gönderilen mektupta, İngiltere sermayedarlarını doğuda yenilgiye uğratıp Asya'dan ihraç etmek istedikleri, İran'da Kızıl Bayrağı (Perçem-i Sorh) İngiltere aleyhinde dalgalandıracak olan kişinin Mirzâ Kûçek olduğu belirtilmiştir. Ayrıca

İngiltere'ye savaş ilan eden ilk kişinin Mirzâ olduğu ifade edilerek Mirzâ'nın şerefle İran'ın eziyet gören halkını yabancı esaretten kurtaracağı söylenmiştir (Revâsânî, 1363, s. 158).

Meşrutiyet hareketinde Reşt'te özgürlükçülerle hareket eden ve o dönemde Mirzâ Kûçek ile tanışan Sergo Orgonikidze İran devrimcileri ile sosyalistler arasında önemli bir rol oynamıştır. 18 Mayıs 1920'de Bolşevikler Enzeli Limanı'nı ele geçirmiştir. Bolşevikler ve Cengeliler arasında ilk bağlantı kurulmuş ve taraflar İngilizlere karşı birlikte savaşma kararı almışlardır. Meşrutiyet devrimi doğrultusunda olan Cengeli liderleri, Bolşevik denizcilerin komutanı Feodar Raskolnikov'un da etkisiyle sosyalist söylemleri benimsemiş ve Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etmeye karar vermişlerdir (Memmedli, 2021, s. 1627). 28 Ordıbehişt 1299/18 Mayıs 1920'de Kızıl Ordu filosu Raskulenikof komutanlığında inkılap karşıtı beyaz muhafızların kaçan filosunu takip etmek için toplam iki bin kişiden oluşan Kızıl Ordu askeri ile Enzeli'ye girmiş ve bu şehri ele geçirmiştir. Raskulenikof Mirzâ Kûçek ile görüşmek istemiş ve 31 Ordıbehişt 1299/21 Mayıs 1920 tarihinde Mirzâ Kûçek Han, Enzeli'ye gitmiş ve halkın yoğun sevgisiyle karşılanmıştır. Aynı gün Cengel liderleri, Sosyalist hükümet ve Adalet Partisi temsilcileri arasında bir görüşme yapılmıştır. Görüşmede Kafkas Yüksek Komiseri Sergov Urgenikidirze de yer almıştır (Revâsânî, 1363, s. 160).

Mirzâ Kûçek Han, Lenin'e mesajında aralarında kardeşlik ve fikir birliği kurulduğunu hatırlatarak, özgür Rus ulusundan "Gilan Sosyalist Cumhuriyeti"ni kurlmalarına yardım etmelerini bekleediklerini ifade etmiştir (Avery, 1967, s. 411). Mirzâ Kûçek Han'ın, Enzeli'de Ruslar ile yaptığı görüşmede hiçbir şekilde komünistlik konusunda halk arasında propaganda yapılmaması talebi Ruslar tarafından kabul görmüştür ve Mirzâ Kûçek Han, Reşt'e gelerek Ruslar ile iş birliği yapmış ve İngilizleri bölgeden çıkarmışlardır. Sovyet kuvvetleri, Beyaz Rus kuvvetlerini 18 Mayıs 1920'de yenilgiye uğratması sonrasında İngiltere Gilan'a yakın bölgede bulunan Anglo-İndian kuvvetlerinin bulunduğu karargâhı boşaltmıştır. Bu boşluktan yararlanan Mirzâ Kûçek Han, Sovyet desteği ile 4 Haziran 1920'de Gilan'da Sovyet Cumhuriyeti ilan etmiştir (Erkan, 2010, s. 111).

Gilan Sovyet Cumhuriyeti'nin iki önemli şahsiyeti Mirzâ Kûçek Han ve İhsânullah Han, 18 Hordad 1299 hş./8 Haziran 1920 tarihinde, yayınladıkları bildiri ile yeni hükümeti oluşturmuş ve Mirzâ Kûçek Han sonra Savaş Komiserliği'ne getirilmiştir (Şemîm, 1387, s. 584).

Gilan'da birlik cephesinde, esnaf, sanatkâr ve milliyetçi mülk sahiplerinin haklarını savunan Mirzâ Kûçek Han, eski Demokrat Parti liderlerinden İhsanullah Han liderliğinde küçük burjuvazi aydın ve Halu Kurban liderliğinde Gilan'da tarım işçileri ve İran komünistleri yer almıştır (İvanof, 1356, s. 39). Sol gruplar, İhsanullah Han ve İran Komünist Parti (İKP) üyeleri ile birlikte 28 Haziran 1920 tarihinde Mirzâ Kûçek Han'a darbe yaparak devirmişlerdir. Geçici Devrim Komitesini kurarak toprak reformu ve feodallere karşı köylüleri ayaklandırmak için çaba sarf etmişler ancak başarılı olamamışlardır (Sivrioğlu ve Farzam, 2020, s. 335) 1920 yılının Temmuz ayında, Reşt, Enzeli ve Gilan'ın diğer bölgelerinde İhsanullah Han liderliğindeki solcu gruplar, küçük toprak sahiplerinin, tüccarların, zanaatkârların ve hatta köylülerin mallarına el koymuş, dine, Kur'ân'a ve din adamlarına karşı

protesto gösterileri yaparak kadınların çarşaflarının, başörtülerinin ve tesettürlerinin kaldırılmasını talep etmişlerdir (İvanof, 1356, s. 40). Bu tür davranışlar Gilan halkı ve köylüsünün tepkisine neden olmuştur.

1920 Ekim ayında İran Komünist Parti merkez komite üyeleri ihraç edilmiş ve meşrutiyet döneminde Tebriz’de önemli rol üstlenen Adalet Partisi kurucularından olan Haydar Emuoğlu Merkez Komite’nin Başkanı olarak seçilmiştir (İvanof, 1356, s. 41). İhsanullah Han’ın İnkılap Komitesine haber vermeden Tahran’a saldırması ve yenilmesi komiteden ayrılmasıyla neticelenmiştir (Akazâde, 1393, s. 6). 1300/1921 yılında Gilan genel olarak dört bölge olarak taksim olmuştur. Enzeli, Haydar Han kontrolünde, Reşt Halu Kurban kontrolünde Fûmen Mirzâ Kûçek Han kontrolünde ve Lahican İhsanullah Han kontrolünde yer almıştır (Akazâde, 1393, s. 7).

İran ile Sovyetler Birliği arasında 1921 Şubat ayında İran-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmasıyla, Sovyetlerin Tahran büyükelçisi Feodor Rothstein İranlı Komünist Parti liderleri ve üyeleri ile Cengeli Teşkilatı üyelerine silahlı mücadeleyi bırakmaları ve teslim olmaları için baskı yapmaya başlamıştır (Sivrioğlu ve Farzam, 2020, s. 340). Diğer taraftan, Sovyetlerin, İran’a yönelik politikaları karşısında, İngiltere de bu ülkedeki çıkarlarını korumak amacıyla birtakım girişimlerde bulunmuş ve İngiltere 16 Mart 1921’de Sovyetlerle ticaret anlaşması imzalamıştır (Erkan, 2010, s. 112). Sovyetler Birliği, Cengel hareketinin başarısızlığa uğramasından sonra İngilizlerin İran’dan zorla atılmayacaklarını ve kendilerinin İran’a yerleşmelerinin kolay olmayacağını anlamıştır. Bu sebeple İngiltere ve İran ile ilişkilerde siyaset değişikliğine giderek uzlaşma yolu aranmıştır. Seyyid Ziyâeddîn Hükümeti Sovyet hükümetinin bu süreçten sonra Gilan’daki Bolşevik rejimini desteklemeyeceğinden emin olduktan sonra Gilan devrimini ve Mirzâ Kûçek Han’ı ortadan kaldırmaya karar vermiştir (Şemîm, 1387, s. 607).

Bu anlaşmalar neticesinde siyasi vaziyet tamamen değişmiş, İngiltere’ye bağlı askeri birliklerin İran’dan geri çekilmesi ile birlikte Kızıl Ordu askerleri de 8 Eylül 1921’de Gilan’dan çekilme kararı almıştır. Sovyet Rusya bunun karşılığında da İngiltere’nin Hazar Denizi kıyılarında Çarlık Rusya dönemi askerlerinden oluşan Beyaz Ordu’yu desteklemeyeceğine yönelik söz almıştır (Sivrioğlu ve Farzam, 2020, s. 340).

Rusya’daki Sosyalist yönetimin Kafkas Cumhuriyetleri ile Bakü petrolerini eline geçirmesi ve Kûçek Han Cengeli liderliğindeki Cengel Hareketi’nin Gilan’da sosyalist bir hükümet kurması İngiltere’yi endişeye sevk etmiştir. Cengel Hareketi liderlerinden bir kısmı Bolşevizm’e meyledince İngilizler Cengel Hareketi’nin işlerine müdahale etmeye başlamıştır. İngilizler, İhsanullah Han, Halu Kurban, Haydar Emuoğlu ve Kûçek Han arasına nifak sokmuş bunun neticesinde, İhsanullah Han Bakü’ye kaçmış, Halu Kurban hükümet güçlerine teslim olmuş, Haydar Emuoğlu da öldürülmüştür. Mirzâ Kûçek Han’da 1921 yılının eylül ayında Pesihan’da ormana çekilmiştir (Şemîm, 138, s. 607).

1300/1921 yılı başlarında Savaş Bakanı Rıza Han bizzat Reşt şehrine gitmiştir. Kûçek Han ile mütareke isteğinde bulunmuştur. Kûçek Han, İran hükümetine güvenmediği için

teslim olmamış, ordu kumandanı komutasındaki devlet gücüne karşı da direniş gücünü kendinde görememiştir. Hükümete teslim olmak ya da Rusya'ya kaçmak yerine direniş tercih etmiş ve yalnız kalmıştır (Şemîm, 1387, s. 608). Mirzâ, memleketi Reş'tin kuzey bölgesindeki ormanlarda ilk defa başlamış olduğu mücadeleye bugünkü İran'ın Erdebil Eyaleti'ne bağlı Halhal şehri civarında bulunan Tâliş'in dağlarında 11 Azer 1300/2 Aralık 1921 tarihinde donarak ölmüştür (Fehrâî, 1354, s. 390). Tâliş emirinin kardeşi Muhammed Han Sâlâr Şocâî Fethullah isminde bir mensubunu silahlı bir grupla Hânkâh'a göndermiş ve halkın cenazeyi defnetmesine mâni olarak geçmişte Cengelilere duyduğu kin ve nefretin intikamını almak amacıyla verdiği emirle Tâlişli Rızâ Sekistânî, Kûçek Han'ın başını kesmiştir (Fehrâî, 1354, s. 389-390). Kûçek Han başı ve vücudu yıllarca ayrı ayrı yerlerde kalmıştır. Başsız vücudu Tâliş Tekkesi'nde, başı Tahran Hasanâbâd Mezarlığı'na gömülmüştür. İkinci Dünya Savaşı döneminde Kâs Aka, Kûçek Han'ın kesik başını Tahran'dan Reş'e götürmüş ve Süleymân Dârâb'ta mezarlığa defnedilmesini sağlamıştır. 1321 hş./1942 yılında Mirzâ'nın yol arkadaşları cenazesini Taliş Tekkesi'nden alarak Süleymân Dârâb'a götürmüşler ve defnetmişlerdir (Payende, 1368, s.32).

Mirzâ Kûçek Han'ın ölümü ile Birinci Dünya Savaşı ile başlayan İran halkının özgürlüğü ve istiklali için mücadele eden Cengel Hareketi parçalanmış ve üyeleri dağılmıştır.

Sonuç

İran 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyıl başlarında Avrupa devletlerinin yarı sömürgesi hâline gelmiştir. Başta İngiltere ve Rusya olmak üzere büyük devletler, İran'ın Kuzey bölgesinin jeopolitik konumu ve Kafkas bölgesinin önemi nedeniyle bir rekabet içerisinde bulunmuşlardır. Başlangıçta İngiliz ve Rus emperyalizmine karşı geliştirilen meşrutiyet hareketi başarılı olamamış ve İran tamamıyla yabancıların nüfuzuna girmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında Çarlık Rusya, İran'ın içişlerine müdahalelerini artırmış ve İran'ın Kuzey bölgelerinde özellikle Gilan'da askeri müdahale alanlarını genişletmiştir. İngiltere'de İran'ın güney bölgelerini işgal etmiştir. Mirzâ, I. Dünya Savaşı'nın başladığı ve İran'ın Rusya ve İngiltere'nin saldırılarına maruz kaldığı bu dönemde Gilan'da İttihad-ı İslâm düşüncelerine dayalı olarak Cengel Hareketi'ni kurmuştur. Bu hareket, İngiltere ve Rusya karşısında vatansever bir hareket olarak, meşrutiyet ruhunun yeniden dirilmesi ve yabancı ülkelerin İran'ın içişlerine müdahale etmesine karşı mücadele etmiştir.

Rusya ve İngiltere, İran üzerindeki amaçlarına ulaşmak için Cengel Hareketi üzerinden birbirleri ile mücadele etmişlerdir. Bu rekabet, Cengel Hareketi'nin başlangıcından en parlak dönemine kadar devamlı, hareketin yarattığı milli duygular ve hayal kırıklıkları üzerinde büyük etkiler oluşturmuştur. İngiltere, İran içerisindeki aktörleri aracılığıyla Cengel Hareketi başta olmak üzere merkezi hükümete karşı ayaklanan birçok hareketin yolunu da kesmiştir. Rusya ise İran üzerindeki siyasetini kendi çıkarlarını korumak üzere tanzim etmiş, Çarlık

Rusyası döneminde askeri araçlardan, Bolşevikler döneminde ise, ideolojik araçlardan faydalanmıştır.

Rusya'da çok sayıda doğu milletlerinden göçmen halkın bulunması, doğu ülke hükümetlerinin askeri alandaki yetersizliği, sosyalist liderlerin bu ülkelere en üst düzeyde önem vermesine neden olmuştur. 1917 Ekim İnkılabı'ndan sonra Bolşevikler, Çarlık Rusya yönetiminin aksine İran karşısında diplomasi uygulamalarını değiştirmiş, askeri unsurların yanında ideolojik unsurlardan da istifade etmiştir. Cengel Hareketi liderleri de İngiltere'ye karşı verilen mücadelede, Bolşeviklerden alacakları insan gücü ve silah yardımına güvenerek iş birliği yapmıştır. Bolşevik liderleri, Rusya'nın doğu siyasetinin ilerletilmesi yönünde İngilizlerle mücadeleye dayanan kendi özel hedefleri doğrultusunda Cengel Hareketi'ne yakınlaşmışlardır. Bu iş birliği Cengel Hareketi için stratejik bir hata olmuş ve harekete bir fayda sağlamadığı gibi Cengelilerin de ortadan kalkması ile sonuçlanmıştır.

Cengel Hareketi tarihindeki kırılma yaşanan olaylardan birisi de Bolşevikler ile yapılan iş birliğidir. Bu durum sadece Cengel Hareketi'nin hedeflerine ulaşmasına mâni olmakla kalmamış, siyasi ve ideolojik tezatların ortaya çıkmasına ve sonuçta hareketin gücünün de kırılmasına sebep olmuştur. Cengel Hareketi'nin Bolşevikler ile birlikte hareket etmesi Gilan halkı arasındaki desteğini kaybetmesine neden olmuş, diğer taraftan Cengel Hareketi içerisine nüfuz eden emperyalistler hareketi içeriden çürütmüştür. Cengel Hareketi'nin sonlanmasıyla, Rusların, Çarlık Rusyası ile Bolşevikler dönemindeki İran politikasında bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

Sovyetlerin, İran'a yönelik politikaları karşısında, İngiltere de bu ülkedeki çıkarlarını korumak amacıyla girişimlerde bulunmuş, 16 Mart 1921'de Sovyetler ve İngilizler arasında ticaret anlaşması imzalanmıştır. Sovyetler Birliği, İngilizlerin İran'dan zorla atılamayacaklarını ve kendilerinin İran'a yerleşmelerinin kolay olmayacağını anlamıştır. Bu sebeple İngiltere ve İran ile ilişkilerde siyaset değişikliğine giderek uzlaşma yolu aranmıştır. Seyyid Ziyaeddîn hükümeti, Sovyet hükümeti ile Gilan'daki Bolşevik rejimini desteklememesi için bir antlaşma yapmıştır. Anlaşma ile birlikte Rus askerleri Gilan'dan geri çekilmiş ve bölgedeki sosyalist hükümet sona ermiştir.

Ekim Sosyalist inkılabından sonra İran'da 1918 ile 1922 yılları arasında cereyan eden özgürlükçü ve ulusal kurtuluş hareketleri daha çok emperyalist karşıtı bir direniş olmuştur. Ancak emperyalizm karşıtı muhtelif akımlar arasında bir birliktelik meydana gelmemiştir. Bu harekette yer alan mülk sahipleri ile burjuvazinin istikrarsızlığı ve ihaneti emperyalizm karşıtı örgütleri önemli ölçüde zayıflatmıştır. Bu yüzden çok kısa sürede peşi sıra bastırılmışlardır.

Mirzâ Kûçek Han'ın, sonunda ölümüne yol açan devrimler ve çatışmalardaki 20 yıllık yaşam öyküsü, İran inkılap devriminin önemli öyküleri arasında yer almaktadır. Kûçek Han ve etrafındakiler deneyimli politikacı olmadıkları ve devrim eğitimi görmedikleri için devrimci bir hareket zemini hazırlayamamışlardır. Bu yüzden tutarlı bir sosyal görüş ve ekonomik bir doktrin oluşturamamışlardır. Cengel Hareketi taraftarları ideolojik olarak donatılmadığı için Sovyet devrimcileri ile ilk karşılaşmada, Cengel Hareketi ve İttihad-ı

İslâm'a inanan birçok genç aydın ya komünist ideolojiyi kabul etmiş ya da bu ideolojinin sempatzanı olmuştur.

Rıza Han'ın Cengel Hareketi'ne karşı elde ettiği zaferi coşkuyla kutlaması, İran toplumunu adım adım Pehlevi'nin "tek sesli" dönemine daha da yakınlaştırmıştır. Mirzâ Kûçek Han'ın ölümü ile baskıcı ve sömürgeci yönetimle doğrudan mücadele yolu kapanmış, Gilanlı din adamları mücadele için milli şura meclisine girme ve sistemle içeriden mücadele etme yolunu benimsemişlerdir.

Kaynakça

- Akazâde, C. (1393). Nakşi Haydar Emuoğlu der nehzet-i cengel. *Costârhâ-yi Târihî, Pejûhişgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Motâleât-i Ferhengî. Sâl-i Pencum, Şomâre-i Evvel*, 1-16.
- Aryanpûr, Y. (1387). *Ez sabâ tâ nîmâ: târih-i 150 sâl-i edeb-i fârsî*. C. I, II. İntişârât-ı Zeyyâr.
- Avery, P. (1967). *Târih-i muâsır-ı iran, ez te'sîs tâ inkırâz-ı silsile-i kâcâriyeh*. (Çev: M. R. Mihrâbâdî). Tahran: Muessese-i İntişârât-ı Atâyî.
- Bolat, G. (2013). Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve reformları (1848-1851). *Belleten*, LXXVII (278), 151-82. *Cengel*. sayı 1, 19 Şaban 1335/10 Haziran 1917 s. 1.
- Cengel*. sayı 13, 24 Zilhicce 1335/25 Mihr 1296/11 Ekim 1917, s. 3.
- Cengel*. sayı 18, 16 Safer 1336/10 Azer 1296/1 Aralık 1917, s. 5.
- Cezani, B. (2014). *İran meşrutiyet devrimi, güçler ve amaçlar (1906-1911)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Eliyarlı, S. (2009). *Azerbaycan tarihi (uzak geçmişten 1870-ci ile geder)*. Bakı: Çıraq Neşriyatı.
- Erkan, S. (2010). İran'a yabancı ülke müdahaleleri (1907-1921), *Akademik Ortadoğu*, 5 (1), 91-116.
- Enverî, H. (1382). *Ferheng-i feşurdeh-i sohen*. Tahran: Kitâbhâne-i Millî-yi İran.
- Fehrâî, İ. (1354). *Serdâr-ı cengel: Mîrzâ Kûçek Han*. Sâzmân-ı İntişârât-ı Câvidân.
- Gaffârî Heşcîn, Z. ve Neîmî, A. (1395). Motâlee-i nakş-i siyâsi-yi Kûçek Han der ferâyend-i nehzet-i cengel. *Pejûhişgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Motâleât-i Ferhengî-yi Portâl-ı Câmî*, 35, 97-115.
- Halîcî, M. ve Râdmerd, M. (1388). Tenâkuz-ı ideolojik der conbiş-i cengel. *Ferheng*, 71, 53-81.
- HR_SYS_02341_00004_004. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri.
- HR_SYS_02341_00008_001. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri.
- İvanof, M.S. (1356). *Târih-i nevîn-i İran*. (Çev. R.Ş. Hûşeng Tîzâyî ve H.Kâ'im Penâh).
- Karadeniz, Y. (2012). *İran tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kayabalı, İ. ve Arslanoğlu, C. (1990). *İran'ın anadolu'ya uzanan gölgesi (ana çizgiler ve gerçeklerin kısa tarihi)*. Ankara: Baskı Set Ofset.
- Kırlangıç, H. (2014). *Meşrutiyetten cumhuriyete İran şiiri*. Ankara: Hece Yayınları.
- Mecîdî, İ. (1390). Tebâr-ı reşvendi-yi Mîrzâ Kûçek Han Cengelî. *Peyâm-ı Bahâristân*, 13, 398-407.
- Melikzâde, M. (1383). *Târih-i inkilâb-ı meşrûtiyyet-i İran*. C. I.II.II. İntişârât-ı Sohen.
- Melikzâde, M. (1373). *Târih-i inkilâb-ı meşrûtiyyet-i İran*. C. IV.V. İntişârât-ı 'İlmî.
- Memmedli, M. ve Akgüller, H. (2020). Brest litovsk barış antlaşması'nın siyasi sonuçları (Sovyet Rusya ve Osmanlı imparatorluğu açısından). *Belgi Dergisi*. II, 2713-2734.
- Mîr Âbidînî, H. (2002). *İran öykü ve romanının yüzyılı*. (Çev: D. Örs). Ankara: Nüşa Yayınları.
- Özcan, A. (1993). Muzafferüddîn Şah. *İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31, 420-421.
- Payende Lengrûdî M. (1368). *Yâdî ez Doktor Haşmet Cengelî*. Tahran: İntişârât-ı Şole-i Endîşe.
- Râ'in, İ. (1357). *Yâddâştâ-yi Mîrzâ İsmâîl Cengelî*. İntişârât-ı Câvidân.
- Reffî, T., Kâşîzâde, H. ve Lu'luî, H. (t.y.). Hovze tâ cengel, murûr-i ve zindegî-yi Mîrzâ Kûçek Han Cengelî der asr-ı meşrûteh. *Faslnâme-i 'İlmî-yî Pejohîşt-yi Târih*, 5 (7), 99-109.
- Revâsânî, Ş. (1363). *Nehzet-i Mîrzâ Kûçek Han Cengelî ve evvelin cumhûri-yi şûrâ-yî der İran*. Tahran: Çâp-ı Aşînâ.

- Sarısamam, S. (t.y.). Birinci dünya savaşı sırasında İran elçiliğimiz ile irtibatlı bazı teşkilat-ı mahsusa faaliyetleri. 209-2017.
- Sivrioğlu, U.T. ve Farzam, R. (2020). İran tarihinde tartışmalı bir sayfa: İran komünist partisi (bolşevik) ve gilan sovyeti. *İran Çalışmaları Dergisi*, 4 (2), 315-350.
- Sultâniyân, E. (1396). Zemînehâ ve 'ilel-i rûy-âverî-yi conbiş-i cengel be bolşevîkhâ. *Costârhâ-yi Târihî Pejûhişgâh-i Ulûm-i İnsâni ve Motâleât-i Ferhengî*, 8 (2), 105-121.
- Sümer, F. (1993). Kültür ve medeniyet. *İstanbul: Türkiye diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 53-54.
- Şemîm, A.E. (1387). *Der devre-i saltânât-ı kâcâr, karn-ı sîzdehom ve nîme'i evvel karn-ı çahârdehum*. Tahran: İntişârât-ı Behzâd.
- Yazıcı, T. (1993). Cengelî. *İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7, 366-367.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 08.03.2023 Kabul/Accepted: 10.05.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 531-575.

BİR KARİKATÜRİSTİN BAKIŞ AÇISINDAN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI: RAMİZ GÖKÇE KARİKATÜRLERİNDE MİZAH ve SAVAŞ

Elif Ceren YALÇINERⁱ

Öz

Karikatür, olayları mizah unsuruna yer vererek çizim yoluyla anlatma sanatıdır. Aynı zamanda karikatür iletişim aracı olarak kullanılmış, verdiği mesajlarla güldürürken düşündürmüştür. Mizah ise, güldürü unsuru olarak kabul edilmektedir. Karikatürün tarihi eski çağlara kadar uzanmaktadır. Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik dönemlerden itibaren Eski Mısır, Eski Grek ve Roma dönemlerinde karikatür örneklerine rastlanmıştır. Türkiye’de ise karikatür Tanzimat döneminden sonra kitle iletişim araçları olarak kabul edilen gazete ve dergilerin çoğalması ile gülmece unsuru şeklinde yer almaya başlamış ve karikatürcüler yetişmiştir. Söz konusu karikatürcülerden biri Ramiz Gökçe’dir. Ramiz Gökçe, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Karikatür Dergisi’nde karikatürler çizmiştir. İkinci Dünya Savaşı dönemin karikatürlerine de yansımıştır. Karikatür Dergisinde Ramiz Gökçe’nin çizdiği karikatürlerde Mihver ve Müttefik Devletlerin savaş sürecindeki siyasî, askerî ve ekonomik durumları, Türkiye’nin ise, bu dönemdeki siyasî ve ekonomik vaziyeti yer alan belli başlı konular olmuştur. Bilhassa Almanya’nın uyguladığı “Hayat Sahası” politikası ve İtalya’nın benimsediği yayılmacı siyaset karikatürlerde en çok yer verilen konulardan biriydi. Ayrıca Mihver Devletlerin sahip olduğu totaliter anlayışta karikatürlerde yer almıştır. Buna karşı Müttefik Devletlerin demokrat bir anlayışa sahip olması ve totaliter devletlere karşı mücadelesi karikatürlerde yer alan konular arasındaydı. Mevcut karikatürlerde devletlerin İkinci Dünya Savaşındaki vaziyeti mizah unsuru olarak yer almış güldürürken aynı zamanda düşündürmeye sevk etmiştir. Bu makalenin yazılış amacı İkinci Dünya Savaşını karikatürler üzerinden inceleyip değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Türkiye, Karikatür Dergisi, Ramiz Gökçe.

The Second World War from A Cartoonist’s Perspective: Humor And War in Ramiz Gökçe Cartoons

Abstract

Caricature is the art of telling the events through drawing by including the element of humor. At the same time, the caricature was used as a communication tool, making people laugh and think with the messages it gave. Humor is accepted as an element of comedy. The history of cartoons goes back to ancient times. From the Paleolithic, Mesolithic and Neolithic periods, examples of cartoons have been encountered in the Ancient Egyptian, Ancient Greek and Roman periods. In Turkey, after the Tanzimat period, the caricature began to take place as an element of humor with the proliferation of newspapers and magazines, which were accepted as mass media, and cartoonists were trained. One of the cartoonists in question is Ramiz Gökçe. Ramiz Gökçe drew cartoons for the Cartoon Magazine during the Second World War. The Second World War was also reflected in the cartoons of the period. In the cartoons drawn by Ramiz Gökçe in the Cartoon Magazine, the political, military and economic situations of the Axis and Allied States during the war, and the political and economic situation of

ⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-posta: yalcinerceren@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3856-1669.

Turkey in this period were the main subjects. In particular, the "Site of Life" policy implemented by Germany and the expansionist policy adopted by Italy were one of the most frequently mentioned subjects in the cartoons. He also took part in cartoons in the totalitarian understanding of the Axis Powers. On the other hand, the democratic understanding of the Allied Powers and their struggle against totalitarian states were among the subjects in the cartoons. In the current cartoons, the situation of the states in the Second World War took place as an element of humor, while at the same time it made us think. The purpose of this article is to examine and evaluate the Second World War through cartoons.

Keywords: World War II, Turkey, Cartoon Magazine, Ramiz Gökçe.

Structured Abstract

The Second World War is the second of the two major wars fought around the world in the 20th century, and it is a global war involving many nations that lasted from 1939 to 1945. It occurred between the Axis and Allied Powers. A new order was formed in Germany with the Treaty of Versailles signed after the First World War. This order came to an end when Adolf Hitler came to power. Hitler started to implement the Life Space policy, thus neutralizing the Versailles order. He tried to expand his borders with the Life Space policy, and in this direction, he occupied Poland in the first place and then tried to dominate all of Europe and the Balkans. Italy was under Mussolini. Mussolini sought support to achieve his goals, and after a while, this support was provided by Germany. During the Second World War, Hitler and Mussolini acted jointly and continued their activities in this direction. Italy had a neutral policy at the beginning of the war. However, in the later stages of the war, he displayed an expansionist political attitude in the Balkans, Africa and the Mediterranean. In this environment, the Berlin-Roman Axis was established. This group was later included in Japan, thus the Berlin-Rome-Tokyo Axis emerged. On the other hand, by adopting a policy of expansion in Asia, acting in line with the policy of "Asia belongs to Asians", it seized the lands of Manchuria and China. He wanted Western States to stay away from Asia and tried to cut off their ties with China. With Japan's capture of Manchuria, another danger arose in Asia. The Allied Powers, consisting of the USA, England, Russia and France, made efforts to protect the existing order against the expansionist attitude of the Axis Powers. In particular, they tried to protect the lands and people here in the face of the danger posed by Germany in Europe and the Balkans. The USA had adopted a policy of neutrality and isolation at the beginning of the war. However, he provided economic aid to the Allied Powers in the war. In the later stages of the Second World War, America officially joined the war with the attack of Japan. In the next period, with the support of the United States, the war continued successfully with the Allied Powers. The Second World War ended in 1945 when Italy surrendered to the Allied Powers before the end of the war, and after a while Germany and Japan surrendered. Turkey, on the other hand, followed a neutral policy in this process and took care to protect it throughout the war. Since Turkey has a very important geopolitical position, both the Axis and Allied Powers have made great efforts to ensure that Turkey joins the war on their side. Turkey did not actually participate in the war. He made a mutual aid agreement with England and France, and at the same time tried to maintain his friendship with Germany, and in this way, he adopted a policy aimed at balancing against the Axis and Allied Powers. However, the adverse war conditions have greatly affected Turkey, especially in economic terms. The price increases in the country with the war and the resulting expensiveness negatively affected the daily life of the people. The Second World War was also reflected in the cartoons of the period. In the cartoons drawn by Ramiz Gökçe, in the Cartoon Magazine, the political, military and economic situations of the Axis and Allied Powers during the war, especially the events taking place in the axis of Hitler and Mussolini's expansionist policy, the USA and England against the current policy of Germany and Italy. Attitude constituted the main subject of the cartoons. On the other hand, the political and economic situation of Turkey in this period were the main issues, especially the cartoons expressing the economic situation became more prominent.

Giriş

Karikatür, insanların, varlıkların, olayların, duygu ve düşüncelerin gülünç taraflarını ele alıp bunları bazen de yazıyla destekleyerek çizim yoluyla gülmece anlatımına dönüştürme sanatıdır (Alsaç, 1994, s.7).

Karikatür 'ün kelime anlamı, İtalyanca "caricare" sözcüğünden gelmektedir. Sözlük anlamı ise, üst üste yüklemek, var olan resimde gereğinden fazla ayrıntıya yer vermektir. Benzetme yöntemiyle abartmak, alay etmek anlamlarına sahip olmuştur. İtalyan sanatçılar bu çizimlere "caricatura" adını vermiş, sözcük Fransızca 'ya da bu şekilde geçmiştir. Karikatür, daha sonra bütün dünyada yaygınlık kazanmış Türkçe 'ye de bu dilden gelmiştir (Alsaç, 1994, s.7).

Karikatürün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik dönemde insanların yaşadığı mağaraların duvarlarında ve kayaların üzerinde çok sayıda desen bulunmuştur. Eski Mısır'da insanlar eski belgelerde, papirüslerde, heykelerde tanrıların ve kutsal varlıkların gücünü simgelemeye yönelmişler fakat kutsallık gülmece konusu olmamıştır (Topuz, 1997, s.15-17). Eski Greklerde ise, çok sayıda karikatür olmasına rağmen bunlar her zaman hoşgörü ile karşılanmamıştır. Roma döneminde, karikatür türü olarak çok sayıda fresk, mozaik ve duvar resmi Romalılardan günümüze kadar kalmıştır. Pompei kalıntıları bu açıdan çok zengindir (Topuz, 1997, s.19-21). Eski Grek ve Roma dönemlerinin ardından karikatür tarihinde bir boşluk olmuştur. On beşinci yıla kadar tek bir karikatürçünün bile adı duyulmamıştır. Bu uzun süreçte karikatürlerin kiliselerde yapıldığı anlaşılmaktadır (Topuz, 1997, s.23).

Karikatür, mizahın bir alt alanı olarak kabul edilmektedir. Mizah kavramı ise gülmece olarak adlandırılır ve insan hayatının vazgeçilmez bir alanı olması açısından dikkate değerdir. Mizah, farklı alanlara ilişkin genel bir ifade olarakta bilinmektedir (Güz ve Alabbasi, 2022, s.99).

Karikatür, bir kitle iletişim biçimidir. Bireye ulaşmak için gazete ve dergilerle aynı yolu izler ve mesajını iletir. Karikatürün iletildiği mesaj, sanatsal niteliklidir. Bazı vaziyetlerin çözümüne ve gülmeceye dayanır. Karikatür 'ün kaynağında olgular, olaylar, kişiler ve düşünceler bulunmaktadır. (Özen, 2003, s.14).

Türkiye'de de karikatür basılı kitle iletişim araçlarının yaygınlık kazanmasına bağlı olarak gelişme göstermiştir. Tanzimattan sonraki yıllarda gazete ve dergilerin sayısı çoğalmış, baskı tekniklerinde birtakım ilerlemeler görülmüş ve bu durum grafik sanatlarından yararlanmayı da beraberinde getirmiş, gazetelerde, dergilerde haberleri ele alan çizimler, resim çalışmaları görülmeye başlamıştır. Daha sonra eğlendirme maksadıyla bu anlatım biçimleri kullanılmaya başlanmış, zamanla bu işin uzmanı olan sanatçılar yetişmiş hatta bununla ilgili gülmece gazete ve dergileri yayınlanmıştır (Alsaç, 1994, s.24-25).

Türkiye'de önemli karikatürçülerden biri *Ramiz Gökçe*'dir. Mütareke yıllarından önce pek çok dergide, daha sonra ise *Ayine*, *Aydede*, *Akbaba*, *Zümrüdüanka* ve *Kelebek*

dergilerinde çizen Ramiz, sonraki yıllarda Cemal Nadir'le beraber Türkiye'nin en başarılı karikatürcülerinden biri olmuştur (Topuz, 1997, s.222). Ramiz, 1900 yılında İstanbul'da doğmuş, 1953 yılında yine İstanbul'da vefat etmiştir. Beşiktaş İttihat ve Terakki Mektebi'nde, Kabataş İdadisinde ve İstanbul Öğretmen Okulu'nda okumuş, 1916'da karikatür çizmeye başlamıştır. 1919'da Ortaköy Darüleytamına ve Şişli Terakki Lisesi'ne resim öğretmeni olarak atanmıştır. Sanatçı, Akbaba, Aydede, Karikatür, Karagöz, Cumhuriyet, Tasvir dergi ve gazetelerinde uzun bir müddet çalışmıştır. Mizah adlı dergisini 1949 yılında yayımlamıştır. Peri ve Salon dergilerini de yayımlayan Ramiz Gökçe, İkinci Dünya Savaşı yıllarında da Yeni Sabah gazetesinde günlük karikatürler çizmiştir (Balcıoğlu, 2009, s.24).

Bu makalenin yazılış amacı İkinci Dünya Savaşını karikatürler üzerinden inceleyip dönemi aydınlatan tarih kaynakları ışığında bilimsel bir şekilde değerlendirmektir. Çalışma Mihver, Müttefik Devletler ve Türkiye ile alakalı çizilen karikatürler incelenerek hazırlanmıştır. Bu savaş çok sayıda ülkenin katıldığı en fazla insan kaybının yaşandığı bir savaştır. Mihver ve Müttefik taraflar arasında yapılan bu savaşta Türkiye, savaşa fiilen girmese bile olumsuz bir şekilde etkilenmiş, bu olumsuzluğun Türkiye'ye yansması ise siyasî ve ekonomik yönden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı, dönemin dergilerinden biri olan Karikatür dergisindeki Ramiz Gökçe'nin karikatürlerine konu olmuştur. Mihver Devletler, Müttefik Devletler 'in siyasî, askeri ve ekonomik vaziyetlerinden Türkiye'nin ise siyasî ve ekonomik durumundan yola çıkarak karikatürler çizilmiş ve olaylar mizahi bir anlayışla gözler önüne serilmiştir.

Makalenin konusu 1939-1945 yılları arasında yaşanmış İkinci Dünya Savaşı'nın Ramiz Gökçe'nin karikatürlerine olan etkisi ve bu dönemin karikatürlerle birlikte ele alınarak bilimsel veriler ışığında incelenerek aydınlatılmasıdır. Mevcut karikatürlerde savaşta hangi devletlerin etkili bir role sahip olduğunun bilinmesi, yer verilen siyasî ve askerî olayların boyutunun bilinmesi önem arz etmektedir. Çalışma, İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de dönemin mizah dergileri üzerindeki etkisi, karikatürler aracılığıyla bu sürece ışık tutulması konusunda literatüre katkı sağlamaktadır.

Yöntem

Çalışma, İkinci Dünya Savaşı'nın Ramiz Gökçe'nin karikatürlerine yansmasını araştırmak suretiyle oluşturulmuştur. Araştırma nitel bir çalışmadır. Tarihsel yönetime bağlı bir şekilde İkinci Dünya Savaşı karikatürler üzerinden incelenmiş ve bunun için Karikatür Dergisi'ndeki karikatürlerin katkısı belirlenmiştir. Araştırmanın deseni olay, olgu, kaynak ve karikatür kavramlarının çalışma evreniyle sınırlı tutulmuştur. İkinci Dünya Savaşı süreci ve bu sürecin karikatürlere yansması ayrıca dönemin şartlarının ortaya konulması temel noktayı oluşturması bakımından önemli bir yere sahip olmuştur. Bu çalışmada karikatürlerden, konuya ilişkin eserlerden, dönemin resmi kaynakları ve gazete arşivlerinden yararlanılmış, bu kaynaklardan elde edilen veriler çalışmanın amacına uygun bir şekilde analiz edilmiştir. Karikatür Dergisi esasen 1936-1949 yılları arasında Sedat Simavi tarafından yayınlanan bir dergidir. Ancak bu çalışmada 1939-1945 yılları arasındaki sayılar incelenmiştir.

Kütüphanelere gidilerek derginin sayılarında yer alan karikatürlerin fotoğrafları alınarak bilimsel verilere bağlı kalınarak incelenmiştir. Toplamda 1000 tane karikatüre ulaşılmış, bu karikatürler ağırlıklı olarak İkinci Dünya Savaşı sürecinde Mihver Devletler grubundaki Almanya, İtalya ve Japonya ile Müttefik Devletler grubundaki ABD, İngiltere, Rusya ve Fransa'dan oluşmakta ayrıca Türkiye ile ilgili karikatürlerde mevcuttur. Genellikle Almanya'daki Nazi yönetim ve İtalya'daki faşist yönetim üzerinden iki devletin yenilgilerine karikatürlerde yer verilmiş, Müttefik Devletlerin zaferlerine ağırlık verilmiş ve Türkiye'nin ise daha çok savaş sürecinde ekonomik açıdan yaşadığı zorluklara yer verilmiştir.

1- Mihver Devletler

İkinci Dünya Savaşı yıllarında karikatür etkili bir mizah silahı olmuştur. Bu dönemde İtalya ve Almanya'daki karikatürcüler bütün dünyada faşizme karşı bir karikatür savaş çemberi yaratmaya neden olmuşlardır. Bu karikatürler ülkemizdeki karikatürcüleri çizim ve tip yönünden çok fazla etkilemiştir. Karikatürlerde "harp" tipi "barış kızı" ve "güvercini" İkinci Dünya Savaşı'nı temsil etmiş ve kabul edilmiştir (Öngören, 1973, s.88).

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Almanya ile Versay Antlaşması yapılmış ve bununla Avrupa'da yeni bir düzen meydana getirilmiştir. Almanya'da Nazi Partisi iktidara gelmiş ve Versay düzenini yıkmayı hedeflemişti. Almanya silahlanmaya başlamış ve yaptığı girişimler Versay Antlaşmasının maddelerini geçersiz hale getirmişti. Bu durum Fransa'yı endişelendirmişti.

Almanya gittikçe güçlenmiş, Versay Antlaşmasının silahlanmayı kısıtlayan maddesini tanımadığını ilan etmişti. Bundan sonra ise askeri gücünü artırmayı hızlandırmıştı. Bu şekilde Almanya Versay Antlaşmasının en önemli maddelerini tek taraflı olarak kaldırdı. Bu durum diğer devletleri endişeye sevk etti (Uçarol, 2006, s.535).

İtalya, içinde bulunduğu şartlardan dolayı Avrupa'da kendisine bir destek aramak zorundaydı. Bu destek ise Nazi Almanya'sıydı. Hitler, İtalya ile bir yakınlaşma kurmak istemiş, İtalyan-Habeş savaşı sırasında İtalya'yı desteklemişti. İtalya ile Almanya arasında 1936 yılında karşılıklı ziyaretler yapılmıştı. İtalya Dışişleri Bakanı Kont Ciano Almanya'yı ziyaret etmiş, büyük gösterilerle karşılanmıştı. Böylece Avrupa'da Alman-İtalyan ortak cephesi ortaya çıkmıştır. Berlin-Roma Mihveri kurulduğu sırada diğer taraftan Berlin-Tokyo Mihveri de kuruldu. Almanya ve Japonya için ortak tehlike Sovyet Rusya'ydı. Ayrıca Japonya Asya'nın ortalarına kadar ilerleme niyetindeydi ve Çin'e girmek için de hazırlanıyordu. İki devlet 1936 yılında Anti-Komintern Paketi imzalamıştır. Bu pakta İtalya 6 Kasım 1937'de katılmış ve Berlin-Roma-Tokyo Mihveri kurulmuştur (Armaoğlu, 2018, s.199-201).

İkinci Dünya Savaşı Almanya'nın Polonya'ya saldırısı ile 1939 yılında başlamıştı. Bu savaş Mihver ve Müttefik Devletler arasında yapılmıştı. Savaş, dönemin karikatürlerine konu olmuştur. Karikatür Dergisinde yer alan karikatürler buna örnektir. Dergide, Mihver Devletlerin savaş sürecindeki vaziyetleri, birbirleriyle olan münasebetleri, Müttefik Devletler karşısındaki durumları, Avrupa üzerindeki hakimiyet mücadelesi, Avrupa üzerinde

sağlamaya çalıştıkları yeni nizam, aralarındaki çözülme ve yenilgileri karikatürlerle ifade edilmiştir.

1-1- Almanya

1-1-1-Siyasî Durum

Almanya'da 1919 yılında Weimar Anayasası ile Cumhuriyet kurulmuştu. Üçüncü Alman İmparatorluğu olarak adlandırılan Nazi İmparatorluğu'nun ortaya çıkmasından önce Berlin'de gergin bir ortam vardı. Çünkü uzun zamandan beri Cumhuriyet dağılma noktasına gelmişti. Dönemin Başbakanı General Kurt von Schleicher, Cumhuriyeti önemsemiyor Almanya'yı Parlamento'ya danışmadan yönetiyordu. 28 Ocak 1933 tarihinde Cumhurbaşkanı Feld Mareşal von Hindenburg tarafından Başbakanlık görevine son verilmiştir. O dönemde Almanya'da Nasyonal Sosyalist Partisinin başında bulunan Adolf Hitler, Demokratik Cumhuriyetin Başbakanı olmak istiyordu (Shirer, 2002, s.19).

Nasyonal Sosyalist Partisinin temelini 1918'de kurulan Alman İşçi Partisi oluşturmuştur.1920'de bu parti Nasyonal- Sosyalist Alman İşçi Partisi adını almıştır. Partinin güçlenmesinde Adolf Hitler'in parti yönetimini devralması ve faaliyetlerinin büyük bir etkisi olmuştur.1929 dünya ekonomik krizi Alman ekonomisini olumsuz bir şekilde etkilemiş ve bu durum Nazi Partisi'nin yönetimi ele almasında etkili olmuştur (Armaoğlu, 2018, s.182).

Bir süre sonra Cumhurbaşkanı Hindenburg, Schleicher'in Başbakanlığı idare edemeyeceğini görmüş ve 30 Ocak 1933'te bu görevi Nazi Partisi lideri Adolf Hitler'e vermiştir. Böylece Nazi Partisi yönetimin başına geçmiş ve daha sonra Hitler diktatörlük kurmuştur. Bu diktatörlüğe Hitler III. Reich adını vermiştir. Ona göre Roma Germen İmparatorluğu I.Reich, 1871'den 1919'a kadar olan dönem II.Reich idi. Hitler'in yönetimin başına geçmesinden sonraki süreçte Almanya'nın Nazileştirilmesi politikasına başlanmış, Nazi Partisi, Alman halkının ekonomik, kültürel ve sosyal alanda her bakımdan kontrolü altına almıştır (Armaoğlu, 2018, s.184).

Savaşın başlarında Rusya ile Almanya arasında dostluk anlaşması imzalanmıştı. Ramiz Gökçe'nin çizmiş olduğu karikatürde bu konuya yer verilmiştir. Bahsi geçen karikatürde Hitler ayna karşısında Rus külahını takmış bir şekilde "RUS-ALMAN ANLAŞMASINDAN SONRA", "Hey gidi hey! Günün birinde bu külahı giyeceğimi kim ümit ederdi." (Karikatür, 5 Birinciteşrin 1939, sayı.197, s.1) ifadelerine yer verilerek anlatılmıştır. Almanya ile Rusya arasında 29 Eylül 1939 günü Dostluk Paktı imzalanmıştı. Aynı zamanda savaşın ekonomik alanda devam ettirilmesi maksadıyla ticaret antlaşması da yapılmıştır (Guderian, 2020, s.175).

beyanname yayımlanmıştır (BCA, 030 10 222 495 3).

tarafından çizilen karikatürde “Uzaktan baktıkları için beni herkes korkunç görüyor, halbuki aynada ben kendimi olduğum gibi görüyorum.”(Karikatür, 19 Birinciteşrin 1939, sayı.199, s.1) sözleri ile dünyanın diğer ülkelerinde Hitlerin korkunç görülerek, basında sınırlarını genişletmeye çalışması yönünde ifade edilmiştir. Dünya basınında Almanya'nın sınırlarını genişletmeye çalıştığına dair haberler yer almış Hitler ise bu haberlerin asılsız olduğunu belirtip Almanya'nın diğer ülkelere karşı dostane bir yaklaşım içerisinde olduğunu belirtmişti (Jacobsen, 1989, s.180).

Almanya'nın İngiliz ablukası altındaki hali ise Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde ele alınmıştır. Bu durum mevcut karikatürde İngiltere Krallığı bir kafese Almanya ise bu kafes içerisindeki papağana benzetilmek suretiyle anlatılmıştır. “ALMANYA İNGİLİZ ABLUKASINDA”, “Çemberlayn- Sulh demesini öğreninceye kadar sana yiyecek vermeyeceğim.” (Karikatür, 30 İkinciteşrin 1939, sayı.205, s.1) ifadeleri ile açıklanmıştır. İngiltere'nin benimsediği politika barış yanlısı bir politika idi ve savaş boyunca gitgide daha fazla güç kazanmıştı. Almanya'yı ise Avrupa'da barışı sağlama yolundaki tehlike unsuru olarak görüyordu. Bu yüzden Almanya'daki yönetimi ortadan kaldırıp savaşı bitirmeyi planlamıştı (Ciano,2020 s.225).

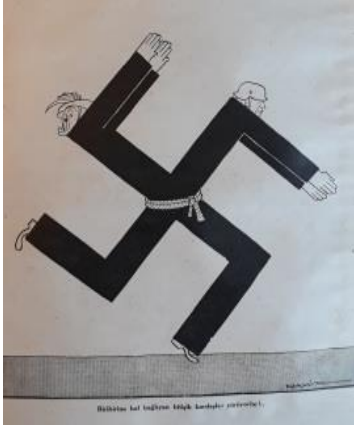
Almanya için Romanya'daki petrol kaynakları önemli bir yere sahipti. İkinci Dünya Savaşı sürecinde bu bölgedeki petrol kaynaklarını ele geçirmeye çalışması karikatürde yer almış bir başka konuydu. Almanya'nın Romanya'nın petrolü vasıtasıyla dünyanın geleceği hakkında söz sahibi olmaya çalışması ekonomik durumunun karikatürle anlatılması bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu durum Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde "Petrolü buldum, artık dünyanın istikbali parlaktır." (Karikatür, 1 Şubat 1940, sayı.214, s.6) sözlerine yer verilerek ifade edilmiştir. Almanya Romanya'dan petrol almış ancak aldıkları petrol ihtiyacının az bir bölümünü karşılamıştır (BCA, 030 10 247 670 1).

232 561 4).

Ramiz Gökçe tarafından çizilen bir başka karikatürde Almanya'nın Baltık ülkelerine yönelik politikasına yer verilmiştir. Bu konu "MASAL!", "O yalan, bu yalan, fili yuttu bir yılan. Eşeğe binip, deveyi kucağıma alam!" (Karikatür, 14 Mart 1940, sayı.220, s.1) ifadelerine yer verilerek Finlandiya file, Asya deveye ve Avrupa ise eşeğe benzetilerek anlatılmıştır. Finlandiya'nın kaybedilmesi bir yılan tarafından yutulması şeklinde çizilerek buna karşılık Almanya'nın Asya ve Avrupa'yı elinde tutmaya çalışması şeklinde çizilmiştir. Baltık Devletlerinde Almanya söz sahibi olmak istemekteydi. Ancak Rusya Finlandiya ve Litvanya dahil tüm Baltık Devletlerinde nüfuz sahibi olmak konusunda ısrar etmekteydi (McMeekin, 2021, s.127). Neticede Sovyet Rusya ile Finlandiya arasında savaş başlamıştır. Helsinki üzerine hava taarruzu yapılmış Fin doğu sınırına doğru Sovyet Rusya ilerleyince Finliler Mannerheim Hattı'na çekilmiştir (Jacobsen, 1989, s.13).

etmiştir (Ciano, 2020, s.312).

İtalya Yunanistan'a taarruz ederek sınırlarını genişletmek yönündeki amacını gerçekleştirmeye çalışmıştı. Ancak bu amaç hiçbir zaman gerçekleşmemiş Yunanların bölgedeki müdafaası kırılmamış, İtalyan ordusu ilerleyememiş ve zayıf vermiştir. Neticede Yunanlar İtalyanları hezimete uğratmıştı. Hatta İngiltere, Yunanistan'a deniz ve hava kuvvetleri bakımından yardımda bulunmuştur. Almanya ise İngiltere'yi kuşatmaya çalışmış böylece üstünlüğünü kabul ettireceğini düşünmüştür. Ancak istediği gibi bir sonuç elde edememiştir. Alman uçakları İngiltere'ye hava taarruzunda bulunmuş ancak buna rağmen İngiliz kuvvetlerinde zararın az olduğu görülmüş hatta İngilizler hava akınlarına devam etmiştir (İkdam, 1 İkinciteşrin 1940, s.1).

gerçekleştirilen hücumların şiddetli hücumlara bir giriş mahiyetinde olduğu ifade edilmişti (Yeni Sabah, 14 Eylül 1940, s.1).

Almanya'nın İngiltere'ye karşı taarruz etmek için gösterdiği gayret Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde bir kaptanın dalgalı bir denizde tekneyle taarruz için gitmeye çalışması şeklinde ve "TAARRUZ HABERİ ÇALKALANIP DURUYOR", "Taarruz- Çabalama kaptan ben gidemem." (Karikatür, 26 Eylül 1940, sayı.248, s.3) ifadeleri ile anlatılmıştır. Önceden Almanya'nın İngiltere'ye taarruz girişimi olmuştu ve taarruzların sayısının artacağına yönelik tahminler bulunmaktaydı. Ayrıca bu zamana kadar İngiltere'ye gerçekleştirilen hücumların şiddetli hücumlara bir giriş mahiyetinde olduğu ifade edilmişti (Yeni Sabah, 14 Eylül 1940, s.1).

Almanya'nın hedeflerinden birisi Ukrayna topraklarını ele geçirmektir. Bu toprakları ele geçirmek için Rusya ile savaşmıştır. Ramiz Gökçe'nin karikatüründe Almanya'nın Ukrayna toprakları üzerindeki faaliyetlerine yer verilmiştir. Bu durum söz konusu karikatürde Alman ve Rus askerinin Ukrayna tarlalarında çiçek koparmaya çalışması şeklinde "UKRAYNA TARLALARINDA", "Rus- Bu telaş ne için? Alman- Fazla koparmak için!" (Karikatür, 10 Temmuz 1941, sayı.289, s.1) ifadelerine yer verilerek anlatılmıştır. Almanya

kendisine hedef olarak Ukrayna topraklarını seçmişti. Bunun üç nedeni vardı. Birinci neden, Güney Ordular Grubu'nun burada bir zaferin temelini oluşturmasıydı. İkinci neden, Ukrayna tarım ürünleri ve hammadde bakımından oldukça zengin bir bölgeydi. Ve bu kaynaklar Almanya için savaşın devam etmesi açısından çok önemliydi. Üçüncü neden ise, Kırım Romanya petrol alanlarına karşı harekât yapmaktaydı. Hitler Kırım'a engel olmak istiyordu (Guderian, 2020, s.175-234).

Almanya, Rusya Seferini gerçekleştirip hedefine ulaşmaya çalışıyordu. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde bu konu Almanya'nın Rusya Seferinden ya zaferle ya da yenilgi ile çıkacağı şeklinde ele alınmış ve "Alman- Şu Moskof toprağı kılıcımı ya aşındıracak ya parlatacak." (Karikatür, 17 Temmuz 1941, sayı.290, s.1) ifadelerine yer verilmiştir. Almanlar Rus faaliyetlerinin gittikçe zayıfladığını ileri sürmüştü. Ancak Sovyet uçakları aktif bir şekilde savaşlara katılmaktaydı. Almanlar ise ağır zayıat vermişti (En Son Dakika, 11 Temmuz 1941, s.1). Rusya Seferi Almanya için gittikçe tehlikeli bir vaziyet

almıştı. Bu durum Ramiz Gökçe tarafından karikatür konusu olarak çizilmiştir. Sovyetler Stalingrad'ın batısında düşmana karşı şiddetli savaşlar yapmıştır. Almanlar ise çok ağır kayıplar vermiş takviye kuvvet göndermiş fakat bu kuvvetler de Sovyet ordusu tarafından bozguna uğratılmıştı (Ulus, 2 Eylül 1942, s.1).

Afrika ve Akdeniz topraklarında hâkim olma düşüncesi Almanya için bir diğer önemli konuydu. Almanya, İngiltere ile bu konuda kıyasıya mücadele içerisindeydi. Bu konu Ramiz Gökçe tarafından karikatür haline getirilmiştir. Mevcut karikatürde "AFRİKA CEPHESİNDE", "Alman- Biraz daha çekil, sıra benim" (Karikatür, 25 Haziran 1942, sayı.339, s.1) sözleri ile Libya toprakları konusunda Almanya ve İngiltere arasındaki rekabet anlatılmıştır. Hitler, Rommel komutasındaki bir müfrezeyi Libya'ya göndermek suretiyle hedefini gerçekleştirmeye çalıştı. Gönderilen müfrezeye İngiltere'nin Libya'yı fethetme planlarını

hüsranı uğratmaya yetecek kadar güce sahipti. İki taraf arasındaki muharebeler 1941 İlkbahar'ından 1942 Sonbaharına kadar devam etmiştir (Hart, 2020, s.270). Bunun yanında Mısır toprakları her iki taraf için büyük bir öneme sahipti ve Mihver ve Müttefik Devletlerin zırhlı kuvvetleri, Mısır için çarpışarak büyük meydan muharebesi yapmıştı (Akşam, 29 Haziran 1942, s.1). Mihver Devletlerin Afrika'daki amaçlarından biri de Tunus ve Trablusgarp'ı ellerinde tutmaktı. Böylece Müttefik Devletler için Akdeniz yolunun yeniden açılmasını geciktirmek istemişlerdir (Yeni Asır, 23 Sontesrin 1942, s.1).

Alman ve Sovyet orduları arasında Stalingrad'ı almak için çetin mücadeleler devam etmiş Ramiz Gökçe tarafından ele alınan karikatürde Alman ve Rus askerlerinin Stalingrad şehrini almak için kıyasıya mücadelelerine yer verilmiş ve "Alman- Bir düşse! Rus- Bir düşse!" (Karikatür, 24 Eylül 1942, sayı.352, s.3) sözleri ile anlatılmıştır. İki taraf arasında şiddetli çarpışmalar devam etmiş Alman hava ve kara kuvvetleri kendi bölgelerine giren düşmanı yok etmiş aynı şekilde Sovyet ordusu da Alman askerlerinin bir kısmını ortadan kaldırmıştır (Son Posta, 20 Eylül 1942, s.5).

Almanya ve İtalya'nın Orta Şark bölgesindeki genişleme politikası Ramiz Gökçe'nin karikatürleri arasında yer almıştır. Bu durum İtalya ve Almanya arasındaki bir diyaloga yer verilerek "ORTA ŞARKTA", "İtalya- Ustacığım, Dimyata pirince giderken galiba evdeki bulgurdan olacağız." (Karikatür, 29 Birinciteşrin 1942, sayı.357, s.7) sözleri ile ifade edilmiştir. Hem İngiliz ordusu hem de Alman ve İtalyan orduları Orta Şark'ı ele geçirmek için bu bölgeye taarruzda bulunmuştur. Müttefik denizaltı gemileriyle uçaklarının yaptıkları hücumlardan dolayı Mihver kuvvetlerinin kayıpları çok şiddetli olmuştu (Tan, 25 İlkteşrin 1942, s.2).

İtalya'da başvekil Mussolini istifa etmişti. (Cumhuriyet, 26 Temmuz 1943, s.1) Ardından Almanya'ya yönelik hava akınları şiddetlenince pek çok şehir boşaltılmıştır. Hamburg şehrinden sonra bu şehirlerden birisi de başkent Berlin olmuştur. Propaganda Bakanı Dr.Goebbels Berlin'in düşman taarruzunun hedefini oluşturduğunu beklediklerini bunun için şehri kısmen tahliye ettiklerini belirterek taarruz edecek güçte olmadıklarını bu yüzden savunma yaparak savaşa devam edeceklerini ifade etmiştir (Cumhuriyet, 8 Ağustos 1943, s.3). Ramiz Gökçe tarafından ele alınan karikatürde Almanya'da Müttefiklerin taarruzları nedeniyle şehirler boşaltılırken İtalya'nın ise bu ortamda Almanya'ya sığınması şeklinde konuya yer verilmiştir. Mevcut karikatürde bu vaziyet "ALMANYA'DA BİRÇOK ŞEHİRLER BOŞALTILYOR.", "İtalya- Aman arkadaş nereye böyle? Ben de sana geliyordum." (Karikatür, 12 Ağustos 1943, sayı.398, s.3) sözleri ile ifade edilmiştir.

Almanya'nın Balkan ülkeleri üzerindeki emelleri Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde yer almıştır. Bu durum karikatürde "YENİ İŞGAL SİYASETİ", "Almanya- El yiyeyeğine ben yiyeyim!.." (Karikatür, 30 Mart 1944, sayı.431, s.1) sözlerine yer verilerek anlatılmıştır. Almanya Balkanlara yönelik yayılcı bir siyaset benimsemiştir. Bilhassa Sovyet Rusya ile Romanya toprakları için mücadele etmişti. Alman ordusu Romanya'yı

işgal edip burada Alman taraftarı bir hükümet kurmayı planlamıştır (Cumhuriyet, 24 Mart 1944, s.3).

Savaşın sonuna doğru yaklaşırken Almanya'nın aldığı yenilgiler ve buna karşılık Nazi Hükümetinin tutumu karikatürlerde yer alan konular arasında bulunmaktaydı. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde bu durum "Göbels- Boya ustacığım, boya da bütün dünya binamızın sağlığını anlasın!" (Karikatür, 12 İkteşrin 1944, sayı.459, s.1) sözleri ile Göbels'in yıkılma noktasına gelmiş binayı sağlamlaştırmaya çalışması şeklinde çizilerek bu şekilde Almanya'nın güçlü gösterilmek istenmesi ifade edilmiştir. Yenilgilere rağmen Almanya diğer ülkelere karşı güçlü görünmeye çalışmıştır. Savaş 1942 yılının sonundan itibaren genel anlamda Mihver Devletlerin aleyhine olacak şekilde devam etti. Buna karşılık Müttefik Devletler yeni cephele açmak istemiştir. Almanya ise karşı koymaya devam etmiş ancak Müttefik Devletler Almanya'nın ilerlemesine engel olmuşlardır (Uçarol, 2006, s.609). Savaş boyunca Almanya'nın yıkılması yönünde çaba sarfedilmiştir. Hitler savaşa katılım sağlanması için çağrıda bulunmuş böylece düşmanların geri çekilmesini amaçlamıştı (Jacobsen,1989, s.681). Savaş Nazi Almanya'sına karşı son aşamasına gelmiş Yalta Konferansı (4-11 Şubat 1945) toplanmıştı. Hem savaşın bundan sonraki süreçte nasıl yürütüleceği hem de daha ilerisi için oldukça mühim kararlar verilmişti. Bu süreçte Almanya'nın müttefiki olan devletler teslim olmuştu. Sovyet Rusya Almanya'nın üzerine yürüyordu. Avrupa'da Müttefik Devletlerin zaferi kaçınılmaz sondu. Bu yüzden Yalta Konferansında Almanya'nın geleceği gündemin en başında yer almıştı (Ataöv, 1985, s.123).

1-1-2- Askerî Durum

İkinci Dünya Savaşı sürecinde Almanya'nın askerî vaziyeti karikatürlerde yer almıştır. Ekonominin ordu üzerinde etkisi bulunmaktaydı. Savaş sürecinde orduda gıda sıkıntıları yaşanmıştır. Almanya bir taraftan kaynaklarını silahlanma için kullanmış diğer taraftan dengeyi korumak için uğraşmıştır. Yaşadıkları durum Alman ekonomi politikası için büyük bir problemdi. Bu sebeple tüketim konusunda bazı kısıtlamalara gitmişlerdir (Caplan, 2018, s.168).

Almanya'nın totaliter bir anlayışa sahip olduğu ve savaş yanlısı politikaya sahip olduğu dönemin karikatürlerinde yer alan bir başka konudur. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde bu durum "Harp isteyenler: İlerliyorlar!!!" (Karikatür, 14 Eylül 1939, sayı.194, s.4) sözlerine yer verilerek savaş yanlısı olanların cepheye ilerlediği fakat yolun sonunda büyük bir uçurumun bulunması şeklinde ifade edilmiştir. Almanya Polonya'ya savaş ilan ettiği zaman Polonya hava kuvvetlerinin neredeyse tamamını ortadan kaldırmıştı. Ordu karargâhlarını, haberleşme altyapısını ve şehirleri bombalamıştı.

Almanya'nın Polonya'ya gerçekleştirdiği harekât devam ederken Polonya ordusu da Alman ordusuna saldırarak ağır kayıplar verdimişti (Keegan, 2016, s.51).

Hitlerin dünya barışını sağlamak harp durumuna son vermek için bulunduğu girişimler karikatürde mizah konusu olarak yer almıştır. Bu durum Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde "Dünya- A evladım, şu "harbi" bıraksan olmaz mı? Gürültüden sulh terennümlerini dinleyemiyorum!.." (Karikatür, 12 Birinciteşrin 1939, sayı.198, s.11) ifadelerine yer verilerek dünya ile Hitler arasında geçen diyalog ile açıklanmıştır. Hitler, 6 Ekim 1939'da Rayştæg'da bir nutuk vermişti. Bu nutukta sulh tekliflerinde bulunmuştu. Bütün devletler bu tekliflere itimat edilemeyeceğini ileri sürmüş söz konusu teklifleri soğuk karşılayarak kabul edilemez mahiyette olduğunu düşünmüşlerdir (Ulus, 8 İlkteşrin 1939, s.6).

Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde Almanya'nın cepheye paraşütçü askerleri savaş için sevk ettiği ancak bu askerlerin savaştan sağ salim geri dönemedikleri mizah konusu olarak yer almıştır. Bu durum, "ALERETUR!", "Paraşütçü- Sen ahrete gidiyorsun, ben de cepheye... Müteveffa paraşütçü- Aldırma, yakında görüşeceğiz demektir!.." (Karikatür, 30 Mayıs 1940, sayı.231, s.5) ifadeleri ile iki paraşütçü arasındaki diyaloga yer verilerek anlatılmıştır. Hollanda ile gerçekleştirilen savaş paraşütçü askerler vasıtasıyla yapılmıştı. Hollanda Alman ordusunun geri çekilmesine yönelik çok fazla mücadele etmiş bunda da genel anlamda başarılı olmuştu. Hollanda birliklerinin direnişi sanıldığından çok daha kuvvetliydi. Almanya ise, bu direnişin kırılması gerektiğini düşünmekteydi (Shirer, 2002, s.913).

İkinci Dünya Savaşı boyunca Almanya hedeflerini gerçekleştirmek için her yolu denemiş onun bu hırslı tutumu yıllar önce Napolyon'un benimsediği siyasetle bağdaştırılarak karikatür konusu haline getirilmiştir. Bu konu karikatürde "Napolyonun ruhu- Benim ordularım da bu çıkmaz yoldan yürümüşlerdi!.." (Karikatür, 10 Nisan 1941, sayı.276, s.9) ifadesi ile Napolyon'un ruhunun konuşurulması şeklinde ele alınmıştır. Almanya, aynı anda pek çok bölgeye hâkim olma doğrultusunda faaliyetlerini gerçekleştirmekteydi. Japonya ile Üçler Paktını imzalayıp bununla Japonya'yı Uzakdoğu'daki hedeflerini gerçekleştirmek için harekete geçirmeyi planlamıştı. Böylece İngiltere güçsüz duruma düşecek buna bağlı olarak ABD savaş dışı kalacaktı (Gerede, 1994, s.189). Ayrıca kışın Rusya üzerine sefer düzenlemekte Almanya'nın planları arasında yer almıştır. Bu husus yine Napolyon'un Moskova üzerine kışın düzenlemeye çalıştığı sefere benzetilmek suretiyle

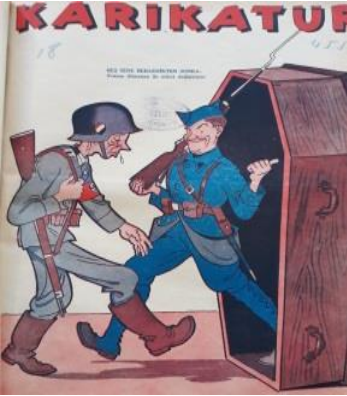
karikatür haline getirilmiştir. Alman generalleri Ukrayna'dan sonra Moskova'ya yönelmiş Hitler, Napolyon'un kuvvetlerinin on katı bir kuvvetle taarruz gerçekleştirmiştir. Hedefleri ise ortak. Büyük Rus kuvvetlerini Moskova'ya girmeden önce yenilgiye uğratmaktı (Cartier, 1976, s.270).

Savaşın sonlarına doğru Almanya'nın askerî bakımdan çöküş yaşamasına az kalmıştı. İngiltere, Amerika ve Rusya karşısındaki kayıpları bunun en büyük ispatıydı. Almanya'nın bu şekilde çöküşüne doğru gitmesi karikatürde yer alan bir başka mizah konusuydu. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde bu konu "SULH MASASININ MUKADDER ZİYAFETİ", "Almanya yeniliyor"! (Karikatür, 17 Ağustos 1944, sayı.451, s.3) sözlerine yer verilerek Almanya'nın yemeğe benzetilmesi İngiltere, Amerika ve Rusya'nın yemeği paylaşması şeklinde ele alınmıştır. 1944 yılında Ağustos'un sonuna doğru Batıda 500.000

kayıp veren Alman ordusunun bu kayıplarından yarısı savaş esiriydi. Savaş araç gereçlerinin büyük bir kısmını kaybetmiş savunma için az sayıda silahları kalmıştır. Ayrıca Sigfried Hattı'nda neredeyse hiç kimse kalmamıştı. Batıda bulunan generallerin çoğu son günlerin geldiğini düşünüyordular (Shirer, 2002, s.1367).

544

1944 yılında Normandiya Muharebesi olmuştu. Batıda bulunan Alman ordusunun büyük bir kısmı bu savaşa katılmıştı. Bu durum Müttefik Devletler için büyük bir fırsat oluşturdu çünkü Alman sınırına geldikleri zaman herhangi bir direnişle karşılaşmamışlardı. Söz konusu vaziyet Fransa'nın özgürlüğü için de fırsat yaratmıştı (Hart, 2018, s.769). Bu olay karikatürde "BEŞ SENE BEKLEDİKTEN SONRA", "Fransa Almanya ile nöbet değiştiriyor." (Karikatür, 14 Eylül 1944, sayı.455, s.1) sözleri ile beş yıl öncesine kadar Fransa'nın

Almanya'dan güçsüz olduğu 1944 yılına gelindiğinde ise bunun tam tersinin yaşandığı çizilerek anlatılmıştır.

1-1-3- Almanya ve Propaganda

Propaganda alanında kapsamlı, örgütlü ve sistematik çalışmalar için gerekli olan önkoşullar 19.Yüzyıldaki ulus devletleriyle oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde Büyük Savaş sırasında propagandacılar modern ve bilimsel yöntemleri uygulamıştı. İngiltere, propagandayı aktif bir biçimde kullanmış, diğer ülkelerde onu takip etmiştir. 2.Dünya Savaşı sırasında Almanya'da Halkı Aydınlatma ve Propaganda Bakanlığı, Sovyetler Birliği'nde Komünist Parti Propaganda Komitesi, İngiltere'de Enformasyon Bakanlığı ve ABD'de Enformasyon Bürosu bu doğrultuda oluşturulmuştu (Bölükbaşı, 2019, s.41).

Propaganda, olumsuz bir kavram olarak bilinmekteydi. Bu nedenle 1945'ten sonra çok fazla kabul edilmemiştir. 2.Dünya Savaşı sırasında propagandayı son derece aktif bir biçimde

kullanan Nazi ve Sovyet yönetimlerinin yol açtığı yıkım bunda büyük bir role sahip olmuştur. Bu yüzden İngiltere ve ABD yaptıkları propaganda faaliyetlerine rağmen propaganda kelimesini çok az kullanmış, Nazi Almanya'sı ise propaganda kelimesini bakanlık ismi olarak kullanmıştır (Bölükbaşı, 2019, s.42).

Nazi Almanya'sı için propaganda büyük bir öneme sahipti. Propaganda Bakanlığı kurmuşlar, Bakanlığın başında bulunan isim ise Joseph Goebbels'ti. Goebbels, bakanlığın amacını Almanların duygu ve düşüncelerini mobilize etmek şeklinde belirtmiştir (Bölükbaşı, 2019, s.54).

İkinci Dünya Savaşında Almanya'nın en etkili silahlarından biri propagandaydı. Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde propaganda konusuna yer verilmiştir. Hitler propaganda konusunu çok önemli görüyordu. Ona göre Nasyonal Sosyalist fikri mümkün olduğu kadar çok sayıda insana duyurabilmek gerekiyordu. Bunu da propaganda vasıtasıyla gerçekleştirebilirlerdi (Hitler, 2019, s.443).

Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde Alman radyosunun İkinci Dünya Savaşı sürecindeki rolü ele alınmıştır. Mevcut karikatürde bu durum "Büyükanne- Gel de sana masal söyleyeyim. Çocuk- Sen onu git de Alman radyosunda söyle!" (Karikatür, 9 Mayıs 1940, sayı.228, s.4) diyaloguna yer verilerek ifade edilmiştir. Alman radyosunun propaganda faaliyetleri savaş sürecinde aktif bir role sahipti. Bilhassa Propaganda Bakanı Dr.Goebbels'in propaganda faaliyetlerini yürüttüğü en önemli iletişim aracı radyo idi. Ona göre radyonun halk üzerinde büyük bir etkisi vardı. Radyo vasıtasıyla ülkenin tamamında birlik sağlanabilirdi. Bu yüzden etkili bir iletişim aracıydı (Akarcılı, 2003, s.114).

1-2- İtalya

1-2-1- Siyasî Durum

İtalya, Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan antlaşmalarda istediklerinin büyük bir kısmına ulaşamamıştı. Bu durum İtalya tarafından Müttefiklerine karşı bir kırgınlık ve kızgınlık yaratmıştı. Bu durum İtalya'da devlet otoritesinin zayıflamasına neden olmuştu. Savaş ekonomik hayatı da derinden etkilemişti. İtalya maddi ve manevi anlamda yorgundu. Mevcut durum 1919'da Benito Mussolini önderliğinde kurulmuş olan faşist partisinin işine yaramıştı. Daha sonra Kral III.Vittori Emanuel 30 Ekim 1922'de Başbakanlığa Mussolini'yi getirmişti. Böylece İtalya'da Faşist yönetim kurulmuştur.

İtalya dış politikada Akdeniz çevresinde sömürge kurmuş diğer tabirle emperyalizme yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Mussolini Akdeniz'e "Bizim Deniz" diyor ve Roma İmparatorluğunu yeniden meydana getirmek istiyordu. İtalya'nın yeni yayılma ve genişleme politikası çevresinde huzursuzluk yaratmıştır (Uçarol, 2006, s.529). Bu çerçevede İtalya'daki faşist yönetim Balkanlar, Doğu Akdeniz ve Afrika ile ilgilenmekteydi. Dolayısıyla bu durum

Türk-İtalyan ilişkilerini etkilemiştir. İtalya'nın uyguladığı politikaya karşı Türkiye Balkan birliğine önem vermiştir. Ancak İtalya bu birliği sarsmaya yönelik müdahalelere hazırlanmıştır. 1934 yılında yapılan Balkan Antantına karşı Arnavutluk ve Bulgaristan'ın tavrında İtalya'nın etkileri vardı (Ataöv, 1985, s.28).

İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında İtalya'da büyük bir hoşnutsuzluk vardı. Daha sonra Mussolini'nin tarafsız kalması ve Fransa ile İngiltere'ye karşı dostane tavrı sonucunda bu hoşnutsuzluğun az da olsa önüne geçildiği, İngiltere ve Fransa ile hoş geçinmek kararında olduğu bildirilmişti (BCA, 030 10 239 611 35).

Savaşın başlarında İtalya tarafsız politikaya sahip olmuş ve sulh yanlısı bir anlayışı benimsemiştir. Ramiz Gökçe'nin karikatüründe İtalya sulh perisi olarak çizilmiştir. "AVRUPA'NIN YENİ SULH PERİSİ!" (Karikatür, 21 Eylül 1939, sayı.195, s.1) sözü ile bu konu ifade edilmiştir. Mussolini, Avrupa'da bir konferansın toplanmak suretiyle burada yapılacak olan güvenlik antlaşmasıyla konferansın sonuçlandırılabilirliğini ve savaşın durdurulabilirliğini düşünmüştür (Ciano, 2020, s.197).

İtalya'nın Balkan toprakları üzerinde hakimiyet kurma planı vardı. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde İtalya'nın Balkanlar üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye çalışmasına yer verilmiştir. Mevcut karikatürde bu durum "BAL-KAN ÖNÜNDE İTALYA", "Arı- Ötekenden fayda yok, işin tatlı tarafına gitmeli" (Karikatür, 23 İkinciteşrin 1939, sayı.204, s.3) sözleri ile İtalya bir arıya benzetilerek önündeki bal ve kan seçeneklerinden balı seçmesi şeklinde çizilmiştir. Balkan topraklarına Sovyet Rusya komünizmi getirmeye çalışırken İtalya ise bu duruma karşıydı. Bu yüzden İtalya ve Rusya arasında mücadele yaşanmıştır (Akşam, 19 Teşrinisani 1939, s.1).

Müttefik Devletler İtalya'ya karşı seferler düzenlerken Almanya her zaman İtalya'nın yanında yer almıştır. Her iki taraf birbirine karşı üstünlük sağlama mücadelesinde olmuştur. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde savaş boyunca Mihver ve Müttefik Kuvvetlerin birbirine üstünlük sağlamaya çalıştığı anlatılmıştır. Bu vaziyet "İtalya- Yaşasın! İngiliz, Alman- Kim yaşasın? İtalya- Daha belli değil!" (Karikatür, 22 Şubat 1940, sayı.217, s.3) ifadeleriyle diyalog şeklinde anlatılmıştır. Almanya, İngiltere'nin hedeflerine ulaşmasına engel olmak için faaliyetlerde bulunmuştur. İngiltere'nin Atlantik'te bulunan yollarına gemiler göndermiş, mayınlar yerleştirmiş, hava taarruzlarında bulunarak İngiliz gemilerini durdurmak için gayret göstermiştir. Ortaya çıkan bu vaziyet İngiltere için tehlike

arz etmiştir. Bunun karşılığında İngiltere ise, Alman denizaltı filosunun yarısını yok etmiş, denizlerin hakimiyetini eline almak için mücadele etmiş ve vakti geldiği zaman İngiliz hava kuvvetlerinin de faaliyete geçeceğini belirtmiştir (Akşam, 18 Şubat 1940, s.1).

Mussolini görevden istifa etmiş hükümet devrilmişti. Daha sonra İtalya'da Badoglio hükümet kurmuştu. Badoglio hükümeti ise Almanya'ya savaş ilan etmişti (Cumhuriyet, 15 Birinciteşrin 1943, s.3). İtalya'nın teslim olmasının ardından Almanya İkinci Ardenler Taarruzunu başlatmıştı. Ancak bu savaştan istediğini elde edecek güçte bir orduya sahip değildi. Hatta Alman ordusu geri çekilmek istemiş Hitler ise buna itiraz etmişti. Neticede Alman ordusunun savaşta yaşadığı kayıp çok fazla olmuştu (Hart, 2020, s.512).

Savaş süresince İtalya'nın Fransa'ya yönelik tutumu da Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde yer almıştır. Karikatürde bu durum Fransız askerlerinin İtalyan cephesinde savaşması şeklinde çizilerek "Fransız askeri- İtalya cephesine geldik, dikkat edelim. -O halde arka tarafa bakalım. İtalyan usulü cepheden değil, arkadan vurmaktır!" (Karikatür, 13 Haziran 1940, sayı.233, s.8) sözleri ile iki Fransız askerinin diyaloguna yer verilerek anlatılmıştır. İtalya Fransa'nın aleyhinde savaşa katılmak doğrultusunda hareket etmiş bu olay iki ülkeyi siyasî açıdan olumsuz etkilemişti (Yeni Sabah, 6 Haziran 1940, s.1).

Mihver Devletlerin Yunanistan'dan beklentileri Ramiz Gökçe tarafından karikatür haline getirilmiştir. Buna göre İtalya'nın Yunanistan başkanı Metaksas ile olan siyasi ilişkisi çizilerek anlatılmıştır. Bu konu karikatürde "Metaksas-Sinyor, boş yere kollarını sıvama. Bizim eldiven senin eline geçmez." (Karikatür, 24 Teşrinievvel 1940, sayı.252, s.8) ifadeleriyle Yunanistan'ın eldivene benzetilmesi Sinyor'un ise bu eldivene elini geçirmesi şeklinde anlatılmıştır. Metaksas Mihver Devletlerin elçileri ile görüşmüş ve bu görüşme sonucunda elçiler bazı isteklerde bulunmuştu. Buna göre Almanya'nın Yunanistan'a olan borçlarının ortadan kaldırılmasını, Almanların Yunanistan'a girebilmeleri için vize, İngiliz halkına verilecek vizelerin kontrolünü ve mihver devletlerin uçaklarının Yunanistan üzerinden geçmesini istemişlerdir (Ulus, 18 Birinciteşrin 1940, s.1).

Karikatürist Ramiz Gökçe İtalya'nın Yunanistan karşısında dayanacak gücünün kalmadığı karikatür konusu haline getirilmiştir. Bu durum "Yunan- Ciğerimi istiyordun, lazım mı? İtalya- Hayır, bana artık yürek lazım." (Karikatür, 28 Teşrinisani 1940, sayı.257, s.1) ifadeleriyle bir Yunan askeri ile İtalya arasında geçen diyalog şeklinde anlatılmıştır. İtalyan ve Yunan kuvvetler arasında çetin mücadeleler yaşanmış Yunanların gerçekleştirdiği hücumlar sonucunda İtalyan direnişi etkisini kaybetmişti (Vatan, 23 İkinciteşrin 1940, s.1).

Savaş devam ederken İtalyan General Badoglio görevinden istifa etmişti. Onun istifası Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde mizah konusu olarak yer almıştır. Mevcut karikatürde bu konu "GİDER AYAK! EY GAZİLER YOL GÖRÜNDÜ GENE GARİP SERİME" (Karikatür, 5 Kanunuevvel 1940, sayı.258, s.1) sözlerine yer verilerek çizilmiştir. İtalya'nın Yunanistan ile şiddetli savaşları devam ediyordu. Bu ortamda Badoglio istifa etmişti. Oysaki Yunanistan'a girilmesi hususunda Badoglio çok hevesliydi. Esasen askerî vaziyet Yunanistan'a sefer düzenlenmesi açısından yetersizdi. Mussolini bu hususta Badoglio'yu sert bir şekilde eleştirmişti (Ciano, 2020, s.364-366).

1940 yılına gelindiğinde İtalya'nın uğradığı kayıp çok fazlaydı. Üst üste yenilgiler almıştı. Bu durum Ramiz Gökçe tarafından karikatür haline getirilmiştir. Karikatürde bu konu "MAKARNA ZİYAFETİ", "Bu kadar haşlama yememiştim, bakalım nasıl hazmedeceğim." (Karikatür, 19 Kanunuevvel 1940, sayı.260, s.7) ifadeleri ile İtalya'nın uğradığı yenilgileri makarna olarak yemesi şeklinde çizilmiştir. Alınan yenilgiler için kumandanlar birbirini suçlamış, aralarında anlaşmazlık çıkmıştır. Savaşta çok sayıda kumandan değiştirildi. Bu da yenilginin artmasına neden olmuştur (Yeni Sabah, 14 İlkkanun 1940, s.3). İngilizlerin yoğun saldırıları neticesinde İtalya ziyadesiyle yıpranmıştı. İngiltere, Mihver Devletlerine yönelik peş peşe saldırı düzenlemişti. Sonuç itibariyle İtalya savaşta çok büyük bir yük üstlenmişti (Cartier, 1976, s.195).

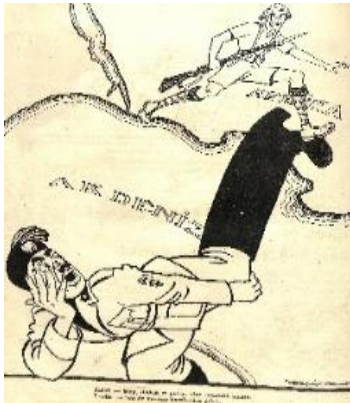
İtalya siyasi arenada yalnız kalmıştı. Tek başına çetin mücadeleler vermişti. Yunanistan ve Arnavutluk toprakları için yaptığı savaş İtalya'nın ne kadar zor bir durumda olduğunu göstermiştir. Bu savaş sonucunda Yunanistan çok sayıda İtalyanı esir almıştı. Alınan esirlerin bir kısmının ise subay olduğu bilinmektedir (İkdam, 12 İkincikanun 1941, s.5). Ramiz Gökçe tarafından İtalya'nın yalnız başına çetin mücadelelerin içinde yer alması karikatür haline getirilmiştir. Bu durum "Berber- Saçlarınızı İtalyan usulü kestim. Müşteri- Belli... Yalnız arkada kalmış." (Karikatür, 16 Kanunusani 1941, sayı.264, s.1) sözlerine yer verilerek bir diyalogla çizilerek anlatılmıştır.

İtalyan Siyasetini oluşturan bir diğer konu Afrika topraklarına yönelik izlenen politikaydı. İtalya için Afrika toprakları önemli bir yere sahipti ve bu topraklarda genişleme siyasetini benimsemiştir. Bu doğrultuda karikatür konusu haline gelmiştir. Mevcut karikatürde "HABEŞİSTAN AYAKLANDI", "İğreti ata binen tez iner." (Karikatür, 30

Kanunusani 1941, sayı.266, s.6) ifadeleri ile Habeşistan ata benzetilmiş İtalya ise bu ata binmiş bir şekilde çizilerek anlatılmıştır. Habeşistan toprakları İtalya'nın ele geçirmeye çalıştığı topraklardan biriydi. Aynı zamanda İngiltere'de bu topraklara hâkim olmak istemiştir. Habeşistan'da buradaki vatanperver grup vasıtasıyla düşmana büyük kayıplar verdirilmişti (Yeni Sabah, 25 İkincikanun 1941, s.5). Afrika Cephesinde İtalya istediği gibi bir başarı sağlayamamış, kaybı büyük olmuştu.

İngiltere ile İtalya arasında Akdeniz ve Afrika toprakları için büyük mücadeleler olmuştu. Ramiz Gökçe'nin çizdiği karikatürde Trablus, Habeşistan, Arnavutluk, Eritre ve Akdeniz topraklarında İngiltere'nin hakimiyet kurması anlatılmış ve "Doktor- Bu kadarla geçmiş olsun. Hasta- Mersi doktorcuğum, eliniz çok çabukmuş!" (Karikatür, 3 Nisan 1941, sayı.275, s.3) ifadeleriyle İngiltere doktor, İtalya ise hasta olarak çizilmiş ve doktor ile hasta arasındaki diyaloga yer verilmiştir. İngiltere'nin Akdeniz hakimiyeti için İtalya ile yaptığı mücadeleler sonucunda İtalyan kuvvetleri hasara uğramıştı. Buna göre bir İtalyan zırhlısı ile iki İtalyan kruvazörü de hasar görmüştü (Bugün, 30 Mart 1941, s.1).

Ramiz Gökçe İtalya ve İngiltere'nin Afrika toprakları için mücadelesini karikatür haline getirmiştir. Bu durum "İtalya- Hey, dikkat et yahu! Yine nasırıma bastın. İngiliz- Sen de ayağını buralardan çek!" (Karikatür, 4 Birincikanun 1941, sayı.310, s.8) ifadeleriyle İtalya ve İngiliz arasındaki diyaloga yer verilerek anlatılmıştır. İngilizler Afrika Cephesindeki Bingazi sahiline gelmiş ve burada şiddetli bir savaş başlamıştı. Alman ve İtalyan orduları İngilizler tarafından işgal edilen bölgelere saldırılar düzenlemiş, fakat buna karşı İngiliz orduları karşı hücumda bulunmuş saldırıyı engellemiştir (Tan, 1 İlkkanun 1941, s.1).

Habeşistan'a bağlı Musavva bölgesi hem Mihver hem Müttefik kuvvetler tarafından ele geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak İtalya Habeşistan topraklarından beklediği gibi bir sonuç elde edememiş ağır bir kayba uğramıştı. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürlerde de İtalya'nın Habeşistan'da uğradığı hezimet yer almıştır. Bu durum karikatürde "Habeşli- Merak etme sinyor, Habeşistana olan bağlılığımız baki kalacak." (Karikatür, 17 Nisan 1941, sayı.277, s.9) ifadeleri ile Habeşli ile Sinyor arasındaki diyaloga yer verilerek anlatılmıştır. Musavva bölgesini ele geçirmek için İngilizlerin ileri sürdüğü şartları İtalyanların kabul etmesi için süre verilmişti. Bu sürenin ardından ise muharebe başlamıştı. Muharebenin amacı ise Musavva limanını ele geçirmektir. İtalya ise buna karşı mücadele etmeye devam edeceğini bildirmiştir (Ulus, 11 Nisan 1941, s.1-3). İtalyanlar Habeşistan'da

130.000 esir vermiş ve 400 tank bırakmıştı. Bu yenilgi karşısında Almanya'da Kuzey Afrika savaşlarına katılmıştır. Diğer taraftan 200.000 kişilik İtalyan kuvveti de mevcuttu. Mevcut kuvvetler Sudan'ı ve İngiliz Somali'sini de ele geçirmek için faaliyette bulunmuştur. Ancak İngiliz kuvvetleri buna izin vermemiş karşı taarruza geçmişti. Böylece Doğu Afrika savaşları 1941 Mayıs ayında son buldu (Armaoğlu, 2018, s.282).

Akdeniz'deki İtalyan adaları da Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde konu olarak yer almıştı. Bilhassa Sardunya adasının İngiliz bombaları altında olması karikatür olarak çizilmiştir. Bu konu "(SARDONYA) ADASI İNGİLİZ BOMBALARI ALTINDA", "İtalya- Güvendiğim dallar da elimde kalmayacak." (Karikatür, 10 Haziran 1943, sayı.389, s.1) sözleriyle anlatılmıştır. Müttefik kuvvetler tarafından Pantellaria, Korsika, Sardunya ve Sicilya'ya havadan saldırılar düzenlenmişti. Bu da Sardunya adasının istilaya uğrayacağı ihtimalini oluşturmuştu (Ulus, 6 Haziran 1943, s.1).

Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatüre göre Müttefik Kuvvetler tarafından İtalya topraklarının sırayla işgal edilmesi anlatılmıştır. Mevcut karikatürde bu konu "SON ALIŞVERİŞLER MÜNASEBETİYLE", "İtalya- Alan kazanıyor, alan kazanıyor... Bugün var, yarın yok." (Karikatür, 17 Haziran 1943, sayı.390, s.3) sözlerine yer verilerek bir sepet içerisinde İtalya topraklarının satılması şeklinde çizilerek anlatılmıştır. Hava akınları artarak devam etmiş özellikle Sicilya ve Sardunya adalarına yönelik çok şiddetli hava akınları yapılmıştı. Bundan dolayı İtalya'nın güneyinde bulunan bütün şehirler tahliye edilmişti (Son Posta, 20 Haziran 1943, s.1). Pantellaria adası Müttefik kuvvetler tarafından işgal edilen bir başka bölgeydi. Bu ada Müttefik kuvvetlerin eline geçen ilk İtalyan toprağı olmuştu. Ada teslim olmuş buna bağlı olarak Müttefik kuvvetler Sicilya adasına da yakın olmuşlardı (Ulus, 12 Haziran 1943, s.1).

Müttefik Kuvvetlerin İtalya'ya hava saldırıları çok şiddetlenmişti. Yapılan hava saldırılarında Sardunya ve Sicilya adaları hedef noktayı oluşturmuştu (Cumhuriyet, 5 Temmuz 1943, s.1). Müttefik Kuvvetlerinin amacı İtalyan halkı ve Avrupa'yı Mihver Devletlerden kurtarmaktı. Bu hedefe ulaşmak için saldırılarını gittikçe artırarak savaşa devam edeceklerini açıklamışlardı (En Son Dakika, 20 Temmuz 1943, s.2). Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde Mussolini'nin kimsenin karşısına çıkacak halinin olmaması anlatılmıştır. Bu durum, "Zaman- Bil bakayım ben kimim? Mussolini- Kim olursan ol. Yalnız elini kaldırma, kimsenin karşısına çıkacak yüzüm yok." (Karikatür, 29 Temmuz 1943, sayı.396, s.3) ifadelerine yer verilerek zaman ile Mussolini arasındaki diyalog

şeklinde ele alınmıştır. Mussolini savaştan beklentisi doğrultusunda bir sonuç elde edememiş görevden istifa etmişti. Böylece İtalya’da hükûmet devrilmişti (Jacobsen, 1989, s.62). İtalya’nın işgali resmen gerçekleşmişti (Hart, 2018, s.620). Mussolini’nin istifa ettikten sonra Almanya’ya kaçmak yönünde bir girişimi olmuştu. Fakat buna subaylar engel olmuştur (Cumhuriyet, 27 Temmuz 1943, s.1).

1-2-2- Askerî Durum

İtalya ordusu karikatürlerde hava kuvvetleri ve donanmanın savaş sürecinde faaliyetleri ve Müttefik Kuvvetler karşısındaki genel durumunu belirtecek şekilde yer almıştır. Ordu genel anlamda savaşta düşmana karşı taarruz konusunda yetersiz kalmıştı. Ramiz Gökçe’nin karikatüründe İtalyan karargâhının savaşta faaliyetleri çizilerek anlatılmıştır. Söz konusu faaliyetler karikatürde “İTALYAN KARARGAHINDA”, “-Kumandanım, bugün üç köy daha aldık. - Aferin hücumla mı? - Hayır, tayyareden fotoğrafla” (Karikatür, 21 Teşrinisani 1940, sayı.256, s.3) ifadeleriyle komutan ve asker arasındaki diyaloga yer verilerek anlatılmıştır. İtalya Yunanistan’a hava taarruzları gerçekleştirmiş, Yugoslavya’daki Manastır şehri de İtalyan uçakları tarafından bombalanmıştı (Ulus, 17 İkinciteşrin 1940, s.1).

İtalyan donanması İngiltere ile Akdeniz’de mücadele etmişti. Bu durum karikatürde bombardımana uğrayan İtalyan filosunun kaçması şeklinde çizilmiştir. Söz konusu karikatürde bu olay "FİLO KAÇARKEN", “İtalyan Amiralî- Oğlum, yiğitliğin on şartı vardır: Dokuzu kaçmak, biri görünmemek.” (Karikatür, 5 Kanunuevvel 1940, sayı.258, s.11) ifadeleriyle İtalyan amiralinin konuşmasına yer verilerek ele alınmıştır. İngiliz-İtalyan deniz kuvvetleri arasında büyük bir savaş yapılmıştı. Bu savaş sonucunda İtalyan filosu kaçmıştır. Ancak İngiltere kaçan filonun faaliyetlerine engel olmak için bazı tedbirler almıştı. Filo kendileri için daha güvenilir bir yer olan Napoli veya Spezia bölgesine gitmişti (Vatan, 29 İkinciteşrin 1940, s.1).

1-3- Japonya

1-3-1- Siyasî Durum

Japonya, 16.Yüzyılın ortalarına kadar neredeyse hiç bilinmeyen bir ülkeydi. Ancak sömürgeci düzenin yarattığı ortam Japonya’yı da etkilemiş ve Çin’e saldırmıştı. Japonya kısa bir sürede bir sömürge imparatorluğuna sahip olmuştu. Birinci Dünya Savaşı başladığında hem toprağını hem nüfusunu iki katına çıkarmıştı. Önceleri bir tarım ülkesiyken 1914 yılına gelindiğinde bununla birlikte endüstri ülkesi olmuştur (Ataöv, 1985, s.20).

Japonya Mançurya bölgesini ele geçirmişti. Böylece Asya’daki hedeflerinin ilk basamağı oluşmuştu. Bu işgale karşı büyük devletler tepkisizdi. Bundan dolayı Japonya daha

çok cesaretlenmişti. Dolayısıyla faaliyetlerinde saha serbest kalabilmek için milletlerarası iş birliğinden çekilmiştir.1934 yılında “Asya Asyalılarındır” diyerek Batılıların Çin ile olan her türlü bağlantılarının kesilmesini istiyordu. Çin’e bir nota vermiş iki devletin komünizme karşı mücadelede iş birliği yapma şartını ileri sürmüştür. Bu şekilde Japonya Çin’i kontrol altına almak istemiştir (Armaoğlu, 2018, s.207).

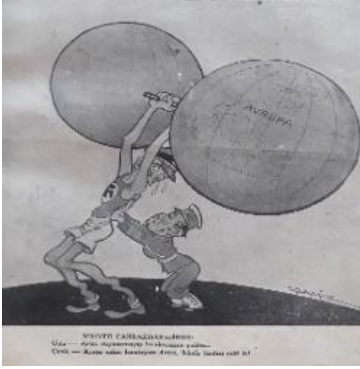
Japonya'nın ise, önce 1931'de Mançurya'yı işgal etmesi, sonra 1937'de Çin'e yeniden savaş açması, Avrupa'daki bunalıma bir de Uzakdoğu bunalımını kattı. Japon-Çin sorunu Milletler Cemiyeti'nde ele alındı. Ancak Japonya'ya karşı bir harekette bulunulamadı. Uzakdoğu'daki statükonun bozulması, öncelikle Amerika Birleşik Devletleri'ni ilgilendiriyordu. Bu devlet, Japonya'nın girişimlerine karşıydı ve Çin'i destekliyordu. Diğer taraftan Sovyet Rusya'da Japonya'nın güçlenmesinden ve yayılmasından endişe duymuştu. Bu nedenlerle de Japonya, Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği'nin baskısını duyuyordu.

Böylece Almanya, Fransa ile Sovyet Rusya'nın arasında kalırken; Japonya da Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyet Rusya'nın arasında kalmış bulunuyordu. Bu bakımdan Almanya ile Japonya, yani statükoya karşı olan devletler, ortak tehlike olarak gördükleri Sovyet Rusya'ya karşı birleştiler. Bunun sonucunda iki devlet arasında Berlin'de 25 Kasım 1936'da Anti Komintern Paktı yapıldı. Bu antlaşma ile Berlin-Tokyo Mihveri kurulmuştu. Daha sonra İtalya'nın da bu pakta katılmasıyla Berlin-Roma-Tokyo Mihveri kurulmuştur (Uçarol, 2006, s.537).

Japonya, Amerika'ya yönelik düzenlediği Pearl Harbor saldırısı ile İkinci Dünya Savaşına resmen katılmıştı. Bundan sonraki süreçte fethinin zirvesini yaşamıştı. Karikatürist Ramiz Gökçe bu durumu karikatür konusu haline getirerek çizmiştir. Karikatürde bu durum Japonya'nın hindi avlamak niyetinde olduğu belirtilerek Asya'da yayılmacı bir politika izlemeye çalıştığı anlatılmış ve “JAPONYA HİNDİ AVLAMAK NİYETİNDE”, “-Geh bili bili bili!” (Karikatür, 9 Nisan 1942, sayı.328, s.3) sözleriyle ifade edilmiştir.

Japonya Güneydoğu Asya'da çıkarma yapmıştı. Japon bombardıman uçakları İngiliz donanmasını bombalayarak batırmıştı. Bu olay İngiltere için büyük bir felaketti. Ardından Japonlar hem Malaya hem de Filipinler'i istila etmek için taarruza başlamışlardı. Malaya'da İngiliz savunmasının çökmüş olması Müttefik mağlubiyetleri arasında yer almıştır. İngilizler havada nicelik ve nitelik yönünden geri planda kalmıştı ve elli yedi tanka sahip olan Japon işgal gücüne karşı koyacak tankları hiç yoktu (Keegan, 2016, s.264-265).

Karikatürist Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde Japonya'nın Almanya ile kurduğu ittifak mizah yoluyla ele alınmış bir başka konu olarak yer almaktadır. Avrupa toprakları üzerinde Almanya hakimiyetini sürdürmeye çalışmıştı. Karikatürde Almanya usta Japonya ise çırak olarak çizilmiş "MİHVER CANBAZHANESİNDE", "Usta- Artık dayanamayıp bırakacağım galiba. Çırak- Aman sakın bırakayım deme, ikimiz birden eziliriz." (Karikatür, 27 İkincikanun 1944, sayı.422, s.3) ifadeleriyle usta ve çırak arasındaki diyaloga yer verilmiş, ustanın ağırlık olarak kaldırmaya çalıştığı Avrupa'yı taşıyamadığı anlatılmıştır. Almanya, 25 Kasım 1939'da Japonya ile bir "Antikomintern" diğer ifadeyle Üçüncü Enternasyonal'a karşı korunma anlaşması yapmış Japonya ile siyasî iş birliğini oluşturmuştu. Bu esnada Hitler Versay Antlaşmasını Avrupa'da geçersiz hale getirmişti. Polonya ile iki taraflı anlaşma yaparak Fransa'nın idare ettiği ve "Avrupa Kollektif Pakt" sistemini de parçalamıştı (Gerede, 1994, s.5).

2- Müttefik Devletler

Müttefik Devletler İngiltere, Rusya, Fransa ve ABD'den oluşmaktaydı. Karikatür Dergisinde bu devletlerin siyasî, askerî durumları birbirleri ile olan münasebetleri karikatür olarak çizilmiş olup mizah konusu haline getirilmiştir.

Almanya ekonomik açıdan İngiltere ve Fransa'yı geri planda bırakmıştı. Japonya'da Asya'da tehlikeli bir vaziyet almaya başlamıştı. İtalya'da bu iki devleti izlemiş neticede bu üç devlet dünyayı yeniden bölmek ve pazar sınırlarını tekrar çizmek istemişlerdir. Bu duruma Batı ülkeleri de karşılık vermiştir. Bir tarafta Alman-Japon-İtalyan diğer tarafta İngiliz-Fransız-Amerikan gruplaşması ortaya çıkmıştır. Bu iki grup sadece Avrupa'da değil Asya ve Afrika'da da karşı karşıya gelmiştir. İki devlet grubu Birinci Dünya Savaşında olduğu gibi İkinci Dünya Savaşında da karşı karşıya gelmişlerdi (Ataöv, 1985, s.3-4).

2-1- İngiltere

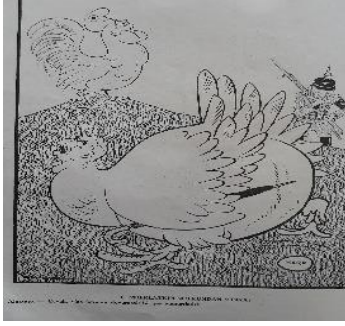
2-1-1- Siyasî Durum

İngiltere Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri arasında bulunmaktaydı. Ancak savaşın sonra var olan ekonomisini yeni düzene pek fazla uyduramamıştı. Bir taraftan İngiltere'ye bağlı devletlerden gelen siyasî anlamdaki istekler diğer taraftan yaşanan dünya ekonomik krizi İngiltere'nin güç kaybına uğramasına sebep olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'ye bağlı devletler büyük ölçüde bağımsız hale gelmişlerdi (Tekeli ve İlkin, 2014, s.127).

Chamberlain hükümeti yatıştırma ve tarafsızlık politikasını uyguluyordu. Ancak daha sonra bu politikayı değiştirmiştir. Avrupa'daki barışı güvence altına almak maksadıyla İngiltere'nin Polonya'yı Almanya'dan gelecek her türlü tehdide karşı savunmayı taahhüt etmişti. Ancak Hitler 1 Eylül'de Polonya sınırını geçmişti. İki gün sonra da İngiltere ve Fransa

savaşa girmişti. Bir başka Avrupa Savaşı başlamıştı ve bu savaş ikinci bir dünya savaşına dönüşmüştü (Hart, 2018, s.3).

İkinci Dünya Savaşı başlayınca İngiltere savaş karşısındaki tutumunun nasıl olacağını belirtmişti. İngiltere, kimseyi tehdit etmediğini ancak kendisinin de emniyet altında olmak istediğini belirtmiş, kendi güvenliği ve müttefiklerinin toprakları tehdit edilirse İngiltere savaşı göze alma konusunda tereddüt etmeyeceğini ve zafer elde edene kadar savaşacağını söylemişti (Akşam, 5 Mart 1939, s.2).

İngiltere ile Almanya arasında harp boyunca meydana gelen gelişmeler Ramiz Gökçe'nin çizdiği karikatürlerde yer almıştır. Almanya'nın Polonya ve Çekoslovakya'ya yönelik gerçekleştirdiği istila hareketi ve aynı zamanda uğradığı zayıflık tepki çekmişti. İngiltere başkanı Chamberlain bu konu üzerine verdiği nutuk Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde yer almıştır. Karikatürde bu konu "ÇEMBERLAYNIN NUTKUNDAN SONRA: Almanya- Eyvah, yine karnımı doyuracak bir şey yumurtladı." (Karikatür, 19 Birinciteşrin 1939, sayı.199, s.10) sözleriyle Chamberlain'in harp yumurtlayan tavuk olarak Almanya'nın ise bunu karnını doyuracak bir yiyecek olarak görmesi şeklinde çizilerek mizah konusu haline getirilmesi dikkat çekmektedir. Chamberlain verdiği nutukta Alman hükûmetinin sözlerine inanmaya imkân olmadığını söylemiş, savaşı sona erdirmeye yönelik Almanya'dan fiilî olarak teminat istediklerini belirtmiştir (Yeni Sabah, 13 İkteşrin 1939, s.1).

Chamberlain, İkinci Dünya Savaşında iktisadî harbe ve ablukaya ağırlık verileceğini ilan etmişti. Müttefikler, bitaraf olanlarla iktisadî anlaşmalar ve ticaret muahedeleri yapmaya, bitarafların muhtaç olmadıkları maddeleri satın almaya özellikle Almanya'yı en çok muhtaç olduğu maddelerden mahrum etmeye yönelik karar vermişlerdi (Tan, 3 Nisan 1940, s.1). Yaşanan bu gelişme Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde İngiltere ve İtalya arasında yapılan ticaret anlaşması şeklinde ifade edilmiştir. Mevcut karikatürde İtalya çizme şeklinde çizilmiş, ticaret anlaşması ise Chamberlain tarafından çizmeye bağlanan diz bağı nişanı olarak çizilerek anlatılmaya çalışılmış ve "DİZ BAĞI NİŞANI!" (Karikatür, 4 Nisan 1940, sayı.223, s.1) ifadelerine yer verilmiştir.

Ramiz Gökçe tarafından çizilen bir başka karikatürde ise İngilizlerin Almanlara karşı Norveç civarını mayın ile kapattıkları konusuna yer verilmiştir. Mevcut karikatürde bu konu Chamberlain'in bir Alman'ın boynuna mayınları kolye olarak takması şeklinde yer almış ve "İNGİLİZLER ISKAJARAK VE KATEGAT BOĞAZLARINI MAYIN İLE KAPATILAR", "Mister Çemberlayn- Az oldu ama, kusura bakma güzelim, inşallah ileride boğazına daha çok diziler takarım." (Karikatür,

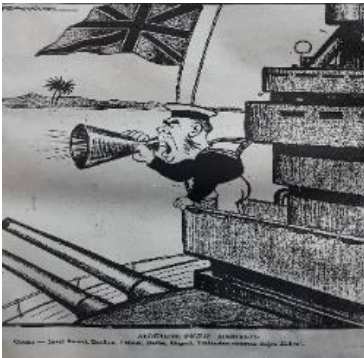
18 Nisan 1940, sayı.225, s.11) ifadeleri ile çizilerek anlatılmıştır. İngiliz donanması Oslo'ya girmiş İskajarak bölgesinde yapılan büyük deniz muharebesini kazanmıştı. Almanlar ağır kayıplar yaşamıştı (Cumhuriyet, 11 Nisan 1940, s.6).

İngiltere'nin politikasının hedeflerinden birisi de Akdeniz topraklarında hakimiyet kurmaktır. İngilizlerin Akdeniz'deki faaliyetleri karikatür konusu haline getirilmiştir. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürlerde Akdeniz'de İngilizlerin galibiyeti anlatılmış, İtalya'nın gayesi Akdeniz'de batan bir güneşe benzetilmiş, Churchill'in yapmış olduğu eser olarak karikatür haline getirilmiş ve "MİSTER ÇÖRÇİLİN ESERİ", "-Akdenizde gurup tablosunu tahmin ettiğim kadar çabuk ve muvaffakiyetle bitirdim!" (Karikatür, 26 Kanunuevvel 1940, sayı.261, s.4) sözleriyle anlatılmıştır. Akdeniz'de İngiliz İtalyan mücadelesi şiddetli bir şekilde devam etmiş, İtalyanlar İngiliz donanmasının bombardımanı altında kalmıştı. İngiliz donanmasının harekâtına bir İtalyan denizaltı gemisi engel olmaya çalışmıştı. Ancak buna İngilizler engel olmuştur (Son Posta, 17 Birincikanun 1940, s.7).

Almanya ve Rusya arasındaki savaş İngiltere için avantajlı bir durum haline gelmişti. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde bu konu yer almıştır. Mevcut karikatürde bu durum "İngiliz- Ekmeğime tereyağ değil, Rus havayarı bile sürüldü!" (Karikatür, 10 Temmuz 1941, sayı.289, s.8) sözlerine yer verilerek anlatılmıştır. Alman ve Rus tarafları arasında yapılan savaşın İngiltere'ye nefes aldıracağı düşünülmüştü. Almanya'nın kara ve hava kuvvetleri Sovyet Rusya'nın ordularını yenmeye çalışmıştır. Bu şekilde olmasaydı Almanlar Yakınşark bölgesine yönelmiş olsalardı bu durumun İngiltere için tehlikeli olabileceğini düşünmüşlerdir (Cumhuriyet, 7 Temmuz 1941, s.1).

Ramiz Gökçe tarafından çizilen bir başka karikatürde ise Akdeniz'de İngilizlerin Derne, Tobruk, Bingazi ve Bardiya gibi toprakları işgal etmesi çizilerek anlatılmıştır. Mevcut karikatürde bu durum "AKDENİZDE İNGİLİZ HAREKETİ", "Çımacı- Seydi Barani, Bardiya, Tobruk, Derne, Bingazi, Trablustan aktarma doğru Sicilya!" (Karikatür, 30 Kanunusani 1941, sayı.266, s.3) ifadelerine yer verilerek anlatılmıştır. İngiliz askerleri Derne bölgesinde ilerlemiş, Tobruk'ta İtalyan askerleri İngilizler tarafından esir edilmişti. Ayrıca İtalyanlara ait uçakların bir kısmı düşürülmüş bir kısmı ise tahrip olmuştur (Ulus, 28 İkincikanun 1941, s.1). Bunun yanı sıra İngiltere'nin Sicilya topraklarını ele geçirmesi de karikatür haline getirilmiştir. Karikatürde Sicilya Churchill tarafından kolu kanadı kırılmış bir kuşa benzetilmiştir. Müttefik Kuvvetler Sicilya adasını işgal etmiş ve burada ilerlemeye devam etmiştir. İngilizlerle Amerikalıların

Sicilya'ya yapmış oldukları hareket daha önce görülmemiş derecede büyük bir askerî hareket olmuştur (İkdam, 13 Temmuz 1943, s.1).

Savaş sürecinde İngiltere, ABD ve Sovyet Rusya ile ortak bir amaç için hareket etmiştir. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde bu konu üzerinde durulmuştur. Söz konusu karikatürde bu durum Churchill'in yeni oyunlar hazırladığı, bu oyunları Sovyet Rusya ve ABD ile birlikte yerine getireceği şeklinde ifade edilmiş ve "M.ÇÖRÇİL YENİ OYUNLAR HAZIRLIYOR", "-Elimde bu kadar kuvvetli taşlar olduktan sonra eninde sonunda karşımdakini mat ederim!" (Karikatür, 29 İkincikanun 1942, sayı.318, s.1) sözlerine yer verilmiştir.

Churchill Amerikan uçaklarının İngiliz adalarının savunmasına ve Almanya'ya karşı yapılacak savaşlara katılacaklarını söylemiş ayrıca Rusya'ya her türlü malzeme yardımının yapıldığını ve bu sayede Almanların Kafkasya bölgesine varamadıklarını bildirmiştir (Tan, 28 Sonkanun 1942, s.4).

İngiltere'nin Almanya'ya yönelik gerçekleştirmeye çalıştığı istila girişimi Ramiz Gökçe tarafından karikatür haline getirilmiş konulardan biriydi. Karikatürde bu konu bir İngilizin dünya üzerinde istila adı verilen gemiyle Almanya'ya karşı harekete geçmiş bir şekilde çizilerek anlatılmış ve "İngiliz-Gemim geliyor denizleri yara yara seni yeneceğim başına vura vura!" (Karikatür, 25 Mayıs 1944, sayı.439, s.1) sözleriyle ifade edilmiştir. Müttefik kuvvetler Hitler hattına hücum etmiş,

Londra bu hattın yarıldığını bildirmiştir. Böylece Müttefikler yeni bir taarruza geçmişlerdi (Cumhuriyet, 22 Mayıs 1944, s.1).

İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru birtakım konferanslar düzenlenmişti. Bu konu Ramiz Gökçe tarafından karikatür haline getirilmiştir. Karikatürde Churchill, bir kuşa benzetilmiş "Çörçil- Şikago, Kazablanka, Tahran, Kahire, Adana, Moskova, Paris... Hepsine uçtum...Sonunda buraya konmak için!" (Karikatür, 23 Sonteshrin 1944, sayı.465, s.8) ifadelerine yer verilerek Churchill Kazablanka, Kahire, Tahran, Adana, Moskova, Chicago ve Paris gibi konferanslarının hepsine uçmuş ve en son dünyanın üzerine konmuş bir şekilde çizilmiştir. Müttefik Devletler zafere doğru ilerliyordu. ABD ve İngiltere

1943 yılı ocak ayında Kazablanka'da buluşmayı gerekli görmüşlerdir (Weisband, 2002, s.106). Churchill, Sicilya'nın işgali hususundaki İngiliz planlarının Amerikalılarca kabul edilmesi karşısında cesaretlenmiş bunun üzerine Türkiye'nin savaşa katılması yönündeki planlarını da gerçekleştirmek için Türk devlet adamlarını ziyaret etmişti. Bu doğrultuda Adana Konferansı toplanmıştı (Weisband, 2002, s.119). Daha sonra ABD, İngiltere, Sovyetler Birliği ve Çin

arasında Moskova konferansı düzenlenmişti. Bu konferansta Sovyetler Birliği, Almanya'ya karşı kesin zafer kazanana kadar savaşaacağı konusunda güvence vermişti. Bu konferans, savaş sonrası düzen için yapılan ilk toplantı olmuştu (Tuncer, 2012, s.131). 5-6 Kasım 1943 tarihlerinde İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, Moskova Konferansında alınan kararların uygulanmasını sağlamak üzere Kahire'de Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu ile görüşmelerde bulunmuştur. Türkiye'nin savaşa girmesi için girişimlerde bulunmuştu. Ardından düzenlenen Tahran Konferansında da ilk gündem maddesi Türkiye'nin savaşa katılması konusuydu. Konferans Roosevelt, Churchill ile Stalin arasında yapılmıştı (Tuncer, 2012, s.134-136).

İngiltere ile Sovyet Rusya arasındaki dostluk Ramiz Gökçe'nin çizdiği karikatürler arasında yer alan konulardan biriydi. Karikatürde bu durum Bolşevik Rusya ile Demokrat İngiltere'nin dost olması şeklinde çizilmiş ve "CAN CİĞER KUZU SARMASI: Bütün dedikodulara rağmen bağlılık devam ediyor.!" (Karikatür, 13 Eylül 1945, sayı.507, s.3) ifadeleriyle iki ülke arasındaki münasebetlere yer verilmiştir. İngiltere ve Sovyet Rusya arasında görüşmeler yapılmış ve birbirlerine yardım edeceklerine dair bir anlaşma imzalamışlardı. Bu anlaşma Almanya'ya karşı yapılan savaşta iki taraf arasında müşterek hareket etmeye yönelikti (Tan, 14 Temmuz 1941, s.1). Ramiz Gökçe tarafından çizilen bir başka karikatürde İngiltere ile Rusya arasında imzalanan anlaşma ve bu anlaşmaya ABD'nin sağladığı destek anlatılmaya çalışılmıştır. İngiltere ve Rusya arasında yeni bir antlaşma imzalanmıştı. Bu antlaşma bir askerî ittifaktı. Rusya, İngiltere ile antlaşmayı imzaladıktan sonra ABD tarafından Washington'a davet edilmiş, burada iki taraf arasında görüşmeler yapılmıştı (Cumhuriyet, 12 Haziran 1942, s.3).

2-1-2- ABD ile İlişkiler

İngiltere ile ABD arasındaki ilişkiler Ramiz Gökçe tarafından karikatür halinde çizilerek anlatılmıştır. Karikatürlerde İngiltere ve ABD'nin ikinci cephe açma planı çizilerek anlatılmıştır. Ramiz Gökçe'nin çizdiği karikatürde, İkinci Cephe'den Amerika ile İngiltere arasında oynanan oyun olarak bahsedilmiştir. Bu konu karikatürde "İKİNCİ CEPHE OYUNU", "-Açıl cephem açıl- Açılmaz- Anahtarı nerede- Suyu düştü- Su nerede- Mihver içti- Mihver nerede- Şarka gitti- Şark nerede- Yandı kül oldu- Külü nerede- Savruldu- Vay benim köse sakalım... Vay benim köse sakalım!" (Karikatür, 23 Temmuz 1942, sayı.343, s.1) ifadeleriyle Amerika ve İngiltere arasındaki konuşmalara yer verilerek çizilmiştir. Savaş sırasında düzenlenen konferanslarda Churchill ve Roosevelt Balkanlarda İkinci Cephe'nin açılması için birtakım hazırlıklarda bulunmuştu (Aydemir, 1967, s.257). Sovyet Rusya, Fransa'da derhal ikinci bir cephenin açılması hususunda acil taleplerde

bulunmuş, açılmadığı takdirde doğu ve orta Avrupa'da müstakil bir siyaset takip edeceğini ileri sürmüştü (Cumhuriyet, 24 Ağustos 1943, s.3).

İkinci Cephe hususunda yine Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürlerde 1944 yılında İkinci Cephe'nin resmen açıldığından bahsedilmiştir. Karikatürlerde, İkinci Cephe futbol oyununa benzetilerek "AVRUPA KALESİ ÖNÜNDE PENALTI ÇEKİLİYOR", "Kaleci- Bu sefer sıkı vuracak galiba!" (Karikatür, 11 Mayıs 1944, sayı.437, s.1) ifadelerine yer verilerek çizilmiş ve Müttefiklerin İkinci Cepheye tümen tümen asker indirmesi şeklinde çizilerek anlatılmıştır. İkinci Cephe resmen açılmıştı. Almanya'ya batı, doğu ve İtalya'dan taarruz edilecekti. Almanya ise, düşmanın istilayı hazırlamak için harcadığı zamanda kendilerinin de gerekli tedbirleri aldıklarını belirtmiştir (Cumhuriyet, 5 Mayıs 1944, s.3).

İngiltere ve ABD'nin Afrika toprakları hususundaki amacı Ramiz Gökçe tarafından karikatür haline getirilmiştir. Karikatürde bu konu Mihver Devletlerin Afrika'da ipin ucunu kaçırmaması, İngiltere ve ABD'nin ise mevcut vaziyeti çorap söküğü olarak görmesi şeklinde çizilmiş ve "MİHVER AFRİKA'DA İPİN UCUNU KAÇIRDIKTAN SONRA", "Çorap söküğü" (Karikatür, 13 Mayıs 1943, sayı.385, s.3) ifadeleriyle açıklanmıştır. Müttefik Kuvvetler Tunus'ta ilerleyişe geçmiş, Mihver kuvvetler direnişini kaybetmiş ayrıca esir düşmüştür (İkdam, 9 Mayıs 1943, s.1).

Ramiz Gökçe tarafından çizilen başka bir karikatürde Japonya'nın doğudan başlayan istilası karşısında İngiltere ve ABD'nin sergilediği tutum yer almıştır. Bu olay karikatürde "Mister Çörçil- Doğudan başlayan Japon istilası nereye varacak? Mister Ruzvelt- Batıya!" (Karikatür, 26 Mart 1942, sayı.326, s.4) sözleriyle Churchill ve Roosevelt arasındaki konuşmalara yer verilerek anlatılmıştır. Japonlar Yeni Gine ve Birmanya'ya harekât düzenleyerek doğu istikametine ve petrol kuyularına doğru ilerlemiş ayrıca bu bölgelere asker çıkarmışlardır (Akşam, 20 Mart 1942, s.1).

2-2- ABD

2-2-1- Siyasî Durum

İkinci Dünya Savaşı öncesinde Amerika Birleşik Devletleri kendi içine kapalı bir politika benimsemişti. ABD, Birinci Dünya Savaşı'ndan güçlenerek çıkmıştı. Dünyanın en büyük sanayi ve ekonomik gücü olmuştu. Dünya siyasetinde çok önemli rollere sahip olabilecek bir potansiyeli mevcuttu. Fakat barış anlaşmalarının imzalanmasından sonraki

süreçte ABD, dış siyasette bir kez daha Monroe Doktrinini uygulamış ve içine kapanmıştı (Tekeli ve İlkin, 2014, s.134).

İkinci Dünya Savaşı başladığında Amerika savaş dışı kalmaya yönelik bir politika benimsemişti. Amerika Birleşik Devletleri bağımsızlığını kazandıktan sonra Avrupa'dan uzak bir politikayı benimsemişti. Avrupa ile ticaretini devam ettirmiş ancak Avrupa politikasının, oyunlarının içine aktif bir şekilde girmemiş, karışmamıştır. Amerika'nın ilk Cumhurbaşkanı George Washington'dan itibaren Amerikan yöneticileri, Amerika'yı Avrupa politikasından uzak tutmaya dikkat etmişler ve önem vermişlerdi. Bu politikaya Amerika'nın inifrat politikası adı verilmiştir (Armaoğlu, 2018, s.61).

Amerika Birleşik Devletleri İkinci Dünya Savaşında Müttefik Devletlere yardımda bulunmuştur. Özellikle İngiltere'ye ekonomik bakımdan destek olmuş, savaş araç gereçleri hususunda yardım etmiştir. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde Amerika'nın söz konusu yardımları ele alınmıştır. Mevcut karikatürde bu husus bir İngiliz'in Amerika'yı paranın aktığı kaynak olarak görmesi olarak belirtilmiş ve "İngiliz- Elimde böyle su varken önüme çıkan ıslatırım." (Karikatür, 19 Kanunuevvel 1940, sayı.260, s.1) ifadelerine yer verilerek çizilmiştir. Amerika, İngiltere'ye ödünç olarak bol malzeme vereceğini açıklamış hatta Roosevelt, malzeme sevkiyatının nehir gibi akacağını dile getirmişti. Bu şekilde İngiltere'ye her türlü yardımı sağlayacağını belirtmiştir (Tan, 19 İlkkanun 1940, s.1).

Ramiz Gökçe tarafından çizilen bir diğer karikatürde yer alan konu ise, Amerika'nın totaliter anlayışa sahip Mihver Devletlere karşı demokrat Müttefik Devletlere yardımı olmuştur. Bu durum karikatürde "TEPEDEN İNME!" (Karikatür, 13 Mart 1941, sayı.272, s.7) sözlerine yer verilerek ifade edilmiştir. Amerika'da İngiltere'ye yardım kanun projesi kabul edilmiş, bu kanuna göre İngiltere'ye her türlü malzeme temini sağlanmıştır (Ulus, 10 Mart 1941, s.1).

Amerika'nın 1941'de resmen savaşa girmesi Ramiz Gökçe tarafından çizilmiş ve karikatür konusu haline getirilmiştir. Bu konu karikatürlerde bir İngiliz'in Amerika bataryası önünde bulunması ve bataryanın ateş alarak ABD'nin savaşa girebileceği şeklinde çizilmiş ve "AMERİKA BATARYASI ÖNÜNDE", "İngiliz- Bu sefer kurusıkı değil, sahiden ateş alacak galiba!" (Karikatür, 19 Haziran 1941, sayı.286, s.8) ifadelerine yer verilerek anlatılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri Avrupa'da başlayan savaş karşısında tarafsız

kalmayı tercih etmişti. Ancak İngiltere 1940 yılında Mihver Devletlerine karşı kendilerini desteklemesini ve ekonomik yardımda bulunmasını istemişti. Amerika bu isteği olumlu karşılayarak Müttefiklere askerî yardım yapmaya başladı. Japonya 7 Aralık 1941’de Pearl Harbour’da bulunan Amerikan üslerini ani bir baskınla bombardıman etmiş, Amerika Birleşik Devletleri ile İngiltere’ye resmen savaş ilan etmiştir. Böylece Amerika savaşa dahil olmuştur (Uçarol, 2006, s.607).

Amerika’nın dünya devleti olma yolundaki adımları, bu yolda izlediği siyaset Ramiz Gökçe’nin karikatürlerinde yer almıştır. Söz konusu durum karikatürlerde Almanya ve Rusya’nın Avrupa için savaşırken Amerika’nın dünyayı kucaklayıp götürmeye çalışması ve “ONLAR BENLİK KAVGASI EDEDURSUNLAR”, “Almanya- Avrupa benimdir! Rusya- Hayır benimdir!” (Karikatür, 25 Mart 1943, sayı.378, s.3) sözlerine yer verilmesi ile anlatılmıştır. Amerika’nın dünya devleti olma rüyasını görmesi şeklinde çizilerek anlatılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sürecinde Amerika, Müttefik Devletlerle

ortak bir şekilde hareket etmişti. 1943 senesine gelindiğinde Müttefik kuvvetler Mihver kuvvetlere karşı toplu olarak taarruzda bulunmuş, doğu taraftan İngiliz kuvvetleri harekete geçmiş batı taraftan ise Amerikan kuvvetleri ilerleyişe geçmişti. Ayrıca Amerikan kuvvetleri İtalyanların bir kısmını esir etmişti. Bu şekilde İngiltere Amerikan kuvvetleri ile birleşmeye yönelik faaliyetini gerçekleştirmek istemiştir (En Son Dakika, 22 Mart 1943, s.1).

Balkan topraklarında Amerika’nın benimsemiş olduğu politika Ramiz Gökçe’nin karikatürlerinde yer almıştır. Karikatürlerde bu olay Balkanların muradını gerçekleştirmesi için Amerika’dan beklentisinin olması şeklinde çizilerek anlatılmış ve “Balkan: Dediler ki sana emel bağlayan önünde diz çöküp bir dem ağlayan bermurad olurmuş ben de bir zaman ağlayıp murada ermeğe geldim.” (Karikatür, 6 Eylül 1945, sayı.506, s.1) sözlerine yer verilmiştir. 1945 yılına gelindiğinde Amerika Dış İşleri Bakanı Londra’da dışişleri bakanları

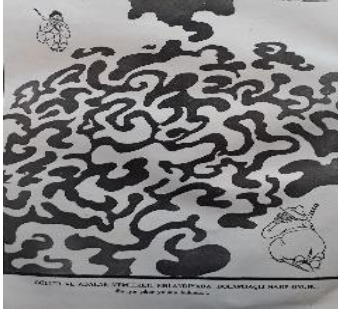
konferansına katılmış burada İtalya, Bulgaristan, Romanya ve Macaristan’la yapılacak antlaşmaların tasarılarını hazırlamış, Balkanlarda batıdaki demokrat düzene doğru yeni adımların atılması için alınacak tedbirleri belirlemişlerdir (İkdam, 5 Eylül 1945, s.1).

2-3- Rusya

2-3-1- Siyasî Durum

Rusya, Birinci Dünya Savaşından Polonya, Finlandiya ve Baltık devletlerini kaybederek çıkmıştı. Savaş, genel anlamda büyük tahribata yol açmıştı. Bunun beraberinde Bolşevik Devrimi ve iç savaş, 1921 yılına kadar büyük bir toplumsal kargaşanın yaşanmasına

neden olmuştu. Rusya’da, Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesi ve Lenin’in iktidara gelmesi sonucunda savaş öncesi düzeye ulaşıldı (Tekeli ve İlkin, 2014, s.132).

Baltık Devletlerinin Sovyet Rusya için büyük bir önemi vardı. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı süresince bu toprakları ele geçirmeye çalışmıştır. Ramiz Gökçe’nin çizdiği karikatürlerde bu konuya yer verilmiş Sovyet Rusya ile Finlandiya arasındaki münasebetler karikatür olarak çizilmiştir. Karikatürde anlatıldığına göre Sovyet Rusya’nın Finlandiya’ya saldırısı dolambaçlı harp oyunu şeklinde ifade edilmiş ve “GÖLLER VE ADALAR MEMLEKETİ FİNLANDİYA’DA DOLAMBAÇLI HARP OYUNU”, “Bu işin çıkar yolunu bulunuz.” (Karikatür, 25 İkincikanun 1940, sayı.213, s.3) sözleri ile ifade edilmiştir. 1939 yılında Finlandiya ve Sovyet Rusya arasındaki harp neticesinde Sovyet uçaklarından bir kısmı zarara uğramıştı. Finler ıssız ormanlarda Ruslara karşı başarılı bir şekilde direnmiş, yarım milyon insan ülke savunmasında yer almıştır (Yeni Asır, 19 İlkkanun 1939, s.1).

Sovyet Rusya’nın İkinci Dünya Savaşında içinde bulunduğu siyasi vaziyet Ramiz Gökçe tarafından karikatür olarak çizilmiştir. Çizilen karikatürde Romanya, Almanya, Macar ve Fin bıçak olarak çizilmiş Sovyet Rusya ise bu bıçaklarla oynarken çizilerek resmedilmiş ve “SİYASİ KAZASKA”, “Sovyet Rusya-Tehlikeli amma, bıçakla oynamaya alışkınım.” (Karikatür, 3 Temmuz 1941, sayı.288, s.1) sözleri ile anlatılmıştır. 1941 senesinde Fin-Alman orduları Finlandiya körfezine kadar uzanan bütün cephe boyunca taarruza geçmişlerdi. Fin-Alman ordularının yaptıkları bütün hücumlar Ruslar tarafından püskürtülmüş ve pek çok zayıt verdirilmiştir. Aynı zamanda Macaristan ve Romanya’da hududu geçmiş Rusya’ya karşı harekâta bulunmuşlardır (Son Posta, 30 Haziran 1941, s.1).

Sovyet Rusya’nın savaş sürecinde Macaristan ile olan ilişkileri Ramiz Gökçe tarafından karikatür haline getirilmiştir. Karikatürde Rusların Macar topraklarını elde etmek istemesi anlatılmış ve “YENİ MACAR RASPODİSİ”, “Macar- Harp, harp, harp Rus- Bu şarkı ile sen de güle oynaya yerini bulacaksın.” (Karikatür, 7 Eylül 1944, sayı.454, s.3) ifadelerine yer verilerek çizilmiştir. Çekoslovakya ile Almanya arasında yapılan şiddetli savaşlar esnasında Müttefikler Budapeşte ile bazı Macar şehirlerini bombalamıştı (İkdam, 6 Eylül 1944, s.1). 1945 senesinde Macar hükümetini temsil eden bir mütareke heyeti Moskova’ya gelmiş, Sovyetler Birliği ile Macaristan arasında mütareke yapılmıştı (Ulus, 3 Ocak 1945, s.1).

İran petrollerinin Ruslar tarafından ele geçirilmek istenmesi Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde bulunan önemli konulardan biriydi. Bu konu "RUSLAR İRAN PETROLLERİNİ ELLERİNE GEÇİRMEK İSTİYORLAR", "Rus- İsfahan'da bir kuyu var, içinde tatlı suyu var. İran- Bu dokunaklı şarkıyı bana değil, şu gelenlere oku daha iyi" (Karikatür, 13 Aralık 1945, sayı.520, s.6) sözleriyle Rus ve İran arasındaki konuşmalara yer verilmek suretiyle çizilerek açıklanmıştır. İngiliz ve Rus askerî birlikleri İran'a karşı birleşmiş ve birtakım şartlar öne sürmüşlerdi. Bu şartlardan biri İran petrolü ile ilgiliydi. Buna göre İngiliz-İran petrol sahalarında petrol temini sekteye uğratılmayacak, İngiltere İran hükûmetine temettü hissesi vermeye devam edecek ve iktisadî vaziyetinin düzelmesi için de yardımda bulunacaktı. Böylece İngiltere ve Amerika tarafından Rusya'ya yapılacak yardım için yol açılacaktı (Tan, 2 Eylül 1941, s.1).

Savaşın sonlarına doğru üstünlük Müttefik Devletlere geçmiş, bunun üzerine Ruslar zafer beklentisi içerisine girmiştir. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde bu durum zaferi bekleyen bir Rus askeri şeklinde ifade edilmiş ve "TEKKEYİ BEKLEYEN ÇORBAYI İÇER", "Rus- Almanın ağzı yandı, ben ihtiyatlı olayım." (Karikatür, 13 Nisan 1944, sayı.433, s.3) sözleriyle açıklanmıştır. Ruslar ilerleyişe geçerek pek çok toprak elde etmişti. Odesa bölgesini ele geçirdikten sonra Romanya'ya ilerlemiş daha sonra Kırım'a taarruz düzenlemişti (Son Posta, 11 Nisan 1944, s.1).

Ramiz Gökçe tarafından çizilmiş bir başka karikatürde ise Stalin'in Nazizm ile Faşizme cenaze marşı çaldırması şeklinde anlatılması Sovyet Rusya'nın sağladığı üstünlüğü göstermiş ve "Mareşal Stalin, Nazizmle Faşizme cenaze marşı çaldırıyor." (Karikatür, 31 Ağustos 1944, sayı.453, s.1) sözlerine yer verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sona ererken Sovyet Rusya Alman şehirlerini sırayla ele geçirmiştir. Sovyet orduları Alman ordusunun mukavemetini kırmış ve imha etmişti. Daha sonra Berlin üzerine yürümüşlerdir (Cumhuriyet, 31 Ocak 1945, s.3).

2-4- Fransa

2-4-1- Siyasî Durum

Fransa'nın İkinci Dünya Savaşındaki siyasî vaziyeti Ramiz Gökçe tarafından karikatür olarak çizilmiştir. Mevcut karikatürde Fransa'daki iç çatışma konusu yer almış ve "SAVAŞAN FRANSA" (Karikatür, 24 Haziran 1943, sayı.391, s.1) ifadesi ile açıklanmıştır. Fransız General Giraud ile General De Gaulle arasında Cezayir'de birtakım anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Anlaşmazlığın sebebi ise iki generalin başkumandan olmak istemesiydi. Daha sonra iki taraf arasında anlaşma sağlanmış ve iki general de başkumandan olmuştur (En Son Dakika, 23 Haziran 1943, s.1).

Fransa'nın Afrika topraklarına yönelik siyaseti Ramiz Gökçe tarafından karikatür haline getirilmiştir. Ramiz Gökçe'nin karikatüründe bu konu Fransız donanmasının Afrika yolunda olması şeklinde çizilmiş ve "FRANSIZ DONANMASI AFRİKA YOLUNDA", "Fransız bahriyelisi- Yaya kaldım, Mihver ağası!" (Karikatür, 2 Kanunusani 1941, sayı.262, s.8) sözlerine yer verilerek bir Fransız bahriyelisinin konuşması ile açıklanmıştır. Vichy hükûmeti Almanların ve İtalyanların baskısı altında bunalmış bir vaziyetteydi. Almanlar Fransa'dan donanmasını ve üslerini istemişlerdi. İtalya ise Fransız nakliye gemileri ile Afrika'ya İtalyan askerlerinin nakli konusunda ısrar etmiştir (Tan, 2 Sonkanun 1941, s.3). Bunun yanı sıra Fransa'nın Lübnan'ın hürriyetini olumsuz yönde etkileyen birtakım faaliyetlerde bulunmuştu. Bu nedenle Amerika Lübnan hakkında Fransa'ya şiddetli bir protesto telgrafi göndermişti (Cumhuriyet, 17 İkinciteşrin 1943, s.4).

Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde bulunan bir diğer konu ise Fransa'nın Suriye'ye yönelik politikasıydı. Söz konusu karikatürde Suriye üstünde İngilizlerle Fransızların mütareke yapması çizilerek anlatılmıştır. Bu durum "SURIYE ÜSTÜNDE İNGİLİZLERLE FRANSIZLAR MÜTAREKE YAPTIKLAR", "Suriye- Yahu, birbirinize çok yaklaşmayın, aranızda ben kayboluyorum." (Karikatür, 17 Temmuz 1941, sayı.290, s.8) ifadeleriyle Suriye'nin İngilizlerle Fransızların arasında kalması şeklinde açıklanmıştır. Müttefik Devletler Suriye'ye saldırıp süratle ilerlemiş, şiddetli hava harbi başlamıştı. İngiliz ve Fransız kuvvetleri Şam kapılarına dayanmıştı (İkdam, 11 Haziran 1941, s.1). 1941 yılında İngiltere ile Fransa arasında Suriye mütarekesi imzalanmıştı. Bu mütareke ile Suriye'deki harp sahnesi ortadan kalkmıştı. Böylece Müttefiklerin Orta Şark'taki harp vasıtaları büyük oranda artmıştır (Yeni Sabah, 15 Temmuz

1941, s.1). 1945 yılına gelindiğinde Fransa Suriye’deki idareyi ele geçirmesine rağmen bölgenin idaresini yerli unsurlara bırakmışlardır. Bunun nedeni ise, Suriye’de ortaya çıkan karışıklıktı. Fransızların “ateşkes” emrine rağmen bu kurala uyulmamıştır. Suriyeliler bağımsızlıklarını müdafaa etmişlerdi. Suriye’de Fransızlar parlamentoyu top ateşi ile ele geçirmeye çalışmış bu durum Suriye’nin bağımsızlığını olumsuz yönde etkilemiştir (Cumhuriyet, 2 Haziran 1945, s.1).

3- Türkiye

Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı sürecindeki mevcut siyasî ve ekonomik durumu Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürler vasıtasıyla anlatılmıştır. Savaş boyunca Türkiye ekonomik açıdan oldukça olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Bilhassa Türkiye’nin bu süreçte yaşadığı ekonomik buhranlar karikatürlerde en fazla üzerinde durulan konular olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk’ün vefatından sonra İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçilmişti. Dr. Refik Saydam ise Başbakan olarak iktidarda yerini almıştı. İnönü döneminde yaşanan en önemli olay İkinci Dünya Savaşı idi. 1939 yılında patlak veren savaş neticesinde Türkiye’nin o tarihe kadar güttüğü tarafsız dış siyasetinde büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Sovyetlerin Boğazların statüsünü kendi çıkarlarına uygun bir şekilde değiştirmek istemeleri ve Mihver Devletlerin Akdeniz’deki emelleri, Türkiye’yi İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini güçlendirmeye sevk etmiştir. Bu maksatla 1939 yılında imzalanan üçlü yardım antlaşmasıyla Türkiye Batı Blok’una girmiş, fakat Almanya ile olan dostluğunu da devam ettirmiştir. İkinci Dünya Savaşı süresince Batılı Müttefiklerden ve Sovyetlerden gelen baskılara ve İnönü’nün Roosevelt ve Churchill ile yaptığı görüşmelere rağmen Türkiye fiilen savaşa girmemiştir. Ancak 1944’te Almanya ve Japonya ile diplomatik ilişkilerini kesmek zorunda kalmış, 1945’te onlara karşı şeklen savaş ilan etmiştir (Karpat, 2012, s.163-164).

3-1- Siyasî Durum

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı başladığında tarafsızlığını ve bağımsızlığını korumuştur. Ramiz Gökçe’nin karikatürlerinde Türkiye’nin izlediği tarafsız politika çizilerek anlatılmıştır. Söz konusu karikatürde bu konu Türkiye’yi savaşa dahil etmek isteyenlere karşı Türkiye’nin benimsediği bitaraflık şeklinde ele alınmış ve “TÜRKİYE BİTARAF”, “Rejisör-Sahneye buyurmayacak mısınız? Türk- Hayır, seyirci kalmayı tercih ederim.” (Karikatür, 26 Haziran 1941, sayı.287, s.3) ifadelerine yer verilmiş, harp sahnesine Türkiye davet edilmiş

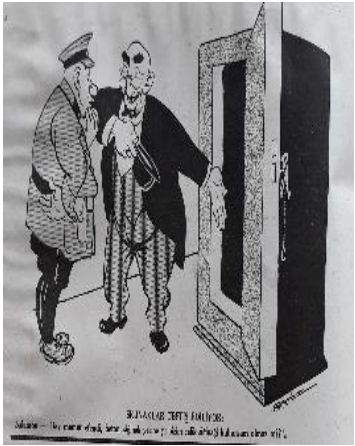
Türkiye ise seyirci kalıp bitaraf olduğunu belirtmiştir. İkinci Dünya Savaşı başladığında İtalya, Fransa ve İngiltere’ye savaş ilan edince Türkiye’nin savaşa girmesi gündeme gelmişti. Fakat Türkiye savaşa girerse Sovyet Rusya’yı karşısına almış olacağını ileri sürerek tarafsız olduğunu ilân etmişti. İnönü neredeyse savaşın sonuna kadar bu tutumunu sürdürmüştü (Akşin, 2007, s.234).

korumuş ve bunun için gerekli önlemleri almıştır (Tuncer, 2012, s.46).

büyük bir kısmını Trakya bölgesine sevk etmişti (Akşam, 22 Kanunusani 1941, s.7).

işlerine hız vermelerini emretmişti (Tan, 3 Haziran 1941, s.2).

Savaşta Türkiye'deki bağımsızlık, birlik, refah, kuvvet, disiplin, bolluk ve emniyet gibi kavramlar ağaçtaki meyvelere benzetilerek Ramiz Gökçe tarafından çizilmiştir. Mevcut kavramlar Türkiye'nin güçlü olduğunu göstermektedir. Bu durum karikatürde "Dünya- Bu sene hiçbir yerde bu kadar sağlam meyve yetişmedi." (Karikatür, 15 Mayıs 1941, sayı.281, s.3) ifadelerine yer verilerek açıklanmıştır. Bu şekilde Türkiye'nin savaştan uzak kalmaya çalıştığı belirtilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'yi savaştan korumak amacı doğrultusunda çaba harcanmış ve bunda da başarı kazanılmıştır. Mevcut şartlarda Türkiye, toprak bütünlüğünü

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşına karşı almış olduğu tedbir Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde bulunan konular arasındaydı. Mevcut karikatürlerde bu konu iki Türk askerinin tetikte beklemesi şeklinde çizilerek anlatılmış "-Tetikteyiz. - Yalnız kendimiz değil, ellerimiz de tetikte." (Karikatür, 30 Kanunusani 1941, sayı.266, s.8) ifadelerine yer verilmiştir. Almanya, Romanya, Yugoslavya ve Macaristan bölgelerine askerî kuvvet yığarak Trakya bölgesi için tehdit oluşturmaya başlamıştır. Bunun karşılığında Türkiye gerekli bütün tedbirleri almış, bütün ihtimalleri göz önünde bulundurarak ordusunun

Savaşa karşı alınan tedbirlerden bir diğeri ise sığınakların yapılmasıydı. Ramiz Gökçe'nin çizmiş olduğu karikatürde savaştan korunmak amacıyla yapılan sığınaklara yer verilmiştir. Bu konu "SİĞINAKLAR TEFTİŞ EDİLİYOR", "Salamon- Bay memur efendi, beton sığınak yerine şu bizim çelik sığınağı kullansam olmaz mı?" (Karikatür, 13 Haziran 1940, sayı.233, s.4) sözleriyle memurun sığınağı teftiş etmesi şeklinde ifade edilmiştir. Pasif korunma kanunu kapsamında konforlu sığınak yaptırılmasına karar verilmişti. Dahiliye Vekâleti, bütün idare, amir ve memurlarının siper ve sığınak

Türkiye'nin Balkanlarda İngiltere ile ortak hareket etme yönündeki teşebbüsünün Almanya tarafından ayrılmak istenmesi Ramiz Gökçe tarafından karikatür konusu haline getirilmiştir. Bu konu karikatürde "ALMANYA, BALKANLARDAKİ SEFİRLERİNE TÜRKİYE İLE İNGİLTEREYİ AYIRMAK VAZİFESİNİ VERDİ", "Almanya-Haydi aslanlar, göreyim sizi, şunları birbirinden ayırın!" (Karikatür, 1 Şubat 1940, sayı.214, s.3) sözleriyle Almanya'nın Türkiye ile İngiltere'yi birbirinden ayırma çabası anlatılmıştır. Balkan Antantı konseyi Belgrad'ta toplanmıştı. Bu nedenle Hitler bazı hedeflere ulaşmak istiyordu. Bu hedeflerden birisi Türkiye'yi İngiliz dostluğundan vazgeçirmektir. Böylece iki ülkeyi birbirinden ayırmış olacaktır (Cumhuriyet, 29 İkincikanun 1940, s.5).

3-2- Ekonomik Durum

İkinci Dünya Savaşında ekonomik alanda ortaya çıkan uygulamalardan biri Millî Koruma Kanunu idi. Karikatürist Ramiz Gökçe'nin çizmiş olduğu karikatürlerde Milli Koruma Kanunu'na yer verilmiştir. Bu konu karikatürde "Başvekil-Halkın selâmeti namına, başından kesiyorum.!" (Karikatür, 9 Kanunusani 1941, sayı.263, s.3) ifadeleriyle başvekil Refik Saydam'ın Milli Koruma Kanunu ile ihtikârı ortadan kaldırmaya çalışması şeklinde anlatılmıştır. Bu kanun hayat pahalılığı ile mücadele etmek amacıyla ortaya çıkmıştı. Başvekil savaşa başladıktan kısa bir süre sonra 7 Eylül 1939'da bir tebliğ yayınladı. Bu tebliğde; ülkede her türlü gıda maddelerinin ihtiyacı karşılayacak kadar bol ve iyi olduğu, gıda maddelerinin neredeyse tamamının ihraç edilmediği ve fiyatların yükselmesi için bir neden olmadığı belirtilmiştir (Tekeli ve İlkin, 2014, s.93).

Varlık Vergisi uygulaması ekonomi alanında meydana gelen bir diğer gelişme olmuştur. Karikatürist Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde varlık vergisine yer verilmiştir. Karikatürde hayat pahalılığını yüklenmiş yoksul bir adamla varlık vergisini yüklenmiş zengin bir adama yer verilmesi şeklinde çizilerek bu konuya yer verilmiş ve "Zengin-Şikâyet etme, bak, ben de yüklendim!" (Karikatür, 19 İkinciteşrin 1942, sayı.360, s.3) ifadeleriyle anlatılmıştır. 1942 yılında mecliste varlık vergisi kanunu kabul edilmişti. Bu kanuna göre tüccar ve emlak sahibi olanlarla büyük çiftçilerden vergi alınmıştı (İkdâm, 12 İkinciteşrin 1942, s.1).

Bu dönemde ortaya çıkan bir diğer kavram Toprak Mahsulleri Ofisi olmuştur. Bu kurum, köylülerden aldığı mahsullerle halkın iâşesini sağlamıştır. Ramiz Gökçe'nin çizmiş olduğu karikatürde kurumun faaliyeti anlatılmıştır. Söz konusu karikatürde belediyenin İstanbul'un iâşesini yük olarak taşıması toprak ofisinin ise bu yüke arkadan destek vermesi şeklinde mevcut vaziyet ifade edilmiş ve "Toprak Ofis- Korkma, arkanda ben varım. Belediye reisi- Yükün altında olmayıp arkada olsam ben de korkmayacağım." (Karikatür, 22 Birinciteşrin 1942, sayı.356, s.3) sözlerine yer verilmiştir. Toprak Mahsulleri Ofisi, ekmek üretimi için gerekli buğdayın belediye adına temin edilmesi için çalışmıştı. Böylece uygun fiyatla kimlerin ekmek ihtiyacının karşılanacağına da karar vermişti (Tan, 17 İkteşrin 1942, s.1).

Savaş döneminde ortaya çıkan diğer iki kavram ihtikâr ve muhtekir kavramları olmuştur. Ramiz Gökçe tarafından çizilen karikatürde bu konuya yer verilmiştir. Söz konusu karikatürde devletin ihtikâr ve muhtekirlerle mücadelesi çizilerek ifade edilmiş ve "İHTİKÂR MÜCADELESİNDE", "Muhtekir- Ben müşteriyi vurayım derken, bana vurdular!" (Karikatür, 20 İkinciteşrin 1941, sayı.308, s.4) sözlerine yer verilmiştir. İhtikâr, karaborsa muhtekir ise, karaborsacılık anlamına gelmektedir. Savaş yıllarında devlet ve kamuoyu ihtikâr kavramını her tür fiyat artışını ve darlığı tanımlamak için kullanmıştır. İhtikâr faaliyetlerinin ardındaki temel nedenler ithalatın azalması, askerî seferberlik, enflasyonun artması, fiyat kontrollerinin tam anlamıyla yapılmaması, uygulanan ekonomik politikalar ve Türkiye'nin dış politikadaki durumu etkili olmuştur (Metinsoy, 2017, s.85-86).

Türkiye'yi hayat pahalılığı derinden etkilemişti. Karikatürist Ramiz Gökçe'nin çizdiği karikatürde hayat pahalılığının üzerinde durulmuştur. Mevcut karikatürde "Pahalılık dağının yolcuları- Aman arkadaşlar dikkat, birbirimize bağlıyız, birimiz düşerse hepimiz birden düşeriz ha!" (Karikatür, 15 Nisan 1943, sayı.381, s.3) sözleri ile artan meyve, sebze, et, yağ, kıyafet, ayakkabı fiyatları bu durumu açık bir şekilde ifade etmiştir. Savaşın başladığı ilk günden beri temel tüketim maddeleri pahalılaştı ve piyasadan kaybolmaya başlamıştı. Artan vergiler ve fiyat kontrolleri neticesinde tüccar ve üretici kâr etmeye çalışmış, ürünlerin kalitesi düşmüştü (Metinsoy, 2017, s.66).

Kömür buhranı bu dönemde ekonomiyi etkileyen bir diğer faktördü. Ramiz Gökçe'nin çizdiği karikatürlerde kömür buhranı konusuna yer verilmiştir. Mevcut karikatürde “-Bu sene kömür sıkıntısı olacak mı bayım? -Merak etmeyin, bu sene kömürümüz var. İnşallah kara elmas yüzümüzü ak çıkarır!” (Karikatür, 17 Haziran 1943, sayı.390, s.5) sözleriyle kömür sıkıntısının yaşanıp yaşanmayacağı üzerine yapılan konuşma kömür konusundaki problemleri göstermektedir. Artan kömür fiyatları karşısında kurulan fiyat murakabe komisyonu tarafından artan fiyatlara müdahale edilmiş ve belli bir fiyat oranı belirlenmiştir. Böylece kömürcülerle mücadele edilerek

fiyat artışlarının önüne geçilmeye çalışılmıştır (İkdam, 30 Birinciteşrin 1940, s.2).

Türkiye, İkinci Dünya Savaşında temel gıda ürünlerinden biri olan zeytinyağına ulaşma konusunda da problemler yaşamıştır. Karikatürist Ramiz Gökçe'nin çizdiği karikatürde zeytinyağı konusunda yaşanan problemlere değinilmiştir. Mevcut karikatürde “Ressam- Sulh güvercini tablomu beğendiniz mi? -Güzel. Yalnız bizim bildiğimiz,

sulh güvercini dünyaya ağzında zeytin dalı getirir. -Onun modası geçti, şimdi dünya zeytinyağı bekliyor!” (Karikatür, 14 İlkkanun 1944, sayı.468, s.4) sözleriyle sulh güvercininin ağzında zeytin dalı yerine zeytinyağı getirmesi bu durumu gözler önüne sermiştir. Karaborsacılar, vapurla getirilen önemli miktardaki

zeytinyağlarını Trakya şehirleri ve diğer yakın şehirlere sevk edileceği bahanesiyle karaborsaya intikal ettirmişti. Millî korunma teşkilatı ise bu işe müdahale etmiştir (Cumhuriyet, 15 Birincikanun 1944, s.2).

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı, Almanya, İtalya ve Japonya'dan oluşan Mihver Devletler ile İngiltere, ABD, Rusya ve Fransa'dan oluşan Müttefik Devletler arasında meydana gelmiş tüm dünyayı her açıdan etkisi altına almış tarihte bilinen en önemli savaşlardan biridir. Birinci Dünya Savaşından sonra Almanya'da Nazizm ve İtalya'da Faşizm rejimleri ortaya çıkmıştı. Buna bağlı olarak her iki ülkenin benimsediği yayılmacı politika yeni bir dünya savaşını da beraberinde getirmişti. Almanya benimsediği “Hayat Sahası” politikasına bağlı olarak sınırlarını genişletmiş Avrupa'da pek çok bölgeyi himayesi altına almıştı. İkinci Dünya Savaşı, dönemin karikatürlerine de konu olmuştur. Mihver ve Müttefik Devletlerin siyasî, askerî, ekonomik vaziyetleri, birbirleriyle olan münasebetleri karikatürist Ramiz Gökçe'nin çizimleriyle ele alınmıştır. Mihver ve Müttefik grubunun bu süreçte savaşan devletler olarak mevcut vaziyetleri karikatürlerde mizah yoluyla anlatılmıştır.

Türkiye, Mustafa Kemal Atatürk'ün dış politikada benimsediği "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" ilkesinin bir gereği olarak II. Dünya Savaşı'nda da tarafsızlık ve barış siyasetini sürdürmeye devam etmiştir. Mihver ve Müttefik Devletlere karşı kurduğu dengeyi iyi bir şekilde korumuştur. Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı süreçte hiçbir devlete karşı düşmanca bir politika izlememiştir. Çünkü bu savaş Türklerin savaşı değildi. Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki menfaatinin ve rekabetinin bir ürünüydü. Türk Devlet adamları özellikle İsmet İnönü ve Numan Menemencioğlu bu durumun farkındaydılar. Bu yüzden de savaş boyunca uyguladıkları tarafsızlık politikasına sadık kalmaya çalışmışlardır. Türkiye, savaş boyunca tarafsız kalmaya çalışsa da savaşın olumsuz etkilerinden kurtulamamıştır. Savaş bilhassa ekonomik anlamda Türkiye'yi etkilemiştir. Ülkede yaşanan fiyat artışları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan hayat pahalılığı halkı olumsuz yönde etkilemiştir. Savaşın yarattığı olumsuz koşullar karşısında Türkiye'nin içinde bulunduğu süreç dönemin karikatürlerine konu olmuştur. Siyasî ve ekonomik alanda karikatürist Ramiz Gökçe'nin çizdiği karikatürler bu dönemi mizah yoluyla anlatmıştır.

Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde 1939-1945 yılları arasındaki süreçte genel anlamda Almanya'daki Nazi yönetimi ve İtalya'daki faşist yönetimin etkileri görülmektedir. Karikatürlerde iki devletin olumsuz yönleri yenilgilere yer verilerek mizahî bir anlatımla ele alınmış ve her iki devletin totaliter anlayışa sahip devletler olarak bütün dünyaya hâkim olmaya çalıştıkları karikatürlerde sık bir şekilde işlenen konular arasında yer almıştır. Almanya'nın propaganda vasıtasıyla etki alanını genişletmeye çalışması totaliter anlayışı gerçekleştirmesi yönündeki önemli bir faktör olmuş ve karikatürlerde kendisine yer bulmuştur. Totaliter devletlerin faaliyetlerine İngiltere ve ABD'nin başında bulunduğu demokratik devletler engel olmaya çalışmış, Nazizm ve Faşizm yönetimlerinin dünyaya yayılmasına engel olmak için mücadele etmişlerdir. Ramiz Gökçe'nin karikatürlerinde de demokrat devletlerin zaferleri ön planda olmuş, totaliter anlayışa karşı dünyanın geleceğine sahip çıkmalarına yer verilmiştir.

Kaynakça

- Ağır hava akınları. (1943, 5 Temmuz). *Cumhuriyet*, s. 1.
- Akarcalı, S. (2003). *İkinci dünya savaşında iletişim ve propaganda*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Alman-Rus harbi karşısında İngiltere. (1941, 7 Temmuz). *Cumhuriyet*, s. 1.
- Almanya'nın İngiltere'ye hücumu yakın. (1940, 14 Eylül). *Yeni Sabah*, s. 1.
- Alsaç, Ü. (1994). *Türkiye'de karikatür, çizgi roman ve çizgi film*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Amerika'da İngiltere'ye yardım kanun projesi dün kabul edildi. (1941, 10 Mart). *Ulus*, s. 1.
- Armaoğlu, F. (2018). *20.Yüzyıl siyasî tarihi*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Ataöv, T. (1985). *İkinci dünya savaşı*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (1967). *İkinci adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Balkan Antantı etrafında. (1940, 29 İkincikanun). *Cumhuriyet*, s. 5.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10 222 495 3.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10 232 561 4.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10 239 611 35.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10 247 670 1.
- Berlin boşaltılıyor. (1943, 8 Ağustos). *Cumhuriyet*, s. 3.
- Caplan, J. (2018). *Hitler Almanyası*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Cartier, R. (1976). *İkinci dünya savaşı*. İstanbul: Meydan Gazetecilik ve Neşriyat.
- Chamberlain iktisadî harbe ve Abluka'ya azami şiddetin verileceğini ilan etti. (1940, 3 Nisan). *Tan*, s.1.
- Chamberlain'in Hitler'e cevabı. (1939, 13 İlkteşrin). *Yeni Sabah*, s. 1.
- Ciano, K. G. (2020). *Savaş günlükleri 1939-1943* (Çev: S. Uygur). İstanbul: Kronik Kitap.
- Çekoslovakya'da kanlı savaşlar oluyor. (1944, 6 Eylül). *İkdam*, s. 1.
- Derne önünde askerî harekât memnuniyet verici şekilde ilerliyor. (1941, 28 İkincikanun). *Ulus*, s. 1.
- Fin cephesinde dünkü Alman tarruzu, Macarlar hududu geçtiler. (1941, 30 Haziran). *Son Posta*, s. 1.
- Fin harbi. (1939, 19 İlkkanun). *Yeni Asır*, s. 1.
- Gerede, H. (1994). *Harb içinde Almanya*. İstanbul: ABC Ajansı Yayınları.
- Giraud ile De Gaulle anlaştı. (1943, 23 Haziran). *En Son Dakika*, s. 1.
- Gl.Catroux Beyrut'ta temaslara başladı. (1943, 17 İkinciteşrin). *Cumhuriyet*, s. 4.
- Guderian, G. H. (2020). *Bir askerî anıları*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Güz, N. ve Alabbasi, B. (2022). İstikrarlı bir mizah dergisi: Karikatür. *Karadeniz İletişim Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 97-129.
- Hart, B. L. (2018). *İkinci dünya savaşı tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hart, B.H.L. (2020). *Hitler'in generalleri konuşuyor* (Çev: S. Uygur). İstanbul: Kronik Kitap.
- Hitler hattına hücum. (1944, 22 Mayıs). *Cumhuriyet*, s. 1.
- Hitler, A. (2019). *Kavgam*. İstanbul: En Kitap.

- Hitler'in son sözü dünya gazetelerinde nasıl karşılandı? (1939, 8 İlkteşrin). *Ulus*, s. 6.
- İkinci cephe. (1944, 5 Mayıs). *Cumhuriyet*, s. 3.
- İngiliz Millî Müdafaa nazırının nutku. (1940, 18 Şubat). *Akşam*, s. 1.
- İngilizler Bingazi önlerinde. (1941, 25 İkincikanun). *Yeni Sabah*, s. 5.
- İngilizler Bingazi sahilinde. (1941, 1 İlkkanun). *Tan*, s. 1.
- İngiltere ve Rusya yeni antlaşma imza ettiler. (1942, 12 Haziran). *Cumhuriyet*, s. 3.
- İngiltere ve Sovyetler Birliği. (1941, 14 Temmuz). *Tan*, s. 1.
- İngiltere, icab ederse harbe hazırdır. (1939, 5 Mart). *Akşam*, s. 2.
- İngiltere'ye ödünç bol malzeme verilecek. (1940, 19 İlkkanun). *Tan*, s. 1.
- İran'daki harekât. (1941, 2 Eylül). *Tan*, s. 1.
- İtalya, müttefik değil harp ortağıdır. (1943, 15 Birinciteşrin). *Cumhuriyet*, s. 3.
- İtalya'da yaralılar ve memleket dışındakiler askere çağrıldı. (1943, 20 Haziran). *Son Posta*, s. 1.
- İtalya'daki adaların istilası yakın mı? (1943, 6 Haziran). *Ulus*, s. 1.
- İtalyan başvekili Mussolini istifa etti. (1943, 26 Temmuz). *Cumhuriyet*, s. 1.
- İtalyan filosu sıkıştırıldı. (1941, 30 Mart). *Bugün*, s. 1.
- İtalyan ric'ati devam ediyor. (1940, 14 İlkkanun). *Yeni Sabah*, s. 3.
- İtalyanlar İngiliz donanmasının obüs yağmuru altında. (1940, 17 Birincikanun). *Son Posta*, s. 7.
- İtalyanların harbe girip girmemeleri. (1940, 6 Haziran). *Yeni Sabah*, s. 1.
- Jacobsen, H. A. (1989). *1939-1945 Kronoloji ve belgelerle ikinci dünya savaşı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Japonlar Yeni Gine'de ilerliyorlar, Birmanya'da harekât. (1942, 20 Mart). *Akşam*, s. 1.
- Karikatür, 1 Şubat 1940, sayı.214, s. 3.
- Karikatür, 1 Şubat 1940, sayı.214, s. 6.
- Karikatür, 10 Haziran 1943, sayı.389, s. 1.
- Karikatür, 10 Nisan 1941, sayı.276, s. 9.
- Karikatür, 10 Temmuz 1941, sayı.289, s. 1.
- Karikatür, 10 Temmuz 1941, sayı.289, s. 8.
- Karikatür, 11 Mayıs 1944, sayı.437, s. 1.
- Karikatür, 12 Ağustos 1943, sayı.398, s. 3.
- Karikatür, 12 Birinciteşrin 1939, sayı.198, s. 11.
- Karikatür, 12 İlkteşrin 1944, sayı.459, s. 1.
- Karikatür, 13 Aralık 1945, sayı.520, s. 6.
- Karikatür, 13 Eylül 1945, sayı.507, s. 3.
- Karikatür, 13 Haziran 1940, sayı.233, s. 4.
- Karikatür, 13 Haziran 1940, sayı.233, s. 8.
- Karikatür, 13 Mart 1941, sayı.272, s. 7.

- Karikatür, 13 Mayıs 1943, sayı.385, s. 3.
- Karikatür, 13 Nisan 1944, sayı.433, s. 3.
- Karikatür, 14 Eylül 1939, sayı.194, s. 4.
- Karikatür, 14 Eylül 1944, sayı.455, s. 1.
- Karikatür, 14 İlkkanun 1944, sayı.468, s. 4.
- Karikatür, 14 Mart 1940, sayı.220, s. 1.
- Karikatür, 15 Mayıs 1941, sayı.281, s. 3.
- Karikatür, 15 Nisan 1943, sayı.381, s. 3.
- Karikatür, 15 Şubat 1940, sayı.216, s. 3.
- Karikatür, 16 Kanunusani 1941, sayı.264, s. 1.
- Karikatür, 17 Ağustos 1944, sayı.451, s. 3.
- Karikatür, 17 Haziran 1943, sayı.390, s. 3.
- Karikatür, 17 Haziran 1943, sayı.390, s. 5.
- Karikatür, 17 Nisan 1941, sayı.277, s. 9.
- Karikatür, 17 Temmuz 1941, sayı.290, s. 1.
- Karikatür, 17 Temmuz 1941, sayı.290, s. 8.
- Karikatür, 18 Nisan 1940, sayı.225, s. 11.
- Karikatür, 19 Birinciteşrin 1939, sayı.199, s. 1.
- Karikatür, 19 Birinciteşrin 1939, sayı.199, s. 10.
- Karikatür, 19 Haziran 1941, sayı.286, s. 8.
- Karikatür, 19 İkinciteşrin 1942, sayı.360, s. 3.
- Karikatür, 19 Kanunuevvel 1940, sayı.260, s. 1.
- Karikatür, 19 Kanunuevvel 1940, sayı.260, s. 7.
- Karikatür, 2 Kanunusani 1941, sayı.262, s. 8.
- Karikatür, 20 Haziran 1940, sayı.234, s. 3.
- Karikatür, 20 İkinciteşrin 1941, sayı.308, s. 4.
- Karikatür, 21 Eylül 1939, sayı.195, s. 1.
- Karikatür, 21 Teşrinisani 1940, sayı.256, s. 3.
- Karikatür, 22 Birinciteşrin 1942, sayı.356, s. 3.
- Karikatür, 22 Şubat 1940, sayı.217, s. 3.
- Karikatür, 23 İkinciteşrin 1939, sayı.204, s. 3.
- Karikatür, 23 Sontışrin 1944, sayı.465, s. 8.
- Karikatür, 23 Temmuz 1942, sayı.343, s. 1.
- Karikatür, 24 Eylül 1942, sayı.352, s. 3.
- Karikatür, 24 Haziran 1943, sayı.391, s. 1.
- Karikatür, 24 Teşrinievvel 1940, sayı.252, s. 8.

- Karikatür, 25 Haziran 1942, sayı.339, s. 1.
- Karikatür, 25 İkincikanun 1940, sayı.213, s. 3.
- Karikatür, 25 Mart 1943, sayı.378, s. 3.
- Karikatür, 25 Mayıs 1944, sayı.439, s. 1.
- Karikatür, 26 Eylül 1940, sayı.248, s. 3.
- Karikatür, 26 Haziran 1941, sayı.287, s. 3.
- Karikatür, 26 Kanunuevvel 1940, sayı.261, s. 4.
- Karikatür, 26 Mart 1942, sayı.326, s. 4.
- Karikatür, 27 İkincikanun 1944, sayı.422, s. 3.
- Karikatür, 28 Teşrinisani 1940, sayı.257, s. 1.
- Karikatür, 29 Birinciteşrin 1942, sayı.357, s. 7.
- Karikatür, 29 İkincikanun 1942, sayı.318, s. 1.
- Karikatür, 29 Temmuz 1943, sayı.396, s. 3.
- Karikatür, 3 Nisan 1941, sayı.275, s. 3.
- Karikatür, 3 Temmuz 1941, sayı.288, s. 1.
- Karikatür, 30 İkinciteşrin 1939, sayı.205, s. 1.
- Karikatür, 30 Kanunusani 1941, sayı.266, s. 3.
- Karikatür, 30 Kanunusani 1941, sayı.266, s. 6.
- Karikatür, 30 Kanunusani 1941, sayı.266, s. 8.
- Karikatür, 30 Mart 1944, sayı.431, s. 1.
- Karikatür, 30 Mayıs 1940, sayı.231, s. 5.
- Karikatür, 31 Ağustos 1944, sayı.453, s. 1.
- Karikatür, 4 Birincikanun 1941, sayı.310, s. 8.
- Karikatür, 4 Nisan 1940, sayı.223, s. 1.
- Karikatür, 5 Birinciteşrin 1939, sayı.197, s. 1.
- Karikatür, 5 Birinciteşrin 1939, sayı.197, s. 8.
- Karikatür, 5 Kanunuevvel 1940, sayı.258, s. 1.
- Karikatür, 5 Kanunuevvel 1940, sayı.258, s. 11.
- Karikatür, 6 Eylül 1945, sayı.506, s. 1.
- Karikatür, 7 Eylül 1944, sayı.454, s. 3.
- Karikatür, 9 Kanunusani 1941, sayı.263, s. 3.
- Karikatür, 9 Mayıs 1940, sayı.228, s. 4.
- Karikatür, 9 Nisan 1942, sayı.328, s. 3.
- Karpat, K. (2012). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keegan, J. (2016). *İkinci dünya savaşı*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kızılordu, yedi Alman şehrini daha zapt etti. (1945, 31 Ocak). *Cumhuriyet*, s. 3.

- Konforlu sığınak yaptırılacak. (1941, 3 Haziran). *Tan*, s. 2.
- Londra'da görüşülecek işler. (1945, 5 Eylül). *İkdam*, s. 1.
- Londra'nın fikri: Yakında Rus-Alman cephesinde en şiddetli harp bekleniyor. (1941, 11 Temmuz). *En Son Dakika*, s. 1.
- M.Churchill beklenen nutku söyledi. (1942, 28 Sonkanun). *Tan*, s. 4.
- Manastır ve civarı yeniden bombalandı. (1940, 17 İkinciteşrin). *Ulus*, s. 1.
- Mcmeekin, S. (2021). *Stalin'in savaşı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Mersa Matruh mevzileri arkadan çevrildi. (1942, 29 Haziran). *Akşam*, s. 1.
- Metinsoy, M. (2017). *İkinci dünya savaşında Türkiye*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mihver Yunanistan'dan ne istiyor? (1940, 18 Birinciteşrin). *Ulus*, s. 1.
- Moskova'ya göre: Stalingrat'ta durum gittikçe düzeliyor. (1942, 2 Eylül). *Ulus*, s. 1.
- Musavva nasıl alındı? (1941, 11 Nisan). *Ulus*, s.1-3.
- Mussolini kaçmış mı? (1943, 27 Temmuz). *Cumhuriyet*, s. 1.
- Müttefikler anlaşmazlığı. (1943, 24 Ağustos). *Cumhuriyet*, s. 3.
- Odesa'yı alan Ruslar Romanya üzerine iniyor. (1944, 11 Nisan). *Son Posta*, s. 1.
- Odun, kömür derdi. (1940, 30 Birinciteşrin). *İkdam*, s. 2.
- Öngören, F. (1973). *Cumhuriyetin 75.yılında Türk mizahı ve hicvi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özen, B. (2003). *Karikatürün tarihi ve karikatürün grafik sanatlarla ilişkisi*. Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul.
- Pantellaria adası dün teslim oldu. (1943, 12 Haziran). *Ulus*, s. 1.
- Roma bombardımanı. (1943, 20 Temmuz). *En Son Dakika*, s. 2.
- Romanya'nın işgali. (1944, 24 Mart). *Cumhuriyet*, s. 3.
- Sekizinci İngiliz ordusu. (1942, 25 İlkteşrin). *Tan*, s. 2.
- Sekizinci ordu bir miktar ilerledi. (1943, 22 Mart). *En Son Dakika*, s. 1.
- Shirer, W. L. (2002). *Nazi İmparatorluğu c.2*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Shirer, W. L. (2002). *Nazi İmparatorluğu c.3*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Shirer, W. L. (2002). *Nazi İmparatorluğu c.1*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Sicilya'da gittikçe şiddetlenen Savaş'ın vahşiyane hâl alması bekleniyor. (1943, 13 Temmuz). *İkdam*, s. 1.
- Skajerak muharebeleri. (1940, 11 Nisan). *Cumhuriyet*, s. 6.
- Sovyet-İtalyan mücadelesi. (1939, 19 Teşrinisani). *Akşam*, s. 1.
- Sovyetler Birliği hükümeti ile Macaristan mütareke yapacak. (1945, 3 Ocak). *Ulus*, s. 1.
- Stalingrad'da harekât şehirdeki düşman mukavemet yuvalarının temizlenmesine inhisar ediyor. (1942, 20 Eylül). *Son Posta*, s. 5.
- Suriye mütarekesi dün imza edildi. (1941, 15 Temmuz). *Yeni Sabah*, s. 1.
- Suriye'de asayiş iade olundu. (1945, 2 Haziran). *Cumhuriyet*, s. 1.

- Suriye’de son vaziyet. (1941, 11 Haziran). *İkdam*, s. 1.
- Şimalî Afrika’daki müttefik başkumandanı diyor ki: “Paris’te olacağımız günler pek yakında gelecektir.” (1943, 9 Mayıs). *İkdam*, s. 1.
- Taranto’da sağlam kalan İtalyan filosu. (1940, 29 İkinciteşrin). *Vatan*, s. 1.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2014). *Dış siyaseti ve askeri stratejileriyle ikinci dünya savaşı Türkiye’si*, c.1. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2014). *İkinci dünya savaşı Türkiye’si*, c.2. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Topuz, H. (1997). *Başlangıcından bugüne dünya karikatürü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Tuncer, H. (2012). *İsmet İnönü’nün dış politikası*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Tunus ve Trablus’ta tutunmak. (1942, 23 Sontışrin). *Yeni Asır*, s. 1.
- Türkiye icab eden bütün tedbirleri almıştır. (1941, 22 Kanunusani). *Akşam*, s. 7.
- Uçarol, R. (2006). *Siyasî tarih (1789-2001)*. İstanbul: Der Yayınevi.
- Varlık vergisi kanunu kabul edildi. (1942, 12 İkinciteşrin). *İkdam*, s. 1.
- Vichy’nin vaziyeti. (1941, 2 Sonkanun). *Tan*, s. 3.
- Weisband, E. (2002). *İkinci dünya savaşı ve Türkiye*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Yeni ekmek tevziatı hazırlığı ilerliyor. (1942, 17 İlkteşrin). *Tan*, s. 1.
- Yunan askeri yeminini harfi harfine tuttu. (1940, 23 İkinciteşrin). *Vatan*, s. 1.
- Yunan müdafaası kırılmadı. (1940, 1 İkinciteşrin). *İkdam*, s. 1.
- Yunanlılar berat yolunda ilerliyorlar. (1941, 12 İkincikanun). *İkdam*, s. 5.
- Zeytinyağı üzerinde oynanan oyun. (1944, 15 Birincikanun). *Cumhuriyet*, s. 2.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 09.05.2023 Kabul/Accepted: 04.06.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 577-599.

TÜRKMEN DİL ÂLİMİ PIGAM AZIMOV ve KRONOLOJİK KAYNAKÇASI

Yakup SARIKAYAⁱ

Öz

Türkmen Türkçesi üzerine yapılan bilimsel çalışmaların tarihi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar gitmektedir. Türkmenistan’da Türkmen edebî dilinin araştırılması tarihi, 1917 Ekim Devrimi’nden önce ve sonra olmak üzere iki dönemde ele alınmaktadır. Türkmen Türkçesinin Ekim Devrimi’nden önceki döneminde A. Starçevski, P. Şimkeviç, S. A. Ağabekov, A. B. Aliyev, İ. A. Belyayev ve A. N. Samoyloviç’in yaptığı çalışmalar bulunmaktadır Ekim Devrimi’nden sonraki dönemde ise A. P. Potseluyevski, N. A. Baskakov, A. N. Kononov, V. N. Filyuşina, O. Vepayev, M. Geldiyev, K. Böriyev, G. Sopiyeve, H. Deryayev, M. Hidırov, P. Azimov, H. Baylıyev, M. Ya. Hamzayev, A. Gurbanov, G. Sarıyev, C. Amansarıyev, S. Kürenov, M. Atacanov, B. Çarıyarov, T. Taçmıradov, R. Berdiyev gibi âlimler çalışmalar yapmışlardır.

Ekim Devrimi’nden sonraki dönemde Türkmen Sovyet dil bilimi alanında Türkmen dilcisi Pıgam Azimov’un çalışmaları dikkate değerdir. Pıgam Azimov, Türkmenistan’da Sovyet döneminde yetişmiş ve Türkmen dili üzerine çalışmalar yapmış Türkmen âlimlerden biridir. Azimov, Türkmenistan’da dilciliğinin kurulması ve geliştirilmesinde önemli rol oynamış bir akademisyendir. Azimov, Moskova’daki Sovyet Bilimler Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünden “filoloji ilimleri doktoru” unvanını alan ilk Türkmen dilcisidir. Azimov’un, Türkmen dili üzerine bilimsel çalışmalar yapması yanında, filoloji alanında millî kadroların yetiştirilmesi, Türkmen dili ve edebiyatı için standart okul kitaplarının yazılması yolunda emekleri büyüktür.

Azimov, Türkmenistan’da 1936 yılında düzenlenen 1. Lengüistik Kurultayı’ndan itibaren bilimsel faaliyetler içinde bulunmuş, 1994’te elim bir trafik kazasındaki vefatına kadar Türkmen edebî dili, alfabeti, kısaltmalar, yazım kuralları, sentaksı, morfolojisi, leksikolojisi, ağızları, Türkmen dilinin meseleleri, Türkmen dilcileri ve Türkmen edebiyatı gibi birçok konuda çalışmalar yapmıştır. Azimov aynı zamanda Türk Dil Kurumunun muhabir üyeliğini de yapmıştır.

Bu çalışmada meşhur Türkmen dilcisi Pıgam Azimov’un hayatı (1915-1994) ve onun Türkmen Türkçesi üzerine yaptığı çalışmaların kronolojik kaynakçası verilecektir. Kaynakça için Pıgam Azimov hakkında Türkmenistan’da 1990 yılında Soltanşa Atanıyazov tarafından yayımlanan “Pıgam Azimov – Biyobibliyografiya” kitabı kullanılmıştır. Çalışmamızdaki kaynakçaya Azimov’un yalnız Türkmen dili ve edebiyatıyla ilgili çalışmaları alınmıştır. Çünkü P. Azimov akademisyen olmasının yanı sıra eğitimci, idareci ve teşkilatçı olduğu için yararlanılan kaynakta onun bu alanlarla ilgili çalışmaları da bulunmaktadır. Çalışmanın Türkmençeye ilgilenen araştırmacılara faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Türkçesi, Pıgam Azimov, Dilci, Kronolojik Kaynakça.

Turkmen Language Scholar Pigam Azimov and His Chronological References

Abstract

The history of scientific studies on Turkmen Turkish dates back to the second half of the 19th century. The study of the Turkmen literary language in Turkmenistan is discussed in two periods: before and after the 1917 October Revolution. The period before the October Revolution includes Starchevsky,

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: sariyakup@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-8654-701X.

Shimkevic, Ağabekov, Aliyev, Belyayev, and Samoylovich. After the October Revolution, scholars such as Potseluyevski, Baskakov, Kononov, Filyushina, Vepayev, Geldiyev, Boriyev, Sopiye, Deryayev, Khidirov, Azimov, Bayliyev, Hamzayev, Gurbanov, Sariyev, Amansariyev, Kurenov, Atacanov, Chariyarov, Tachmiradov, Berdiyev etc. conducted studies.

The contributions of the Turkmen linguist Pigam Azimov in Turkmen Soviet linguistics are notable for the post-October Revolution period. Pigam Azimov is one of the Turkmen scholars who grew up in Turkmenistan during the Soviet period and dealt with the Turkmen language. He was a key figure in the growth and establishment of linguistics in Turkmenistan. Azimov was the first Turkmen linguist to receive the title of "doctor of philological sciences" from the Oriental Institute of the Soviet Academy of Sciences in Moscow. Azimov not only carried out scientific studies on the Turkmen language but also made efforts to train national philologists and to write standard textbooks for the Turkmen language and literature.

Azimov, who had been involved in scientific activities since the 1st Linguistic Congress held in Turkmenistan in 1936, passed away in a tragic traffic accident in 1994. During this period, he worked on many subjects such as the Turkmen literary language, alphabet and abbreviations, as well as spelling rules, syntax, morphology, lexicology, and dialects of the Turkmen Language. He also focused on the issues of the Turkmen language, Turkmen linguists, and Turkmen literature. Azimov was also a correspondent member of the Turkish Language Association.

This paper focuses on the life of the famous Turkmen linguist Pigam Azimov (1915-1994) and the chronological bibliography of his studies on Turkmen Turkish. The study is based on the book titled "Pigam Azimov – Biobibliography" published by Soltansha Ataniyazov in Turkmenistan in 1990. P. Azimov was not only a scholar but also an educator, administrator, and founder, so the resource also includes his contributions in these areas. However, this article only deals with Azimov's works on Turkmen language and literature. We believe that this study will be useful to researchers working on Turkmen Turkish.

Keywords: Turkmen Turkish, Pigam Azimov, Linguist, Chronological Bibliography.

Structured Abstract

Pigam Azimov is one of the Turkmen linguists who was raised in Turkmenistan during the Soviet period and focused on Turkmen Turkish. He was an academic who played an important role in the establishment and development of linguistics in Turkmenistan and the training of many Turkmen linguists.

Azimov started conducting scientific activities at the 1st Linguistic Congress held in Turkmenistan in 1936, and dealt with the history of the Turkmen language, its issues, alphabet, punctuation marks and spelling rules, morphology, syntax, lexicology, idioms, dialects in the Turkmen language. He also investigated many other subjects, including Turkmen linguists and Turkmen literature.

Azimov did his master's degree in philology, from 1940 to January 1942, with his thesis titled "Affiksatsiya, Word Making in the Turkmen Language". He received the title of associate professor in 1944.

Azimov completed his doctorate in 1948, with his thesis titled "Vocabulary Derivations in Turkmen by Constructive Suffixes", supervised by W. A. Gordlewski. He was the first Turkmen linguist to receive the title of "doctor of philological sciences" from the Oriental Institute of the Soviet Academy of Sciences in Moscow. He earned the title of professor in 1949.

This study is about the life of the famous Turkmen language scholar Pigam Azimov (1915-1994) and the chronological bibliography of his studies on Turkmen Turkish. During the Soviet Turkmenistan period, two language congresses were held to determine and standardize the spelling rules of the Turkmen literary language and thus to ensure unity in writing. Azimov attended both of these congresses and presented notifications.

Azimov published his autobiography and memoirs under the name "Lifetime Ranges" (Azimov, 1985; 1987). Based on this autobiography, Soltansha Ataniyazov wrote the "Pigam Azimov - Biobibliography" (1990), which

is the chronological bibliography of this work. The chronological list of P. Azimov's works includes articles, essays, notifications, and monographs on the Turkmen language and literature, and textbooks for secondary and higher schools published in journals and press, from 1938 to June 1988.

He mainly focused on the grammar of the Turkmen language as well as on its alphabet. He also investigated the spelling rules, morphology, syntax, lexicology, and dialects of the Turkmen language besides his contributions to the history and development of the Turkmen language. He dealt with the issues of the Turkmen language, studied the Turkmen literary language, the Turkmen linguists, and the relations of the Turkmen language with other languages and Turkmen literature.

Two of the books authored by a commission including himself and supervised by himself are Contemporary Turkmen Language - (Graphics, Morphology) (Aşgabat-1960) and Contemporary Turkmen Language - (Syntax) (Aşgabat, 1962).

Azimov also took part in the preparation of Turkmen language textbooks for secondary and higher schools in Turkmenistan and in the writing of a guidebook containing the spelling rules of the Turkmen language for teachers, students, and printing house workers. He also helped with the writing of standard schoolbooks for the Turkmen language and literature.

Professor Pigam Azimov did studies addressing the problems of many applied aspects of the Turkmen language. Azimov's works published over various years are aimed at researching and revealing all aspects of the suffix system and word formation in the Turkmen language. Among these works are Contemporary Turkmen Language; Making Adverbs; Conjunction Rules of Constructive Affixes; Use of Combining of Affixes; Soviet-International Affixes in Turkmen Turkish; Phonetic Changes in Derived Words in Turkmen Turkish; Round Vokals and Affixes; Prefixes in Turkmen Turkish, Types of Affixes and Their Formation in Turkmen Turkish; Noun-verb Making Suffixes.

P. Azimov scientifically researched the lexical structure of the Turkmen language. His books titled Türkmen Dilinde Arap-Pars Elementleri (Arabic-Persian Elements in the Turkmen Language), Türkmen Diliniň Leksiki Sostavı (Lexical Composition of the Turkmen Language), and Häzirki Zaman Türkmen Dili - Giriş ve Leksika (Contemporary Turkmen Language - Introduction and Lexicology) all focused on the lexicological issues of the Turkmen Language.

Azimov's efforts in the preparation of orthographic dictionaries (spelling guides) of the Turkmen language are also worth mentioning. The first spelling dictionary, which he prepared with the famous Turkmen linguist Hocamirat Bayliyev, was published in 1947. This dictionary was written in line with the decisions taken in the 1st Linguistic Congress of Turkmenistan and later periods on spelling and terminology. The second orthographic dictionary of the Turkmen language was published in 1957 by the commission, in which he was the chairman and editor, in line with the decisions on the spelling rules taken at the 2nd Linguistic Congress of Turkmenistan.

Many of his articles on theoretical subjects dealing with various problems of Turkmen's literary language and linguistics were published in newspapers and magazines in Turkmenistan and corpus published throughout the Soviet Union in his last years. Among these are About the Dialect Basis of the Turkmen Literal Language; About the Norms of the Turkmen Literal Language; About Important Forms of Language Relations; Some Issues of Turkmen Linguistics; About the Development of Turkmen Turkish in Soviet Period; and Duties of Turkmenistan Linguists.

Miratgeldi Söyegov, a Turkmen linguist, wrote the book "On Çmar (Ten Sycamores)" in 1993. It was edited by Azimov and contained articles honoring the first Turkmen linguists and writers, including himself. He also wrote articles about the Turkmen linguists Hocamirat Bayliyev and Gurban Sopiýev.

Pigam Azimov, a language scholar who attended the meeting held at the Turkmenistan Academy of Sciences in front of founding president Saparmirat Niyazov, expressed his opinions on the issue of switching to the new Latin Turkmen alphabet after Turkmenistan gained independence.

Giriş

Türkmen edebî dilinin araştırılması tarihi, 1917 Ekim Devrimi'nden önce ve sonra olmak üzere iki devirde incelenmektedir. Türkmen dilinin Ekim Devrimi'nden önceki devri hakkında A. Starçevski, P. Şimkeviç, S. A. Ağabekov, A. B. Aliyev, İ. A. Belyayev ve A. N. Samoyloviç'in çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmalarda Türkmen dili ve ağızları hakkında bilgiler verilmektedir.

Türkmen dilinin araştırılması ve ortaya konulmasıyla ilgili çalışmaların tarihi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar gitmektedir. İlk olarak Rus Şarkiyatçı Albert Starçevski (1818-1901)'nin Orta Asya'da bulunduğu dönemde Türkmen dilinin Salur, Sarık, Teke, Çovdur, Yomut, Ärsarı ve Gökleñ diyalektleri üzerine materyaller topladığı görülmektedir (Muhıyev-Kürenov, 1988, s. 6).

İ.A. Belyayev'in 1915 yılında Aşkabat'ta yayımlanan "Grammatika Turkmenskogo Yazıka" (Türkmen Dilinin Grameri) adlı kitabı Türkmenlerin Teke boyu ağızı esasında oluşturulmuştur. Nitekim Belyayev, eserinin alt başlığını Ahal – Teke ağızı anlamında gelen "Ahal –Tekinskoye Nareçıye" olarak isimlendirmektedir.

Erken zamanlardan beri Rus bilim insanları tarafından genellikle Türkmencenin Teke diyalekti araştırma konusu olarak alınmıştır. A.N. Samoyloviç'in 1903 yılında "Opıt Lingvistiçeskogo İssledovaniya Tekinskogo Govora Turkmenskogo Dialekta" (Türkmen Dilinin Teke Lehçesinin Dilbilimsel Araştırma Deneyimi) adlı yazısı da Teke lehçesini esas almaktadır (Aşırov, 2020, s. 115).

İ. A. Belyayev "Türkmen Dilinin Grameri (Grammatika Turkmenskoga Yazıka)" adını taşıyan bu eserinin girişinde, Türkmen dili üzerine P. Şimkeviç'in 1898'de Aşkabat'ta yayımlanan "Praktiçeskoye Rukovodstvo Dlya Oznaçkoleniya s Nareçiyem Tyurkmen Zakaspiyskoy Oblasti" (Hazar ötesi Türkmenlerinin Lehçesini Öğrenmek için Pratik Elkitabı) adlı eseri ile S. Ağabekov'un 1904'te Aşkabat'ta yayımlanan "Uçebnik Turkmenskogo Nareçıya s Prilojeniyem Sbornika Poslovits i Pogovorok Turkmen Zakaspiyskoy Oblasti" (Hazar ötesi Türkmenlerinin Atasözleri ve Deyimleri Koleksiyonu ile birlikte Türkmen Lehçesi Ders Kitabı) adlı kitaplarından bahsetmektedir (Aşırov 2020, s. 115).

A. P. Potseluyevski, N. A. Baskakov, A. N. Kononov, V. N. Filyuşına, O. Vepayev, M. Geldiyev, K. Böriyev, G. Sopiyevev, H. Deryayev, M. Hıdırov, P. Azımov, H. Baylıyev, M. Ya. Hamzayev, A. Gurbanov, G. Sarıyev, C. Amansarıyev, S. Kürenov, M. Atacanov, B. Çarıyarov, T. Täçmıradov, R. Berdiyev gibi âlimler ise Sovyet döneminde Türkmen dili üzerine çalışmalar yapmışlardır.

Türkmen aydını Kümüşali Böriyev'in Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında kaleme aldığı yazıları, Türkmen dili, tarihi ve medeniyeti açısından değerli kaynaklar olarak ifade edilebilir. Nitekim Böriyev'in 1931 yılında Aşkabat'ta "Türkmen Medeniyeti" dergisinde yayımlanan "Türkmen Dili" adlı yazısı, Türkmen dili tarihi açısından önemli bir değerlendirme yazısı olarak görülebilir (Aşırov, 2019, s. 123).

Türkmen dilcisi ve edebiyatçısı H. Deryayev de Türkmen dili tarihine ilişkin çalışmalar yapmıştır. Deryayev'in "Türkmen Diliniñ Tarihiniñ Meseleleri", "Türkmen Köne Edebi Dili", "Gelecek Zaman İşliğiniñ Kâbir Meseleleri" adlı yazıları ile 1. Türkmen Lengüistik Kurultayı'nda sunduğu "Türkmen Diliniñ Sintaksisiniñ ve Puntuatsiyasınıñ Esası Meseleleri" adlı bildiri Türkmen dilinin tarihi ve grameriyle ilgili meseleleri ele almaktadır (Sarıkaya, 2020, s. 675).

Türkmen Sovyet dil biliminin farklı dönemlerdeki durumu hakkında Türkmenistan Bilimler Akademisi bünyesinde çalışan P. Azımov, M. Ya. Hamzayev, B. Çarıyarov ve T. Täçmıradov gibi âlimlerin çalışmaları vardır. Bu dilcilerden P. Azımov, A. P. Potseluyevski, H. Baylıyev ve M. N. Hıdırov hakkında yazılmış biyografik eserler de bulunmaktadır (Muhıyev-Kürenov, 1988, s. 3).

Sovyet döneminde Türkmencenin ağızları, fonetik, stilistik, leksikoloji, gramer ve frazeoloji (deyişbilim) gibi bilim dalları üzerine yapılmış monografi ve tezler bulunmaktadır. A. P. Potseluyevski, N. A. Baskakov, A. N. Samoyloviç, A. N. Kononov, P. Azımov, V. N. Filyuşina, M. Ya. Hamzayev, M. Atacanov, R. Berdiyev ve S. Kürenov gibi âlimler, Türkmen dilinin araştırılıp ortaya konulması için bilimsel araştırmalar yapmışlardır. Bu çalışmalarda ve bibliyografyalarda Türkmen dili üzerine Ekim Devrimi'nden önce ve sonra yapılan çalışmalardan bahsedilmektedir. Nitekim yukarıda adı geçen S. Ağabekov'un Türkmencenin Ahal diyalektiyle ilgili "Uçebnik turkmenskogo Nareçiya" (Ashabad, 1904) adlı çalışmasına A. N. Samoyloviç'in yazdığı tenkit makalesinde bu bilgileri görmek mümkündür (Muhıyev-Kürenov, 1988, s. 4-6).

Türkmen dilinin tarihiyle ilgili olarak neşredilen çalışmaların önemli bir bölümünü, öncelikle A.N. Samoyloviç, daha sonra A. P. Potseluyevski, M. N. Hıdırov, Z. B. Muhammedova'nın çalışmaları oluşturmaktadır. Bu alandaki çalışmalar 1940 ve sonrası dönemde bilhassa A. P. Potseluyevski ve Türkmen dilcileri H. M. Baylıyev, P. Azımov, M. N. Hıdırov, M. Ya. Hamzayev'in ilmî çalışmalarıyla hız kazanmıştır (Muhıyev-Kürenov, 1988, s. 9).

Türkmenistan'da filoloji ilminin kurulup gelişmesi, Türkmen dili hakkında bilimsel çalışmaların yapılması, ilk okuma yazma kitapları başta olmak üzere Türkmencenin gramerinin yazılması, dilcilik alanında millî kadroların yetiştirilmesi, orta ve yüksek dereceli mektepler için Türkmen dili ve edebiyatı standart okul kitaplarının hazırlanması yolunda çalışmış âlimlerden biri, hatta en başta geleni Pıgam Azımov'dur.

Azımov, 1933 yılında Aşkabat'a gelip M. Gorki Aşkabat Devlet Pedagoji Enstitüsü Dil ve Edebiyat Fakültesine girmiş, 1937 yılında bu enstitüyü başarıyla bitirmiştir. Aynı yıl bu üniversitenin asistanlığına kabul edilmiş, 1938 yılında da doçent unvanını almıştır. Dil ve Edebiyat Fakültesini tamamladıktan sonra tahsil hayatına devam etmiş ve yüksek lisansını 1942 yılında bitirmiştir.

1945-1948 yılları arasında Moskova'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Bilimler Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünde doktorasını yapmış, 1948 yılında "Hazirki Zaman

Türkmen Edebi Dilinde Söz Yasayıcı Goşulmalar” adlı tezini savunarak doktor olmuştur. Doktora tezini Sovyet Türkoloğu V. A. Gordlevski’nin danışmanlığında hazırlamıştır. P. Azımov Türkmen dilcileri arasında “filoloji ilimleri doktoru” unvanını alan ilk dilcidir (Ataniyazov, 1990, s. 34).

Sovyet Türkmenistanı döneminde Türkmen edebî dilinin yazım kurallarını belirlemek ve standartlaştırmak, yazımda birliği sağlamak gayesiyle dil kurultayları düzenlenmiştir. Bu kurultaylardan ilki 20 Mayıs 1936’da Aşkabat’ta yapılan 1. Lengüistik Kurultayı, diğeri de 6-9 Ekim 1954 tarihinde Aşkabat’ta gerçekleşen 2. Lengüistik Kurultayı’dır. P. Azımov her iki kurultaya da katılmış ve bildiri sunmuştur. Azımov, 1. Lengüistik Kurultayı’nın hazırlık çalışmalarına etkin olarak katılmış ve “Türkmen Diliniñ Kâbir Meleleleri Barada” (Türkmen Dilinin Bazı Meseleleri) hakkında bir bildiri sunmuş, bu bildiri 21 Mayıs 1936’da “Sovyet Türkmenistanı” gazetesinde yayımlanmıştır. Azımov henüz öğrenci olduğu bu tarihte Türkmenceyle ilgili bilimsel faaliyetlere katılmış, 1936’da düzenlenen 1. Türkmen Lengüistik Kurultayı’nın hazırlık çalışmalarında etkin rol oynamış, kurultayda ise Türkmen dilinin bazı meseleleri hakkındaki fikirlerini beyan etmiştir. Bildirisinde A. P. Potseluyevski’nin “kapasdan-kapassan, Ahaldan-Ahallan, bizde-bizze, oğlanlar-oğlannar” gibi sözcüklerin benzeşmeye uğramış varyantlarının da edebî dilde yer alması, Türkmenedeki uzun ünlülerin üzerine yatay çizgi konulması gibi tekliflerine karşı çıkmış, son hecesi ünlü ile biten “partiya, oba, gala” gibi sözcüklere yaklaşma durumu eki olarak yalnız -A değil, -gA varyantının da gelebildiğini, bu yüzden bu biçimbirimde de gramerde yer almasının zorunlu olduğunu öne sürmüştür (Ataniyazov, 1990, s. 32, 90).

Azımov, 2. Lengüistik Kurultayı’nda ise (1954) “Türkmen Diliniñ Orfografiyasına Girizilyän Kâbir Üytgeşmeler ve Goşmaçalar Hakında” (Türkmen Dilinin Yazımında Bazı Değişiklikler ve Eklmeler Hakkında) adlı bir bildiri sunmuştur. 2. Lengüistik Kurultayı’nda alınan kararlar Türkmenistan Bilimler Akademisi tarafından 1955 yılında “Türkmen Edebi Diliniñ Orfografiyası Barada TSSR-iñ II Lingvistik Gurultayınıñ Rezolyutsiyası” (Türkmen Edebî Dilinin Yazımı Üzerine TSSC II. Dilbilim Kurultayı’nın Kararları) adıyla kitap olarak yayımlanmıştır (Aşırov-Dinç, 2022: 298).

Bu çalışmada Türkmen dilinin tarihinin ve meselelerinin ortaya konulması, Türkmen dilinin gramerinin ve yazım kılavuzlarının hazırlanması, ilk okuma ve yazma ile okul kitaplarının yazılması, Türkmen dilcilerin yetiştirilmesi yolunda büyük emekler sarf etmiş Pıgam Azımov’un hayatı ile onun Türkmen dili ve edebiyatıyla ilgili çalışmaları ele alınmıştır.

1- Pıgam Azımov’un Hayatı

Türkmenistan Bilimler Akademisinin akademisyeni, filoloji ilimleri doktoru, profesör, Türk Dil Kurumunun muhabir üyesi, meşhur Türkmen dilcisi Pıgam Azımov, 1915 yılında Türkmenistan’ın Çärjew (bugünkü Türkmenabat) şehrinin Sayat ilçesinin Çovdur köyünde fakir bir çiftçi ailesinde dünyaya gelmiş, 1994 yılında elim bir trafik kazasında hayatını kaybetmiştir (Hudayberdi, 2011).

Çocukluğu çok zorlu şartlarda geçmiş, gençlik yıllarında işçi olarak çalışmak zorunda kalmıştır. Pıgam Azımov, Türkmenistan’da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasıyla birlikte Sovyet mektebinde okumaya başlamış, köyündeki mektepten mezun olduktan sonra, 1929-1931 yılları arasında Çärjew’deki pedagoji (öğretmenlik) okulunu bitirmiştir. Pedagoji okulundan mezun olduktan sonra 1931-1933 yılları arasında bir taraftan köyde öğretmenlik yaparken diğer taraftan Komünist Partinin gençlik kollarında görev yapmıştır.

1933 yılında Aşkabat Devlet Pedagoji Enstitüsünün Dil ve Edebiyat Fakültesine girmiş, bu fakülteyi 1937’de başarıyla tamamladıktan sonra aynı enstitüde asistan olarak işe alınmıştır.

Azımov, Aşkabat Devlet Pedagoji Enstitüsü Dil ve Edebiyat Fakültesindeki öğrenciliği sırasında, 1935-1936 yıllarında Türkmenistan 1. Lengüistik Kurultayı’na hazırlanmak maksadıyla gerçekleştirilen bilimsel seyahatlere katılmıştır.

Pıgam Azımov, Aşkabat Devlet Pedagoji Enstitüsündeki asistanlık görevine devam ederken 1940 yılında başladığı filoloji alanındaki yüksek lisansını 1942 yılının ocak ayında “Affiksatsiya, Türkmen Dilinde Söz Yasalşın Bir Usulı Hökmünde (Türkmen Dilinde Kelime Yapımı)” adlı tezini savunarak tamamlamıştır. 1944 yılında ise doçentlik unvanını almıştır.

Pıgam Azımov 1930’lu yılların ortalarından itibaren öğretmenlik mesleğini icra etmesinin yanı sıra Türkmen dilinin uygulamalı meseleleri üzerine çalışmaya ve okul kitapları yazma işine de girişmiş, 1938 yılında orta mektepler ve öğretmen okulları için hazırladığı Türkmen Türkçesi grameriyle ilgili “Sintaksiden Gönükmeler Yığındısı (Sentaks Alıştırılmaları Rehberi)” adlı kitabını yayımlanmıştır.

P. Azımov’un meşhur Türkmen dilcisi Hocamırat Baylıyev ile birlikte hazırladığı “Türkmen Dilinin Sentaksı” kitabının birinci baskısı 1939 yılında yayımlanmıştır. Bu kitabın yeniden gözden geçirilip düzenlenmiş şekli 1948 yılında Türkmen Halk Maarif Bakanlığı tarafından düzenlenen yarışmada birincilik ödülüne layık görülmüştür.

Azımov 1950 yılında “Türkmen Dili” adlı gramer kitabını yayımlamıştır. Azımov’un Profesör Abdilla Gurbanov ile birlikte yazdığı “Harplık (İlk Okuma Yazma Kitabı)” adlı çalışması, Türkmen Halk Maarif Bakanlığı tarafından 1951 ve 1962 yıllarında düzenlenen yarışmalarda ödüle layık görülmüştür. Bu kitap okuyuculara yeni usülde okuma yazmayı öğrettiği için kendinden önceki ilk okuma yazma kitaplarından ayrılmaktadır.

Azımov, Türkmen Türkçesi grameriyle ilgili bu çalışmalarını yaparken idarecilik görevlerinde de bulunmuştur. 1939 yılında Seyitnazar Seydi Türkmen Devlet Öğretmen Enstitüsünün rektör yardımcılığı ve aynı enstitünün Türkmen Dili Kürsüsünün başkanlığını yürütmüştür.

Azımov 2. Dünya Savaşı’nın yaşandığı 1940-1945 arasında SSCB Bilimler Akademisinin Türkmenistan Şubesinin başkanlık sekreteri, 1944-1945 yıllarında SSCB Bilimler Akademisi Türkmenistan Şubesi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsünün müdürü, 1945-1948 yılları arasında ise SSCB Bilimler Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünde doktorant, SSCB

Bilimler Akademisi Türkmenistan Şubesi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsünde kıdemli öğretim üyesi olarak görev yapmıştır (Ataniyazov, 1990, s. 14; Muhiyev-Kürenov, 1988, s. 13; Toprak, 2019, s. 582).

Azımov 1948 yılında Moskova'da SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünde W. A. Gordlewski'nin yöneticiliğinde hazırladığı "Türkmen Dilinde Sözleriñ Yasayıcı Goşulmalar Arkalı Yasalışları (Türkmencede Yapım Ekleri Yoluyla Kelime Yapımı)" adlı tezini savunarak doktorasını bitirmiştir. 1949 yılında da profesörlük unvanını almıştır.

Azımov 1948-1950 yılları arasında A. M. Gorki Türkmen Devlet Üniversitesi Aşkabat Devlet Pedagoji Enstitüsü müdürü, 1950-1963 yılları arasında ise aynı üniversitenin rektörü olarak görev yapmıştır.

Azımov rektörlük görevini yürütürken 1951 yılında kurulan Türkmenistan Bilimler Akademisinin asil üyeliğine seçilmiş, 1951-1955 ve 1965-1966 yılları arasında bu akademinin başkanlık divanı üyesi olarak görev yapmıştır.

1963-1965 yılları arasında A.M. Gorki Türkmen Devlet Üniversitesinin Türkmen Dili Kürsüsünün profesörü, Türkmenistan Bilimler Akademisi Toplum Bilimleri Bölümünün sekreter akademisyeni olarak çalışmıştır.

Azımov 1966 yılının ocak ayında Türkmenistan Bilimler Akademisinin başkanlığına seçilmiş ve bu görevini 1975 yılına kadar kesintisiz olarak sürdürmüştür.

1975-1979 yılları arasında emekli akademisyen, 1979'dan yılından sonra da Türkmenistan Bilimler Akademisi Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsünün Türkmen-Rus Bölümü ve Terminoloji Bölümlerinin müdürü, ayrıca aynı akademinin Cemiyetçilik Bilimleri Bölümü Bürosu üyesi olarak görev yapmıştır.

Son olarak, 1988-1990 yılları arasında Türkmenistan Bilimler Akademisinin başkanlık divanı üyeliğini yapmıştır.

Azımov'un aynı zamanda teşkilatçılık görevi vardır. Gençlik yıllarından itibaren Komünist Partinin gençlik kollarında görev yapmış, birkaç kez partinin ilçe ve şehir komitelerinin üyeliklerine seçilmiş, bu hizmetler nedeniyle kendisine Komünist Parti tarafından Lenin ve Kızıl Bayrak gibi birçok ödül verilmiştir. 1966-1976 yılları arasında Türkmenistan Komünist Partisi Merkezi Komitesinin üyeliğini yapmıştır.

Akademisyen Pıgam Azımov bu önemli vazifelerinin yanı sıra, Türkmenistan'da orta ve yüksekokullar için Türkmen Türkçesi grameri kitapları hazırlama, öğretmen, öğrenci ve matbaa çalışanları için Türkmen Türkçesinin yazım kuralları ve noktalama işaretlerini anlatan kılavuz hazırlama işlerinde G. Sopiyeve ve N. Garayev ile birlikte görev almıştır (Azımov-Sopiyeve vd., 1961). 1960 yılında basılan "Häzirki Zaman Türkmen Dili (Grafika, Morfologiya)" ve 1962 yılında basılan "Häzirki Zaman Türkmen Dili (Sintaksis)" adlı kitaplar, kendisinin de içinde bulunduğu bir dilciler komisyonu tarafından, onun yöneticiliğinde hazırlanmıştır.

Azımov Türkmen dilinde harflerin yazım kurallarının belirlenmesi yolunda da birkaç eser hazırladı. 1951 yılında yayımladığı “Türkmen Diliniň Hâzirki Orfografiyasına Käbir Üytgeşmeler ve Goşmaçalar Girizmek Hakında” adlı kitabı ve 1954 yılındaki Türkmenistan 2. Lengüistik Kurultayında sunduğu “Türkmen Diliniň Orfografiyasına Girizilyän Käbir Üytgeşmeler ve Goşmaçalar Hakında» adlı bildirisini bunun açık örnekleridir.

2. Türkmen Lengüistik Kurultayı'nın amacı şöyle belirtilmektedir: Bilimler Akademisi'nin asil üyesi Prof. Pıgam Azımov'un “Türkmen Diliniň Orfografiyasına Girizilyän Käbir Üytgeşmeler ve Goşmaçalar Hakında” (Türkmen Dilinin Yazımına Dâhil Edilen Bazı Değişiklik ve Eklmeler Hakkında) adlı bildirisini dikkate alınarak Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti II. Lengüistik Kurultayı, hâlihazırda Türkmen dil biliminin temel görevlerinden birinin Türkmen yazımını (orfografiyasını) netleştirmek ve onu standartlaştırmak (unifitsirlemek) (Aşırov-Dinç, 2022: 298).

Profesör Pıgam Azımov Türkmen dilinin birçok uygulamalı sorununun ortaya konulması için çalışmıştır. Onun “Hâzirki Zaman Türkmen Dili, Grafika, Morfologiya ve Sintaksis (Çağdaş Türkmen Dili, Grafik, Morfoloji ve Sentaks)”, “Türkmen Dilinde Hallarıň Yasalışları (Türkmencede Zarf Yapımı)”, “Türkmen Dilinde Affiksleriň Özara Tirkeşip Geliş Düzgünleri (Türkmencede Yapım Eklerinin Kendi Aralarında Birleşme Kuralları)”, “Affiksleriň Goşulşıp Ulanılışları (Yapım Eklerinin Birleşmeleri)”, “Türkmen Dilinde Sovet-İnternasional Affiksleri (Türkmencede Sovyet Enternasyonel Yapım Ekleri)”, “Türkmen Dilinde Yasama Sözlerdäki Fonetiki Üytgeşmeler (Türkmencede Türemiş Sözcüklerdeki Fonetik Değişmeler)”, “Dodak Çekimlileri ve Affiksler (Yuvarlak Ünlüler ve Yapım Ekleri)”, “Türkmen Dilinde Prefiksatsiya (Türkmen Türkçesinde Önek)”, “Türkmen Dilinde Affiksleriň Hilleri ve Olarıň Emele Gelişleri (Türkmen Türkçesinde Yapım Eki Çeşitleri ve Onların Oluşumu)”, “İsimdeş İşlikleri Yasayan Suffiksler (İsim-Fiilleri Yapan Ekler)” adlarını taşıyan ve çeşitli yıllarda yayımlanan çalışmaları, Türkmen dilindeki ekler sistemini ve kelime yapımını bütün yönleriyle araştırıp ortaya koymaya yöneliktir. P. Azımov'un “Türkmen Dilinde Arap-Pars Elementleri (Türkmen Türkçesinde Arapça-Farça Unsurlar)”, “Türkmen Diliniň Leksiki Sostavı (Türkmen Türkçesinin Söz Varlığı)”, “Hâzirki Zaman Türkmen Dili Giriş-Leksika (Çağdaş Türkmen Türkçesi Giriş ve Söz Varlığı)” adlarını taşıyan çalışmaları Türkmen Türkçesinin söz varlığının araştırılıp ortaya konulması açısından önemli makalelerdir (Toprak, 2019, s. 583).

Azımov'un Türkmen dilinin orfografik sözlüklerini (yazım kılavuzu) hazırlamak yolunda yaptığı çalışmalar da üzerinde durulmaya değerdir. Türkmen dilcisi Hocamurat Baylyev ile birlikte hazırladığı ilk imla sözlüğü 1947 yılında basılmıştır. Bu sözlük Türkmenistan'ın 1. Lengüistik Kurultayında ve daha sonraki devirlerde imla ve terminoloji konularında alınan kararlar doğrultusunda hazırlanmıştır. Daha sonra 1957 yılında onun da içinde bulunduğu ve başkanlığını yaptığı komisyon (C. Amansarıyev ve H. Baylyev ile birlikte) tarafından, onun redaktörlüğünde Türkmenistan'ın 2. Lengüistik Kurultayında alınan yazım kuralları hakkındaki kararlar doğrultusunda Türkmen Türkçesinin ikinci orfografik sözlüğü yayımlanmıştır.

Azımov'un hayatının son yıllarında Türkmen dilinin ve dil biliminin çeşitli sorunlarının işlendiği teorik konularda yazdığı birçok makalesi Türkmenistan'da çıkan gazete ve dergiler ile Sovyetler Birliği çapında yayın yapan külliyatlarda yayımlanmıştır. Bunlar arasında "Türkmen Edebi Diliniñ Dialekt Esası Hakkında (Türkmen Edebî Dilinin Ağız Esasına Dair)", "Türkmen Edebi Diliniñ Normaları Hakkında (Türkmen Edebî Dilinin Ölçütleri Hakkında)", "Dil Gatnaşgınıñ Kâbir Formalary Hakynda (Dil İlişkilerinin Çeşitli Biçimleri Üzerine)", "Türkmen Dil Biliminiñ Kâbir Meseleleri (Türkmen Dil Biliminin Bazı Meseleleri)", "Türkmen Diliniñ Sovet Hâkimiyeti Yılları İçinde Ösüşü Hakkında (Türkmen Türkçesinin Sovyet Dönemindeki Gelişimi Hakkında)", "Türkmenistanıñ Dilçileriniñ Vezipeleri (Türkmenistan'ın Dilcilerinin Vazifeleri)" adlarını taşıyan çalışmaları bunlardan bazılarıdır.

Azımov ayrıca "Rusça-Türkmence Kısaltmalar Sözlüğü"nü de (1985a) hazırlamıştır.

Azımov, Türkmen dilcisi Miratgeldi Söyegov'un hazırladığı ve ilk Türkmen dilci ve edebiyatçılara ithaf edilen makalelerden oluşan "On Çınar" adlı kitabın redaktörlüğünü de yapmıştır (Söyegov, 1993).

Türkmenistan'ın 1991'de bağımsızlığına kavuşmasından sonra, kiril alfabesinden latin alfabesine geçiş sürecinde devlet başkanı Saparmırat Niyazov (Türkmenbaşı), Türkmenistan Bilimler Akademisinin başkanı Ağacan Babayev ve akademi üyelerinin de hazır bulunduğu toplantıda dilci âlim olarak Pıgam Azımov'un söz alıp konuyla ilgili görüşlerini belirttiği anlaşılmaktadır (Hudayberdi, 2011).

Türkmenistan'da filoloji ilminin kurulması ve gelişmesine büyük katkıda bulunmuş Azımov, Türkmen dil biliminde önemli kadroların yetişmesini de sağlamıştır. Birçok Türkmen dilcisinin yüksek lisans ve doktora danışmanlıklarını yapmıştır. Bunlar arasında A.M. Gorki Türkmen Devlet Üniversitesinin profesörleri Gumman Saryev, Cumamırat Amansaryev; doçentleri Ata Miradov, Yazmuhammet Çöñnäyev, Akmämet Annamämmedov, Bike Cumageldiyeva, Haydar Muhiyev; Türkmenistan Bilimler Akademisinin akademisyenleri Häsiyet Gafurova, Sabır Arazgulyev gibi bilim insanları bulunmaktadır. Bunlardan başka Azımov, orta mekteplerde görev yapan birçok öğretmenin yetişmesine katkıda bulunmuştur (Muhiyev-Kürenov, 1988, s. 15).

Türkmenistan Bilimler Akademisinin akademik üyesi Pıgam Azımov, uluslararası birçok toplantıya da Sovyetler Birliği adına katılmış, Komünist Parti ve Türkmen hükûmeti bilime yaptığı bu hizmetlere karşılık kendisine iki kez Lenin madalyası, Ekim Devrimi, Emek Kızıl Bayrak Onur Nişanı madalyaları vermiştir. Ayrıca Türkmenistan Yüksek Sovyet Meclisi başkanlık divanı tarafından onur belgeleriyle ödüllendirilmiştir (Muhiyev-Kürenov, 1988, s. 15).

Kendisini Türkmen halkının ilim ve medeniyetini geliştirmeye adanmış bu âlimin hayatı, akademide bilimsel çalışmalar yapmanın yanı sıra öğretmenlik, idarecilik ve cemiyetçilik/teşkilatçılık işleri ile geçmiştir.

P. Azımov, henüz sağlığında otobiyografi ve hatıralarını “Ömür Menzilleri” adıyla iki kez yayımlamıştır (Azımov, 1985b; 1987).

Türkiye’de Türkmen Türkçesiyle ilgili Türkiye’de kaynakça denemeleri Dinç (2013) ve Karayanık (1999) yapılmıştır. Pıgam Azımov ile ilgili ise Funda Toprak (2019) tarafından çalışma yapılmıştır.

Azımov’un hayatı ve eserleriyle ilgili bilgilere Türkmenistan’da yayımlanmış “Türkmen Dilçileri” adlı kitapta (Muhiyev-Kürenov 1988: 12-15), 04.07.2017 tarihli Türkmen Gündoğarı Gazetesi’nde yayımlanan Mırat Halmıradov’a ait “Alımın İlmı Hazınası” adlı makalede (Halmıradov, 2017), Nazar Hudayberdi’nin 5 Eylül 2011’de radyo programı için hazırlamış olduğu “Bir Türkmen – Bir İkbal: Pıgam Azımov” adlı yazıda (Hudayberdi, 2011) ve “Görnükli Türkmen Dilçisi – Pıgam Azımov” adlı makalede (Yelharaz, 2020) yer verilmiştir. Ancak Azımov ile ilgili en kapsamlı çalışma “Ömür Menzilleri”(1985b, 1987) adlı otobiyografisi ile Soltanşa Atanıyazov’un hazırlamış olduğu ve 1990 yılında yayımlanan (ilk baskısı 1984) “Pıgam Azımov - Biobibliografiya” adlı kitaptır. Konuyla ilgili en kapsamlı çalışma olması nedeniyle çalışmamızda Azımov’un hem hayatı hem de çalışmalarının kronolojik kaynakçası için Atanıyazov’un bu kapsamlı çalışmasının son baskısı (Atanıyazov, 1990) esas alınmıştır. Çünkü Atanıyazov bu kitabı hazırlarken P. Azımov’un otobiyografisini esas almış, Türkmenistan Bilimler Akademisinin Merkezi Kütüphanesi başta olmak üzere devlet kütüphaneleri ve arşivleri ile Türkmenistan’da yayımlanmış gazete ve dergileri taramıştır (Atanıyazov, 1990, s. 8).

Atanıyazov’un Pıgam Azımov ile ilgili kitabındaki kronolojik liste onun monografilerini, yurt içi ve dışındaki bilimsel kongrelerde sunmuş olduğu bildirilerini, tek başına veya diğer Türkmen dilcilerle birlikte hazırladığı kitaplarını, Türkmen Türkçesi ve diğer dillerdeki külliyatlarda, ilmî ve edebî dergilerde, gazetelerde ve matbuatta, 1938 yılından 1988 yılının haziran ayına kadarki dönemde yayımlanan makalelerini içine almaktadır (Atanıyazov, 1990, s. 6).

Bu çalışmaya, Atanıyazov’un (1990) kitabındaki Pıgam Azımov’a ait çalışmalardan yalnız Türkmen dili ve edebiyatıyla ilgili olanları dâhil edilmiştir. Dolayısıyla onun eğitim, siyaset vb. konular üzerine Türkmenistan, Sovyetler Birliği veya yurt dışında çeşitli dillerde yayımlanmış yazı veya katıldığı toplantılarda sunduğu bildirileri konumuz dışında kaldığı için kronolojik kaynakçaya alınmamıştır.

2- Pıgam Azımov’un Türkmen Dil ve Edebiyatıyla İlgili Çalışmalarının Kronolojik Kaynakçası

1936

- 1- Türkmen Dililiñ Käbir Meseleleri, 20 Mayıs 1936’da Türkmenistan’ın 1. Lengüistik Kurultayı’nda Sunulan Bildirinin Tezi, Sovyet Türkmenistanı, 21 Mayıs 1936.

1938

2- Sintaksisden Gönükmeler Yığındısı, Aşkabat, 1938.

1939

3- Sintaksis (Nohuv), H. Baylyev ile birlikte, Türkmen Devlet Neşriyatı, Aşkabat, 1939.

4- Taze Elipbiye Geçmek Dili ve Edebiyatı Has da Baylaşdırar, Sovyet Türkmenistanı, 20 Ekim 1939.

1940

5- Taze Elipbiy Barasında Birnäçe Söz, Sovyet Türkmenistanı, 15 Nisan 1940.

1941

6- Türkmen Diliniň Grammatikası (Orta Mektepler İçin Okul Kitabı, H. Baylyev ile birlikte), Aşkabat, 1941.

7- Türkmen Dilinde Söz Yasalış Yolları, Yaş Kommunist, 31 Mart 1941.

1942

8- Türkmen Dilinde Arap-Pars Elementler, Filoloji Fakültesi Yayını (Aşkabat Pedagoji Enstitüsü), 1942.

1944

9- Türkmen Dilinde Affikslerin Özara Tirkeşip Geliş Düzgünleri (Redaktör H. Baylyev), Aşkabat, 1944.

10- Türkmen Dilinde Halların Yasalış, Türkmenistan Bilimler Akademisi, Aşkabat, 1944.

11- Türkmen Dilinde Yasama Sözlerdeki Fonetik Üytgeşmeler, Türkmenistan Bilimler Akademisi, Aşkabat, 1944.

12- Alım-Pilolog H. Baylyeviň Ilmı ve Pedagogik İşleri Barada, (N. Aşırov, A. Kekilov vd. ile birlikte), Sovyet Türkmenistanı, 29 Nisan 1944.

13- Affikslerin Goşulşıp Ulanılışları / Türkmen Filologiyasının Problemleri, Aşkabat, 1944.

14- Dodak Çekimlileri ve Affiksler, Sovyet Edebiyatı, 1944.

15- Türkmen Dilindeki Sovet İnternatsional Elementler Hakında / Muğallıma Kömek, 1944.

1945

16- Türkmen Dilindeki Affikslerin Hilleri ve Olarıň Emele Gelişleri, SSSR Bilimler Akademisi, 1945.

17- Türkmen Diliniň Leksiki Sostavı, Sovyet Türkmenistanı, 17 Ekim 1945.

1947

- 18- Orfografik Sözlük (Redaktörler A. P. Potseluyevski ve Y. Tekeyev), Türkmen Devlet Neşriyatı, 1947.
- 19- Türkmen Dilindeki Fars Söz Yasayıcıları, (Redaktör A. P. Potseluyevski), Aşkabat, 1947.
- 20- İsimden İşlikleri Yasayan Suffiksler, Aşkabat Filoloji Fakültesi Yayını, 1947.

1948

- 21- Hâzirki Zaman Türkmen Diliniň Grammatikasının Gısga Kursı (H. Baylyev ile birlikte), Aşkabat, 1948.

1949

- 22- Dıngı Belgiler ve Olara Değişli Gönükmeler (Orta Mektepler İçin), Aşkabat, 1949.
- 23- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 3. Baskı, Aşkabat, 1949.

1950

- 24- Türkmen Dili: Söz Yasayıcı Goşulmalar, Aşkabat, 1950.
- 25- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 4. Baskı, Aşkabat, 1950.
- 26- Türkmen Dilçilik Biliminiň Kâbir Meseleleri, Sovyet Türkmenistanı, 20 Aralık 1950.

1951

- 27- Türkmen Dili, (Orta Mektepler İçin, H. Baylyev ile birlikte), Aşkabat, 1951.
- 28- Türkmen Diliniň Praktiki Kursundan Programma (A.A. Gurbanov ve G. Sarıyev ile birlikte), Çarcev, 1951.
- 29- Harplık (A.A. Gurbanov ve V. Mustafayev ile birlikte), Aşkabat, 1951.
- 30- Türkmen Diliniň Kâbir Meseleleri Hakında, Sovyet Türkmenistanı, 1951.
- 31- Türkmen Diliniň Punktuatıyası, (M. Hıdırov, A. Gurbabov ve G. Sofiyev ile birlikte), Sovyet Türkmenistanı, 1951.

1952

- 32- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 6. Baskı, Aşkabat, 1952.
- 33- Türkmen Diliniň Hâzirki Orfografiyasına Kâbir Üytgeşmeler ve Goşmaçalar Girizmek Hakında, (TSSR'in 2. Lingvistik Gurultayına Materialler -Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 2. Lengüistik Kurultayı'na Materyaller-), Türkmenistan Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Yayını, Aşkabat, 1952.

1953

- 34- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 7. Baskı, Aşkabat, 1953.
- 35- Harplık – 2. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1953.
- 36- Häzirki Zaman Türkmen Dili. Giriş - Leksika, Aşkabat, 1953.
- 37- Türkmen Diliniň Käbir Meseleleri Hakında / Türkmen Diliniň Orfografiya, Punktuaitsiya ve Terminologiya Meseleleri (TSSR'in 2. Lingvistik Gurultayına Materialler -Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 2. Lengüistik Kurultayı'na Materyaller-), Aşkabat, 1953.

1954

- 38- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 8. Baskı, Aşkabat, 1954.
- 39- Harplık – 3. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1953.
- 40- Häzirki Zaman Türkmen Diliniň Sintaksisi Boyunça Gısgaça Konspekt (M. Hıdırov ve G. Saryev ile birlikte), Aşkabat, 1954.
- 41- Türkmen Dil Bilimini Mundan Beyläk de Kämilleştirmek Uğrunda, Lenin Baydağı, 28 Eylül 1954; Sovyet Türkmenistanı, 24 Eylül 1954.

1955

- 42- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 9. Baskı, Aşkabat, 1955.
- 43- Harplık – 4. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1955.

1956

- 44- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 10. Baskı, Aşkabat, 1956.
- 45- Harplık – 5. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1956.

1957

- 46- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 11. Baskı, Aşkabat, 1957.
- 47- Harplık – 6. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1957.
- 48- Türkmen Diliniň Orfografik Sözlügi (C. Amansariyev, H. Baylyev vd. ile birlikte), Aşkabat, 1957.
- 49- Häzirki Zaman Türkmen Diliniň Konspekti (Hülasası), (C. Amansariyev ile birlikte), Aşkabat, 1957.

1958

- 50- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 12. Baskı, Aşkabat, 1958
- 51- Harplık – 7. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1958.
- 52- Türkmen Orfografyasınıň Käbir Meseleleri Hakında, Sovyet Türkmenistanı, 3 Ağustos 1958.

1959

- 53- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 13. Baskı, Aşkabat, 1959.
- 54- Harplık – 8. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1959.

1960

- 55- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 14. Baskı, Aşkabat, 1960.
- 56- Harplık – 9. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1960.
- 57- Häzirki Zaman Türkmen Dili (C. Amansariyev, G. Sariyev vd. ile birlikte), Aşkabat 1960.

1961

- 58- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 15. Baskı, Aşkabat, 1961.(1949 yılındaki gramerin 9. Baskısı)
- 59- Harplık – 10. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1961.
- 60- Türkmen Diliniň Orfografyası, Punktuaitsiyası (Muğallımlar, Studentler ve Metbuğat İşgerleri Üçin Spravoçnik –Öğretmen, öğrenci ve Matbuat Çalışanları için El Kitabı), (G. Sopiyeve, N. Garayev ile birlikte), Aşkabat, 1961.

1962

- 61- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 16. Baskı, Aşkabat, 1962.
- 62- Türkmen Diliniň Orfografik Sözlügi (C. Amansariyev, H. Baylyev vd. ile birlikte), Aşkabat, 1962.
- 63- Harplık – 11. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1962.
- 64- Häzirki Zaman Türkmen Dili- Sintaksis (G. Sariyev, G. Sopiyeve vd. ile birlikte), Aşkabat 1962.

1963

65- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 17. Baskı, Aşkabat, 1963.

66- Harplık (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1963.

1964

67- Türkmen Dili (G. Sopiýev ve Ya. Çönneyev ile birlikte), Türkmen Devlet Neşriyatı, Aşkabat, 1964.

68- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 18. Baskı, Aşkabat, 1964.

69- Harplık – 2. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1964.

1965

70- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 19. Baskı, Aşkabat, 1965.

71- Harplık – 3. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1965.

72- Türkmen Dil Biliminiň Görnükli Vekili Prof. Gurban Sopiýev'ň Dođlan Gününüň 60. Yıllığına, Türkmenistan Bilimler Akademisi, Aşkabat, 1965.

73- Türkmen Edebi Diliniň Normaları Hakında, Türkmenistan Bilimler Akademisi, Aşkabat, 1965.

1966

74- Türkmen Dilinin Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 20. Baskı, Aşkabat, 1966.

75- Türkmen Edebi Diliniň Käbir Praktiki Meseleleri, Sovyet Türkmenistanı, 10 Ağustos 1966.

1967

76- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 21. Baskı, Aşkabat, 1967.

77- Harplık – 4. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1967.

78- Türkmen Dil Biliminiň Praktiki Meselelerinin İşleniliş Tarihından, Türkmenistan Bilimler Akademisi, 1967.

79- Türkmen Edebi Diliniň Dialekt Esası Hakında, Türkmenistan Bilimler Akademisi, 1967.

80- Türkmenistandaki Leksikografik İşler, Türkmenistan Bilimler Akademisi, 1967.

1968

81- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 22. Baskı, Aşkat, 1968.

82- Harplık – 5. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkat, 1968.

1969

83- Türkmen Diliniň Grammatikası (H. Baylyev ile birlikte), 23. Baskı, Aşkat, 1969.

84- Harplık – 6. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkat, 1969.

85- Türkmen Diliniň Meseleleri, Ilım Neşriyatı, Aşkat, 1969.

1970

86- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 24. Baskı, Aşkat, 1970.

87- Harplık – 7. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkat, 1970.

1971

88- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 25. Baskı, Aşkat, 1971

89- Harplık – 8. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkat, 1971.

1972

90- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 26. Baskı, Aşkat, 1972.

91- Harplık – 9. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkat, 1972.

1973

92- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 27. Baskı, Aşkat, 1973.

93- Harplık – 10. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkat, 1973.

1974

94- Türkmen Dili – Tazededen İşlenen 2. Baskı (G. Sopiyeve ve Ya. Çönneyev ile birlikte), Türkmenistan Neşriyatı, Aşkat, 1974.

95- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 28. Baskı, Aşkat, 1974

96- Harplık – 11. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkat, 1974.

97- Baylyev Hocamurat, Türkmen Sovyet Ansiklopedisi, Aşkat, 1974.

98- Turkmenskaya Filologiya (Redaktör B. Çarıyarov), Ilım Neşriyatı, 1974.

1975

- 99- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ile birlikte), 29. Baskı, Aşkabat, 1975.
- 100- Harplık – 12. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1975.
- 101- Yoldaş Muğallım H. Deryayeviň Dođlan Gününüň 70 Yıllığına, Sovyet Türkmenistanı, 10 Haziran 1975.
- 102- Türkmen Dili Araştırmalarının Tarihçesi Üzerine, I. Türk Dili Bilimsel Kurultayında Sunulan Bildiriler, 1972'den ayırabası, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1975, s. 265-277.

1976

- 103- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ve M. Çarıyev ile birlikte), 30. Baskı, Aşkabat, 1976.
- 104- Harplık – 13. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1976.

1977

- 105- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ve M. Çarıyev ile birlikte), 31. Baskı, Aşkabat, 1976
- 106- Harplık – 14. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1976.

1978

- 107- Türkmen Diliniň Grammatikası, 2. Bölüm Sintaksis (H. Baylyev ve M. Çarıyev ile birlikte), 32. Baskı, Aşkabat, 1976.
- 108- Harplık – 15. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Aşkabat, 1976.
- 109- Türkmen Dil Bilimi, (M. Çarıyev ve D. Mämmetgulyev ile birlikte), Türkmen Sovyet Ansiklopedisi, 1978.

1979

- 110- Halıpa Hakda Söz: Meşhur Dilçi Alım H. Baylyeviň Ömri ve Döreciliđi Barada, Türkmenistan Bilimler Akademisi, Ilım Neşriyatı, 1979.
- 111- Harplık. 1. Klas Üçin. 16. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Mağarıf Neşriyatı, Aşkabat, 1979.
- 112- İlkinci Ädim (1936ncı yılın 18nci Mayında Açılan Birinci Lingvistik Gurultay Barada), Sovyet Edebiyatı, 1979.

1980

- 113- Zehinli Alım, Meşhur Yazıcı H. Deryayeviň Dođlan Gününüň 75 Yıllığına, Türkmenistan Bilimler Akademisi, Ilım Neşriyatı, 1980.
- 114- Harplık - 17. Baskı (A. A. Gurbanov ile birlikte), Mağarıf Neşriyatı, Aşkabat, 1980.

115- Alım ve Yazıcı Hakkında Söz. TSSR'ın Halk Yazıcısı H. Deryayeviň Dođlan Gününüň 75 Yılığına, Sovyet Edebiyatı, 1980.

116- Görnükli Mağarıfçı, Ulı Alım: Meşhur Türkmen Dilçisi Hocamırat Baylyeviň Ömri ve Dörediciliđi Barada, Türkmen Halk Mağarıfı, 1980.

117- Manılı Yaşalan Ömür: TSSR-ın Ilımda At Gazanan İşgari, Dilçi H. Baylyev Hakda Yatlama, Ebediyat ve Sungat, 1980.

118- Türkmençe-Rusça Bilingvizm ve Mekdep, (O. Nazarov ile birlikte), Türkmen Halk Mağarıfı, 1980.

1981

119- Türkmen Dili. 7. Klas Üçin Okuv Kitabı. Tazedden İşlenen 33. Baskı (H. Baylyev ile birlikte), Mağarıf Neşriyatı, Aşkat, 1981.

120- Harplık 1. Klas Üçin - 18. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Mağarıf Neşriyatı, Aşkat, 1981.

121- Hocamırat Baylyeviň Ömri ve İlmı-Pedagogik İş / H. Baylyev, Saylanan İşler, İlim Neşriyatı, Aşkat, 1981.

1982

122- Türkmen Dili. 8. Klas Üçin Okuv Kitabı. Tazedden İşlenen 33. Baskı (H. Baylyev ve M. Çarıyev ile birlikte), Mağarıf Neşriyatı, Aşkat, 1982.

123- Harplık 1. Klas Üçin - 19. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Mağarıf Neşriyatı, Aşkat, 1982.

124- Zâhmetde Taplanan Ömür: Yatlama (Dilçi Alım G. Sopiyeve Hakkında), Sovyet Edebiyatı, 1982.

1983

125- Türkmen Diliniň Orfografiyası, Punktuatıyası (Muğallımlar, Studentler ve Metbuđat İşgärleri Üçin Gollanma), (N. Garayev ve G. Sopiyeve ile birlikte), 2. Baskı, Mağarıf Neşriyatı, Aşkat, 1983.

126- Harplık - 20. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Mağarıf Neşriyatı, Aşkat, 1983.

127- Garrıgalada Mađımgulınıň 250 Yıllık Yubileline Bağışlanıp Geçirilen Dabaralarda P. Azımovuň Sözlän Sözi, Edebiyat ve Sungat, 1983.

128- Muğallımların Muğallımı, Ulı Alım A. P. Potseluyevskiniň Ömri ve Dörediciliđi Barada, Türkmenistan Halk Mağarıfı, 1983.

129- Rus Dilini Övrenyaris (Diyen Rubrikadaki Materialler), Körpe Neşriyatı, 1983.

1984

130- Harplık - 21. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Mağarıf Neşriyatı, Aşkat, 1984.

131- Sovyet Medeniyetiniň Guvancı Berdi Kerbabayeviniň Dođlan Gününiň 90 Yıllığına, Türkmenistan Bilimler Akademisi, 1984.

132- Unudılmak Şahsiyet Berdi Kerbabayeviniň Dođlan Gününiň 90 Yıllığına, Edebiyat ve Sungat, 1984.

1985

133- Ömür Menzilleri (Avtobiyografik Povest ve Yatlamlar), Türkmenistan Neşriyatı, Aşkabat, 1985.

134- Türkmen Dili. 7. Klas Üçin Okuv Kitabı. Tazedden İşlenen 34. Baskı (H. Baylyev ve M. Çarıyev ile birlikte), Mağaríf Neşriyatı, Aşkabat, 1982.

135- Harplık - 23. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Mağaríf Neşriyatı, Aşkabat, 1985.

136- Russko-Türkmenkiy Slovar Sokraşçeniy (Rusça-Türkmençe Kısaltmalar Sözlüğü), Pod. Redaktör: P. Azımov, Soavtorlar: S. Atanıyazov ve V. Meskutov), İlim Neşriyatı, Aşkabat, 1985.

137- Gısgaltmaların Rusça-Türkmençe Sözlüğü (Reşç. Beğmirat Veyisov), Sovyet Türkmenistanı, 7 Mayıs 1986.

138- Köpgırañlı Zehin M. Hıdırovuñ Dođlan Gününiň 70 Yıllığına, Sovyet Edebiyatı, 1985.

1986

139- Orfografik Sözlük. 4-10 Klas Okuvçuları Üçin Gollanma, (B. Çarıyarov ile birlikte), Mağaríf Neşriyatı, Aşkabat, 1986.

140- Türkmen Dili. 8. Klas Üçin Okuv Kitabı. Tazedden İşlenen 34. Baskı (H. Baylyev ve M. Çarıyev ile birlikte), Mağaríf Neşriyatı, Aşkabat, 1986.

141- Harplık – 1. Klas (Altı Yaşlılar Üçin), 1. Baskı, (A.A. Gurbanov ile birlikte), Mağaríf Neşriyatı, Aşkabat, 1986.

142- Harplık - 24. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Mağaríf Neşriyatı, Aşkabat, 1986.

1987

143- Ömür Menzilleri (Avtobiyografik Povest ve Yatlamlar), Üsti Yetirilen İkinci Neşriyat (Genişletilmiş 2. Baskı), İlim Neşriyatı, Aşkabat, 1987.

144- Harplık – 25. Baskı (A.A. Gurbanov ile birlikte), Mağaríf Neşriyatı, Aşkabat, 1987.

145- Sovyet Medeniyetiniň Guvancı Berdi Kerbabayev (Yazıcının 90 Yıllık Yubileyinin Materialları), İlim Neşriyatı, 1987.

1988

146- Harplık – 1. Klas Üçin (Altı Yaşlılar Üçin), (R. Berdiyev ve I. Seyisov ile birlikte), 2. Baskı, Mağaríf Neşriyatı, Aşkabat, 1988.

147- Harplık –1. Klas Üçin (A.A. Gurbanov ile birlikte), 26. Baskı, Mağaríf Neşriyatı, Aşkat, 1988.

1989

148- Türkmen Dili. 8. Klas Üçin Okuv Kitabı. (M. Çarıyev, S. Atanıyazov ve A. Akbabayev ile birlikte), 1. Baskı, Mağaríf Neşriyatı, Aşkat, 1989.

149- Türkmen Diline Ünsi Güçlendirmeli, Sovyet Türkmenistanı, 9 Fevral 1989.

150- Türkmen Diliniñ Orfografik Sözlüğü (B. Çarıyarov ile birlikte), Türkmenistan Neşriyatı, Aşkat, 1989.

Kaynakça

- Agabekov, S. (1904). *Uçebnik turkmenskogo nareçiya s priloeniyem sbornika poslovits i pogovorok turkmen Zakaspiyskoy oblasti*. Aşgabat.
- Aşirov, T. - Muhammedov, G. (2019). Sovyet Türkmenistanı'nda Türkmen dili tarihi üzerine araştırmalar: K. Böriyev örneği, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 122-132.
- Aşirov, T. (2020). Belyayev, İ. A. (1915) Grammatika Turkmenskogo Yazıka. Ashabad. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 6 (1), 114-121.
- Aşirov, T. - Dinç, S. (2022). Türkmen edebî dilinin yazımı üzerine TSSC II. Dilbilim Kurultayı'nın kararları. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 6 (1), 297-307.
- Ataniyazov, S. (1990). *Pıgam Azımov – Biobibliyografiya*. (Redaktör: A. Yazberdiyev), Aşgabat: İlim Neşriyatı. (Bu kitabın ilk baskısı 1984'te yapılmıştır).
- Azımov, P. - Baylıyev, H. (1959). *Türkmen dilinin grammatikası (II. Bölüm Sintaksis)*, Aşgabat: Türkmen Devlet Okuv Pedneşir.
- Azımov, P., Hıdırov, M. N. ve Sopiyeve, G. (1960). *Häzirki zaman Türkmen dili*. Aşgabat: Maksim Gorki Devlet Üniversitesi.
- Azımov, P., Sopiyeve, G. ve Garayev, N. (1961). *Türkmen diliniñ orfografiyası ve punktuatsiyası*. Aşgabat.
- Azımov, P. (1969). *Türkmen diliniñ meseleleri*. Aşgabat: İlim Neşriyatı.
- Azımov, P., Sopiyeve, G. ve Çöñnäyev, Y. M. (1974). *Türkmen dili*. Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı.
- Azımov, P. A. (1975), Türkmen dili araştırmalarının tarihçesi üzerine (Ruşçadan Çeviren: Kemal Ortaylı). *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayında Sunulan Bildiriler*, (1972'den ayrışım). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, 265-277.
- Azımov, P., (1985a). *Gısgaltmalarıñ Rusça-Türkmençe sözlüğü*. Aşgabat: İlim Neşriyatı.
- Azımov, P., (1985b). *Ömür menzilleri (Avtobiografik povest ve yatlamalar)*. Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı.
- Azımov, P., (1987). *Ömür menzilleri (Avtobiografik povest ve yatlamalar)*, *Üsti Yetirilen İkinci Neşriyat*. Aşgabat: İlim Neşriyatı.
- Azımov, P. ve Çarıyarov, B. (1989). *Türkmen diliniñ orfografik sözlüğü*. Aşgabat.
- Belyayev, İ. A. (1915). *Grammatika Turkmenskago yazıka*. Ashabad: Tipografiya İ.İ.Aleksandrova.
- Dinç, S. (2013). Türkmen Türkçesi üzerine bir "Kaynakça" denemesi, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(1), 166-180.
- Gökçe, A. (1998). Türk Dil Kurumunun muhabir üyesi Prof. Dr. Soltanşa Ataniyazov'un öz geçmişi ve ilmî çalışmaları, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5, 485-492.
- Halmıradov, M. (2017). Alımın ilmi hazınası, *Türkmen Gündogarı Gazeti*, 04.07.2017 <https://www.tkamm.gov.tm/tm/content/5555>
- Hudayberdi, Nazar (2011), Bir Türkmen – Bir İkbal: Pıgam Azımov, *Azatlık Radyosu*, 5 Sentyabr(Eylül) 2011. <https://www.azathabar.com/a/24317704.html> 26.04.2020
- Karayanık, S. (1999). Türkmençe üzerine bir bibliyografya denemesi, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7, 229-231.
- Muhıyev, H. ve Kürenov, S. (1988). *Türkmen dilçileri*. Aşgabat: Mağarif Neşriyatı.
- Samoyloviç, A. N. (1903). *Opıt lengvistiçeskogo issledovaniya tekinskogo govora turkmenskogo dialekta*. SPb.

- Sarıkaya, Y. (2020). Sovyet devri Türkmen dilcisi ve yazarı Hıdır Deryayev, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2) , 671-680.
- Söyegov, M. (1993). *On çınar (İlkinci Türkmen dilçileri ve edebiyatçıları hakkında öçerkler)*. (Redaktör: Pıgam Azımov), Aşgabat: Kuyaş Neşriyatı.
- Şimkeviç, P. (1898). *Praktičeskoye rukovodstvo dlya oznakomleniya s nareçiyem Tyurkmen Zakaspiyskoy oblasti*. Aşhabat.
- Toprak, F. (2019). Pıgam Azımov, *Türkiye dışındaki Türk dünyası Türkologları, Dilciler, Cilt: 1*. (Editör: Ahmet Buran), Ankara: Akçağ Yayını, 1, 581-586.
- Yelharaz, (2020). *Görnükli Türkmen dilçisi – Pygam Azymow*, <http://www.yelharaz.com/gornukli-turkmen-dilcisi-pygam-azymow/> 26.04.2020.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 18.04.2023 Kabul/Accepted: 24.05.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 601-618.

CAPAR SAATOV'UN "TEKRAR DOĞAN GÜNEŞ IŞIĞI" ADLI HİKÂYESİNİN YAPI ve ANLATIM/ÜSLUP YÖNÜNDEN İNCELENMESİⁱ

Cuma BOLATⁱⁱ

Öz

Modern Kırgız edebiyatının geçmişten günümüze birçok temsilcisi vardır. Bu temsilcilerden biri de eserlerini 20. yüzyılın ikinci yarısında yazmış olan Capar Saatov'dur. Gazeteci ve yazar kimliğiyle çok yönlü biri olan Saatov, Kırgız edebiyatının güçlü kalemlerinden biri olmasına ve hikâye, uzun hikâye, deneme, tiyatro ve hiciv gibi çeşitli türlerde eser kaleme almasına rağmen, edebiyat tarihlerinde veya Kırgız edebiyatına dair çalışmalarda dönemindeki pek çok yazara kıyasla hakkında daha az bilgiye rastlanmaktadır. Bu çalışmada, eserleri üzerine bugüne kadar Türkiye'de herhangi bir çalışma yapılmamış olan Saatov'un *Ak Dil* isimli eserinde yer alan "Tekrar Doğan Güneş Işığı" adlı hikâye yapı ve anlatım/üslup yönünden incelenmiştir. Çalışmaya konu olan hikâye, hikâyenin yapı unsurları olan olay örgüsü, şahıs kadrosu, zaman, mekân, anlatıcı ve bakış açısı ve anlatım teknikleri alt başlıklarında ele alınarak muhteva bakımından detaylı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yazarın üslubu, hikâyesini farklı kılan özellikler, düşünce ve hayal dünyasının hikâyesine yansımış biçimini ortaya koymak çalışmanın ana konusunu teşkil etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Capar Saatov, Kırgız Edebiyatı, Hikâye, Muhteva, Üslup.

Exploring Capar Saatov's "Tekrar Doğan Güneş Işığı" (The Sunrise Rerisen) Regarding Structure and Expression/Style

Abstract

Contemporary Kyrgyz literature has raised many representatives from past to present; among them is Capar Saatov, a journalist and author who produced his works in the second half of the 20th century. Although Saatov is one of the dedicated authors of Kyrgyz literature and has written various kinds of short and long stories, essays, theaters, and satires, history of literature or research on Kyrgyz literature hosts less information about him compared to his contemporaries. The presents study examines the structure and expression/style of the story titled "Tekrar Doğan Güneş Işığı" (The Sunshine Rerisen) in *Ak Dil* of Saatov, whose works have not been studied in Türkiye so far. In this study, the story is evaluated in detail in terms of content considering structural elements, plot, characters, time and place, narrator's point of view, and narration techniques. The study primarily aims to reveal the author's style, the features that make his story different, and the reflection of his world of thought and imagination in the story.

Keywords: Capar Saatov, Kyrgyz Literature, Story, Content, Style.

ⁱ Bu makale, "Capar Saatov'un 'Ak Dil' İsimli Eseri Üzerine İnceleme: Metin, Dil ve Üslup" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: cubolat@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4548-8236.

Structured Abstract

Kyrgyz Turks have accumulated an excellent oral and written literary culture for centuries, and modern Kyrgyz literature is now represented by many talents, such as Capar Saatov, a journalist and author who produced his works in the second half of the 20th century by addressing and managing to solve social problems in his essays, stories, and long stories with his exceptional artistic style. Saatov produced works on how to deduce the necessary lessons for all people from every day and ordinary events. The main themes of Saatov's works are student life, morality, ethical issues, financial issues in society, greed, arrogance, meanness, betrayal, and powerlessness. The author's writing skills seem to have been influenced by journalism, considering all his works since it is evident that he observes and portrays events from the perspective of a journalist. Being a journalist was likely to influence him to select the subjects of his stories from daily life. The traces of journalism can also be observed in his fictional and long stories. Although Saatov is one of the dedicated authors of Kyrgyz literature and has written various kinds of short and long stories, essays, theaters, and satires, the history of literature or research on Kyrgyz literature hosts less information about him compared to his contemporaries.

Style is one's way of expressing their feelings, thoughts, and dreams either verbally or in writing. It is the form that language adopts in a specific order. Such a personal way of using language indeed refers to creating a new world. Style can also be considered a language-oriented reflection of one's worldview, point of view, and ways of life. It is the conveyor of the author's sincere feelings and personality and can be considered the most prominent element reflecting the author's perspective on life and events. The presents study examines the style of the story titled "Tekrar Doğan Güneş Işığı" (The Sunshine Rerisen) in Ak Dil of Saatov, whose works have not been studied in Türkiye so far. In this story, Saatov addresses that people who were oppressed in Tsarist Russia saw Soviet rule as salvation since the new government helped them in distress. Although the supporters of the old regime had a brutal attitude toward the members of the new government, the new regime eventually rose over the old regime.

602

In this study, the story is evaluated in detail in terms of content considering structural elements, plot, characters, time and place, narrator's point of view, and narration techniques. The study primarily aims to reveal the author's style, the features that make his story different, and the reflection of his world of thought and imagination in the story. Accordingly, it can be stated that the story demonstrates a robust narrative style and plot. With a rich cast of characters, the story is narrated around people. From almost every age group, male characters seem to outnumber female characters. The story takes place probably between 1920-1925, and the author resorts to frequent flashbacks despite following a chronological order. It can be proposed that these flashbacks provide a better understanding of the events and characters and add a semantic depth to the story. In the story, spring and summer become the symbols of the difficulties of the characters. Although some events take place in outdoor spaces, the author opts for indoor and everyday spaces in the story. The author does not act in detail about the places but touches upon the event-specific details. He adopts an omniscient narrative in the story, which means that he locates himself to be able to know the before and after of the characters and events and everything the characters see, hear, feel, and think of in their minds. While introducing the characters, the author portrays them with their attitudes, behaviors, and acts. The author also utilizes narration/telling, as well as flashbacks, descriptions, internal monologue, internal analysis, dialogue, and letters, as narrative techniques in the story. Despite being short, the descriptions in the story generally allow the reader to imagine the events and characters. Dialogues, on the other hand, ensure the reader has an idea about the characters and events. Internal conversations and analyses reflect the characters' feelings, thoughts, and moods to the reader, while flashbacks inform the reader about the events and the past of the characters. The letters also contribute to uncovering the characters' feelings and thoughts. The author creates a fluent and clear narrative through different narrative techniques and succeeds in keeping the reader's curiosity and attention.

Giriş

Biçem, söylem ve stil olarak da adlandırılan "Üslup, bir kişinin duygu, düşünce ve hayallerini sözle ya da yazıyla kendine has bir tarzda dile getiriş, ifade ediş biçimidir. Dilin kişiye göre özel bir kullanılış tarzı, bu yolla yepyeni bir dünya kurulmasıdır. Dilin belli bir düzen içinde aldığı şekildir. Her yazarın üslubu, onun dünya görüşünün, hayata bakış açısının, yaşama biçiminin dildeki yansımasıdır. Üslup, yazarın, sanatçının içten gelen samimi duygularının tercümanıdır ve onun şahsiyetinin ifadesidir" (Çetin, 2021, s. 273).

Üslup, yazarı veya şairi en iyi şekilde yansıtan, hayata ve olaylara bakış açısını gösteren en önemli unsurlardan biridir. Bu yazıda üslubu konu edilen kişi ise Kırgız edebiyatının çok bilinmeyen şahsiyetlerinden Capar Saatov (1930-2012)'dur. Gazeteci ve yazar kimliğiyle çok yönlü biri olan Saatov, birçok uzun hikâyenin, denemelerin, sosyo-politik konulu makalelerin, hicvî hikâyelerin, hicvî tiyatro oyunlarının ve fıkraların yazarıdır. Saatov, eserlerinde toplumsal hayattaki çeşitli sorunları ele almıştır ve insanı hayrete düşürecek sanatsal üsluplarla onları dile getirmeyi başarmıştır. Saatov'un eserlerinin ana temaları, öğrenci hayatı, etik konular, toplumdaki ekonomik konulara yaklaşım, açgözlülük, küstahlık, alçaklık, hainlik ve güçsüzlüktür. Yazarın tüm eserleri incelendiğinde yazarlık yeteneğinin gazetecilik yönüyle geliştiğini söylemek mümkündür. Yazar, bir gazeteci gözüyle olaylara dikkat etmiş ve onları kaleme almıştır. Habercilik yapması, onun eserlerindeki konuları günlük hayattan almasını sağlamıştır. Saatov, Kırgız edebiyatının önemli simalarından biri olmasına ve Kırgız halkının yaşamından izler barındıran birçok hikâyeye, uzun hikâyeye, deneme, tiyatro ve hiciv türünde eserler kaleme almasına rağmen Kırgız edebiyatıyla ilgili kaynaklarda kendisiyle ilgili çok fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Bu noktada, bu çalışmada, Saatov'un *Ak Dil* isimli eserinde yer alan "Tekrar Doğan Güneş Işığı" adlı hikâyeye, hikâyenin yapı unsurları olan olay örgüsü, şahıs kadrosu, zaman, mekân, anlatıcı ve bakış açısı ve anlatım teknikleri alt başlıklarında ele alınarak üslup yönünden incelenecektir.

1. Hikâyenin Yapı Unsurları Açısından İncelenmesi

1.1. Olay Örgüsü

Hikâyenin olay örgüsü aşağıdaki metin halkalarından meydana gelmektedir:

- I. Hasta olan oğlunun yanına gitmekte olan Taştanbek üç yıl önce yanında hizmetçi olarak çalıştığı Rus beyi Egor ile karşılaşır.
- II. Egor üç yıl önce kaybolan kısırağının hesabını sorup Taştanbek'e silah çeker. Bu sırada Vasiliy adındaki bir Rus genç gelip Taştanbek'i onun elinden kurtarır ve ona artık Sovyet hükümetinin kurulduğunu, kurulan bu yeni hükümetin fakir fukaraların hükümeti olduğunu, kendilerine yardım edeceğini söyleyip gider ve Taştanbek, hasta ve aç susuz yatmakta olan oğlu Osmon'a kavuşur.
- III. Aradan bir süre geçtikten sonra, Afanasev ile Sapar, Taştanbek'in yanına gelip kendilerinin yeni kurulan Sovyet hükümetinin temsilcileri olduklarını ve bu yeni

- hükümetin onlara yardımcı olacağını, oğlu Osmon'un da hastanede yatıp iyileşmesi gerektiğini söyleyerek onları alıp giderler.
- IV. Osmon hastanede tedavi görmeye başlar ve o sırada Egor'un kızı Nina ile karşılaşır. İkili sohbet ettiklerinde, Nina, annesi Mariya'nın öldüğünü, öz babasının Egor değil, Afanasev olduğunu ve annesi Mariya'yı üvey babası Egor'un öldürdüğüne dair duyumlar aldığını söyler.
- V. Sahip olduğu her şey yeni kurulan Sovyet hükümeti tarafından elinden alınan ve bu duruma çok öfkelenip kinlenen Egor, çıkar yol olarak Ayathan adındaki dinî önder ve "ak padişah" döneminin subayı olan Grişa ile gizlice görüşüp onlarla fikir alışverişinde bulunur.
- VI. Egor, kendisini malından mülkünden mahrum bırakan yeni hükümetten intikam almak için göstermelik olarak Taştanbek ile arasını düzeltmeye ve onu kendi tarafına çekmeye çalışır. Ancak Taştanbek ona kanmaz.
- VII. Nina'nın Osmon gibi gençlerle köy köy dolaşıp yeni kurulan hükümet adına propaganda yapması Egor'un yarasına tuz basar. Kızının Osmon ile arasının iyi olduğunu bilen Egor, sinsi planını devreye sokar ve Taştanbek ile Osmon'a yardım etme bahanesiyle içinde zehirli et bulunan yardım torbasını kızı Nina ile gönderir ve zehirli eti yiyen Taştanbek'in bir gün sonra ölüm haberi duyulur.
- VIII. Taştanbek'in defin işlemi tamamlandıktan sonra, Vasiliy ile Sapar bitkin bir hâlde olan Osmon'u alarak Devrim Komitesi Başkanı olan Afanasev'in yanına giderler. Afanasev onlara Nina'nın, babası Egor'un kendisini kandırıp zehirli et gönderdiğini, bunu da akşam gizlice evlerine gelen iki askere babası anlatırken duyduğunu ve babasıyla kavga ettiklerini, bu olaydan sonra kendisini sağ bırakmayacaklarını yazdığı mektubu okur. Daha sonra onlar kendi aralarında istişare yapıp Nina'yı bulmak, Egor'u ve o iki askeri yakalamak için plan yaparlar.
- IX. Yapılan bu plan gereği Osmon "tüccar" kılığına girerek kadı Ayathan ile tanışır ve ticaret yapacak büyük tüccarlar ile görüştürmesi için ondan yardım ister. Kadı Ayathan da Atabay'ı yanına çağırır ve onu Egor ile görüştürmesini emreder. Ancak Egor, Osmon'u hemen tanıyıp onu tekme tokat dövmeye başlar ve sonunda Osmon da Nina'nın olduğu bodruma kapatılır.
- X. Yaşanan bu hadiseden sonra, Bolşeviklerden korkup endişelenmeye başlayan kadı Ayathan ve Atabay kendi aralarında konuşurlar. Verdiği görevleri layıkıyla yerine getirmeyip iş bitiremeyen bir beceriksiz olduğu için Ayathan'ın Egor'dan artık soğumuş olmasından dolayı Atabay, Egor ve Grişa'ya karşı aşağılayıcı tavır sergiler.
- XI. Atabay'ın bu aşağılayıcı tavrına karşılık Egor ile Grişa sinsi bir plan yapıp ona zehirli kımız içirmek isterler. Ancak Ayathan, Osmon ile konuşmaya gittiği esnada tesadüfen onlarla karşılaşır ve zehirli kımızı birlikte içmeleri sonucu Ayathan ve Grişa zehirlenip

ölür. Egor'un ise zehirli kımızı içmeyip arkasına döktüğünü fark eden Ayathan'ın casus askeri bağırarak dışarıya koşar.

XII. Orada bulunan herkes Egor'u tekme tokat dövmeye başlar. Bodrum kapısında Ayathan'ı beklediği sırada bağırış çağırışları duyan Atabay ise koşarak gelir ve Egor'u öldürür. Bu kargaşa sırasında içeriye girmiş olan Bolşevikler ise Osmon ve Nina'yı kapatıldıkları o bodrumdan kurtarırlar.

1.2. Şahıs Kadrosu

Asıl Kahramanlar: Taştanbek, Osmon.

Hasım/Karşı Gücü Temsil Eden Kişiler: Egor, Grişa, Ayathan (Kadı), Atabay, Casus Asker.

Yardımcı Karakterler/Kişiler: Nina, Afanasev, Sapar, Vaska.

Fon Karakterler/Figüratif Kişiler: Sarıbay, Aycamal, Mariya, Başhekim.

Taştanbek: Hikâyenin asıl kahramanlarından biridir. Aycamal'ın kocası, Osmon'un babasıdır. Yoksul, merhametli, fedakâr, çalışkan, mütevazı ve duygusal bir karakterdir. Yazar, onu uzun boylu, iri yarı olarak tanıtır. Ürkün'den¹ önce Rus beyi Egor'un hizmetçiliğini yapmıştır. Ürkün ve sonraki olaylar sırasında eşi Aycamal'ı, kızını ve küçük oğlunu kaybetmiştir. Ürkün sırasında kaçıp gittiği Turfan'da üç yıl kaldıktan sonra tekrar vatanına dönmüştür. Yeni kurulan Sovyet hükümetinin verdiği araziye ev yapıp hayatta kalan tek oğlu Osmon ile yaşamını devam ettirir. En sonunda da Sovyet hükümetinin kurulmasıyla tüm malının ve mülkünün elinden alınarak fakir fukaraya verilmesini hazmedemeyen Egor tarafından zehirlenerek öldürülür.

Osmon: Hikâyenin iki asıl kahramanından biridir. Taştanbek ve Aycamal'ın oğludur. Soyadı, Taştanbekov'dur. Çalışkan, alçak gönüllü, merhametli ve vefalı bir karakterdir. Hikâyede fiziksel özelliklerinden bahsedilmemektedir. Ürkün'den önce Rus zengini Egor'un hizmetçisi olarak çalışmıştır. Ürkün sırasında babasıyla birlikte Turfan'a kaçmıştır. Turfan'da zenginlerin ekinlerini ekip otlarını biçmiş ve hayvanlarına bakmıştır. Üç yıl sonra tekrar

¹ "Ürkün, 1916 yılında Türkistan halkının Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki Ruslaştırma ve kolonileştirme politikasına karşı yürüttüğü özgürlük ayaklanması ve bu ayaklanma neticesinde Rusların soykırımı varan sert tutumu karşısında halkın canını kurtarmak umuduyla Çin'e göç etme hadisesine Kırgız sahasında verilen addır. Bu ayaklanma sadece Kırgız sahasında olmamış, fakat Kırgız halkının ayaklanması başka yerlere göre çok şiddetli geçerek büyük can ve mal kayıplarıyla sonuçlanmıştır" (Duman, 2017, s. 163). "Ürkün olayı bir halkın nasıl yok edilmek istendiğinin, Rus Çarı'nın Kırgız halkı üzerindeki baskı ve zulmünün göstergesidir. Toprakları ellerinden alınan, her yerde gördükleri baskı, zulüm ve tecavüzler sonucu varlık alanları çığneden, onurları ayaklar altına alınan Kırgız halkı, tahammül gücünü yitirerek, Çin'e doğru yola çıkar. Ancak Çin sınırının yüksek dağları ile eli kanlı Rus askerleri arasında sıkışan halkın kaynaklara göre yüz binlercesi soğuktan ve açlıktan hayatlarını kaybetmişler kurda kuşa yem olmuşlardır. Geride kalanlar ise, Rus askerinin silahlarından çıkan mermilerle katledilirler. Ürkün olayı, bir katliamın olması yanında, bir direnişin de öyküsüdür" (Azap, 2018, s. 128). Sonuç olarak, Ruslar bu ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırmıştır. "Kırgız Türkleri için, bir nevi soykırımla sonuçlanan bu ayaklanmada ölen Kırgız Türklerinin sayısı bir netlik kazanmamış olmasına rağmen, bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür: Bu sayı bazı araştırmalara göre 300.000, bazılarına göre 100.000, kimilerine göre ise 274.000 kişiyi bulmuştur" (Köylü, 2016, s. 137).

vatanına dönmüş ancak çiçek hastalığına yakalanmıştır. Yeni kurulan Sovyet hükümetinin temsilcileri olan Afanasev ve Sapar tarafından tedavi görmesi için hastaneye yatırılır ve orada Egor'un kızı olan Nina ile karşılaşır. Tedavi olduktan sonra komsomol birliğinin sekreteri olur ve yeni kurulan Sovyet hükümeti adına aktif rol alır. Babası Taştanbek'in Egor tarafından öldürüldüğünü öğrendikten sonra Sovyet hükümeti temsilcilerinden, Egor'u yakalama ve Nina'yı bulma görevinin kendisine verilmesini ister. Kılık ve kimlik değişikliği yaparak Egor'un ticaret yaptığı Ayathan ile görüşmeye gittiğinde Egor tarafından tanınır ve yaralanır ve Nina'nın hapsedildiği bodruma kapatılır. Hikâyenin sonunda Bolşevikler tarafından kurtarılır.

Egor: Hikâyenin en önemli hasım/karşı güç kahramanıdır. Mariya'nın kocası, Nina'nın üvey babasıdır. Yazar, onu kısa boylu, tombul olarak tanıtır. Hikâyenin en başından itibaren zalim, acımasız ve küstah tabiatını muhafaza eden bir karakterdir. Rus Çarlığı döneminin zenginlerindedir. Taştanbek ve Osmon gibi fakir fukaraları bedava çalıştırıp onlara işkence de etmiştir. Zenginliğini kullanarak Afanasev'in eşi olan Mariya'yı kandırıp kendine eş etmiş, ancak daha sonra işkence ederek onu öldürmüştür. Yeni kurulan Sovyet hükümetinin her şeyini elinden almasını ve fakir fukaralara vermesini hazmedemeyip Bolşeviklere karşı çalışanlarla gizlice iş birliği yapar. Sovyet hükümeti kurulduktan sonra, Taştanbek'e hiç kötülük etmemiş gibi davranmaya ve yaklaşmaya çalışması, onun ikiyüzlü bir kişi olduğunu da göstermektedir. Kızı Nina ile zehirli et göndererek Taştanbek'i öldürür. Bunu eski rejim taraftarlarıyla iş birliği için yapmıştır ama asıl niyeti Taştanbek'e kendisinin topraklarının verildiğini düşünmesidir. Taştanbek'i öldürdüğünü öğrenen üvey kızı Nina'yı da yanında götürerek izini kaybettirir ve Nina'yı bodruma kapatır. Kılık ve kimlik değişikliği yaparak kendisini yakalamaya gelen Osmon'u tanır ve onu da Nina'nın hapsedildiği bodruma kapatıp eziyet eder. Atabay'ı öldürmek için Grişa ile birlikte hazırladığı zehirli kımızla Ayathan'ın ölümüne sebep olur. Hikâyenin sonunda Atabay tarafından öldürülür.

Grişa: Hikâyenin ikinci dereceden hasım/karşı güç kahramanlarından. Yazar, onu tek gözlü, büyük burunlu olarak tanıtır. Rus Çarlığı döneminin subaylarından. Merhametsiz ve sınırlı bir karakterdir. Eski rejim taraftarıdır. Yeni kurulan Sovyet hükümetine karşı sürekli olarak Egor ile birlikte hareket eder. Atabay'ı öldürmek için Egor ile beraber hazırladığı zehirli kımızdan içmek zorunda kalır ve zehirlenerek ölür.

Ayathan (Kadı): Hikâyenin ikinci dereceden hasım/karşı güç kahramanlarından biridir. Hikâye içerisinde fiziksel özelliklerinden bahsedilmemektedir. Zalim, hunhar, kurnaz ve kibirli bir karakterdir. Pişpek'teki merkez camiye kontrol eden bir din adamıdır. Eski rejim adına hizmet etmektedir. Yeni kurulan Sovyet hükümetine karşı Egor'la iş birliği yapar. Egor ile Grişa'nın Atabay'ı öldürmek için hazırladıkları zehirli kımızdan içerek ölür. Yazar, Ayathan tipiyle, dinî duygu ve konuları kendi menfaatlerine alet edenleri deşifre etmektedir. Bu tipin isminin "Ayat/Ayet" olması da yazarın onun karakteriyle yaptığı iş ve ismi arasında bir ironi yaratmak istemesinden kaynaklanmış olabilir. İsmi "Ayet" ve mesleği de kadılık olan bir kişinin haksızlık ve zulüm yapması, yazarın bu konuyu ironik şekilde işlemek istemesinden kaynaklanmaktadır.

Atabay: Hikâyenin ikincil dereceden hasım/karşı güç kahramanlarından biridir. Yazar, onu tumbul ve kirli sakallı olarak tanıtır. Acımasız, kurnaz ve kibirli bir karakterdir. Eski rejim taraftarıdır ve Ayathan'ın yardımcısı konumundadır. Yeni kurulan Sovyet hükümetine karşı Egor ile iş birliği yapar ancak Bolşeviklerin kendilerinden daha üstün güçte olduklarını anladıktan sonra Egor'a karşı düşüncesi ve tavrı değişir. Bu da onun, yazar tarafından, her zaman menfaat ve güç neredeyse o tarafa yönelen insanların sembolü olarak kullanıldığını düşündürür. Hikâyenin sonunda Ayathan'ın zehirlenerek ölmesine sebep olan Egor'u öldürür.

Casus Asker: Hikâyenin ikinci dereceden hasım/karşı güç kahramanlarından biridir. Hikâye içerisinde fiziksel özelliklerinden bahsedilmemektedir. Acımasız ve kurnaz bir karakterdir. Ayathan'a istihbarat sağlayıp hizmet eder. Ayathan'ın zehirlenerek ölmesine Egor'un sebep olduğunun öğrenilmesini sağlar. Aslında olumsuz bir karakter olmasına rağmen olayların çözümünde istemeden de olsa olumlu rol oynar.

Nina: Hikâyenin yardımcı kahramanlarından biridir. Mariya ve Afanasev'in öz, Egor'un ise üvey kızıdır. Hikâyede fiziksel özelliklerinden bahsedilmemektedir. Merhametli, alçak gönüllü, yardımsever ve dürüst bir karakterdir. Sovyet döneminde öz babası Afanasev sayesinde hastanede hemşire olarak çalışmaya başlar. Küçüklüğünde üvey babası Egor'un yanında hizmetçi olarak çalışan Osmon ile yıllar sonra hastanede karşılaşır. Daha sonrasında Osmon ile birlikte Sovyet hükümeti adına faaliyetlerde bulunur. Üvey babasının kendisini kullanarak Taştanbek'e zehirli et gönderdiğini öğrendiğinde, ona söylediği ağır sözler ve öğrendiklerinden dolayı kendisinin sağ kalmayacağını düşünür ve olan biten her şeyi yazdığı mektubu pencereden dışarıya atarak gerçeklerin öğrenilmesini sağlar. Üvey babası tarafından bodruma hapsedilen Nina, hikâyenin sonunda Bolşevikler tarafından kurtarılır.

Afanasev: Hikâyenin yardımcı kahramanlarından biridir. Mariya'nın eski kocası, Nina'nın öz babasıdır. Soyadı, Petr Yakovleviç'tir. Yazar, onu iri yapılı, tumbul olarak tanıtır. Merhametli, yardımsever ve idealist bir karakterdir. Yeni kurulan Sovyet hükümetinin temsilcisi ve Devrim Komitesi'nin başkanıdır. Ürkün'den dönen Taştanbek ile Osmon'u ziyaret edip yeni kurulan Sovyet hükümeti adına onlara yardım eder. Nina'nın yazdığı mektupla Taştanbek'in ölümüyle ilgili gerçekleri öğrenir ve Osmon'u da bu konuda bilgilendirir. Osmon'un, babasının katili olan Egor'u yakalamak ve Nina'yı bulmak istemesi üzerine onu görevlendirir.

Sapar: Hikâyenin yardımcı kahramanlarından biridir. Hikâyede fiziksel özelliklerinden bahsedilmemektedir. Çalışkan, yardımsever ve itaatkâr bir karakterdir. Yeni kurulan Sovyet hükümetinin temsilcilerindendir ve Afanasev'in yardımcısı konumundadır. Ürkün'den dönen Taştanbek ile Osmon'u Afanasev ile birlikte ziyaret edip çiçek hastalığına yakalanmış olan Osmon'u hastaneye götürür. Babasının katili olan Egor'u yakalamak ve Nina'yı bulmak için görevlendirilen Osmon'la birlikte derviş kılığında hareket eder.

Vaska: Hikâyenin yardımcı kahramanlarından biridir. Gerçek adı Vasiliy'dir. Yazar, onu iri yarı, sarı saçlı olarak tanıtır. Merhametli, yardımsever, cesur, çalışkan ve çevik bir

karakterdir. Afanasev onu “Babası sürgünde ölmüş. Annesini tifo hastalığından kaybetmiş. Hem annesiz hem babasız yetim kalan küçük çocuk, yetişme çağında fabrikada işe girip çalışarak kendi göbeğini kendisi kesmiş. Devrimdeki işlere aktif bir şekilde katılmış” (Saatov, 1990: 24). şeklinde tanıtır. Yeni kurulan Sovyet hükümeti adına hizmet eder. Ürkün’den dönen Taştanbek’i Egor’un elinden kurtarıp ona Sovyet hükümetinin kurulduğunu müjdelir. Fakir fukaraya arazi dağıtmak için düzenlenen toplantıda konuşma yaparak halka yeni kurulan Sovyet hükümetinden bahseder.

Sarıbay: Hikâyenin fon karakterlerindedir. Hikâyede fiziksel ve karakteristik özelliklerinden bahsedilmemektedir. Tuyuk-Car bölgesinde yaylacılık yapan, varlıklı biridir. Egor’a bir düve verecek olması ve Aycamal’a koyunlarını sağması karşılığında katık vermesiyle bahsi geçmektedir.

Aycamal: Hikâyenin fon karakterlerindedir. Taştanbek’in eşi, Osmon’un annesidir. Hikâyede fiziksel ve karakteristik özelliklerinden bahsedilmemektedir. Osmon’dan küçük oğlu ve kızı ile birlikte Tuyuk-Car bölgesinde derme çatma bir çadırda yaşayıp bir miktar katık karşılığında Sarıbay’ın koyunlarını sağmıştır. Ürkün’e sebep olan kargaşa sırasında vurularak ölmüştür.

Mariya: Hikâyenin fon karakterlerindedir. Nina’nın annesidir. Hikâyede fiziksel özelliklerinden bahsedilmemektedir. Yardımsever, merhametli ve şefkatli bir karakterdir. Rus-Tuzem okulunda öğretmen olarak çalıştığı sırada zenginliğine güvenen Egor’un kandırması sonucu kocası Afanasev’i terk edip Egor’a kaçmıştır. Egor’un hizmetçisi olarak çalışan Taştanbek ve Osmon’a daima yardım etmiştir. Osmon’a okuma yazma öğretip güzel nasihatlerde bulunmuştur. Egor’dan sürekli şiddet görmüş ve genç yaşta ölmüştür.

Başhekim: Hikâyenin fon karakterlerindedir. Yazar, onu gür sakallı, gözlüklü olarak tanıtır. İyi niyetli ve yardımsever bir karakterdir. Hastaneye yatırılan Osmon’u tedavi eder ve ona okuma yazma öğretir.

1.3. Zaman

Hikâyenin yazılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte tahminî olarak 1970-1980 yılları arasındadır. Bu hikâyede zaman yazar tarafından net olarak belirtilmemiştir. Yazar hikâyenin bazı bölümlerinde geriye dönüş tekniğini kullanır. Yazarın, “Ürkün’den bir önceki sene bir dönüm araziyi öküzü ile tek başına sürüp ekin eken ve ücret karşılığı bir pud buğday isteyen Taştanbek’i fena dövüp kafasını yarmıştı” (Saatov, 1990, s. 53) ve “Aycamal’ı uzun zamandır sakladığı küçücük eti tam kazana atarken dışarıdan insanların telaşlı sesleri gelmeye başladı. Göz gözü görmeyen kalabalık ve kargaşada tembel kısırağa eşini ve çocuklarını oturtan Taştanbek de milletle birlikte kaçmaya başladı. Ak padişahın silahlı askerleri geçidi kapatıp korkup kaçan milleti kuş avlar gibi vurmaya başladıklarında Aycamal’a da bir ok değdi. Görecek günleri varmış, Taştanbek iki oğlu ve bir kızı ile zor Turfan’a ulaştı. Gariban milletin başına gelen bu felaket ve kıtlık, Taştanbek’ten küçük oğlunu ve kızını aldı.” (Saatov, 1990, s. 11) şeklindeki sözleri, geriye dönüşlerin yapıldığı kısımlarda anlatılan olayların genel olarak Ürkün öncesi ve Ürkün sırasında geçtiğini göstermektedir.

Hikâyenin vaka zamanı ise tahminî olarak 1920-1925 yılları arasındadır. Egor ile karşılaşan Taştanbek'in üç yıl önce yaşanmış olan Ürkün'ü hatırlaması, Taştanbek'i Egor'un elinden kurtaran Vaska'nın ona Sovyet hükümetinin kurulduğunu söylemesi bunun kanıtıdır.

Hikâyedeki olaylar tahminî olarak on yıllık bir zaman dilimine yayılsa da ana olaylar zinciri birkaç ayda gerçekleşmektedir.

Yazar hikâyede zaman unsurunu hem gece hem de gündüz olarak işlemektedir. "Gündüz", Taştanbek'in hasta olan oğluna yemek bulmaya çalıştığı; Nina'nın komsomola yeni üye olan gençler ile propaganda yapıp köy köy dolaştığı; Vasiliy ile Sapar'ın Taştanbek'in cenazesinin defin işleri ile meşgul olduğu zamanı ifade eder. "Gece" ise, Taştanbek'in derme çatma alaçıkta şiddetli yağın yağmura maruz kaldığı ve geçmişle ilgili düşünüp içsel hesaplaşmalar yaşadığı zaman olarak hikâyede yer alır.

Hikâyede ilkbahar ve yaz mevsiminden de bahsedilir. İlkbahar ve yaz mevsimi, Taştanbek ve Osmon'un yaşadığı zorlukların simgesidir. Normal hayata bakıldığında, en zor mevsim kıştır ancak bu hikâyede ilkbahar ve yaz mevsiminin de sıkıntılı geçmesi, kahramanların yaşadıkları hayatın zorluğundan kaynaklanmaktadır.

1.4. Mekân

Bu hikâye genel olarak Bişkek ve civarındaki Tuyuk Car, Kök-Döbö bölgelerinde geçmektedir. Hikâyedeki mekânlar olay örgüsüne bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Hikâyede olayların gerçekleştiği mekânlar incelendiğinde hem açık hem de kapalı mekânların olduğu görülmektedir. Taştanbek ile Egor'un karşılaştığı, Egor'un Taştanbek'e silah doğrulttuğu ve Vasiliy'in Taştanbek'i Egor'un elinden kurtardığı nehir kenarı, arazi paylaşmak için toplantı düzenlenen bozkır, Taştanbek'in defnedildiği mezarlık ve Atabay'ın Osmon'u Egor ile görüştürmeye götürdüğü avlu açık mekânlar; Taştanbek'in eşi ve çocuklarının kaldıkları çadır, Taştanbek ve oğlu Osmon'un kaldığı alaçık, Osmon'un tedavi görüp Nina ile karşılaştığı hastane, Egor ve kızı Nina'nın yaşadığı ev, Taştanbek ve oğlu Osmon'un yaşadığı gecekonda, Afanasev, Vasiliy, Sapar ve Osmon'un konuşup Egor'u yakalamak ve Nina'yı bulmak için plan yaptıkları oda, Osmon'un Ayathan ile tanışıp görüştüğü cami, Osmon ve Nina'nın kapatıldığı bodrum ise kapalı mekânlardır.

Mekânlar somut ve soyut olmak üzere ikiye ayrılır. Bu hikâyede geçen mekânların tamamı somut mekânlardır. Hikâyede olayların gerçekleştiği bazı mekânlar tasvir edilmiştir.

Tasvir edilen açık mekânlar:

Taştanbek ve oğlu Osmon'un kaldığı alaçığın bulunduğu yer;

"Ürkün'den önce bu bölge tepeli tümsekli, boz toprak kaplı, uçsuz bucaksız bir bozkırdı. Akrep, iri ve zehirli örümcekler yazın sıcak günlerinde karınca gibi çoğalır, onların zehrinden dünyası değişen insanlar da çok olurdu. Seyrek yetişen çam ağacı gibi her yerde üzeri kamışlarla kaplı derme çatma gecekondularda, uçsuz bucaksız bozkırda tündüğünden duman çıkaran boz üylerde² ve derme çatma

² Kırgızların ve göçebe halkların üzeri keçe ile kaplı çadırı.

alaçıklarda³ Taştanbek gibi fakir fukaralar yaşardı." (Saatov, 1990, s. 15-16) şeklinde tasvir edilir. Bu tasvirde açık mekânın geçmişteki hem fiziki hem de sosyal özellikleri yer almaktadır.

Yazar, aynı mekânı Ürkün'den sonra Taştanbek ve Osmon ile birlikte;

"İki zavallıya acıyıp onların dertlerini paylaşır gibi güneşi kapatan yağmur bulutları dağılıp yeni yeşermiş kamışlar rüzgârın yönüne göre eğiliyordu. Güzel bir koku gelip her yere yayıldı. Suyu ördekler konup bildircinlar ötüyordu. Bunların hepsi Osmon'un doğup büyüdüğü vatanına olan hasretini dindirip hastalığını unutturuyordu." (Saatov, 1990, s. 16) şeklinde daha olumlu özelliklerle yansıtmaktadır.

Aynı mekân daha sonra;

"Gökyüzü masmavi ve berraktı. Sorgucunu titreten pis kokulu ibibik kuşu Taştanbek'ten ürkmüş gibi uçuverdi. Yeni yeşermiş kamışlara, etraftaki otlara alaçığın tepesindeki berrak damlalar damlayıp ışıdayarak kayboluyordu. Alaçığın yanından akan nehir, yatağından taşacak gibiydi." (Saatov, 1990, s. 17) şeklinde tasvir edilir. Yazar, tabiatı iyi tanıyan bir gözle çevreye bakmakta ve birçok ayrıntıyı yansıtmaktadır. Yazarın aynı mekânı farklı tabiat olayları ve farklı zaman dilimlerinde işlemesi de ayrıntılara dikkatinin sonucudur.

Arazi paylaştırmak için toplantı düzenlenen bozkır;

"İssiz, yaprak bile kımıldamayan bozkırın tam bu bölgesinde bir tane yabani söğüt ağacından başka hiçbir şey yoktu. Etraf yemyeşil olup güneş güçlü şefkatini eksik etmiyordu." (Saatov, 1990, s. 23) şeklinde tasvir edilir.

Taştanbek'in yaşadığı gecekonduunun etrafı;

"Kürekle yeni kazılmış dörtgen arazinin toprakları kül gibi ufalanıp üzeri tırmıklanarak bir şeyler ekilmiş gibiydi. Onun etrafında ise sırasıyla dikilmiş küçük söğüt ağacı fidanları vardı." (Saatov, 1990, s. 34) şeklinde tasvir edilir. Mekânın tanıtımı, Taştanbek'in çalışkanlığıyla örtüşür biçimdedir.

Atabay'ın Osmon'u Egor ile görüştürmeye götürdüğü avlu;

"Atabay "beye" hiçbir şey demeden, onu odadan odaya, kapıdan kapıya geçirip sonunda avlusu geniş, bir büyük ağacın gölgesinde sızarak akan suyu olan, minder serilmiş ve yastık konulmuş bir sedire götürdü. Ağacın gövdesine çivilenmiş kafeslerde bildircinlar ötüyorlardı. Köşedeki ahırda dört beş at bağlı hâlde duruyordu. Avlunun içinde üç kapı, bir de büyük dış kapı vardı" (Saatov, 1990, s. 46) ve "Atlı bir kişinin boynunu uzatsa bile göremeyeceği kadar yüksek duvarlı bu avlunun içi, mezarlık gibi sessiz, havasız ve çok sıcaktı. Bal peteği gibi sıralanan küçük pencerelerden birileri bakıyormuş gibiydi." (Saatov, 1990, s. 46) şeklinde tasvir edilir. Bu mekânın, yoksulların mekânından farklı olması, etrafının çok yüksek bir duvarla çevrilmesi, halkı ezmekte olduklarını ve gizli işler yaptıklarını mekân üzerinden de belirtmek üzere yazar tarafından kullanıldığının

³ Bahçelerde ve yaylalarda geçici konut olarak kullanılan, üzeri dallarla, çeşitli bitkilerle ya da hasırla örtülen küçük barınak.

göstergesidir. Yazar bu mekânda, minderler, ötüşen bıldırcınlar, bağlı atlar ile diğer mekânlardan farklı ayrıntılar vermek suretiyle yaşantıların farklılığını vurgulamaktadır.

Tasvir edilen kapalı mekânlar:

Taştanbek ve oğlu Osmon'un kaldığı alaçık;

"Kamışlardan yapılan alaçığin içi çulha kuşunun yuvası gibi sıcacıktı. Altına yeni yeşermiş kamışları döşeyip üzerine içinden yünleri çıkmış, eski bir döşegi serdikten sonra kamış tohumları ile doldurulmuş yastığı koyup Osmon'u oraya yatırırtdı." (Saatov, 1990, s. 16) şeklinde tasvir edilir. Bu tasvirde, alaçıklar normal şartlarda keçeden yapılırken buradaki küçük alaçığin kahramanların elde edebildiği malzeme olan kamışlardan yapılan geçici bir sığınma yeri olduğu anlaşılmaktadır.

Taştanbek ve oğlu Osmon'un yaşadığı gecekondur;

"Nina derme çatma gecekondunun eski iplerden bağlanmış kırık dökük kapısını açıp içeriye girdi. Başköşeye serilmiş eski post, yıpranmış iki döşek, bir yastık, bakır ibrik ve tahta kap kacıktan başka evde değerli hiçbir şey yoktu. Odun külüyle dolmuş olan ocakta, küçücük bir kara kazan asılı duruyordu. Onun yanında iki deste kuru kamış ve ucu yanmış uzun bir köşegi yatıyordu. Dişleri kırılmış tahta tırmık ile sapı yeni geçirilmiş eski demir küreği bir köşeye saklamışlar." (Saatov, 1990, s. 34) şeklinde tasvir edilir. Bu mekân tasviri, Taştanbek ve oğlu Osmon'un Sovyet döneminde de fakirliklerini yansıtmaktadır.

Osmon ve Nina'nın kapatıldığı bodrum;

"Çamur kokan, karanlık bodrumun bir köşesinde otun üstünde yatıyordu." (Saatov, 1990, s. 49) ve *"Hiç güneş girmeyip her zaman karanlık olan bodrum, bir anda aydınlanıverdi."* (Saatov, 1990, s. 55) şeklinde tasvir edilir.

Yazarın bu hikâyede kapalı mekânlarla ilgili çok fazla ayrıntıya girmediği, dış mekânlar üzerinde daha detaylı durduğu söylenebilir. Bu da genel olarak yaşanan göçebe hayatla ilgili olabilir. Göçebe kültüründe odalar dolusu eşyalar ve bu eşyaların kişilik üzerinde bir etkisinin veya kişilik göstergesi olması söz konusu değildir.

Eserde coğrafi yer isimleri olarak Turfan, Tuyuk-Car, Kök-Döbö geçse de bunlarla ilgili ayrıntılı tasvirler ve tanımlar yer almamaktadır.

1.5. Anlatıcı ve Bakış Açısı

Bu hikâyede hâkim bakış açısı karşımıza çıkmaktadır. Yazar, kişi ve olayların öncesini, içinde bulunduğu hâli ve sonrasını; yarattığı itibari karakterlerin gördüklerini, duyduklarını, duygu ve düşüncelerini, kafasından ve gönlünden geçenlere kadar her şeyi bilen durumundadır.

Yazarın Egor'la ilgili olarak "küstaşça" sözünü kullanması, bu kahramana karşı olumsuz bakış açısına sahip olduğunu gösterir. Taştanbek'in heybesindeki şişkinliğin hasta oğluna götürdüğü ekmek olduğunun anlaşılması, Taştanbek hakkında bir acıma duygusu

uyandırmakta, Egor'un isteği ve sözleri ise, onun acımasız bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Yazarın bir Rus'u bu şekilde göstermesinin sebebi, Rus'un, henüz Sovyet değil, Çarlık Rusya'sının zihniyetini yansıttığıdır. Egor'un "*Şunun dediğine bak! Senin gibi bir züğürtten hayır gelir mi bana! Bunlar yeni kanun çıkarıp zenginlerin malını mülkünü ellerinden alıp ortak kullanım için vereceklermiş. Ortak kullanıma vermeyi ben size göstereceğim.*" (Saatov, 1990, s. 13) şeklindeki sözleri de bunun delilidir. Yazar olumsuz tip olan Egor'un ağzından, "*Sen kötülük yapmadıysan senin gibi hayırsız fakirler bizi yönetimden indirip şimdi kendi hükümünü sürdürmekte*" (Saatov, 1990, s. 13) sözlerini vermekle, yeni yönetime karşı olumlu düşünce yaratmak ister.

Yazar, Taştanbek'i Egor'dan kurtaran Vasiliy'in "*Bunlara kalırsa, bu sahtekârlar bizi yakıp yıkmak, sonumuzu getirmek istiyorlar. Yok öyle bir şey, artık onlar bize bir şey yapamayacaklar. Çünkü artık Sovyet yönetimi geldi. Bu, fakir fukaranın hükümeti*" (Saatov, 1990, s. 14) sözleriyle, Sovyet yönetimine olan bakış açısını açık bir şekilde dile getirmektedir. Burada, yazar, Çarlık Rusya'sında ağır baskılar altında ezilen halkların, Sovyet yönetimini gerçekten bir kurtuluş olarak gördüklerini göstermek üzere bu ifadeleri kullanabileceği gibi, yazarın kendisini bir Sovyet yazarı olarak bunları yazmak zorunda hissettiği veya gerçekten bunlara inandığı için bu sözlere başvurduğu da düşünülebilir. Taştanbek'in Sovyet hükümeti temsilcilerine söylediği "*O zaman siz bizimkilersiniz.*" (Saatov, 1990, s. 20) şeklindeki söz, yazarın sözü gibidir. Zor durumda olanlara yeni yönetimin yardım etmesinin işlenmesi, Osmon'un hastaneye yatırılması, Taştanbek'e arazi verilmesi de yeni yönetim lehine propagandadır. Yazar, Afanasev'e edilen teşekkürlerin Lenin'e edilmesini söyleyerek, propagandanın yönünü de açıkça belli etmektedir.

Yazar, Rus Egor'un karşısında zor duruma düşen Taştanbek'in yardımına Sovyet yanlısı bir başka Rus'u getirmekle, Sovyet yönetiminin en büyük propaganda vasıtalarından olan ve bir eserde mutlaka vurgulanması gereken konulardan olan "halkların kardeşliği" prensibini de yerine getirmektedir.

Vasiliy'in Egor'a söylediği sözler ve onun silahını alıp gitmesi de eski zihniyetin gücünün artık yok olduğunu gösteren işaretlerdir.

Yazar, Egor'un hanımını bile öldüresiye döven bir kişi olarak göstermekle bu tipin tamamen olumsuz bir karakter olduğunu vurgulamaktadır. Taştanbek'in ölümüne sebep olması da eski yönetime inanan birinin yeni yönetimin mensuplarına karşı nasıl bir tavır içinde olduğunu göstermek açısından eserde bir uç nokta olarak işlenmektedir. Yazar, Taştanbek'i, Egor'a öldürtmek suretiyle onun ve dolayısıyla da onun ait olduğu zihniyetin kötülüğünü vurgulamaktadır.

Yazar, Sovyet yönetimiyle birlikte Rusların elinden toprak alınıp Kırgızlara verildiğini, yeni yönetimin olumlu yanı olarak işler ancak bu toprakların aslında kimin toprağı olduğu üzerinde durmaz.

"*Küçük olayın bile büyük bir etki yaratabileceği o zor günlerde casuslar da boş oturmazlar. Belli yerlerde, bunun yanı sıra düşmanın korkunç "yuvasında" bile millî çıkarlar için canlarını tehlikeye*

atmış olan hükümetin görececek gözü, duyacak kulağı vardı. Pişpek'teki⁴ merkez camiyi kontrol eden kadı ve adamlarının, son zamanlarda Egor ile sıkı fıkı oldukları ve büyük pazarın olduğu günlerde de Egor'dan mal satın aldıkları casuslar tarafından öğrenilmişti." (Saatov, 1990, s. 43) şeklindeki sözler de yazarın, millî çıkarlarla ilişkili gördüğü yeni yönetime bakış açısını yansıtmaktadır.

"Ağır yük taşıyan bir şeyin temeli sağlam olmazsa, yüksek dağın, hatta hiçbir zaman çökmez gibi görünen ak padişahın oturduğu altın sarayın bile çöküp yerle bir olabileceğini, Ayathan şimdi başına bu iş gelince fark ediyor. Yoksa, bugüne kadar yeni kanunun tellallarını kuytu köşede sıkıştırıp öldürtmek için kendisi gibi zalimleri, hunharları, halkın vebalinden korkmayan güçlü mollaları kullanarak böyle karanlık işleri kendinin işiymiş gibi görmedi mi. Şimdi ise onlar güneşe çamur atamayıp inine çekilmiş birer vahşi hayvan gibi tek tek kayboluyorlar." (Saatov, 1990, s. 48) şeklindeki sözler de, eserde yazarın düşüncelerini hissettiren, Sovyet düşüncesinin söyletildiği bilgece sözler olarak yer almaktadır.

Yazarın Osmon ile Nina ve Nina ile öz babası Afanasev'in durumları konusunu hikâyede belirsiz son olarak bırakmasını ise okuyucuyu eser üzerinde düşünmeye sevk etmek isteği olarak düşünmek gerekir.

2. Hikâyenin Anlatım Teknikleri Açısından İncelenmesi

2.1. Tahkiye/Anlatma Tekniği

Hikâyede bu tekniğin kullanıldığı bazı örnekler şu şekildedir:

Egor tarafından dövülüp bodruma kapatılan Osmon'un kendine geldikten sonraki hâlinin anlatılması:

"Osmon kendine gelip gözlerini açtı. O, çamur kokan karanlık bodrumun bir köşesinde otun üstünde yatıyordu. Kaburgaları sızlayıp taş bağlanmış gibi başını kaldıramıyordu. Elleri, ayakları kelepçeliydi ve susuzluktan kuruyan dudakları çatlamıştı. Kendini zorlayıp bir tarafından diğer tarafına döndüğünde darbe yiyen vücudu çok kötü bir şekilde sızlayıp acıdı. Sanki biri göğsüne basıyormuş gibi nefes bile alamıyordu" (Saatov, 1990, s. 49-50).

Ayathan'ın zehirlenerek ölmesine sebep olan Egor'un halk tarafından dövülmesi:

"Korkudan tüyleri diken diken olan kadınların peçelerinin açılmasına, erkeklerin de şapkalarının yere düşmesine rağmen, o kapıdan bu kapıdan çıkıp koşup gelerek Egor'a daldılar... Fırsat bulanlar sopayla, bulamayanlar da taşla kovalayıp pat küt... O da bu da cin çarpmışçasına fırlayıp yün döver gibi tepikliyorlardı" (Saatov, 1990, s. 53).

Afanasev ve Sapar'ın yardım etmek için Taştanbek ile oğlu Osmon'u ziyaret etmeleri:

"İkisi sohbet ederken uzaktan iki atlı görüldü. Onlar süratli bir şekilde doğrudan alaçığın yanına gelip durdular. Alelacele atlarından inip aynı anda selam verdiler" (Saatov, 1990, s. 20).

Yazar bu teknikle kahramanların başından geçen olayları ve içinde buldukları durumları yansıtmaktadır.

⁴ Kırgızistan'ın başkenti olan Bişkek'in, Sovyetler döneminden önceki adı.

2.2. Geriye Dönüş Tekniği

Hikâyede bu teknik üç yerde kullanılmıştır.

İlk geriye dönüş, Taştanbek'in üç yıl önceki hayatına yapılır. Bu geriye dönüşte anlatılan olay, Taştanbek'in oğlu Osmon ile birlikte Egor'un hizmetçiliğini yapması, Taştanbek'in uzun zamandır görmediği eşi ve çocuklarına kavuşması, Ürkün'ün başlaması ve Taştanbek'in eşini ve çocuklarını da alarak kaçması, Ürkün ve sonraki olaylar sırasında eşini ve çocuklarını kaybeden Taştanbek'in geriye kalan tek oğlu Osmon ile birlikte Turfan'da çalışmasıdır. Bu geriye dönüş, Taştanbek'in özel hayatı ile ilgili birtakım bilgilere ve başından geçen olaylara ulaşmak açısından önemlidir.

İkinci geriye dönüş, Nina'nın Taştanbek'e yiyecek ve içecek götürüp evine döndüğü zamana yapılır. Bu geriye dönüşte anlatılan olay, Egor'un Taştanbek'e yiyecek ve içecek götüren kızını kapıda karşılaması, babası ile sohbet ettikten sonra yatağına yatıp uykuya dalan Nina'nın gelen sesler üzerine uyanması, Egor'un evine gelen Grişa ve Atabay ile gizlice konuşması, Nina'nın babası Egor'un kendisini kullanarak Taştanbek'e zehirli et gönderdiğini duyması üzerine bağırıp çağırarak babasına tepki göstermesi, Atabay'ın öfkelenip Nina'yı odaya kapatması, kendisinin sağ kalmayacağını düşünen Nina'nın olan biten her şeyi anlatan bir mektup yazıp pencereden dışarıya atmasıdır. Bu geriye dönüş, zehirli et göndererek Taştanbek'i öldürmek isteyen Egor'un ne kadar tehlikeli bir karakter olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Üçüncü geriye dönüş, Ürkün'den bir önceki seneye yapılır. Bu geriye dönüşte anlatılan olay, Taştanbek'in Egor'un arazisinde çalışması, Egor'un emeğinin karşılığı olarak kendisinden buğday isteyen Taştanbek'i dövüp aşağılamasıdır. Bu geriye dönüş, Egor'un zalim ve bencil biri olduğunu okuyucuya sunması bakımından önemlidir.

2.3. Tasvir Tekniği

Hikâyede bu tekniğin kullanıldığı bazı örnekler şu şekildedir:

Egor'un Sovyet hükümeti tarafından elinden alınıp hastaneye dönüştürülen evinin tasviri:

"Etrafı dikili ağaçlarla çevrilmiş, konum olarak da şehrin dışındaki çağlayıp akan nehrin kenarında. Üç odalı, altında bodrum katı olan, kamışla kaplanmış bu ahşap ev..." (Saatov, 1990, s. 25-26).

Hastanede yatan Osmon'a iğne yapmak için gelen Nina'nın tasviri:

"Ağzını beyaz bezle kapatıp beyaz takkesini şakağına kadar çekerek giyinmiş, iki gözü de zar zor görünen bir kız..." (Saatov, 1990, s. 27).

Egor'un evine gelen Atabay'ın tasviri:

"Ala takkesinin tepesinde sarık sarılı, üzerine eteği yırtmaçlı ve yarı ipekli yarı pamuklu bir kumaştan dikilmiş çapan giyen kirlili sakallı Atabay..." (Saatov, 1990, s. 40).

Yazar bu hikâyede uzun tasvirler yapmayıp mekânlar ile karakterleri kısa ve öz olarak tanıtmıştır. Ancak yapılan tasvirler okuyucunun zihninde resim çizecek mahiyettedir.

2.4. İç Konuşma Tekniği

Hikâyede bu tekniğin kullanıldığı bazı örnekler şu şekildedir:

Vasiliy sayesinde Egor'un elinden kurtulup karmaşık duygular içinde olan Taştanbek'in kendi kendine düşünmesi:

"Hayret, diğeri de Rus, bu da Rus. Öyleyse Rus Rus'un tarafını tutmayıp bana sahip çıkması da nedir? Üstelik benim akrabam ya da ahababım da değil... Bu yiğit nereden geldi? Fakir fukaranın hükümeti de ne demek? Bu hükümet nerede? Sorsam mı yoksa sormasam mı? Sorup da başıma bir bela daha alır mıyım? Bu yaptığımı şükredip sessizce gidiversem mi? Hayır, öyle de olmaz" (Saatov, 1990, s. 14).

Hasta oğlu Osmon ile birlikte zor koşullar altında derme çatma bir alaçıkta kalan Taştanbek'in içinde buldukları duruma üzümlü düşünce dalması:

"Yaradan Allah'a işlediğimiz ne günahımız var? Biz kimsenin ekmeğine göz dikmedik. Kendimi bildim bileli gecemi gündüzüme katıp çalışıyor, ekmeğimi taştan çıkarıyorum. Ancak bir iyilik gördüm mü? Yok. Neden böyle? Niçin bu dünya birine hor, birine kıymetli? Biz hep böyle canımızı dişimize mi takıp yaşamaya devam edeceğiz? Yoksa herkesin kaderini Allah'ın alnına yazar dedikleri gerçek mi? Bu arada, o yiğit neden 'Egor artık sizin kılınıza bile zarar veremez' dedi? Evet, ak padişah tahttan düşürülüp yeni kanun kabul edilmiş. O, fakir fukaranınmış. Sonra ne olacak? Biz ne yapacağız? Bu yeni hükümet nerede?" (Saatov, 1990, s. 17).

Yazar bu teknikle kahramanların içinde buldukları ruh hâllerini ve başka kişiler ile ilgili düşüncelerini yansıtmıştır. Yazar iç konuşma tekniğinde salt düz konuşma ile yetinmemekte, kahramanlara kendi kendine sorular sordurarak vermek istediği mesajları hem soru hem de cevap yoluyla okuyucuya iletmektedir.

2.5. İç Çözümleme Tekniği

Hikâyede bu tekniğin kullanıldığı bazı örnekler şu şekildedir:

Afanasev'den babası Taştanbek'in ölümüyle ilgili gerçekleri öğrenen Osmon'un kendini kötü hissetmesi:

"Durumu yeni yeni iyileşmeye başladığında babasını kaybedip kahrolan Osmon, bu olayları duyunca ciğeri sökülmiş gibi oldu" (Saatov, 1990, s. 41).

Sovyet hükümeti temsilcilerinden kendisine arazi verileceğini duyan Taştanbek'in sevinmesi:

"Sanki sihirli bir ilaç içmiş gibi, Taştanbek'in tüm bedeni mutluluktan dört köşe olup..." (Saatov, 1990, s. 22).

Yazar bu teknik yoluyla karakterlerin ruh hâllerini okuyucuya yansıtmaya çalışmıştır. Bunlar hem mutluluk, gurur, sevinç gibi olumlu hem de üzüntü, kızgınlık gibi olumsuz duyguları içermektedir.

2.6. Diyalog Tekniği

Hikâyede bu tekniğin kullanıldığı bazı örnekler şu şekildedir:

Taştanbek ile kendisini Egor'un elinden kurtaran Vasiliy'in aralarındaki konuşma:

“— Oğlum, ben sana olan minnettarlığımı nasıl bildireceğimi bilemiyorum. Kusuruma bakmazsan bu ekmeği al, lütfen.

— Sağ ol, ihtiyar, ben size çok minnettarım. Bunu bahsetmiş olduğunuz hasta oğlunuza götürün. Ben hiçbir zaman darılmam, gücenmem. Kendinize iyi bakınız. Bu arada, sizin adınız nedir?

— Taştanbek.

— Oğlunuzun adı nedir?

— Osmon.

— Gidiniz, yolunuzdan tutmayayım sizi, yolcu yolunda gerek. O zalim artık sizin kılınıza bile zarar veremez. Onunla biz başka bir şekilde konuşacağız” (Saatov, 1990, s. 14).

Taştanbek ile kendisine yiyecek getiren Nina'nın aralarındaki konuşma:

“— Osmon nerede, baba?

— Osmon iki üç gündür geceleri eve gelmiyor. Gündüzleri eve bir kere uğrar sonra tekrar gider. Herhâlde yetiştirmesi gereken işleri var. Bugün de geç geleceklelerini söyledi. Ona iletmek istediğin bir şey var mı, kızım? Acil miydi?

— Çok da acil değil, baba. Ben... him-m... O, bu aralar çok zor durumda sanırım?

— Evet, kurban olduğum. Çiçek hastalığı oğlumun ay gibi parlak yüzüne zarar verip leke bıraktı.

— Dış görünüşün ne önemi var ki, baba. İyileştigiğine sevinmek gerek.

— Bunun farkında olduğun için minnettarım, kızım. Osmon da sürekli senden bahseder. Oğlum, bildiğin ecelle mücadele etti... Hükümet olmasaydı, sizler olmasaydınız oğlumun durumu ne olurdu diye düşündükçe hâlâ tüm bedenim titriyor. Allah'a şükür, şimdi iyi. Bundan daha zor günlerimiz de oldu...” (Saatov, 1990, s. 35).

Diyalog tekniği metinde oldukça fazla kullanılmıştır. Okuyucu bu diyaloglardan karakterler ve olaylar hakkında bilgi edinmektedir. Hikâyede diyaloglar genellikle çok uzun değildir, bir kısmı da soru-cevap şeklinde gelişmektedir. Yazar söylevden de faydalanmakta ve kahramanlara bu söylevler vasıtasıyla rejimin propagandasını yaptırmaktadır.

2.7. Mektup Tekniği

Hikâyede bu teknik sadece bir yerde kullanılmıştır. Hikâyede bu tekniğin kullanıldığı örnek şu şekildedir:

Üvey babasının kendisini kullanarak Taştanbek'e zehirli et gönderdiğini öğrendiğinde odaya kapatılan Nina'nın, babasına söylediği ağız sözler ve öğrendiklerinden dolayı kendisinin sağ kalmayacağını düşünerek olan biten her şeyi anlatması:

"Ben ölü mü olurum, hayatta mı olurum bilmem. Ancak benim vicdanım temiz. Çünkü babamın yiyecek ve içecek deyip beni kandırması ile Taştanbek'in evine et ve yağ götürmüştüm. Meğerse o zehirliymiş. Gizlice iki asker gelip, babam onlara olup biteni anlattıktan sonra ben öğrenip kahroluyorum... Haber vermek için artık çok geç. Onlar beni bir adım bile kıpırdatacak gibi değil. Belki benim buradan tabutum çıkar. Çünkü babamla büyük bir kavga ettik. Bu hunharın annemi öldürdüğü de gerçektir. Bu altın küpeyi Osmon vermişti. Eğer zehirlenmeyip sağ kalırsa, sağlığımdan işlediğim günahımı affetsin!" (Saatov, 1990, s. 41).

Bu mektup ile hem olaylar hem de kahramanların duygu ve düşünceleri açığa çıkartılmaktadır. Yazar bu mektubu olayların akışının sağlanmasında bir araç olarak kullanmıştır.

Sonuç

"Tekrar Doğan Güneş Işığı" hikâyesi Capar Saatov'un *Ak Dil* adlı eserinde yer alan diğer hikâyeleri gibi çok güçlü bir anlatım tarzına ve olay örgüsüne sahiptir. Hikâyede, Sovyet yönetiminin kurulmasıyla Çarlık Rusya'sında ağır baskılar altında ezilen halkın Sovyet yönetimini gerçekten bir kurtuluş olarak gördüğü, yeni yönetimin zor durumda olan halka yardım edip arazi verdiği, eski rejim taraftarlarının yeni yönetim mensuplarına karşı hunharca bir tavır sergilediği ve sonunda eski zihniyetin gücünü kaybedip yeni rejimin egemen olduğu anlatılmaktadır. Hikâyede şahıs kadrosu oldukça zengindir ve şahıs kadrosunun tamamı insanlardan oluşmaktadır. Hikâyenin şahıs kadrosu cinsiyete göre değerlendirildiğinde erkek kahramanların sayısının kadın kahramanlara göre daha fazla olduğu görülür. Hikâyenin nesnel zamanı tahminî olarak 1920-1925'li yıllardır. Hikâyede genel olarak kronolojik zaman takip edilse de geriye dönüşler de vardır. Bu geriye dönüşler, hikâyede anlatılan olayların ve kahramanların okuyucu tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamış ve hikâyeye anlamsal olarak derinlik kazandırmıştır. İlkbahar ve yaz mevsimleri kahramanların yaşadığı zorlukların ve sıkıntıların simgesi olmuştur. Hikâyedeki olaylar açık ve kapalı mekânlarda gerçekleşmektedir. Yazar, hikâyede daha çok kapalı mekânları kullanmıştır ve geçen mekânların tamamı somut mekânlardır. Yazar mekânlar konusunda detaycı davranmamış, ancak olayla ilişkili olabilecek ayrıntılara değinmiştir. Yazar hikâyede hâkim bakış açısı kullanmıştır ve farklı anlatım tekniklerinin kullanımı ile akıcı ve açık bir anlatım oluşturmuş, okuyucunun merakını canlı tutmuştur. Tüm bu özellikler göz önüne alındığında Saatov'un bu hikâyeyi okuyucuya okuma kolaylığı sağlayacak bir şekil ve anlatımla/üslupla yazdığı söylenebilir.

Kaynakça

- Azap, S. (2018). Kırgızistan'daki Ürkün katliamı ve Tölögön Kasımbekov'un kırgın romanına yansımaları. *TURAN-SAM*, 10.39, 127-134.
- Çetin, N. (2021). *Roman çözümleme yöntemi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Duman, G. (2017). Ürkün olayının Kırgız nesrine yansımaları. Ed. Osman Kubilay Gül ve Celal Can Çakmakçı, 1. *Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Antalya 11-14 Mayıs 2017, 163-174.
- Köylü, M. (2016). Ürkün: Bir katliam öyküsü. *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 11.2, 117-141.
- Saatov, C. (1990). *Ak dil - Kayradan tiygen nur*. Frunze: Adabiyat Basımevi, 10-55.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 10.04.2023 Kabul/Accepted: 10.05.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 619-633.

MISIR ATASÖZLERİNİN TÜRK ATASÖZLERİ İLE KARŞILANMASI

Sayed HASSAN¹

Öz

Atasözleri, bir milletin hayat tarzı, kavramlar dünyası, maddî ve manevî kültürü ve dünya görüşü hakkında gerçek ve güvenilir bilgiler veren kültürel ve edebî bir miras olarak büyük bir önem taşımaktadır. Türk ve Mısır halklarının ortak tarihleri, birliklikleri ve kültürel ilişkileri uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Bunun neticesinde, Türk ve Mısır kültürleri arasında gerek anlam gerek kullanım münasebetleri bakımından birbirine kelimesi kelimesine mutabık veya benzeşen atasözleri bulunmaktadır. Bu atasözlerinin anlamlarını ve kullanım münasebetlerini doğru bir şekilde bilmek, Mısır ve Türk milletlerinin kültür, düşünce, gelenek ve görenek, inanç ve hayat tarzında ne kadar iç içe yaşadıklarını ortaya çıkaracaktır. Arap atasözleri, birçok Türkçe-Arapça atasözleri çalışmalarında ele alınmıştır. Ancak bu çalışmaların çoğunu gözden geçirdiğimizde, dikkatimizi çeken çok önemli iki husus vardır; Birincisi, bu çalışmaların çoğu, Klasik Arapçadaki atasözleri üzerine yapılması ve modern Arap lehçelerindeki atasözlerini ele almamasıdır. İkincisi ise, söz konusu çalışmalarda, Arap atasözlerinin Türkçedeki karşılıklarının genellikle çeviri ya da açıklama olduğu, az sayıda Arap atasözünün Türk atasözleri ile karşılandığı görülmüştür. Bu çalışmada, Mısır atasözlerini Türk atasözleriyle karşılaştırarak iki milletin atasözleri zenginliğini ortaya çıkarmak, Mısır atasözlerinin Türkçe karşılıklarını vermek ve Türkçeye çevrilmesine yönelik çalışmalara katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, Mısır Atasözleri, Türk Atasözleri, Mısır Arapçası, Ortak Kültür.

Corresponding Egyptian Proverbs with Turkish Proverbs

Abstract

Proverbs are vital for purposes of cultural and literary heritage because they give real and more reliable information pertaining to a nation's lifestyle, culture, artifacts/material, spirituality, and worldview. The Turkish and Egyptians share common histories, associations, social ties, and cultural relations emanating from time immemorial. Owing to this phenomenon, there are proverbs between Turkish and Egyptian cultures that are congruent/similar to each other in terms of both meaning and usage. Being cognizant of the definitions and usage relations of these proverbs correctly will reveal how much the Egyptian and Turkish nations lived together in culture, thought, tradition and custom, belief, and lifestyle. Arabic proverbs have been discussed in many Turkish-Arabic proverbs studies. However, when most of these studies are reviewed, there are two critical points that draw our attention; Firstly, most of this work is on proverbs in Classical Arabic and does not deal with proverbs in Modern Arabic dialects. Secondly, in the studies in question, it has been deduced that the Turkish equivalents of Arabic proverbs are usually translations or explanations, and few Arabic proverbs are met with Turkish proverbs. The aim of this study is to reveal the richness of the proverbs of the two nations (Turkey and Egypt) by comparing and contrasting the Egyptian proverbs vs Turkish proverbs, giving the Turkish equivalence of the Egyptian proverbs, and contributing to the studies on their translations into Turkish. For this purpose, 60 proverbs have been selected without being bound by certain conditions from the

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: sayed.turkiye88@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7615-4466.

study called “al-Amthal al-'ammiyya” (Colloquial proverbs), which was prepared by Ahmad Taymour Pasha in 1956, and has the feature of being the most important study written on Egyptian proverbs.

Keywords: Proverbs, Egyptian Proverbs, Turkish Proverbs, Egyptian Arabic, Common Culture.

Structured Abstract

Proverbs which constitute a vital part of anonymous folk literature reflect a nation's lives, experiences, knowledge, and worldview. Proverbs are found in all human societies for purpose of guiding people by giving practical information about daily life and social life.

Arabic proverbs have been discussed in many Turkish-Arabic proverbs studies. However, when most of these studies are reviewed, there are two critical points that draw our attention; Firstly, most of this work is on proverbs in Classical Arabic and does not deal with proverbs in Modern Arabic dialects. Secondly, in the studies in question, it has been deduced that the Turkish equivalents of Arabic proverbs are usually translations or explanations, and few Arabic proverbs are met with Turkish proverbs.

This study uses descriptive and comparative methods. The aim of this study is to reveal the richness of the proverbs of the two nations (Turkey and Egypt) by comparing and contrasting the Egyptian proverbs vs Turkish proverbs, giving the Turkish equivalence of the Egyptian proverbs, and contributing to the studies on their translations into Turkish.

For this purpose, first of all, the study called “al-Amthal al-'ammiyya” (Colloquial proverbs), prepared by Ahmad Taymour Pasha in 1956, which has the most important and most comprehensive study on Egyptian proverbs, was used as the main source. Taymour Pasha's work contains more than three thousand Egyptian proverbs that were common in the language of the Egyptians in his time and the period before him. As a result of the scanning of these proverbs, hundreds of Egyptian proverbs that are in agreement with or similar to Turkish proverbs have been identified.

Since there are a lot of proverbs found and the article has a page limit, we have found it appropriate to examine only sixty Egyptian proverbs in this study. The Egyptian proverbs to be examined in our study have been selected without being bound with certain conditions. After that, they were arranged alphabetically and written in their original form in Egyptian Arabic. In order to facilitate the reading of the proverbs, they are written with transcription letters.

After that, Egyptian proverbs were translated into Turkish, and brief information was provided on their meanings and areas of use. In the next stage, the selected Egyptian proverbs were compared with proverbs that have the same or similar meanings in Turkish proverb sources such as the “Dictionary of Proverbs and Idioms” by Ömer Asım Aksoy, “The Pearls of Turkish Proverbs” by Necmi Akyalçın, and the online “Dictionary of Proverbs and Idioms” of the Association Turkish language.

As a result, it should be noted that the studies on modern Arabic proverbs are not enough. Most of the studies were done on Classical Arabic proverbs and did not deal with proverbs in modern Arabic dialects. It has been noticed that the Turkish equivalents of the Arabic proverbs are usually made by means of translation or explanation, and the Arabic proverb is rarely met with Turkish proverbs.

17 of the 60 Egyptian proverbs that we examined in our study are in agreement with Turkish proverbs in wording and meaning. For instance, “Tie up the donkey where his owner tells you to”, “Do good, then throw it into the sea”, and “Save up something for a rainy day”.

The remaining 43 Egyptian proverbs are compatible with Turkish proverbs in meaning. For example, “Blood is thicker than water”, “The monkey is a gazelle in his mother's eyes” and “The baldheaded woman brags about the hair of her niece”.

In conclusion, there is a possibility of highlighting that proverbs are not just words molded into sentences, often based on assonance, and reflect the life experiences of people, but also contribute to shaping societal culture, philosophy, worldview, and behavior, and push it to positivity and interaction with others.

There are various proverbs between Turkish and Egyptian cultures that are in congruence with/similar to each other in terms of meaning and usage. The proverbs of the two nations are so meaningful and clear that we cannot find the knowledge, experience, and advice they convey to people in dozens of books.

Giriş

Bir dilin söz varlığı, o dilin sözcükleri, deyimleri, atasözleri, kalıp sözleri, terimleri ve çeşitli anlatım kalıplarından oluşturulmaktadır. Bu nedendir ki bir milletin söz varlığı araştırıldığında o milletin kültürü, düşünce yapısı, dünya görüşü ve yaşantıları hakkında bilgi edinilmektedir.

Anonim halk edebiyatının önemli bir yekûnu teşkil eden atasözleri, bir ulusun yaşantılarını, tecrübelerini, birikimlerini, dünya görüşünü ve anlatım olanaklarını yansıtmaktadır. Tüm insan topluluklarında rastlanan atasözleri, insanlara günlük hayat ve sosyal yaşam hakkında pratik bilgiler vererek yol göstermektedir.

Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nde atasözlerini "atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözlerdir" şeklinde tanımlamaktadır (Aksoy, 1984, s. 37).

Doğan Aksan da atasözlerinin İnsanoglunun yaşantılarından, bilgeliğinden ve teşbih gücünden kaynaklandığını, dünyanın her dilinde var olduğunu belirterek, bunların çoğunlukla bir cümle şeklinde oluşarak nasihat ifade eden, bazen de vezin ve kâfiye vesilesiyle söyleyiş bakımından daha dokunaklı ve etkili olmaya yönelik sözler olduğunu vurgular (Aksan, 2015, s. 38).

Sözlü edebiyat geleneğinin mühim ürünlerinden biri olan atasözleri, göçebe yaşam tarzına sahip toplumlarda yaygınlaşmıştır. Türk boyları da göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzları nedeniyle çok zengin bir halk edebiyatına ve atasözü toplamına sahiptir (Sis, 2005, s. 258).

Türk ve Arap toplumlarında da kaynağını aynı dinden ve benzer sosyal hayattan alması nedeniyle atasözleri, toplumsal ve dinî değerler konusunda müşterek hususiyetler göstermektedir. Bu durum toplumsal ve dini hayattaki yaşanmışlıkların kısaca aktarılmasında benzer yönlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bakımdan Türk-Arap atasözleri lafız bakımından birbirlerinden farklılık gösterebilirler de anlam bakımından benzer mesajlar vermektedir (İpek, 2014, s. 195).

Çalışmanın Amacı, Yöntemi ve Kapsamı

Çalışmanın amacı, Mısır atasözlerini Türk atasözleriyle karşılaştırarak iki milletin atasözleri zenginliğini ortaya çıkarmak, Mısır atasözlerinin Türkçe karşılıklarını vermek ve bunların Türkçeye çevrilmesine yönelik çalışmalara katkıda bulunmaktır.

Bu amaç doğrultusunda öncelikle, Mısır atasözleri üzerine yazılmış en önemli ve en kapsamlı çalışma özelliğine sahip olup 1956'da Ahmed Teymur Pâşâ tarafından hazırlanmış olan "*el-Emsâlu'l 'Amiyye*" (avam atasözleri) adlı çalışmaya baş kaynak olarak başvurulmuştur. Teymur Paşa'nın eserinde, kendi döneminde ve kendisinden önceki dönemde Mısırlıların

dilinde yaygın olan üç binden fazla Mısır atasözü yer almaktadır. Bu atasözlerinin taraması sonucunda Türk atasözleriyle mutabık veya benzeşen yüzlerce Mısır atasözü saptanmıştır.

Saptanan atasözlerinin hayli fazla olduğundan ve makale sayfa sınırı olduğundan ötürü bu çalışmamızda sadece altmış adet Mısır atasözünü incelemekle yetinmeyi uygun gördük. Çalışmamızda incelenecek Mısır atasözleri seçildikten sonra, alfabetik sıraya göre dizilip Mısır Arapçasındaki orijinal şekliyle yazılmıştır. Ayrıca atasözlerinin okunuşunu kolaylaştırmak amacıyla transkripsiyon harfleriyle de yazılmıştır.

Ardından Mısır atasözlerinin Türkçeye çevirisi yapıp anlamlarına ve kullanım alanlarına ilişkin kısa bilgiler verilmiştir. Sonraki aşamada seçilen atasözleri, Ömer Asım Aksoy'un "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü", Necmi Akyalçın'ın "Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz", Türk Dil Kurumu'nun internet ortamındaki "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü" gibi Türkçe atasözleri kaynaklarından aynı ya da yakın anlamı içeren atasözleri ile karşılanmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise, çalışmamızda ulaşılan sonuçlar değerlendirilmiştir.

Mısır Atasözlerinin Türkçeye Çevirisi ve Türk Atasözleriyle Karşılanması

١. اِدِّي الْعَيْشِ لِحَبَابِئِنُهٗ وَلَوْ يَأْكُلُوْا نَصْبَهٗ

İddi'l- 'iş li hebbāzinuh welew yeclu nuşşuh (Pâşâ, 2014, s. 21).

"Ekmeği ekmeçilerine ver, yarısını yerlerse yesinler."

Ödenecek ücret ne olursa olsun, her iş uzmanına yaptırılmak gerekir. Türkçede "Ekmeği ekmeçiye ver, bir ekme de üste ver. (yarısını yerse helal olsun)" atasözüyle ifadesini bulmaktadır.

٢. اَرْبُطِ الْحَمَارَ مَطْرَحَ مَا يُقْوَلُ لَكَ صَاحِبُهٗ

Urbuṭi'l-humar matrah ma yaḳul lek şahbuh (Pâşâ, 2014, s. 23).

"Eşeği sahibinin dediği yere bağla."

Size emanet edilen işi, sahibinin iradesine uygun şekilde yapın. Kötü bir sonuç çıkarsa sorumlu değilsiniz. Türkçede "Eşeği sahibinin dediği yere bağla da varsın kurt yesin." atasözüyle lafız ve anlamca uyuşmaktadır.

٣. اِسْأَلْ مِجْرَبٌ وَلَا تَسْأَلْ طَبِيْبٌ

İs'el migarrab wele tis'el ṭabīb (Pâşâ, 2014, s. 27).

"Çekenden sor, hekimden sorma."

Bir sıkıntının acısını ancak onu çeken bilir. Türkçede "Hekimden sorma, çekenden sor.", "Hekim kim, başına gelen." atasözleriyle lafız ve anlamca örtüşmektedir.

٤. اِشْتَرِي الْجَارَ قَبْلَ الدَّارِ

İştiri'l-gār kabli'd-dār (Pâşâ, 2014, s. 28).

"Evi almadan önce, komşuyu al."

Ev satın alacak kimse, evden önce komşularına bakmalıdır; çünkü komşular kötüyse, en güzel bir evde bile rahat yaşanamaz. Türkçede "Ev alma, komşu al." atasözüyle ifade edilebilir.

.٥ اِطْعِمِ الْفَمَّ تَسْتَجِي الْعَيْنُ

İt'imi'l-fem tistihi'l-ayn (Pâşâ, 2014, s. 33).

“Ağzı yedir, göz utanır.”

Hediye alan kimse, hediyeyi verenin isteğini yerine getirmemeye utanır ve istediğini yapar. Türkçedeki “Ağız yer yüz utanır.” atasözüyle lafız ve anlamca mutabık kalmaktadır.

.7 اِعْمَلِ الطَّيِّبَ وَاِزْمِيهِ الْبَحْرُ

İmili't-tayyib we'r rmiḥ el-baḥr (Pâşâ, 2014, s. 34).

“İyilik et denize at.”

Karşılık beklemeden iyilik yap. Bu atasözü, Türkçedeki “İyilik et denize at, balık bilmezse Halik bilir.” atasözünün ilk kısmıyla lafız ve anlamca mutabık kalmaktadır.

.٧ اِلْيَدِ الْيِّ مَا تَقْدَرُ تَقْطَعُهَا بَوْسَهَا

el- id illi mā tiḳdar tiḳta 'ha bushe (Pâşâ, 2014, s. 111).

“Kesemediğin eli öp.”

Düşmanını yenilgiye uğratamıyorsan, ona iyi davranmaya çalışarak kendini kötülüğünden korusun. Türkçedeki “Isıramadığın (bükelediğin) eli öp başına köy.” atasözüyle anlamca benzeşmektedir.

.٨ اِلْبَابِ الْيِّ يَجِي لَكَ مِنْهُ الرِّيحُ سِدُّهُ وَاسْتَرِيحْ

el-bāb illi yiḡi lek minnuḥ er-riḥ siduḥ we'steriḥ (Pâşâ, 2014, s. 117).

“Yel gelen kapıyı kapat ve rahatla.”

Beliren tehlikeye karşı önlem alınmalı. Türkçedeki “Yel gelen deliği kapamalı.” atasözüyle anlamca eşdeğerdir.

.٩ اِلْبَلَاشِ كَثْرَ مِنْهُ

el-beleş kattar minuh (Pâşâ, 2014, s. 133).

“Beleş olan şeyden fazla al.”

Emeksiz ve karşılıksız kazanılan şeyler insana hoş gelir. Bu atasözü, Türkçede “Nerde beleş oraya yerleş.”, “Bedava sirke baldan tatlıdır.” atasözleriyle ifadesini bulmaktadır.

.١٠ اِلْتَّاجِرُ لَمَّا يَفْلَسُ يَفْتَشُ فِي دَفَاتِرِهِ الْقَدِيمَةِ

et-taḡir lemme yifelis yifetiḥ fi defetru'l-ḳadime (Pâşâ, 2014, s. 141).

“Tüccar, müflis olunca eski defterlerini karıştırır.”

Tacir iflas edince, belki bir kimsede alacağı kalmıştır diye eski defterlerini karıştırır. Türkçedeki “Müflis (zuğurtleyen) bezirgan (tüccar) eski defterlerini karıştırır.” atasözüyle lafız ve anlamca mutabıktır.

.١١ اِلْجَزِي نَصُّ الشَّطَارَةِ

el-gery nuḥu's-ṣaṭāra (Pâşâ, 2014, s. 154).

“Yiğitliğin yarısı, kaçmaktır.”

Tehlikeden kaçan kazançlı çıkmış. Türkçede “Erkekliğin onda dokuzu kaçmaktır.” atasözüyle ifade edilebilir.

.١٢ اِلْجَعَانُ يَخْلَمُ بِسُوقِ الْعَيْشِ

el-ge 'ān yiḥlem bisuḳi'l- 'ayṣ (Pâşâ, 2014, s. 155).

“Aç kişi, rüyasında ekme çarşısını görür.”

İnsanlar, hep yokluğunu çektikleri şeyler için gerçek olmayacak hayaller kurarlar. Bu atasözü, Türkçedeki “Aç tavuk kendini arpa (buğday) ambarında sanır.” atasözüyle anlamdaştır.

الْحَيْضَةُ لَهَا وَدَان . ۱۳

el-ḥiṭa lehe widān (Pâşâ, 2014, s. 181).

“Duvarın kulağı var.”

Bir mesele iki kişi arasında özel olarak konuşulsa bile duyulabilir. Türkçedeki “Duvarın (yerin) kulağı var.” atasözüyle lafız ve anlamca uyuşmaktadır.

الدِّيكِ الْفَصِيحُ مِنَ الْبَيْضَةِ يُصْبِحُ . ۱۴

ed-diki'l-faṣiḥ mini'l-bidah yiṣiḥ (Pâşâ, 2014, s. 207).

“Cins horoz yumurtadan öter.”

Bir çocuğun asâleti ve kıymeti, daha bebekken her hâlimden belli olur. Türkçede “Cins horoz yumurtadan öter.” atasözüyle lafız ve anlamca aynıdır.

الصَّبْرُ مُفْتَا ح الْفَرْجِ . ۱۵

eş-sabr muftahi'l-farag (Pâşâ, 2014, s. 275).

“Sabır, kurtuluşun anahtarıdır.”

Çoğu işlerin gerçekleşmesi, sabırlı olmak ve beklemek gerektirir. Dolayısıyla, sabırlı olan kimse hep gaye ve maksatlarına ulaşır. Türkçedeki “Sabreden derviş muradına ermiş.” atasözüyle anlamca benzeşmektedir.

الضَّبْرُ (الضُّوْفَر) مَا يَطْلَعُنْ مِنَ اللَّحْمِ وَالْدَّمِ مَا يَبْقَاشُ مَيَّه . ۱۷

eḍ-ḍifr mā yitla 'ş mini'l-leḥm we'd-dem mā yibkaş mayya (Pâşâ, 2014, s. 282).

“Et tırnaktan ayrılmaz, kan da su olamaz.”

Çok yakın akrabalar, aralarında ne kadar anlaşmazlık çıkarsa çıksın, birbirinden ayrılamaz. Türkçede “Et tırnaktan ayrılmaz”, “Etle tırnak arasına girilmez.” atasözleriyle anlamca benzeşmektedir.

الضَّبِيفِ الْمَجْنُونُ يَأْكُلُ وَيَقُومُ . ۱۷

eḍ-ḍifi'l-megnūn ya 'kul we yaqum (Pâşâ, 2014, s. 283).

“Deli misafir yemek yedikten sonra hemen kalkar.”

Bu atasözü, “menfaatçı kişinin dostluğu, işi bitinceye kadardır.” anlamına gelmekte ve Türkçede “Abdalın karnı doyunca gözü pabucundadır (yolda olur).” atasözüyle ifade edilmektedir.

الْغَالِي تَمَنُّهُ فِيهِ . ۱۸

el-ğāly temenuh fih (Pâşâ, 2014, s. 325).

“Pahalı mal, vardır kıymeti.”

İnsan, ucuz nesnelerin ucuzluğuna aldanmamalı, pahalı nesnelerin de pahalılığını yadırgamamalıdır. Türkçedeki “Ucuzdur vardır illeti, pahalıdır vardır hikmeti”, “Ucuz alan, pahalı alır.”, “pahalı alan aldanmaz.” atasözleriyle ifade edilebilir.

الْغَرْقَانُ يَنْتَقِفُ عَلَى دَيْسَةٍ (الْغَرْقَانُ يَنْتَقِفُ بِمَشَائِئِهِ) . ۱۹

el-ğarkān yitlakaf 'alā dise (Pâşâ, 2014: 327).

“Denize düşen, samana sarılır.”

Çok büyük bir tehlike içinde bulunan kimse, kendisine yardım etmesi olanağı bulunmayan, dahası tehlikeli olan şeylerden bile yardım umar. Türkçede “Denize düşen yılan (yosuna) sarılır.” atasözüyle anlamdaştır.

۲۰. الْغَرِيبُ أَعْمَى وَلَوْ كَانَ بَصِيرًا

el-ğarib a 'mā welew kāne başir (Pâşâ, 2014, s. 328).

“Garip, görebilen olsa bile kördür.”

Bir yere yeni gelen garip kimse, o yerdeki mekânlara nasıl gidebileceğini, gereken şeylerin nereden satın alabileceğini ve orada kendi davranışlarında nelere dikkat etmesi gerektiğini bilmeyen a'mâ (kör) gibidir. Türkçede “Garip (yabancı) kim, kör o.” atasözüyle ifadesini bulur.

۲۱. الْقِرْدُ فِي عَيْنِ أُمِّهِ غَزَالٌ

el-kırd fi- 'ayn ummuh ğazāl (Pâşâ, 2014, s. 358).

“Maymun yavrusu, anasının gözünde ceylân görünür.”

Her insanın kendi yaptığı şey kusurlu da olsa gözüne güzel görünür. Türkçede “Kuzguna yavrusu anka (şahin, güzel) görünür.” atasözüyle ifade edilebilir.

۲۲. الْقُرْشُ الْأَبْيَضُ يَنْفَعُ فِي النَّهَارِ (اليَوْمِ) الْأَسْوَدِ

el-kırşı'l-abyad yinfe ' fi 'n-nehāri 'l-eswed (Pâşâ, 2014, s. 358).

“Ak kuruş, kara gün içindir.”

626

Kenarda biriktirip sakladığımız para, dar zamanımızda bizi sıkıntıdan kurtarır. Türkçedeki “Ak akçe kara gün içindir.” atasözüyle lafız ve anlamca mutabık kalmaktadır.

۲۳. الْقَرْعَةُ تَتَّبَاهِي (قَرْعَةً وَتَتَّبَاهِي) بِشَعْرٍ بِنْتُ أختها

el-kar 'a titbehe bi-şa 'r bint uhtehe (Pâşâ, 2014, s. 358).

“Kel teyze, yeğenin saçıyla övünür.”

Kıymetsiz ve boş insan, genellikle yakınlarının ayrıcalıklarından faydalanmaya çalışır. Türkçedeki “Kel kız, teyzesinin saçıyla övünür.” atasözüyle anlamca eşdeğerdir.

۲۴. إِلْيَّ بَعِيدٌ عَنِ الْعَيْنِ بَعِيدٌ عَنِ الْقَلْبِ

İlli ba 'id 'ani 'l- 'ayn ba 'id 'ani 'l-kalb (Pâşâ, 2014, s. 46).

“Gözden uzak olan, gönülden de uzak olur.”

İnsan, genellikle etrafındaki arkadaşlarını arayıp hâl hatır sorar. Ama uzaktaki arkadaşlarıyla fazla görüşemediğinden dolayı onları zaman geçtikçe unuttur. Türkçedeki “Gözden irak (uzak) olan, gönülden de irak (uzak) olur.” atasözüyle lafız ve anlamca örtüşmektedir.

۲۵. إِلْيَّ بَيْتُهُ مِنْ قِرَارٍ مَا يَزِمِيثُنَ النَّاسُ بِالْحِجَارَةِ (بِالطُّوبِ)

İlli beytuh min kızez mā yirmiş en-nās bi 'l-hiğara (Pâşâ, 2014, s. 46).

“Sırça evi olan, insanlara taş atmamalı.”

İnsan, kendisinde bir ayıp, eksiklik veya kusur varsa, aynı kusurla diğer insanları ayıplamamalıdır. Türkçedeki “Sırça köşkte (evde) oturan komşusuna taş atmamalı.” atasözüyle ifade edilebilir.

۲۷. إِلْيَّ تَعَايِرُنِي بِنِّ النَّهَارِدَةِ تَقَعُ فِيهِ بُكْرَةٌ

İlli ti 'ayrni bih en-nehārda tuğa ' fih bukra (Pâşâ, 2014, s. 49).

“Bugün başıma gelen, yarın başına gelir.”

Bugün bir kişinin çektiği zorluklar ve sıkıntılar, daha sonra başka bir kişinin de başına gelebilir. Dolayısıyla, sıkıntıda olanlara hep yardım eli uzatmamız gerekir. Türkçede “Bugün bana ise yarın sana.” atasözüyle ifade edilmektedir.

٢٧ . إَلِي تَقْرُصُهُ الْحَيَّةُ، مِنْ دِيْلَهَا يُخَافُ (يُخَافُ مِنْ دِيْلَهَا)

İlli tukruşuh el-heyeye min deylhe yahaf (Pâşâ, 2014, s. 50).

“Yılanın soktuğu (kişi), kuyruğundan korkar.”

Davranışları bir durumda kendisine pahalıya mal olan bir insan, benzer durumlar karşısında son derece temkinli ve tedbirli olur. Türkçedeki “Sütten ağzı yanan, ayrıntı üfleyerek içer (yoğurdu üfleyerek yer.” atasözüyle ifadesini bulur.

٢٨ . إَلِي فِي الدَّسْتِ تَطْلَعُهُ الْمَغْرَفَةُ

İlli fi'd-dist tiṭala 'uh el-mağrafa (Pâşâ, 2014, s. 56).

“Kazanda ne varsa, kepçe onu çıkarır.”

“Yüce Allah, kuluna neyi nasip etmişse onu verir” anlamında kullanılan bir atasözüdür. Türkçedeki “Kısmetinde ne varsa kaşığında o çıkar.” atasözüyle benzeşmektedir.

٢٩ . إَلِي مَا تَعْرِفُنْ تُرْفُصْ تَقُولُ الْأَرْضُ عَوْجَةً

İlli mât 'rafş turkus tikul el-ard 'uge (Pâşâ, 2014, s. 59).

“Oynamasını bilmeyen (kız); “zemin eğri” der.”

Kendisinden beklenen görevi yapamayan insan, farklı zorlukların işi zorlaştırdığını söyleyerek beceriksizlik ve yeteneksizliğini gizlemeye çalışır. Türkçedeki “Oynamasını bilmeyen kız; “yerim dar” demiş; yerini genişletmişler (bollaşmışlar); “gerim (yeni) dar” demiş.” atasözüyle anlamdaştır.

٣٠ . إَلِي يُبْصُّ لِي بَعِيْنُ أَبْصَّ لَهُ بِلْتَنِينِ (إَلِي يُبْصِّلُكَ بَعِيْنُ بَعْ لِي بِلْتَنِينِ)

İlli yibuşli bi- 'ayn abuşiluh bilitnin (Pâşâ, 2014, s. 70).

“Bana bir gözle bakan, ona iki gözle bakarım.”

Bana ne kadar yakınlık gösterirsen ben sana daha fazla yakınlık gösteririm. Türkçedeki “Bak bana bir gözle, bakayım sana iki gözle.” atasözüyle benzeşmektedir.

٣١ . إَلِي يَدْفَعُ الْقَرْشَ يَزَمَرُ ابْنُهُ

İlli yidfe ' el-ķirş yizamar ibnuh (Pâşâ, 2014, s. 73).

“Parayı veren, oğlu düdüğü çalar.”

Bu atasözü, “Parasını veren, istediğini yapar” anlamında kullanılır. Türkçede “Parayı veren düdüğü çalar.” atasözüyle ifade edilebilir.

٣٢ . إَلِي يَنْكَسِفُ مِنْ بِنْتِ عَمَّةٍ مَا يَجِبُشْ مِنْهَا غُلَامٌ (عِيَال)

İlli yistihi min bint 'amuh mā yigbş minhe gulām (Pâşâ, 2014, s. 75).

“Amcasının kızından utananın, oğlu olmaz.”

Hedefine ulaşmak isteyen kişi, tembel tembel oturmak yerine gayret göstermelidir. Türkçedeki “Üşenenin (utananın, erinenin) oğlu, kızı olmamış.” atasözüyle anlamca eşdeğerdir.

٣٣ . إَلِي يَكْدِبُ نَهَارَ الْوَقْفَةِ يَشُودُ وَشُهُ نَهَارَ الْعِيْدِ

İlli yikdib nehāri'l-wakfa yiswed wişuh nehāri'l- 'id (Pâşâ, 2014, s. 81).

“Arife günü yalan söyleyenin bayram günü yüzü kara çıkar (olur).”

Yalan söyleyen kişinin elbette bir gün yalanı ortaya çıkacaktır. Türkçede “Arife günü yalan söyleyenin (oruç yiyenin) bayram günü yüzü kara çıkar (olur).” atasözüyle lafızca ve anlamca aynen kullanılır ve “Ramazan’da yalan söyleyenin (oruç yiyenin) bayramda yüzü kara olsun.” atasözüyle lafız ve anlamca mutabık kalmaktadır.

۳۴. الْمَكْتُوبُ عَلَى الْجِبِينِ تَرَاهُ الْغُيُونَ

El-mektub ‘alā el-gibin tarahu el-‘uyūn (Pâşâ, 2014, s. 430).

“Alna yazılan yaşanır.”

Her kişinin kısmeti ezelde yazılmıştır. Kişi ne yaparsa yapsın kısmet ve kaderini değiştiremez. Başına ne gelecekse gelir. Türkçedeki “Alna yazılan başa gelir.” atasözüyle anlamdaştır.

۳۵. النَّهَّازُ لَهُ عَيْنٌ

En-nehār luh ‘aynin (Pâşâ, 2014, s. 456).

“Gündüzün iki gözü vardır.”

Geceleyin iyi iş yapılamaz. Türkçede “Gece gözü kör gözü.” atasözüyle ifade edilmektedir.

۳۶. الْوَلَدُ لِحَالِهِ، وَالْبِنْتُ لِعِمَّتِهَا

El-weled lihaluh we'l-bint li‘emithe (Pâşâ, 2014, s. 467).

“Oğlan dayıya, kız halaya çeker.”

Erkek çocuğun huyları dayısına, kız çocuğun huyları ise halasına benzer. Türkçedeki “Oğlan dayıya, kız halaya çeker.” atasözüyle lafız ve anlamca örtüşmektedir.

۳۷. أُمُّ الْأَخْرَسِ تَعْرِفُ بِلُغَى ابْنِهَا

Ummu'l-ahras ti‘raf biluğa ibnehe (Pâşâ, 2014, s. 83).

“Dilsizin dilinden anası anlar.”

Bir kişinin dilinden ancak onunla sık sık uğraşan kişi anlar. Başkaları kolay kolay anlayamaz. Türkçede “Dilsizin dilinden anası anlar.” atasözüyle lafız ve anlamca lafız ve anlamca uyuşmaktadır.

۳۸. إِنْ كَانَ لَكَ قَرِيبٌ لَا تُشَاذِكُهُ وَلَا تُنَاسِبُهُ

İn ken lek qarīb lā tişerkuh wele tinesbuh (Pâşâ, 2014, s. 102).

“Sevdiğin bir akraban varsa, ona ortak olma, kız alıp verme.”

Sevdiğiniz insanlarla dostluğunuzu sürdürmek isteyorsanız, onlara ortak olmayın ve onlarla alışverişte bulunmayın. Çünkü ticarete her taraf kendi çıkarlarını düşünür. Bu da iki dost arasındaki dostluğu bozabilir. Türkçede “Akraba (dost) ile ye iç, alışveriş etme.” Atasözüyle benzeşmektedir.

۳۹. إِيْشَ عَرَفَ الْجَمِيْزُ بِأَكْلِ الْجَزْبِيْلِ

Eş ‘araf il-ħimīr bi‘kl el-genzebil (Pâşâ, 2014, s. 113).

“Eşek, zencefil yemesinden ne anlar.”

Bilmediği konular hakkında konuşan veya kıymetli şeylerin değerini bilmeyen kişi için kullanan bir atasözüdür. Türkçede “Eşek hoşaftan ne anlar.” atasözüyle ifadesini bulur.

. ٤٠ . بَابُ النَّجَارِ مِخْلَعٌ

Bābi'n-neggār miħelle ' (Pâşâ, 2014, s. 117).
"Neccarın (marangozun) kapısı kırıktır."

Bir usta, ustalığını kullanarak diğer insanlara faydalı olur da, geçinmekle meşgul olduğu için o ustalığını kendi menfaati için kullanma fırsatı bulamaz. Türkçede "*Naccarın (marangozun) kapısı sıyrımla bağlı olur.*" atasözünü ifade edilmektedir.

. ٤١ . بِيضَةُ النَّهَارِ أَحْسَنُ مِنْ فَرْخَةِ بُكْرَةٍ

Beydati'n-nehārda aħsen min ferħit bukra (Pâşâ, 2014, s. 137).
"Bügünkü yumurta yarınki tavuktan iyidir."

Elde edilmiş bir kazanç sağlanması olası bulunan daha büyük bir kazançta fedâ edilmemelidir. Türkçede "*Bügünkü tavuk yarınki kazdan iyidir.*" atasözünü ifade edilebilir.

. ٤٢ . تَنَّاكَ وَرَا الْكَدَّابَ لِحَدِّ بَابِ الدَّارِ

Tennek wara el-keddāb liħad bābi'd-dār (Pâşâ, 2014, s. 147).
"Yalancıyı evinin kapısına kadar kovala."

Bir kişinin yalan söylemesini yakalayabilmek için, söylediklerini dinleyip sonucu beklemelidir. O şekilde söylediği yalan mutlaka ortaya çıkar. Türkçede "*Yalancıyı kaçtığı yere kadar kovalamalı.*" atasözünü ifadesini bulur.

. ٤٣ . جَا يُكَلِّهَا عَمَاهَا

Ge yikeħħelhe 'emehe (Pâşâ, 2014, s. 152).
"Göz sürmesi çekeyim derken kör etmiş."

Bu atasözü, bir işi düzeltmek yerine tamamen mahveden kişi için kullanılır. Türkçede deyim olarak kullanılırken Mısır Arapçasında benzer bağlamda atasözü olarak kullanılır. Türkçedeki "*Kaş yapayım derken göz çıkarmak.*" deyimine anlamca benzeşmektedir.

. ٤٤ . حُدِّ الرَّفِيقُ قَبْلَ الطَّرِيقِ

ħud er-rafik kabli't-tarik (Pâşâ, 2014, s. 188).
"Yola çıkmadan önce yoldaşını bul."

Yol arkadaşı son derece önemlidir. İnsan yola çıkarken yolculuk arkadaşlarını özenle seçmeli, gerektiğinde yolculuğunu iptal etmelidir. Türkçede "*Yoldan kal, yoldaştan kalma.*" atasözünü ifade edilebilir.

. ٤٥ . دَقَّةُ الْمِعْلَمِ بِالْفِ وَلَوْ تَرَوْحُ بِلَاشِ

Daķiti'l-mi 'elim bi- 'elf welew tiruħ beleş (Pâşâ, 2014, s. 204).
"Ustanın (bir çekiç) vuruşu boş gitse bile bin vuruş eder."

Uzman kişinin en ufak emeği çok kıymetlidir; çünkü birçok kişinin yapamadığı bir işi edindiği tecrübeyle yapıverir. Türkçede "*Ustanın çekici bin altın.*" atasözünü anlamdaştır.

. ٤٦ . دَيْلُ الْكَلْبِ عُمُرُهُ مَا يَنْعِدِلُ (وَلَوْ عَلَّقْتُ فِيهِ قَالِبَ)

Deyli'l-kelb 'umruh mā yin 'idil (welew 'alakt fihi kālīb) (Pâşâ, 2014, s. 208).
"İtin kuyruğu (kaliba koysan da) doğrulmaz."

Fıtraten kötü huylu insan, ne kadar eğitilirse eğitilsin düzelmez. Türkçedeki "*İtin kuyruğu kaliba konmakla doğrulmaz.*" atasözünü lafız ve anlamca mutabıktır.

عَدَاوَةُ الْأَقَارِبِ زِيٌّ لَسَعِ الْعَقَارِبِ . ٤٧

'edāwiti'l-aqarib zey les 'i'l- 'akarib (Pâşâ, 2014, s. 300).
"Akrabaların düşmanlığı, akrebin sokması gibidir."

Bazen bir akraba, akrabasına o kadar çok zarar verir ki düşman bile yapmaz. Çünkü akraba, akrabasının zayıf noktasını daha iyi bilir. Türkçede "Akrabanın akrabaya akrep etmez ettiğini." atasözüyle ifade edilmektedir.

عَلَى قَدِّ لِحَافِكَ مِدَّ رِجْلِكَ . ٤٨

alā kad lihefek mid riglek (Pâşâ, 2014, s. 308).
"Yorganına göre ayağını uzat!"

"Harcamalarınızı gelirinize göre uydurun. Masraflarınız gelirinize fazla olmasın." anlamında kullanılan bir atasözüdür. Türkçedeki "Ayağını yorganına göre uzat." atasözüyle lafız ve anlamca uyumaktadır.

قَلِيلِ الْبَحْتِ يَلَاقِي الْعَضْمَ فِي الْكِرْشَةِ . ٤٩

Qalili'l-baht yilaki el- 'adm fi'l-kirşe (Pâşâ, 2014, s. 364).
"Bahtsız insan, iškembede kemik bulur."

Bir kişinin işi ters gittiğinde, en basit işlerinde bile aksiliklerle karşılaşır. Türkçedeki "Ters giderse insanın işi, muhallebi yerken kırılır dişi." atasözüyle ifade edilmektedir.

كُلُّ دَيْكٍ عَلَى مَرْتِلْتُهُ صَيَّاحٍ . ٥٠

Kulle dik 'alā mezbeletuh şayyah (Pâşâ, 2014, s. 375).
"Her horoz kendi çöplüğünde öter."

Her insanın kendi evinde ve kendi mahallesinde büyük bir itibarı vardır. Türkçedeki "Her horoz kendi çöplüğünde öter", "Herkes evinde ağadır." atasözleriyle lafız ve anlamca örtüşmektedir.

كُلُّ قَوْلَةٍ مَسْوَسَةٌ لَهَا كَيْلٌ أَعْوَرٌ . ٥١

Kulle fule misawisa lehe keyyāl e 'war (Pâşâ, 2014, s. 378).
"Her bitli baklanın kör alıcısı var."

Kötü, işe yaramaz nesnelere, bunlardan anlamayan isteklileri olur. Türkçedeki "Bitli (kurtlu, çürük) baklanın kör alıcısı olur." atasözüyle lafız ve anlamca mutabık kalmaktadır.

لَمَّا تَقَعَ الْبَقْرَةُ تَكْتَرُ سَكَكِيْنَهَا . ٥٢

Lemmā tuqa ' el-bakra tiktar sekākinhe (Pâşâ, 2014, s. 398).
"İnek düştü mü kesenleri çok olur."

Güçlü kimseler zor duruma düştüklerinde çevrelerinde onlardan bir şeyler koparmaya çalışanlar çok olur. Güçsüzleri herkes ezer. Türkçedeki "Yıkılan ağaca balta vuran çok olur." atasözüyle ifade edilebilir.

مَا حَدَّثَ يُقُولُ عَنْ عَسَلُهُ: حَامِضٌ . ٥٣

Mā hadiṣ yuqul 'an 'esuluh hamid (Pâşâ, 2014, s. 407).
"Balım ekşidir diyen olmaz."

Herkes sattığı malı övüp savunur, malının bir kusuru olduğunu kabul etmez. Türkçedeki “Kimse ayranım (yoğurdum) ekşi demez.”, “Yoğurdum, ayranım ekşidir diyen olmaz.” atasözleriyle benzeşmektedir.

.۵۴ مَا قَدَرْنَا عَلَى الْحُمَارِ إِتَشَطَّرَ الْبَرْدَعَةُ

Mā qidrş ‘ala’l- ħumar itşatar ‘ala’l-berde ‘e (Pâşâ, 2014, s. 410).

“Eşeğini dövemeyince, öcünü semerinden almış.”

Bu atasözü, kuvvetli birine kızan ve kendisini kızdıranla yüzleşemediğinden öfkesini çevresindekilere çıkararak kişi için kullanılır. Türkçedeki “Eşeğini dövemeyen semerinden alır öcünü.” atasözüyle anlamdaştır.

.۵۵ مَا كُلُّ طَيْرٍ يَتَاكَلُ لَحْمَهُ

Mā kul ĩyir yittekil leħmuh (Pâşâ, 2014, s. 410).

“Her kuşun eti yenmez.”

Herkes zulüm ve istibdata kolay kolay boyun eğmez, elbette buna karşı çıkanlar olacaktır. Türkçedeki “Her kuşun eti yenmez.” atasözüyle lafız ve anlamca mutabıktır.

.۵۷ مِرَايَةِ الْحُبِّ عَمِّيهِ

Mirayeti’l-ħub ‘emye (Pâşâ, 2014, s. 423).

“Aşkın aynası kördür.”

Aşık olan kişi, sevgilisinin kusurlarını görmez ve çevresinde olup bitenlere aldırış etmez. Türkçede “Aşkın gözü kördür.” atasözüyle anlamdaştır.

.۵۷ مَرْكَبِ الصَّرَائِرِ سَارِتْ وَمَرْكَبِ السَّلَايِفِ حَارِتْ

Merkibi’-d-darāyir sarit we merkibi’-s-selāyif ħarit (Pâşâ, 2014, s. 424).

“Kuma gemisi yürümüş, elti gemisi kaybolmuş.”

Bir erkeğin iki karısı birbiriyle anlaşabilir ama iki erkek kardeşin karıları anlaşamaz. Türkçedeki “Kuma gemisi yürümüş, elti gemisi yürümemiş.” atasözüyle benzeşmektedir.

.۵۸ مِنْ الْقَلْبِ لِلْقَلْبِ رَسُولٌ

Mini’l-ħalb li’l-ħalb resul (Pâşâ, 2014, s. 443).

“Kalpten kalbe resul vardır.”

Birbirine bazı duygularla bağlı iki kişi, diğerinin ne düşündüğü konusunda aynı şeyi düşünür. Türkçede “Gönülden gönüle (kalpten kalbe) yol vardır” “Kalp kalbe karşıdır” atasözleriyle ifade edilmektedir.

.۵۹ يَبِيحُ الْمَيَّةَ فِي حَاذَةِ السَّقَايِينِ

Yibi ‘i’l-mayya fi ħariti’-s-sakkayin (Pâşâ, 2014, s. 483).

“Sakalar mahallesinde su satar.”

Bir mesleğin ustasına o mesleği nasıl yapacağı öğretilmez. Türkçedeki “Tereciye (bostancıya) tere (tarhuncuya tarhun) satılmaz.” atasözüyle ifade edilebilir.

.7۰ يَغْمِلُ الْحَبَّةَ قُبَّه

Yi ‘mil el-ħabbe ħubbe (Pâşâ, 2014, s. 487).

“Habbeyi kubbe yapar.”

Önemsiz bir şeyi abartmak anlamına gelen bu atasözü, Türkçede “Habbeyi kubbe yapmak” deyimiyle lafız ve anlamca mutabık kalmakta ve “Pereyi deve yapmak” deyimiyle anlamca benzeşmektedir.

Sonuç

Öncelikle, Modern Arapça atasözleri üzerine yapılan çalışmaların yeterli olmadığını belirtmeliyiz. Yapılan çalışmaların çoğu, Klasik Arapça atasözleri üzerine yapılmış ve modern Arap lehçelerindeki atasözlerini ele almamıştır. Arap atasözlerinin Türkçedeki karşılıklarının genellikle çeviri ya da açıklama yöntemiyle yapıldığı, nadiren Arapça atasözünün Türk atasözleri ile karşılandığı fark edilmiştir.

Çalışmamızda incelemiş olduğumuz altmış Mısır atasözünün 17’si Türk atasözleriyle lafız ve anlamca mutabık kalmaktadır: “أزبط الحمّاز مطرّح ما يقول لك صاخبه” (eşegi sahibinin dediği yere bağla.), “اسأل مجرب ولا تسأل طبيب” (çekenden sor, hekimden sorma.), “اعمل الطيب وإزميه البخر” (iyilik et denize at.), “الديك الفصيح من البيضة يصيح” (cins horoz yumurtadan öter.), “الفرس الأبيض ينفع” (ak kuruş, kara gün içindir.)... gibi atasözlerini örnek olarak gösterebiliriz.

Geri kalan 43 Mısır atasözü ise, Türk atasözleriyle anlamca uyuşmaktadır: “الإيد اللّي ما تقدر تقطعها بوشها” (kesemediğin eli öp.), “الجعان يخلّم بسوق العيشن” (aç kişi, rüyasında ekmek çarşısını görür.), “الضفر ما يطلعش من اللحم والدم ما ينقاش ميه” (et tırnaktan ayrılmaz, kan da su olamaz.), “الفرس” (maymun yavrusu, anasının gözünde ceylan görünür.), “الفرعة تتباهى بشعر بنت أختها” (kel teyze, yeğenin saçıyla övünür.)... gibi atasözlerini örnek olarak gösterebiliriz.

Son olarak şunu belirtmek mümkündür: Atasözleri, çoğu zaman ahenk üzerine kurulu, halkın hayat tecrübelerini yansıtan cümlelere dökülmüş sözler olmayıp, toplumun kültür, felsefe, dünya görüşü ve davranışlarının şekillenmesine katkıda bulunur.

Türk ile Mısır kültürleri arasında gerek anlam gerek kullanım münasebetleri bakımından birbirine kelimesi kelimesine mutabık veya benzeşen atasözleri mevcuttur. İki milletin atasözleri, o kadar anlamlı, o kadar açık ki insana aktardığı bilgi, tecrübe ve öğüdü onlarca kitapta bulamayabiliriz.

Kaynakça

- Abdelli, A. (2015). *Türkçe ve Arapçada ortak veya benzeşen atasözleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Akdağ, H. (1999). *Arap dilinde deyimler ve atasözleri*. Konya: Tekin Kitabevi.
- Aksan, D. (2015). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim* (6.Bs). Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1995). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Aksoy, Ö. A. vd. (1996). *Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler I*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. vd. (1996). *Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler II*. Ankara: TDK Yayınları.
- Akyalçın, N. (2012). *Türkçemizin incileri atasözlerimiz/Tanıklı sözlük*. Ankara: Eğiten Kitap.
- Betül, C. (2016). Arap atasözlerinde toplumsal cinsiyet. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 2(Special Issue 1), 92-103.
- Brosh, H. (2013). Proverbs in the Arabic language classroom. *International Journal Of Humanities And Social Science*, 3 (5):19-29.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk dünyası ortak atasözleri sözlüğü* (1.Bs). Ankara: AKMD Yayınları.
- Hassan, S. (2018). *Abbas Sayar'ın "Çelo" romanının söz varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Hengirmen, M. (2017). *Atasözleri sözlüğü*. Engin Yayınevi.
- İpek, M. S. (2014). Türk atasözleri ve deyimleri ile eşanlamlı Arap meselleri. *Ekev Akademi Dergisi*, 60 (18): 187-196.
- Karlı, İ. (2017). *Arapça atasözleri ve deyimler kitabı*. İstanbul: Mektep Yayınları.
- Naci, M. (2002). *Arap edebiyatında deyimler ve atasözleri -Sânihâtü'l-Arab-*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.
- Nâci, M. (2002). *Arap edebiyatında deyimler ve atasözleri*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınevi.
- Paşa, A. T. (2014). *El-Emsâlu'l-âmmiyye*. Mısır: Hindawi Yayınevi.
- Samir, M. Fuad A (2011). *Modern Arap dilinde atasözleri ve deyimler -Sıkça kullanılan kalıplar-*. İstanbul: Cantaş Yayınları.
- Şimşek, M. S., Uzun, T. (1991). *Arapça-Türkçe deyimler kalıp ifadeler atasözleri sözlüğü*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Uysal, H. (2020). Arap atasözlerinin Türk atasözleri ile karşılanması. *Turkish Studies-Language and Literature*, 15(2), 889-906.
- Uzun, T. (2003). Arap dilinde meseller (Atasözleri). *HRÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 115- 169.
- Yazıcı, N. (2003). *Atasözleri ve deyimler*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Yurtbaşı, M. (1994). *Sınıflandırılmış Türk atasözleri*. Ankara: Özdemir Yayıncılık.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 02.05.2023 Kabul/Accepted: 24.05.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 635-658.

BEHÇET KEMAL ÇAĞLAR'IN SANATINDA HALASKÂR GAZİ

Ünal KURTOĞLU¹

Öz

Edebiyat, insanın kendini ifade etme hürriyetinden esinlenir. Kendini ifade etme gayretinde olan insanın da belirli hususların tesiri altında kaldığı açıktır. Sanatçının tanıklık ettiği tarihi dönemi irdelemek sanat anlayışının fikrî zeminine mercek tutmak adına oldukça önemlidir. Bu bakımdan Behçet Kemal Çağlar'ın edebiyat tarihindeki konumu, incelemeye değerdir. Çağlar, 1908-1969 yılları arasına tanıklık eder. Bu tanıklık; Osmanlı'nın monarşik düzeninden Cumhuriyet'in demokratik sistemine uzanan önemli bir dönüm noktasını kapsar. Bu bakımdan onun sanatındaki temel unsurlar; Gazi Mustafa Kemal'in şahsiyeti ve Cumhuriyet'in ilkeleri üzerine inşa edilmiştir. Halil İnalçık tarafından "*Halaskâr Gazi*" unvanıyla anılan Mustafa Kemal Atatürk'ün evvela içinde bulunduğu döneme sonra da kendinden sonraki dönemlere iz bırakan kahramanlığı bu noktada önemlidir. Komuta ettiği savaşlardan tertip ettiği iktisat toplantılarına; yaptığı ilmî araştırmalardan yazdığı kitaplara değin birçok alanda zafer elde etmiş bir dehanın, Çağlar'ın sanatında yer etmesi pek tabiidir. Bu makalenin amacı, Çağlar'ın sanatındaki Halaskâr Gazi tesirini göstermektir. Bu amaç doğrultusunda; Halil İnalçık tezindeki Halaskâr Gazi kavramının içeriği ve tarihsel derinliğinden bahsedilmiş, Çağlar'ın edebiyat ve sanat ufku incelenmiş ve ardından Çağlar'ın kaleme aldığı manzume ve nesir örneklerindeki Atatürk imajına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Behçet Kemal Çağlar, Sanat Algısı, Halaskâr Gazi, Dönem Zihniyeti.*

Halaskar Gazi in the Art of Behçet Kemal Çağlar

Abstract

Literature is inspired by the freedom of human self-expression. It is obvious that people who strive to express themselves are also influenced by certain issues. Analyzing the historical period that the artist witnessed is very important in order to shed light on the intellectual ground of his understanding of art. In this respect, Behçet Kemal Çağlar's position in the history of literature is worth analyzing. Çağlar witnessed the period between 1908 and 1969. This testimony covers an important turning point from the monarchical order of the Ottoman Empire to the democratic system of the Republic. In this respect, the basic elements of his art are built on the personality of Gazi Mustafa Kemal and the principles of the Republic. At this point, the heroism of Mustafa Kemal Atatürk, who is referred to by Halil İnalçık with the title of "Halaskar Gazi", which left a mark first on the period he was in and then on the periods that followed him, is important. It is only natural that a genius who triumphed in many fields, from the wars he commanded to the economic meetings he organized, from the scientific research he conducted to the books he wrote, should be included in Çağlar's art. The aim of this article is to show the influence of Khalaskâr Gazi on Çağlar's art. For this purpose; the content and historical depth of the concept of Khalaskâr Gazi in Halil İnalçık's thesis is mentioned, Çağlar's literary and artistic horizon is analyzed, and then the image of Atatürk in the poetry and prose examples written by Çağlar is mentioned.

Keywords: *Behçet Kemal Çağlar, Art Perception, Halaskar Gazi, Period Mentality.*

¹ Yüksek Lisans Onur Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: kurtogluhacettepe@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4072-6087.

Structured Abstract

Human life passes in a certain and limited period of time. The artist is a historical witness of the period in which he lives. Therefore, when analyzing the works of an artist who bears traces of the period in which he lived in social, political, economic and social terms, the context in which his life took place should undoubtedly be taken into consideration and the works of the artist should be evaluated according to the mentality of the period he witnessed.

It can be said that the period in which Behçet Kemal Çağlar lived was a very lively period full of action in every respect. Behçet Kemal Çağlar is a cultural collector who was born at a turning point in terms of both literature and Ottoman history and grew up in the process leading to the Republic. Behçet Kemal's witnessing both the patrimonial state culture and the republican state culture led him to completely different horizons beyond being a simple culture collector and, most importantly, turned him into a contemporary lover of revolution.

Following 1699, the State Aliyya's attempt to retain monarchical power in the pursuit of continuous development and its goal of preserving its borders led to many steps of change and progress in many areas, especially in the bureaucracy. These steps went so far as to compromise the monarchical understanding, which was the sole source of power in state administration. Proclaimed on November 3, 1839, the Tanzimat Edict (Gülhane Hattı Hümayûnu) is considered the most concrete proof of this situation. With the aforementioned Tanzimat Edict, not only the Ottoman state administration but also the history of literature was directly affected. The Tanzimat Edict, which was the beginning of an indispensable preparation process in the history of literature by formalizing the modeling of Western civilization, gains innovation and continuity.

Although at first glance, the search for innovation seemed to have yielded positive results, unfortunately it could not sufficiently prevent the state from losing power and the bureaucracy had to be a spectator to the increasingly dire consequences. The search for freedom and the libertarian nature of human beings paved the way for many poets and poets who did not remain spectators to this bad course in the field of literature to take pen in hand and take to the pulpit. Reacting to the plight of the state and the nation and seeking the truth became the ideal of the literati.

The idea that the state can be restored to its former power by educating the society leads to the introduction of literary activities and works into our literary history. The process of introducing Western literary ideas into Turkish literature also gains momentum. Mustafa Kemal, who witnessed a period in which literature was ignited by the idea of innovation, followed the poems of the Patriotic Poet Namik Kemal with interest, which is very important in this context.

Gazi Mustafa Kemal fits the profile of an imagined savior with his victories. Mustafa Kemal wants to revive the weakening absolute power of the Ottoman Empire in the face of the West, and in order to eliminate the occupying forces, he ignites a fire of freedom and embarks on a difficult struggle and triumphs.

The poet Behçet Kemal Çağlar's childhood and youth were spent precisely in the days when these victories were eagerly awaited. From his childhood, Behçet Kemal learned from his family not to be indifferent to state affairs. His curiosity about Mustafa Kemal, an Ottoman officer, also begins to grow. Behçet Kemal Çağlar maintained his loyalty with respect and affection to Mustafa Kemal Atatürk, who succeeded in building a new and powerful state from a collapsed empire and emphasized Atatürk in his works. He dedicated his life to his country, his nation and his savior.

For this reason, in this study, the image of Atatürk in Behçet Kemal Çağlar's understanding of art and in his works, which are the product of his perception of art, is examined. In the introduction section, the concept of Halaskâr Gazi, explained by the thesis of Ottoman historian Prof. Dr. Halil İnalçık, is examined in the context of the relationship between literature and culture. Inalçık's determinations about Atatürk in terms of his influence on Behçet Kemal's era and the mentality of the period were also examined and thus the foundations of the image of Atatürk in Behçet Kemal's works were tried to be explained. Subsequently, Behçet Kemal's life is given with a general observation and a portrait of his period is tried to be drawn. The study is concluded by mentioning Behçet Kemal's understanding of art and the sentences and verses in which he included Atatürk.

Giriş

Tarihin temel prensipleri; zaman ve mekân kavramları üzerine inşa edilmiştir. Bu bakımdan tarih bilgisi; yaşanmış bir olayın ne zaman ve nerde yaşandığına açıklık getirir (İnalçık, 2020a). Edebiyat tarihçiliğinde ise durum biraz farklıdır. Edebiyat tarihçiliğinde temel prensip, edebî eser ve onu ortaya koyan sanatkar üzerine kuruludur (Okay, 2020, s. 210). Edebiyatın merkezinde -tarih bilimine kıyasla- insanın bizzatı kendisi vardır. Her yazar ya da şair; yaşadığı yüzyılın birçok bakımdan tesirindedir. Ferdin, yaşam sürdürdüğü yüzyıldaki olaylara olan tanıklığı elbette edebiyat tarihini yakından ilgilendirir. Bu kaçınılmaz hakikat, edebî eserlerin tasnif ve tahlilinde önem arz eden bir konumdadır.

Bugüne kadar, edebiyat tarihinin sınıflandırılmasına yönelik birçok farklı tasnif usulü kullanılmıştır. Örneğin, tarihin geçmiş ve gelecek evreleri; dakikalara, haftalara yahut aylara indirgenmemiş, genel bir yaklaşımla ele alınarak “yüzyıl” şeklinde nitelendirilmiştir. Devletlerin kuruluş ve yıkılışı, buluş ve keşiflerin, savaş ve barışların tarihi, edebiyatın tarihi ve devirleri, ardından iz bırakmış şahsiyetlerin doğum ve ölüm tarihleri gibi çoğaltılabilecek birçok aksiyon, yüzyıl ibaresi esas alınarak tarif edilir. Bu bakımdan; “yüzyıllık dönem” olarak nitelenen ‘yüzyıl’ ifadesi, hakkında mütalaa edilmeye değer çok derinlikli bir kavramdır (Türk Dil Kurumu [TDK], 2023). Edebiyat; tarih ve biyografiden daha genel, psikoloji ve sosyolojiden daha özeldir (Warren ve Wellek, 2019, s. 39). Dolayısıyla sanatkarların tesiri altında kaldıkları hususların tespit ve tahlili; içinde buldukları dönemin (yüzyılın) irdelenmesi ve tanık olduğu çevresel faktörlerin psikolojik ve sosyolojik açıdan analizi yoluyla mümkündür. Bu minvalde; Jale Parla'nın, Tanzimat romanına olan epistemolojik yaklaşımını referans göstermek yerinde bir örnek olacaktır.¹ Parla'ya göre (2018, s. 50), Tanzimat yazarları; tanık olduğu tarihi dönemin tesirinde kalarak metin üretmiştir. Bu yazarlar, ürettikleri metinlerde zayıflayan Osmanlı otoritesinden söz etmiş ve bu otoriteyi; eserlerinde oluşturdukları baba figürüyle ortaya koymuştur. Metinlerde, devlet; aileyi, baba; hükümdarı temsil eder. Bu bakımdan, baba; ailesindeki otoritesini kullanarak onları korumalı ve de gözetmelidir. Fakat -Osmanlı'nın mevcut durumuna paralel olarak- romanlarda bahsedilen babalar ya erkenden ölmüş ya da koruma ve gözetme eylemini yerine getirememiştir. Bu vaziyet; dönemine tanıklık eden yazarların psikolojik durumuyla değerlendirilmelidir.

Tanzimat romanını, yüzyılın; fikrî, içtimai ve siyasi olaylarından hareketle açıklamaya gayret etmek; edebiyatın merkezinde olan ferdin, içinde bulunduğu yüzyıla olan tanıklığından ileri gelir. Araştırmaya esas teşkil edecek yüz yıllık bir süreci tahlil ve tasnif etmek yahut üzerinde birtakım saptamalarda bulunmak elbette kolay bir faaliyet değildir. İlim de bir bakıma sınıflama, sınıflandırma işi olduğuna göre (Okay, 2020) -araştırmacı için güç de

¹ Tanzimat romanının epistemolojik temellerini patronajın durumuyla ilişkilendirebilmek ve dönem zihniyetinin yazarların fikrî dünyasına olan etkilerini incelemek için bakınız: Jale Parla, Babalar ve Oğullar -Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 9-49.

olsa- ilgili çalışmanın konu edildiği yüzyılın türlü yönlerden irdelenmesi gerekli bir gayret olacaktır.

Buna mukabil; Behçet Kemal Çağlar'ın yaşadığı 1908-1969 yıllarını ele almak, XX. yüzyıl genel durum ve tarihini, türlü ölçütlerle irdelemeyi zorunlu kılar. Ayrıca XX. yüzyıla giden süreci anlamak ve anlamlandırmak adına XIX. asrı da unutmamak gerekir. XIX. asrı ikinci yarısından itibaren irdelemek de oldukça faydalı olacaktır.

Halaskâr Gazi; Çağlar'ın sanat ve fikir dünyasına tesir etmiş ana unsurdur. Behçet Kemal'in eserlerindeki; fikrî, siyasî ve içtimai yapıya etki edip XX. yüzyıl ve sonrasına unutulmaz bir iz bırakan Halaskâr Gazi; adından ve ardında bıraktıklarından söz ettiren yegâne isim olmuştur.² Halaskâr kavramı etimolojik olarak *Arapça halâş + Farsça -kâr* yapısından gelen “kurtarıcı” anlamında bir sözdür (TDK, 2023). Halil İnalçık; Mustafa Kemal'e atfettiği bu kavramı, “*Vatan Kurtarıcısı Gazi*” anlamında bir unvan sözü olarak araştırmalarında sıklıkla dile getirir.³

“Kemal Sakarya'da orduların başına geçiyor. Bu vatanın çocukları 22 gün boyunca, evet, yalnız Yunan değil tüm Avrupa'ya, düveli mu'azzamaya karşı Sakarya'da 22 gün 22 gece kahramanca savaştılar. Sakarya, Türk tarihinde ve Kemal'in kariyerinde bir dönüm noktasıdır. Sakarya zaferi ile Çanakkale kahramanı Halaskâr Gazi oldu. Türk milleti kendisini büyük geleceklere götüren bir Halaskâr'a kavuştu. O zamanki unvanı Halaskâr Gazi idi.” (İnalçık, 2020a, s. 69)

“Halaskâr Gazi'nin biyografisini, onun çeşitli zamanlarda aldığı unvanlardan izleyebilirsiniz. O zaman Müslüman Türk Anadolu'su, onu Gazi olarak, İslam için çarpışan bir kahraman olarak karşılıyordu. Vatan için o Halaskâr idi, bir kurtarıcı idi, ama o her şeyden önce Gazi idi.” (İnalçık, 2020a, s. 71)

Çağlar'ın sanat ufkuna yön veren Halaskâr Gazi, İnalçık'a göre (2018a, s. 356) Asya'yı fetheden Asya'da özgürlük hareketinin lideri olarak selamlanan çok büyük bir kahramandır.⁴ Alanındaki yetkinliği ile tanınmış bir tarih otoritesi olan İnalçık'ın Atatürk'ten böylesi bir ifadeyle bahsetmesi; şüphesiz ele aldığımız çalışmanın savını destekler niteliktedir. Behçet

² Bu konuda Behçet Kemal, 5 Eylül 1961 tarihli Vatan Gazetesindeki yazısında içinde bulunduğu çağı şu ifadelerle anlatır: “*Vay! Mustafa Kemal'i kutsileştirmeye kalktı! Zındığa bak! Filan diye yobaz düşünümlüler üzerime yürümeye kalkmasınlar! Bütün dünya, bir Mustafa Kemal çağı yaşıyor. Sömürgeciliğe son verildiği, ulusal ayaklanmaların ulusal kurtuluşları sağladığı çağ... Emperyalizmin canına ot tıkanıdığı, Mazlum Asyanın burcunda Mustafa Kemal ismindeki ihtilal bayrağının dalgalandığı çağdır bu! Asyanın bir ucundan Afrikanın bir ucuna kadar bütün esir mazlum milletlerin önderidir o...*” İlgili gazetede yayınlanan konuşmanın diğer ayrıntıları için bakınız: Behçet Kemal Çağlar, Bitmez Tükenmez Anadolu, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Basımevi, 1994, s. 168-170.

³ Sözü edilen bu konuşma; Halil İnalçık tarafından 10 Kasım 2009 tarihinde ODTÜ'de yapılmıştır. İlgili konuşmanın tam metni için bakınız: Halil İnalçık, Halil İnalçık'ın Merceğinden Tarih Bilinci, İstanbul: Profil Kitap Yayınları, 2020, s. 65-74.

⁴ İnalçık, *Atatürk ve Atatürkçülük* adlı makalesinde bu konuda şunları söyler: “*Hint Müslümanları, ortak düşman İngiltere'ye karşı Mustafa Kemal'in zaferini İslâm'ın bir zaferi gibi yorumluyor, bütün İslâm dünyasının ona şükran borcu olduğunu ifade ediyorlardı (Sâdık, s. 113). Ankara'nın, İslâm'da reform için bütün İslâm dünyasını bir toplantıya çağıracağı ümit ediliyor; Mustafa Kemal Asya'da özgürlük hareketinin lideri olarak selâmlanıyordu.*” Halil İnalçık'ın Halaskâr Gazi üzerine yaptığı diğer mühim tespitleri için mutlaka bakınız: Halil İnalçık, Halil İnalçık Doğu Batı Makaleler I, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2018, s. 342-383.

Kemal Çağlar'ın içinde bulunduğu yüzyıl; Mustafa Kemal'in "Halaskâr Gazi" unvanıyla yıldızının parladığı özel bir dönemi ihtiva etmektedir.

Binaenaleyh, Mustafa Kemal; Hindistan'ı bağımsızlığa götüren Gandhi'nin, Avrupa'nın kölesi haline gelen Çin, Endonezya gibi ülkelerin ve Afganistan'da Amanullah Han, İran'da Rıza Şah Pehlevi gibi isimlerin örnek aldığı bir zirve şahsiyet, bir idol ve bir kahraman yani halaskârdır (İnalçık, 2020a, s. 70). Behçet Kemal bu durumu; "Mazlum esir milletler bir bir başlarını doğrulttular ve Dumlupınar yolunu tuttular..." (Çağlar, 1994a, s. 53) ifadeleriyle aktarır. Çağlar'a göre; Halaskâr Gazi'nin komuta ettiği Başkomutanlık Meydan Muharebesi, işgalci emperyal güçlerin egoizmine esir düşmüş olan toplumların ve patronajın köhnemiş idaresinde mazlum ve mağdur olan milletlerin uyanışına sebep olur. Halaskâr Gazi'nin verdiği mücadele tüm dünyada karşılık bulur: Hürriyeti elinden alınmış ve köleliğe terk edilmiş milletler artık başlarını doğrultup hürriyetlerini ve haklarını savunmaya başlarlar.

Bir sanatkâr, toplumsal ve siyasal meselelere ilgisiz kalmış görünse de içinde yaşadığı devrin, tarihî olayların şahididir (Okay, 2020, s. 8). Tam da bu noktada Behçet Kemal'in, 1958 tarihli *Yirminci Asır* dergisinde Halaskâr Gazi'yi ve içinde bulunduğu dönemi kastederek "Onu nasıl severek-öğerek-imrenerek anmayalım, o yalnız bizim değil, bütün mazlum milletlerin kurtuluş önderidir" (Çağlar, 1994a, s. 49) şeklinde bir ifadeye yer vermesi; Çağlar'ın, dönemin siyasî ve içtimai yapısına dair net bir tavır takındığını açıkça ortaya koyar. Kaldı ki Çağlar, aynı tarihte (*Yirminci Asır*, 1958) kaleme aldığı bir diğer ifadesinde Mustafa Kemal'den çağ açıp çağ kapatan bir lider olarak söz eder;

"Nasıl Koca Fatih, güzel İstanbul'u fethetmekle dünya tarihinde bir eski devri kapayıp bir yeni devri açmışsa; Mustafa Kemal de Dumlupınar zaferini kazanmakla bir eski devri kapayıp bir yeni devri açmıştır. (...) İstilacıların yıldızının söndüğü, her milletin kendi tabii sınırları içinde kendi şerefleri ve şartları ile hür ve müstakil yaşamaya giriştiği devir!" (Çağlar, 1994a, s. 52)

Zikredilen misallerde de görüleceği üzere Behçet Kemal'in fikir ve sanat dünyasının merkezinde olan Halaskâr Gazi; etkileyici bir imaja sahip son derece mümbit bir unsurdur. Bu minvalde ele alınan araştırmanın ana gayesi; Behçet Kemal'in fikir ve sanat anlayışına Halaskâr Gazi öznisi üzerinden bakabilmek ve onun sanatını bu perspektiften irdeleyebilmektir. Dolayısıyla çalışmanın ihtiva sınırlarını; Halaskâr Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün, Behçet Kemal Çağlar'ın sanat ve edebiyat ufkuna olan tesiri belirlemiştir. Çağlar'ın sanatındaki Atatürk imajının; İnalçık tezinden hareketle "Halaskâr Gazi" kavramıyla ele alınması da çalışmamızın -özgün bir tarzla- dikkat çekmek istediği bir diğer husustur. Araştırmayı multidisipliner boyutta mütalaa edebilmeyi mümkün kılmak adına incelenen Halil İnalçık tespitleri bu noktada oldukça önemlidir. Bu bakımdan; Osmanlı tarihinde dünya

otoritesi⁵ olarak anılan İnalçık'ın, Halaskâr Gazi ve dönemi üzerine yaptığı çalışmaları ve ortaya koyduğu bulguları incelemek; çalışmanın muhtevasını, Çağlar'ın sanatını ve ayrıca imparatorluktan cumhuriyete seyreden XX. yüzyıl genel durumunu da anlaşılır kılmak adına oldukça gereklidir. Bu sebeple, ele alınan bu makale; edebiyat-tarih ilişkisi zemininde Halaskâr Gazi mefhumunun anlam derinliğinden söz eden giriş kısmıyla başlar. Çalışmanın giriş kısmı, şair ve yazarların tanıklık ettikleri; tarihi, siyasî, iktisadî ve içtimai bağlamın tesirinde kalarak eser vermelerinin tabii bir durum olduğu, Çağlar'ın da Halaskâr Gazi'den açıkça etkilendiği savı üzerine inşa edilmiştir.

Çalışmanın girişten sonraki ilk başlığında; Behçet Kemal'in doğduğu tarihi bağlam kısa bir monografi niteliğinde ele alınmış ve Çağlar'ın çocukluk ve gençlik yıllarından hareketle -sanatındaki temel unsurların kaynağına inebilmek adına- ailesinin Mustafa Kemal sevgi ve hayranlığına da değinilmiştir. Sonraki başlıkta ise Çağlar'ın sanat ve edebiyata olan bakışı, Atatürk imajından hareketle irdelenmiştir. Bu irdemelerde Çağlar'ın beyanlarından ve Halaskâr Gazi ile olan yakın tanışıklığından da ehemmiyetle bahsedilmiştir. Sonraki kısımda ise; Behçet Kemal'in manzume (şiir) ve nesir (düzyazı) biçiminde ele aldığı eserlerinden örnekler verilmiştir. İncelemenin; Çağlar'ın şiir anlayışı ve şiirlerindeki Halaskâr Gazi tesiri, nesir anlayışı ve nesirlerindeki Halaskâr Gazi tesiri olmak üzere iki ayrı perspektiften derinleştirilmesi planlanmıştır. İlâveten çalışmada; Çağlar'ın eserlerindeki Mustafa Kemal vurgusunun, verilecek örneklerle somutlaştırılmasına dikkat edilmiş ve araştırma savının temellendirilmesi amaçlanmıştır. Makalenin sonuç kısmında ise, mevzu edilen konunun genel değerlendirmesi yapılarak neticeye ulaştırılması hedeflenmiştir.

İmparatorluktan Cumhuriyete: Behçet Kemal Çağlar

Osmanlı İmparatorluğu, tarih sahnesine çıktığı Beylikler Dönemi'nden yıkılış sürecine değin mutlakiyetçi (totaliter) varlığını idame edebilme adına şüphesiz birçok aşamadan geçer. Bu aşamalarda; güç ve yenilik arayışında olan dinamik bir yapı benimsenmiştir. Bu yenilik arayışı; ağır kayıplar vererek imza edilen 1699 Karlofça Antlaşması'yla hız kazanır. Dolayısıyla Osmanlı'nın; Batı'nın gerisinde olduğunu anlayıp Batılılaşma sürecini başlatma konusunda 1699 yılı, bir dönüm noktasıdır. Çağlar'ın doğduğu ve devraldığı tarihi bağlam tam da bu noktada bahsedilen yenilik sürecine tekabül eder. Öyle ki; Behçet Kemal'in doğum tarihi olan 23 Temmuz 1908⁶ günü 2. Meşrutiyet ilan edilmiş ve bu gelişme, sözü edilen Batılılaşma sürecinde atılan bir diğer adım olmuştur.

2. Meşrutiyet'e kadar gelen ve sonrasında da devam eden Batılılaşma sürecinde; siyasal ve yazınsal bağlamda elbette başkaca hamleler olmuştur. Örneğin siyasal bağlamda 1839

⁵ Bu söz, İhsan Doğramacı tarafından TBMM'nin; 2008 yılı TBMM Onur Ödülü'nü takdim ettiği Halil İnalçık'a ithafen söylenmiştir. Ayrıntılar için bk.: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Onur Ödülü Prof. Dr. Halil İnalçık*, Ankara: TBMM Yayınları, 2008. Erişim Adresi:

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/bitstream/handle/11543/2110/200901362.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁶ Çağlar'ın doğum tarihi bazı kaynaklarda farklı takvim türlerinde belirtilmiştir. Bundan ötürü, karışıklığa mahal vermemek adına Çağlar'ın doğum tarihini Hicri ve Rumi olarak özellikle belirtmek, araştırma adına faydalı görülmüştür: Miladi: 23 Temmuz 1908, Hicri: 23 Cemazeyilahir 1326, Rumi: 10 Temmuz 1324. Bakınız: Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Kılavuzu. Erişim Adresi (2023): <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>

Tanzimat Fermanı, edebî bağlamda 1860 Tanzimat edebiyatı, hukukta 1876 Osmanlı Anayasası'nın ilanı. İslahat, tanzimat ve inkılap zemininde atılan birçok adım bu konuda örnek verilebilir. Söz edilen örneklerin tamamı Çağlar'ın yüzyılındaki tarihî bağlama işaret etmesi bakımından son derece önemlidir.

Behçet Kemal'in yüzyılı, İmparatorluktan Cumhuriyete geçişin olduğu, çetin mücadelelerin verildiği bir yüzyıldır. Padişah, 2. Meşrutiyetle birlikte sınırsız otoritesinin; anayasa ile sınırlandırılmasına ve memleket idaresini milletvekillerinin kontrolü altına vermeye razı olur. Bu değişiklik bütün memlekette hürriyetin ve birliğin ilanı olarak karşılanır. Geleceğe karşı büyük bir umut doğmuş, fikir ve siyaset hayatında verimli bir yayın faaliyeti görülmeye başlanır. Memleket üzerine fikir tartışmaları alabildiğine gelişir⁷ (İnalçık, 2018b, s. 61). Osmanlı siyasetindeki bu çarpıcı hareketlilik ve ardı sıra gelen mağlubiyetler; halk nezdinde yeni bir beklentiye sebep olur. Halk; bu kötü gidişata dur diyecek bir kahramanın yolunu gözlemeye başlar. Nitekim Çağlar'ın babası Şaban Hâmi Bey de bu bekleyiş içerisinde. Şaban Hâmi Bey, umutla beklenen kurtarıcının Mustafa Kemal olduğunu bilen ve Mustafa Kemal'e inananlardandır. Bu konuda Çağlar; 1964'te kaleme aldığı "O, Bende Ömürboyu"⁸ adlı şiirinin bir bölümünde, çocukluğundan bahisle 1918 yılında

⁷ Çağlar'ın tanıklık edip yetiştigi tarihi bağlamın (Millî Mücadele Devri'nin) diğer teferruatları için bakılabilir: Halil İnalçık, Akademik Ders Notları (1938-1986) Timur, İnkılap Tarihi, Osmanlı Tarihi, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018, s. 60-153.

⁸ Bahsi geçen şiirin ilgili bölümü, konunun temellendirilebilmesi adına aşağıda verilmiştir. Şiirin tam metnine ulaşmak için ise bakınız: Behçet Kemal Çağlar, Benden İçeri, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Basımevi, 1994, s. 63-67.

1918.. Kayseri... Havuzbaşı...

Yine bizde babamın beş – altı arkadaşı...

Kalmamış birbirini bastıran kahkahalar;

Bir ölünün başına toplanmış halleri var.

Anlıyorum bir şey var havada bile saklı,

Ben, on yaşında çocuk, sebepsiz ağlamaklı;

Erkenden yatmak için soyunurken içerde;

Birden sesler coşuyor dışarda perde perde;

Babam sözünü kesip koşuyor içeriye,

Bir "Harp albümü" ile dönüyorken geriye

"Peşine katıl "diyor içimden bir ses bana...

Açtığı bir sayfayı tutup ışıktan yana

"İşte iş bunda" diyor, sesinde aşkı saklı;

Herkes yanındakinden, ben hepsinden meraklı,

Hepimiz resme eğik, bakıyoruz yakından:

Bir kılıç, parıl parıl, sıyrılır gibi kından

Yanında duranları gölgede bırakarak

Bir vücut parılıyor: alımlı, ince, kıvrak;

Belli resimde bile: Saç ipek, bakış çelik,

Avurdu avurduna geçmiş bir yüz, incecik;

Gerilmiş göğüs, geniş, bir şeye siper gibi;

Elinde duran kamçı dizini döver gibi...

Anlıyorum o küçük aklımla o zamandan

Budur ancak her şeyi düzelterek kumandan;

Babamın alnındaki kırışığı silecek;

Biz daha söylemeden derdimizi bilecek;

Ne zaman daralırsam o resme bakacağım... (Çağlar, 1994b, s. 63)

Kayseri’de babasından ilk kez duyduğu Mustafa Kemal ismini ve ilk kez gördüğü Mustafa Kemal fotoğrafını heyecanla dile getirir. Sözü edilen bu şiir, Çağlar’ın yaptığı karamsar bir girizgâhla başlar.

Çağlar, babası ve arkadaşlarının evde yaptığı toplantıyı bir ölünün başında toplanmaya benzetir. Devletin savaş verdiği ve işgal altında olduğu dönem göz önüne alınacak olunursa Çağlar’ın bu betimlemesinde; Osmanlı’nın içinde bulunduğu vahim duruma gönderme yaptığı açıkça görülür. Şiirden anlaşılacağı üzere; Şaban Hâmi Bey, 1918 senesinde Kayseri’de arkadaşlarıyla birlikte evlerinde bir araya gelir. Kahkahalar kesilmiş ve ölünün başında toplanmış bir hâlleri vardır. Çağlar; henüz on yaşında bir çocuktur. Babasının evde konuştuklarını ve birtakım olumsuz işlerin varlığını anlayarak sebepsiz ağlamaktadır. Şairin yaptığı bu karamsar betimleme, bir noktada kırılma anı yaşar. Şaban Hâmi Bey; elinde bir harp albümüyle içeri girer. Akabinde harp albümündeki bir fotoğraf; renkli ve mutantan söylemlerle tasvir edilmeye başlar. Albümdeki bir fotoğrafın üzerine dikkat kesilirler ve yiten umutlar adeta yeniden doğar. Umutların bağlandığı, tüm dertlerin derman bulacağı, ipek saçlı, çelik bakışlı, kurtuluş parolası şeklinde bahsedilen resimdeki bu kumandan; şüphesiz Halaskâr Gazi Mustafa Kemal’dir.

Bahsi geçen şiirin bir başka ifadesinde; Halaskâr Gazi’den, “her şeyi düzeltecek ve henüz söylenmemişken tüm dertleri bilecek kumandan” olarak söz edilir (Çağlar, 1994b, s. 63). Şaban Hâmi Bey’in devlet ve millete dair endişelerini dile getirmesi bakımından Çağlar’ın Halaskâr Gazi’yi “*babamın alınındaki kırışığı silecek olan kişi*” şeklinde nitelemesi de ayrı bir dikkat konusudur. Bu noktada irdelenmesi gereken bir diğer husus, Osmanlı’nın mevcut durumundan ötürü Şaban Hâmi Bey ve arkadaşlarının keder ve endişeye boğulduğu şiirin; 1918 ibaresiyle başlayarak o yıla vurgu yapmasıdır. Şaban Hâmi Bey’i tanımak, maden mühendisi olarak hayata atılan Çağlar’ın mesleğinden uzak sayılabilecek şair ve yazarlığını; devlet ve millet meselelerine olan düşkünlüğünü saptamada oldukça önemlidir. Şaban Hâmi Bey (1877-1933) eli kalem tutan aydın, entelektüel biri olarak tanınır. Türkiye’de ilk kez *Ziraat ve Tavuk* adlı bir gazete çıkaracak; şiir, makale ve kitap yazacak kadar da matbuat alanına hâkim olduğu açıkça görülür (Gökşen, 1970). Binaenaleyh, Behçet Kemal; babasının okumayı ve araştırmayı seven aydın kişiliğinden etkilenir. Ayrıca; devlet ve millet meselelerinin tartışıldığı bir evde Mustafa Kemal ismine bağlanan umutla büyür.

Behçet Kemal’in; babası ve arkadaşlarını kastederek “*Bir ölünün başına toplanmış halleri var.*” (Çağlar, 1994b, s. 63) ifadesi; Osmanlı’nın 1918 yılını izah etmede dikkat çekicidir. 1918 yılında vuku bulan askerî harekât, Türkiye aleyhinde tehlike arz eden bir vaziyette seyredir. Özellikle iki olay Türkleri ateşkes istemeye zorlar. 30 Eylül 1918’de müttefikler Yunanlıların da katılımıyla, Selânik’te harekete geçmiş ve Bulgarları bozguna uğratmıştır. 30 Eylül’de Bulgaristan’ın teslim olması İstanbul’u büyük bir tehlikeye sürükler. 18 Eylül’de Filistin Cephesi’nde yeni İngiliz kumandanı Edmund Allenby taarruza geçmiş ve 1 Ekim’de Şam düşmüştür. Bu esnada Filistin Cephesi’nde 7. Ordu Kumandanı olan Mustafa Kemal ise Suriye’de direnmenin imkânsızlığını görerek ordusunu Halep’e çeker. Padişah; durumun vahametini görerek Talat Paşa’yı istifaya davet eder. Yeni sadrazam İzzet Paşa olur ve

Wilson'a ateşkes için başvurur. Daha sonra; Mondros'da 30 Ekim 1918'de ateşkes imzalanır (İnalçık, 2018b, s. 69-70). Görüleceği üzere 1918 yılı, bilhassa siyasal ve askerî alanda aksiyon dolu hayli karışık bir dönemdir.

İnalçık'a göre (2018a, s. 342) 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla herkes -hiç olmazsa- Türk millî varlığının korunması ümidine bel bağlamış ve mütareke, bu amaca ulaşmak ve âdil bir barış elde etmek umuduyla imzalanmıştır. Bu arada Anadolu'nun çeşitli bahanelerle itilâf devletleri tarafından paylaşılıp bölge bölge işgal edilmesi ve nihayet Yunanlıların itilaf devletlerinin yardımıyla İzmir'e çıkması da (15 Mayıs 1919) bütün yurttan bir galeyanın başlangıcı olur. Bu noktada Behçet Kemal'in, Cambridge'den gönderdiği 4 Haziran 1935 tarihli mektubu, sözü edilen Mütareke yıllarının kendi kaleminden okunması adına oldukça önemlidir:

"... Mütarekenin ilk yıllarıydı. O zamanlara kadar muallimlerim tarafından beğenilen tahrir vazifelerimden başka bir şey yazmış olduğumu pek hatırlamıyorum. Kayseri'deydim. 'Ferman padişahın, dağlar bizimdir' diyen halkın çocuğuydum. Alçak padişaha içimde insiyakî bir lânet vardı. İnanılacak bir büyük arıyordum. Babam, bu ihtiyacımı sezmiş gibi bana, bir gece, uzun uzun memleketin içinde bulunduğu çıkmazı anlattı. Ağlayacak gibiydim. Yüzünde, sözlerine hiç uygun düşmeyen içten bir gülümsemeyle bana baktı ve 'yarın öbür gün buraya gelecek bir büyük adamdan ben çok şeyler umuyorum' dedi. Ve bana anlattı onu. Anafartalar'dan Samsun'a kadar onun daha o zamandan bir destan olan hayatını artık biliyordum..." (Çağlar, 1994a, s. 4)

Çağlar'ın mektubuyla üç husus açıklık kazanır: Birincisi; imparatorluğun yaşadığı bunalım herkesçe malumdur. İkincisi; Behçet Kemal, saray patronajına karşı bir tavır almıştır. Üçüncüsü ise; Şaban Hâmi Bey, devletin selametini Mustafa Kemal'in azim ve kararlılığında görerek kendisine inanmaktadır. Bu inanç, Çağlar'ın; *"İnanılacak bir büyük arıyordum. Babam, bu ihtiyacımı sezmiş gibi bana, bir gece, uzun uzun memleketin içinde bulunduğu çıkmazı anlattı. Ağlayacak gibiydim. Yüzünde, sözlerine hiç uygun düşmeyen içten bir gülümsemeyle bana baktı ve 'yarın öbür gün buraya gelecek bir büyük adamdan ben çok şeyler umuyorum' dedi."* (Çağlar, 1994a, s. 4) ifadesiyle somutlaştırılabilir. Şaban Hami Bey, oğluya devlet ve millet meseleleri hakkında fikir teatisi yapmaktan çekinmez. Mustafa Kemal'e olan sevgi ve inancını da her fırsatta oğlu Behçet Kemal'le paylaşır. Bu fikir teatislerinin telkin niteliği kazanıp Çağlar'ın edebiyat ve sanat ufkuna yön verdiği de çok açıktır.

Çağlar'ın Edebiyat ve Sanat Ufku

Küçük yaştan itibaren; Mustafa Kemal'in ismini duyan, ona güvenmeyi ve onun büyük işler başaracağına inanmayı öğrenen Çağlar, elbette bu güven ve umudu sanatına yansıtır. Şerif Aktaş, Behçet Kemal'in sanat anlayışı üzerine yaptığı bir değerlendirmede şu ifadeleri kullanır: *"Behçet Kemal'i millî edebiyat zevk ve anlayışının hazırladığı imkânlarla Anadolu gerçekliğine yönelen bir şair olarak düşünmek yerinde olur. Onun çocukluk ve gençlik yıllarına ait hatıra ve izlenimler, sözü edilen konular üzerinde şiir yazmasına zemin hazırlar"* (Aktaş, 1998, s. 123). Bu noktada Çağlar'ın çocukluk ve gençlik yıllarına göz atmak, Çağlar'ın sanat algısını irdeleme adına önemlidir.

Peşinen belirtmelidir ki Çağlar'ın çocukluk ve gençlik dönemi; Anadolu'nun işgal edildiği çetin savaş yıllarına tekabül eder. Halaskâr Gazi'nin önderlik ettiği Millî Mücadele Dönemi ve genel anlamda da İmparatorluktan Cumhuriyete seyreden demokrasi süreci, Behçet Kemal'in yakından tanıklık ettiği gelişmelerdir.⁹ Bu tanıklık; Çağlar'ın sanat anlayışını Anadolu gerçekliğine yöneltmesine zemin hazırlamış, Anadolu'nun ve Anadolu insanının durumunu, eserlerine konu etmesine sebep olmuştur:

“Ben yirmi yaşına kadar büyük şehir ve deniz görmedim. Fakat acunun en büyük, en temiz ve en derin halkı içinde yetiştim. Anadolu’da doğdum ve büyüdüm. Daha on beş yaşında iken saçım da ak, ciğerimde verem tahayyül ederek yazmaya heveslendiğim zamanlar oldu sanmayınız. Ben, edebiyata ağlayarak değil, haykırarak, şüphelenerek değil inanarak başladım. Haykıracağım şeyi ve inandığım şeyi yazmaktan başka bir şey yazmaya niyetim yok...” (Çağlar, 1994a, s. 3)

Yirmi yaşına kadar büyükşehir ve deniz görmemiş olan Çağlar, Anadolu’da yetişmiştir. Çağlar'ın; Anadolu’yu “en temiz ve en derin” şeklinde vurgulayışı; tercih ettiği sanat üslubu bakımından oldukça önemlidir. Anlaşılmaktadır ki Çağlar'ın sanat gayesinde; ağlamaya ve şüphelenmeye yer yoktur. O, bunların aksine; inanmayı, inandığı şeyleri haykırarak [*“Sana haykırıyorum: “Gazi! Nerdesin?” diye...”* (Çağlar, 1932, s. 11)] yazmayı tercih eder. Nitekim edebiyata da ağlayarak değil inanarak başladığını ve inandığı şeyleri yazmaktan başka bir gayesi olmadığını dile getirir.

Çağlar, duygularını aktarırken; sanat yapma ve zevk alma endişesi içerisinde değildir. O; bir hatip edası ve tavrıyla Millî Edebiyat şiirinin sesi veya halk şiirine has söyleyiş tarzıyla haykırmayı tercih etmiştir. Millî Edebiyat Dönemi'nin şiir formuyla devrinin münevverlerine –onları öğretmeye gayret eden Tanzimatçı şair refleksiyle- yeni Türkiye'nin niteliğini anlatma gayretinde olmuştur.¹⁰ Bu durum Behçet Kemal'in sanatındaki millî şuuru görebilmek adına önemlidir. Şairin sanat faaliyetinde; Tanzimat sanatçılarının -bilhassa 1860/1876 arası dönemdeki sanat gayesinin- tezahürünü -inkılapçı bir üslupla- yeniden görmek mümkündür.

Behçet Kemal'in takındığı inkılapçı üslup; kuşkusuz onun sanat ufkunun rotasını belirleyen bir pusula, sesine ve hitabetine güç veren bir memba ayrıca da inandığı ve

⁹ Çağlar'ın sözünü ettiğimiz tarihî tanıklığına birkaç örnek vermek gerekirse şu biçimde bir panorama verilebilir: 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'e çıkması/işgali (Çağlar 11 yaşında), 19 Mayıs 1919'da Halaskâr Gazi'nin Samsun'a çıkması (Çağlar 11 yaşında). 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali (Çağlar 12 yaşında), 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışı (Çağlar 12 yaşında), 30 Ağustos 1922'de Büyük Taarruz Zaferi (Çağlar 14 yaşında). 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılması (Çağlar 14 yaşında), 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı (Çağlar 15 yaşında). 3 Mart 1924'te Hilafetin kaldırılması (Çağlar 16 yaşında), 1 Kasım 1928'te Yeni Türk harflerinin kabul ve tatbiki (Çağlar 20 yaşında). Görüleceği üzere Çağlar'ın çocukluk ve gençlik yılları; gerçekleşmeye başlayan Mustafa Kemal idealinin, şekillenmekte olan Cumhuriyet'in ve uygulamaya koyulan inkılap ve diğer anayasal düzenlemelerin zamanına tekabül etmektedir ve kuşkusuz Çağlar'ın sanat ufku, bu gelişimlerden mülhemdir.

¹⁰ Halaskâr Gazi'nin inkılaplarına kalıcılık kazandırma şuuruyla yeni Türkiye'nin niteliğini anlatma gayretinde olan Behçet Kemal'in, Tanzimat aydınlarının tezli sanat anlayışıyla hareket ettiği belirgin bir biçimde ortadadır. Şerif Aktaş'ın bu konudaki tespiti ise Çağlar'ın sanatındaki Atatürk tezini teyit eder esastadır: *“Behçet Kemal'in sanatı da tabii olarak tezlidir. Onun tezi, Atatürk'ün şahsında ve inkılaplarında en iyi ifadesini bulan Anadolu'da millet halinde yaşama istek ve iradesidir. Behçet Kemal, tezinin doğruluğuna sonuna kadar inandığı ve o doğrultuda yaşadığı için şiirlerindeki sanata has işçilik eksikliğini, samimi duyguları ve tavrı yer yer adeta gizler.”* (Aktaş, 1998, s. 124)

haykırmak istediği Halaskâr Gazi sevgisinin dile getirilmesinde bir köprü işlevi görür. Çağlar bu durumu; Haşim Nezihî Okay'a yazdığı 4/4/1936 tarihli mektubunda açıkça dile getirir. Söz konusu mektupta yer verdiği: "*Biz sanatımızı inkılâbın emrine gönüllü veren insanlarız. İlk defa Türk ve sonra sanatkâr.*" (Gökşen, 1970, s. 35) ifadesi ortadadır. Behçet Kemal buna göre; sanat gayesini inkılapların emrine verdiğini, evvela Türk sonra sanatkâr olduğunu ve sanatkârlığını -bir görev şuuruyla- Gazi'nin inkılaplarına adadığını söyler. Dolayısıyla onun sanatı, Atatürk inkılaplarına müteallik bir söylem niteliği kazanır.

Cumhuriyet sonrası Türk şiirinde Atatürk'ün şahsı, inkılapları ve diğer faaliyetlerini ele alan şair, Atatürk ile birlikte Anadolu coğrafyasını da şiirle ifade etme gayretindedir. Sanatı, topluma ulaşmak için bir araç olarak görür ve toplumun durumunu sanat vadisinde ele almak ister. Behçet Kemal ve ailesi; Şaban Hamî Bey'in memuriyeti sebebiyle Anadolu'nun birçok yerini bizzat gözlemlemiş ve yaşanan zorluklara yakinen tanıklık etmişlerdir. Bu bakımdan; Anadolu'yu ve Anadolu insanını eserlerinde işlemek, Çağlar için hiç de zor olmamıştır. Bu bakımdan şairin Anadolu vurgusu oldukça önemlidir. O, sanat ufkunda; Halaskâr Gazi'nin izinden gitmeyi amaçlar. Gazi, nasıl ki Millî Mücadeleyi halk ile vermiş ve halkı bu mücadeleye dâhil ederek bir kuvvet oluşturmuşsa Çağlar da aynı mantıkla ilerleyerek eserlerinde halkın durumundan söz etmiş ve sanat alanında onlarla birlikte yol almayı tercih etmiştir (Aktaş, 1998).

Behçet Kemal, Osmanlı patronajının son çeyreğini karamsar ve kızgın bir tavırla tenkit eder. Dönemi ve döneme yön veren isimleri alenen eleştirmekten kaçınmaz. Örneğin; Abdülaziz'in dönemini, eğlence ve zevk düşkünlüğü, II. Abdülhamid'in dönemini ise yersiz bir evham, yıldırıcı bir zalimlik olarak ifade eder. Öyle ki, dört kişinin bir araya gelip konuşamaz olduğundan ve düğün gibi toplantılar için bile izin almanın şart olduğundan söz etmiştir (Gökşen, 1970, s. 182). Çağlar'a göre; yaşanan bu tahakküm, edebiyat çevrelerini ve sözde entelektüelleri de olumsuz yönde etkileyerek onların; sessiz kalmalarına, suya sabuna dokunmayan bir üslubu tercih etmelerine sebep olur. Bu durum onun sanat anlayışına oldukça terstir. Görülmektedir ki Çağlar, içinde bulunduğu dönemde yaşanan haksızlıklara sessiz kalan ve halkı bilinçlendirme hususunda üzerine düşen vazifeleri yerine getirmeyen edebiyat çevrelerine de hayli kızgındır. Esasen Çağlar'ın bu kızgınlığı; inkılapçı üslubundan kaynaklanır. Çağlar'a göre dönemin münevverleri; Namık Kemal gibi korkusuzca haykırmalı, olumsuz gidişattan halkı haberdar etmeli, halk topyekûn bir uyanışa sevk olunmalıdır. Bu bakış açısı Çağlar'ın örnek aldığı Halaskâr Gazi'ninkiyle aynı rotadadır. Behçet Kemal'in; bahsi geçen konuyla ilgili 1968 tarihli, 203 sayılı *Türk Dili* dergisine verdiği beyanatta¹¹ içtimai, siyasi ve edebî bağlam temelinde monarşik düzen üzerine yaptığı değerlendirme aynen şöyledir:

"Abdülaziz'in çılgın sefahatinden sonra Abdülhamid'in yersiz vehmi ve yıldırıcı zalimliği başlamıştı. (...) Dört kişi bir araya gelip konuşamaz olmuştu. Düğün gibi toplantılar için

¹¹ Burada söz edilen beyanat, Behçet Kemal tarafından şair Tefvik Fikret'in anısına yazılan yazının seçilmiş bir kısmını ihtiva etmektedir. Yazının diğer ayrıntıları için bakınız: Enver Naci Gökşen, Behçet Kemal Çağlar, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1970, s. 180-188.

bile izin almak şarttı, sansür sözlükteki kelimelerin çoğunu unutturmuş, silip atmıştı: Hürriyet, istibdat, ihtilâl, vatan gibi kelimeler artık yüksek sesle söylenemiyor ve yazılarda yer almıyordu. (...) Aydın geçinen kişiler, yılmışlar, sinmişler ve susmuşlardı. Daha önce özgür düşüncelerini fedaice ileri sürenler birer birer yok edilmişti. Mithat Paşa boğdurulmuş, Ali Suavi sopa ile öldürülmüş, Namık Kemal bir çeşit sürgünde can vermişti. Kısacası meydanda 'çürüyen bir tarih, çöken bir coğrafya, inildeyip çatırdayan bir toprak' vardı. Edebiyat çevrelerinde de ölü toprağı serpilmiş gibi bir sessizlik hüküm sürüyordu. Doğru dürüst dergiden eser yoktu. Gazeteler kuru, korkak ve 'havai' idi." (Gökşen, 1970, s. 182-183).

Çağlar'ın; "Çürüyen bir tarih, çöken bir coğrafya, inildeyip çatırdayan bir toprak vardı" ifadeleri, Osmanlı monarşisinin son düzlüğünü genel manada özetlerken Halaskâr Gazi imajının da ortaya çıkış zeminine ışık tutar. Monarşinin çöküşü; Cumhuriyet aydınlığının ve Halaskâr Gazi adının bir nevi müjdecisi konumunu teşkil eder. Sanatını, inkılabın emrine gönüllü verdiğini dile getiren (Gökşen, 1970, s. 35) Çağlar'ın; "Aydın geçinen kişiler, yılmışlar, sinmişler ve susmuşlardı. Daha önce özgür düşüncelerini fedaice ileri sürenler birer birer yok edilmişti. Mithat Paşa boğdurulmuş, Ali Suavi sopa ile öldürülmüş, Namık Kemal bir çeşit sürgünde can vermişti." ifadeleri de oldukça düşündürücüdür. Çünkü onun sanat anlayışında; korku içinde susmak, yaşananlara kayıtsız kalmak gibi bir durum mümkün değildir. Çağlar'ın sanatkâr tarifinde ve sanat gayesinde benimsediği ekol oldukça açıktır:

"Dost-düşman bilsin ki biz sanatkârlar, sanatın şarabıyla sızıp bir koca zevk meyhanesi gören avareler değiliz. Bu memleketin kaderiyle, bu memlekette medeniyetin tecellisi ile yakından ilgilimiz. Bize yalnız Boğazın güzel manzarası, boğazımızı islatacak içkinin lezzeti yetmez; biz bu halkı uyanmış, ilerlemiş, eski şanlı geçmişine yaraşır bir umutla geleceğe yönelmiş görmek isteriz! Yeter bu kutsal topraklar üstünde geri ve çarpık kuvvetlerin, şer kuvvetlerinin el altından birleşip birleşip bizi gafil avlamaları! Artık bizim de halk içine sokulmuş ileri fikir karakollarımız olacaktır..." (Çağlar, 1994a, s. 172-173)

Bundan ötürüdür ki Çağlar'ın sanat ve edebiyata olan bakışını -genel manada- üç husus üzerinden özetleyebilmek mümkündür. Birinci husus; Çağlar'ın sanatına yön veren Şaban Hâmi Bey'in varlığıdır. Şaban Hâmi Bey, Vatan Şairi Namık Kemal'e olan sevgi ve hürmetinden dolayı oğluna Kemal adını verebilecek kadar millî hassasiyete sahip, gazete çıkarabilecek ve makale yayınlayabilecek kadar da münevver bir kişidir. Çağlar'ın sanat ve edebiyatta takındığı millî duruşun buradan geldiği de çok açıktır. Bu noktada, edebiyat ve sanat âşığı Çağlar'ın, niçin maden mühendisliği alanında tahsil gördüğü de sorgulanması gereken önemli bir husustur. Bu sorgulama, Şaban Hâmi Bey'in oğlu için tasavvur ettiği gelecek planlarıyla doğrudan ilgilidir.

Şaban Hâmi Bey, Çağlar'ın edebiyatla ilgilenmesine pek sıcak bakmayarak bu alanda tahsil görmesine karşı çıkmış ve onu zorla¹² Maden Mühendisliği alanına yönlendirmiştir

¹² Bu konuda Gökşen şunları kaydetmiştir: "Behçet Kemal İzmir'de ancak bir yıl kaldı. Tekrar Kayseri'ye geldi. 10. Sınıfta okurken 1925 sonbaharında Zonguldak Maden Mühendis Mektebi için açılan sınavı girdi ve sınavı kazandıktan sonra babasının zoruyla, ağlaya sızlaya Mühendis Mektebi'ne yollandı..." (Gökşen, 1970, s. 17) Gökşen'in bu bağlamda bir diğer önemli tespiti de Çağlar'ın kullandığı takma adların sebebini açıklaması hususundadır: "Behçet Kemal'in Zonguldak gazetesinde çıkan şiirlerinin altında bir süre 'Behçet Fuat' sonra da 'Erdoğan' takma adları görülmektedir. Bu ad

fakat Çağlar'ın ufku, edebiyat güzergâhından uzak kalamamıştır. Aslına bakılırsa Şaban Hâmi Bey; edebiyat ve sanatın inceliğini, edebiyatın topluma ulaşmada etkili bir araç olduğunu, aydın bir fert olmanın gerekliliğini ve matbuat alanında faaliyet göstermenin bu konuda verim sağladığını -istemedi de olsa- oğlu Behçet Kemal'in fikir dünyasına 'kendi yaşamıyla' bizzat kazandırmıştır. Şaban Hâmi Bey'in; edebiyat ve sanatta bir gelecek göremeyip oğlunu mühendislik alanına yönlendirmesi, dönemin; her bağlamda kendini gösteren zor koşulları ile izah edilebilir. Savaş ve buhran yıllarında sanattan elde edilecek gelir ile mühendislik alanından elde edilecek gelir -fark edilmelidir ki- aynı değildir. İlâveten, oğlunu mühendislik mektebine yollamakla onu edebiyat ve sanattan uzaklaştırma gayretinde çok da başarılı olamamıştır zira Çağlar'ın şiir ve sanat münasebetleri bilhassa Ankara'daki maden mühendisliği sırasında ilerleme kaydetmiştir.

Çağlar'ın anısına, özel sayı olarak çıkarılan 1970 tarihli *Kıbrıs Bülteni* dergisinde Behçet Kemal Çağlar'ın biyografisine yer verilir. Biyografi, Behçet Kemal'in erkek kardeşi olan Fikret Çağlar tarafından kaleme alınmıştır. Fikret Çağlar; ağabeyi Behçet Kemal'in, Ankara'daki maden mühendisliği esnasında şiir ve sanat ile ilgisini ilerlettiğini, evvela Türkocağında sonra da Halkevinde çalışmalarını devam ettirdiğini, zamanla Halkevlerinin daimi müdavimlerinden biri olduğunu ve burada yaptığı konuşma ve şiirleri ile sevilip tanınmaya başladığını aktarır. Ayrıca, sanat gösterilerinde ve ulusal günlerde tanınmış konuşmacılar arasına girdiğini, yazdığı şiirler ve yaptığı aksiyon dolu konuşmalarla hitap kürsüsünün vazgeçilmez isimleri arasında olduğunu da dile getirir. Kısaca, Çağlar'ın aksiyoner bir dava adamı oluşu; onun maden mühendisliği yıllarındaki verimli faaliyetlerine dayanır. (F. Çağlar, 1970, s. 14-15). Şu hâlde; istediği alanda eğitim göremeyen Çağlar'ın edebiyat ve sanata olan ilgisinin daha da arttığı, Şaban Hâmi Bey'in oğlunu edebiyattan ve sanattan uzaklaştırma gayesinde müspet bir netice alamadığı çok açıktır.

Çağlar'ın; edebiyat ve sanat dünyasını genel manada özetleyen ikinci husus ise; tanıklık ettiği dönemde yaşanan sosyal ve siyasal olaylara kayıtsız kalmamasıdır. Behçet Kemal'in; metazori işlere tahammülü olmayan, işgallere sessiz kalınmasını bir türlü hazmedemeyen özgürlükçü bir duruşu vardır. Patrimonyal idarenin vermiş olduğu yanlış ve tutarsız emirleri tenkit eden Çağlar; İstanbul'un o yıllardaki durumunu şu ifadelerle aktarır; *"Sıra sıra zırhlılar! Boğazımızı sıkın, nefesimizi tıkayan kurşun yumruklar... Sokaklarda tepelerdeki renklerden ayrı, donuk, çeşit çeşit insan derisi. Sarısı, beyazı, bozu, siyahı ile güzelim İstanbul sokaklarını kirleten yabancı askerler..."* (Çağlar, 1994a, s. 62).

Çağlar; İstanbul sokaklarının yabancı askerlerle kirletilmesine, soluk tıkayan barut kokusuna ve işgalci zırhlıların boğazı zapt etmesine öfkeli. Bilhassa, 'artık her şey bitti' inancıyla hareket ederek mücadeleden geri duran, ümitsizliğe kapılan, şundan bundan medet umanlardan ve -kendi tasviriyle- 'kazaya uğramış bir geminin denize savrulmuş çaresizleri' gibi biçare olmaktan söz edenlere içerler. *"Herkes o kadar şaşırmış, herkes her şeyin bittiğine o kadar*

değiştirmelerin nedeni babasından çekinmesidir. Çünkü Şaban Hâmi Bey, sanatta ve şiirde 'istikbal' görmediği için oğlunun bir bilim ve fen adamı olmasını istemekte, şiirle uğraşmasını yasaklamaktadır." (Gökşen, 1970, s. 39)

inanmış ki evine kapanıp da yasa gömülmiyenler, şundan bundan medet ummaya, şuna buna yaranıp bir şeyler koparmaya çalışıyor. Kazaya uğramış bir gemiden denize dökülmüş çaresizler gibi (...) bir umutsuz kıvranış var..." (Çağlar, 1994a, s. 62). Çağlar'ın ifadelerinde kullandığı, "Herkes her şeyin bittiğine o kadar inanmış ki" ibaresi onun fikirlerine dair bilgi vermesi hasebiyle oldukça dikkat çekicidir. İbarenin geçtiği yazının tamamı¹³ göz önüne alındığında; Çağlar'ın mücadele yanlısı bir tutumda olduğu, halkın ve devletin hâlâ yapabileceği bir şeyler bulunduğu inandığı, söz konusu mücadelenin kazanılabileceğine dair bir umudunun olduğu anlaşılır. Ayrıca o, halkın bu umutsuzluğuna anlam verebilmiş de değildir. Bu sebeple zımnin de olsa kullandığı ifadelerde bir şaşkınlık emaresi de görülür.

Üzerinde durulması gereken bir diğer ifade ise Çağlar'ın umudunu kaybetmediğini, umut ve heyecanını Halaskâr Gazi'ye bağladığını seziren şu cümlelerdir: "Bütün şehirde, gönüllerin karanlığı, umutların karanlığı, ruhların karanlığı... Bu bitmez tükenmez gecede, zaman zaman bir sarışın ışık dalgalanıyor, bir mavi şimşek çakıp söniyor (...)" (Çağlar, 1994a, s. 63). Çağlar burada; Halaskâr Gazi Mustafa Kemal'in sarı saçı ve mavi gözlerine atıf yaparak kendisinden ve kendisine bağlanan umuttan söz eder. İnanmaktan vazgeçmez, sadece kendi benliğine değil etrafındakilere de bu inanç ve umudu verme/hatırlatma gayretindedir. Öyle ki, İstanbul Boğazı'nı işgal eden zırhlı birliklerin; bulut gölgeleri gibi mavi sularımızda kısa zamanda birer birer silinip gideceğini söyler. Hatta işgalcilerin; savaş kahramanı Halaskâr Gazi'nin naaşını taşıyan zırhlının önünden geçerken tövbe istiğfar edeceğini ve boyunları bükük, bayrakları inik bir vaziyette olacaklarını dile getirir:

"Boğazımızı tıkayan kurşun yumruklar, işgal zırhlıları, yakında birer bulut gölgesi gibi mavi sularımızda birdenbire silinecekler ve neden sonra bu kahramanın ölüsünü taşıyan bir zırhlımızın önünden tövbe – istiğfar ediyor gibi boyunlarını büküp, bayraklarını indirerek, uslu uslu, saygılı ve hayran, geçit resmi yapacaklar... Güneyimizde, kuzeyimizde, doğumuzda, batımızda toprağımızı hoyrat ve sert çiğneyen yabancı ayaklar, sonra o topraklara öpercesine o kahramanın bir top arabasındaki ölüsü ardından parmaklarının ucuna basarak, yumuşak, uysal, saygılı; yürüyüşlerine şaşıracaklar... Ve bir Megaloideaya kapılıp, bir yurd parçamıza sahip olmak sevdasına düşenler, kirli çamaşırlar gibi çitilenip çitilenip Ege Denizi'nin çivitli sularına atılacaklar..." (Çağlar, 1994a, s. 64).

Anlaşılaacağı üzere meydan; Halaskâr Gazi'yi ve beraberindeki istiklâl mücadelesini beklemektedir. Behçet Kemal'e göre; işgallere karşı verilmesi gereken bir vatan müdafaası olacaktır, olmalıdır. Tam da bu noktada, Oktay Akbal'ın; Çağlar için kaleme aldığı ve onun kararlılığını vurguladığı şu ifadeler –mühim tespitler içermesi bakımından- oldukça önemlidir: "Savaşta kaçmayan, Atatürk ülkesinin eninde sonunda bütün çıkarıcı heveslere, çirkin isteklere boyun eğdireceğini bilen şair, 'biran unutmayın ki Atatürk ülkesinde/Âhiretten önce de Yüce Divân kurulur' diyerek devrimci kuşaklara güç, inanç aşıliyordu." (Akbal, 1970, s. 47). Behçet Kemal'in; her şeyin bittiğine inanmış pes eden umutsuz kişilere karşı; ifadelerinde yer verdiği

¹³ Bahsi geçen yazı, Çağlar'ın; 1957 tarihli Yirminci Asır dergisinde "19 Mayıs Sabahında" başlığıyla yayımladığı makalesinden ibarettir. Makalenin diğer ayrıntıları için bakınız: Behçet Kemal Çağlar, Bitmez Tükenmez Anadolu (1949-1962), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 62-66.

öfkenin, yer yer kızgın ve sitemkâr bir tenkide dönüştüğü de olur. Çağlar gibi bir dava insanının çaresizler gibi hiçbir şey yapmadan beklenmesine rıza gösterecek olması pek olası değildir. Binaenaleyh, halkın içinde bulunduğu buhran, vatanın karşı karşıya kaldığı işgalci güçler ve vatan müdafaası hususunda gerekeni yapmayan devlet idaresi ve sultanı, Behçet Kemal tarafından oldukça ağır tenkitlerle anılmıştır.

Çağlar, kaleme aldığı bir yazısında; *“Türk milleti, bütün dünyada tek başına kalmış... Milletın bütün gücünü sermaye yapıp kumar oynayanlar iflas edip kaçmışlar”* (Çağlar, 1994a, s. 63) diyerek Türk milletinin karşı karşıya kaldığı zorlukları –döneminin bir tanığı olarak- dile getirir. Milletın olanca kuvvetinin de fütursuzca boşa harcandığını aktarır. Son sultan; Sultan Vahdettin’in de hainlik yaparak işgale boyun eğdiğini, memleket ve milletini unutup pis canının derdine düştüğünden söz ederek dönemi, kendi fikir dünyasında muhakeme etmeyi de ihmal etmez: *“Son sultan, şaşkın ve hain, işgal kuvvetlerine boyun eğmiş, memleketini – milletini unutmuş, şanlı ecdadına sırtını çevirmiş, pis canının kaygısına düşmüş!..”* (Çağlar, 1994a, s. 63).

Onun dünyasında her kapı kuşkusuz Mustafa Kemal’e açıdır. Çünkü ona göre Halaskâr Gazi, alelade bir aşiretten tesadüfen devlet kurmuş biri değildir. Onun kurduğu devlet; yok olmuş bir harabeden hür ve müstakil bir millet oluşturma fikri üzerine inşa edilmiştir. İlaveten Behçet Kemal: *“Çünkü o, bir aşiretten bir devlet değil, yoktan, hür ve müstakil, ileri bir millet yarattı. Çünkü o, Mehmetçğin azmiyle kazandığı zaferlerle dünyayı titretti. Gözlerimizi geleceğe çevirerek, ellerimizi vicdanlarımızın üzerine koyarak yemin ediyoruz ki mefküreni (ülkünü) ebediyen yaşatacağız.”* (Gökşen, 1970, s. 174) ifadeleriyle durumu en duru şekliyle izah ederken kendine de Halaskâr Gazi’nin ülküsünü, amacını, inancını –Türklük şuuruyla- ilelebet yaşatma gayreti vazifesini yükler. Bu konuda Oktay Akbal, *Kıbrıs Bülteni* dergisinde Çağlar anısına bir yazı kaleme almıştır. Bu yazı, Çağlar’ın sanat dünyasında üstlendiği vazifeye dair oldukça mühim çıkarımlar içerir:

“Devrimci çizgide yürünseydi, Türk ulusu bugün ‘çağdaş uygarlık düzeyine’ çoktan ulaşmış olurdu. Yıllarca bunun acısıyla yazdı, yakındı, söylendi. Meydanlarda, derneklerde, dost toplantılarında, yazılarında, şiirlerinde. (...) Türk olmanın bir mutluluk olduğunu bilerek o günlerin genç, çok genç bir şairi, Atatürk ülküsüne candan inanmış bir şairiydi Çağlar. İçtenlikle bağlıydı bu ülkeye. Politika hayatını, çeşitli önemli yerleri hep bu inançla bıraktı. Ne zaman Atatürk ışığı yansa sevindi. Söner, söndürülür gibi olduğu anlarda korkmadan karşı çıktı. (Akbal, 1970, s. 47).

Çağlar’ın; edebiyat ve sanat dünyasını genel manada özetleyen üçüncü ve son husus Halaskâr Gazi’nin kahramanlığıdır. Aktaş’a göre (1998, s. 127) Çağlar; Halaskâr Gazi’yi *‘Türkteki kutsal gücün şahlanması’* olarak görür ve onun ortaya koyduğu fikir ve yaptırımları millî bir hassasiyet ve kendine has bir duyarlılıkla şiirleştirerek sanat dünyasına kazandırma gayreti içindedir. Ayrıca Şerif Aktaş (1998) Behçet Kemal’in; Mustafa Kemal’e hayranlık duyarak şiirler kaleme aldığını, şiirlerinde Mustafa Kemal’i destanlaştırdığını, yenilikleri ve yeni kurulan Türkiye devletini; büyük bir heyecan ve sarsılmaz bir inançla savunma çabasında olduğunu da aktarır:

“İmparatorluk’tan millet dönemine geçişin gerçekleşmesinde Atatürk’e hayranlık, samimi saygı ve sevgiden kaynaklanan bu şiirlerde, yer yer hitabet edasıyla karşılaşmaktayız. Bu tarz ifadelerin arkasında yenilikleri ve yeni kurulan Türkiye devletini inançla benimseme ve heyecanla savunma endişesi sezilmektedir. Bütün bunlar onun şiirinde Atatürk’ün destanlaşmasını sağlar. Denilebilir ki Behçet Kemal’in eserlerinde Atatürk modern devirlerin önde gelen destan kahramanlarından biri olarak karşımıza çıkar. (Aktaş, 1998, s. 127).

Behçet Kemal’in; Halkevlerinin açılışında yazdığı ve bizzat oynadığı Çoban piyesi ve akabinde yazıp oynadığı Ergenekon adlı bir diğer piyesi; Halaskâr Gazi’yi yakından tanıma olanağı sağlayan önemli bir dönüm noktasıdır. Oyunlarıyla Mustafa Kemal’in dikkatini çekmeyi başaran Çağlar, Çankaya Köşkü’ne Atatürk’ün davetlisi olarak çağrılır. Onun, verilen davette birçok ünlü yazar ve politikacıyla yakından tanıştığını, onların takdirlerini kazandığını aktaran Fikret Çağlar bu konuda şunları söyler: *“Halk Evlerinin açılışında yazdığı ve rol aldığı Çoban piyesi ve bilâhire yazdığı ve oynadığı Ergenekon piyesi dolayısıyla büyük Atatürk’ün dikkatini çekmiş, 6.1.1933 te Çankaya’da Atatürk’ün sofrasına çağırılmak şerefine nâil olmuştur.”* (F. Çağlar, 1970, s. 15). Mustafa Kemal’in; Çağlar’ın eserlerinden ve ayrıca hitabetinden etkilendiği çok açıktır. Hatta bu sebepten ötürü onu; eğitim alması ve daha donanımlı bir edebiyatçı olabilmesi adına İngiltere’ye yollar. Bu noktada Orhan Seyfi Orhon’un; Çağlar hakkındaki şu ifadeleri oldukça önemlidir:

“İlk defa onu, Atatürk keşfetmişti. Şiirdeki kabiliyetini o görmüştü. Edebiyatta ‘talâkat’¹⁴ denen kudrete, herkesten fazla sahipti. Atatürk’ün sofrasında irticalen şiir söyleyebiliyordu. Atatürk, ona beğendiği kelimeler veriyor, bir edebiyat fabrikası gibi, onları çarçabuk, bir manzume haline sokuyordu. Atatürk, mesleğinde olgunlaşsın diye, onu, İngiltere’ye göndermişti.” (Orhon, 1970, s. 89).

Fikret Çağlar aynı olayı, Orhan Seyfi Orhon’un ifadelerine nazaran daha aydınlatıcı bir mahiyette aktarır: *“Büyük Atatürk’ün sofrasında millî edebiyat ve millî şiir konuları konuşulurken bu mevzuda yetiştirilmek üzere Behçet Kemal Çağlar’ın Londra’ya gönderilmesi uygun görülmüş ve 1934 Ocak ayı sonlarında Behçet Kemal Çağlar Atatürk tarafından, halk edebiyatı ve gazetecilik konularında Cambridge Üniversitesinde çalışmalar yapmıştır.”* (F. Çağlar, 1970, s. 15).

Kendisinin yetişmesi adına bizzat Atatürk tarafından yurt dışına yollanmış olması onun sanat ve edebiyat dünyasını şekillendiren önemli bir atılım olarak görülür. Aldığı eğitim sonrası 1935’te yurda dönen Çağlar, Halkevleri Müfettişi olarak göreve gelir. Yurdun her karışını gezer, görür, yerinde inceler. Halk ile dertleşir, halkın sorunlarını gündeme taşır, sanatına yansıtır, şiir ve nesirlerinde konu eder. Hülasa bütün varlığını Türk milletine ve aziz vatanına adamıştır:

“1935’te Türkiye’ye döndükten sonra Halkevleri Müfettişi olarak vazifelendirilmiş, bu vazife ile yurdun her tarafını dolaşmış, halk şairleri ve halk sanatı ile yakından temas etmek fırsatını bulmuştur. Zaten bir köylü ve ziraatçi çocuğu olarak babası ile küçüklükten beri Anadolu köylerinde dolaşan, onlarla hemhâl olan Behçet Kemal bu sayede bütün varlığını

¹⁴ Talakat: Kolayca düzgün söz söyleme durumu. (TDK, 2023) Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

Türk Milleti'ne ve memleketine adanmış mazhariyetine ulaşmıştır.” (F. Çağlar, 1970, s. 15).

Çağlar'ın Manzume ve Nesirlerinde Halaskâr Gazi İmajı

Behçet Kemal, İngiltere dönüşünde; sanat ve edebiyat adına çok verimli aksiyonlara başlamıştır. Özellikle; Halkevleri Müfettişlik vazifesini üstlenmesi ve Anadolu'yu gezerek yerinde gözlemler yapması şiir ve nesirlerine doğrudan tesir eden bir etmen olarak görülür. Sanatını; vatan müdafaası vermiş ve zafer elde etmiş olan Halaskâr Gazi'ye ve devrimlerine adanmış. Onun; Anadolu ve Anadolu insanını konu eden eserler kaleme alması bu noktada önemlidir. *Nöbetçi Millet* adlı şiirinde “*Ne senden geçeriz Atam, Ne senin eserinden!...*” (Çağlar, 1994b, s. 49) diyerek; kaleminden çıkacak her eserinde Ata'nın ve ardında bıraktığı aziz vatanın bekçisi olma misyonunu yüklenmiştir. Bu sebeple; Çağlar'ın eserlerinde, hayal dünyasına kıyasla fikir dünyasının daha üstün geldiği net olarak fark edilir. O, sanatını Atatürk devrimlerinin emrine vermiş bir şahsiyettir öyle ki bir ifadesinde “*Kimi süngüsü ile, kimi çekici ile, kimisi de kalemi ile... Şimdi sıra kalemindedir.*” (Çağlar, 1994a, s. 45) diyerek üretkenlik motivasyonunu da açıkça dile getirir. Bu bağlamda; Çağlar'ın yakın dostu olduğu belirtilen Prof. Derviş Manizade'nin kullandığı şu ifadeler; Çağlar'ın Atatürk'e olan hayranlığını ve sevgisini kavrayabilmek adına oldukça önemlidir:

“Onun bitmez tükenmez bir kaynağı vardı: vatan sevgisi, millet sevgisi... O, Türk yurdunun, Anadolu'nun gerçek âşığı, Türk milletinin gönülden hayranı idi.. Bu yurdun bir cennet olmasını, üstünlüğüne inandığı bu milletin mutlaka yükselmesini isterdi. O hep bu dertle dertlenmiş, bunun için çırpınmış, bunun için coşmuş, bunun için çağlamıştı. Onun Atatürk'e olan sonsuz sevgisi ve tutkunluğunun kaynağı da bu idi. Zira o, Atatürk'ün de aynı aşka tutulmuş bir Türk milliyetçisi olduğuna inanmıştı. Onun içindirdi ki, her vesile ile Atatürk'ten bahseder, onu anlatırken de tıpkı Türk yurdu ve Türk insanından bahsederken coştığı gibi coşardı. Zira onu kendisi gibi bir milliyetçi idealist, kendi içindekini paylaşan, sadece paylaşan değil, sevdiği bu yurt ve millete, lâyık olduğuna inandığı ve candan özlediği bir geleceğe ulaşma yolunu açan gerçekçi ve başarılı bir Türk büyüğü olarak görürdü. Onun gözünde Atatürk bir sembol, hayalindeki Türk yurdu ve Türk milletinin bir sembolü idi.” (Manizade, 1970, s. 7-8)

Manizade; Çağlar'ın bitmek tükenmek bilmeyen vatan ve millet sevgisine sahip olduğunu, Anadolu'nun ve Türk milletinin de gönülden bir hayranı olduğunu, Halaskâr Gazi sevgisinin de bu vatan ve millet sevgisinden geldiğini, Türk milletinin hep en ileri noktada olması gerektiğine inandığını dile getirir. Anlaşıldığı üzere; Halaskâr Gazi, Çağlar'ın gözünde Türk yurdunu ve Türk milletini temsil eden eşsiz bir semboldür. Ayrıca, Manizade, Çağlar'ın vatan sevgisini Halaskâr Gazi'nin vatan sevgisiyle özdeşleştirir ve tesiri altında kaldığı zirve şahsiyet Mustafa Kemal'in izinden giden bir Behçet Kemal'in varlığına işaret eder. Yaşanan savaş yılları ve Anadolu'nun işgal altında kaldığı onca sene; Subay Mustafa Kemal'i Halaskâr Gazi'ye, Behçet Kemal'i de “Atatürk Şairi”ne dönüştürür. Bu dönüşüm Çağlar'ın eserlerinde belirgin bir şekilde kendini gösterir. Halaskâr Gazi imajı, onun eserlerinde oldukça etkili bir üslupla kullanılır. Çağlar, hemen her şiir kitabında ve makalesinde Gazi'ye atıf yapmış ve ömrünün sonuna kadar da Gazi'ye olan bu hürmetini eserlerinden yansıtmaya devam

etmiştir. *Asırlarca*¹⁵ adlı şiirinde bu durumu “*Asırlarca yazsam hep seni anlatacağım...*” şeklinde ifade eder:

*“Ufkunda doğacağım, ufkunda batacağım;
Asırlarca yazsam hep seni anlatacağım!
Giyeceksem sayende bir gün deha tacını
‘İstersen çiğne!’ diye önüne atacağım...
Söndüğünü görsek te bin meş’ale emelin;
Ebediyet yolumuz... öyle elimde elin;
Ak düşen saçlarınla nur kattığın heykelin
Hamuruna harç diye kanımı katacağım!
Yansam da masalların Âşık Kerem’i gibi;
Bu aşk ölmez öyle her gönül veremi gibi...
Şöhretin, okyanuslar aşarken, gemi gibi;
Ben, dalga gibi ayak ucunda yatacağım...
Asırlarca yazsam hep seni anlatacağım... (Çağlar, 1933, s. 3-4)*

Burada dikkat edilmesi gereken mühim bir husus daha vardır. Çağlar, Halaskâr Gazi’yi şiirlerine taşırken bunu sade ve süssüz bir acemilikle değil aksine, sanatkârlığının verdiği kabiliyetini kullanarak anlatacaklarını ustalık gerektiren ince tasvirlerle renklendirmiştir. Misal, Halaskâr Gazi’nin; okyanusları aşan şöhretinden söz ederken deniz kenarında yürüyen birinin ayağına vuran su tasvirini; “*Ben, dalga gibi ayak ucunda yatacağım*” şeklinde kullanarak sanatsallığını ortaya koyar.

Sanatını; fikirlerini haykırmak için bir araç olarak kullanan birinin böylesi ince tasvirlerle başvurması oldukça önemli ayrıntılara gebedir. Elbette Çağlar’ın tüm şiirlerinde kusursuz bir ustalığın olduğunu iddia etmek yersiz bir çıkış olur. Bu sebeple, her şiirin kendi içinde muhakkak bir biricikliğin olduğunu ve temelinde bir sanatkârlığın bulunduğunu da hatırdan çıkarmamak gerekir. Kaldı ki bu durum yalnızca Çağlar için değil diğer tüm şair ve yazarlar için de böyledir.

Çağlar, bir başka şiirinde: “*Hürriyet seccadesi: Kars’tan Edirne’ye dek; / Millet, yalnız Allah’a ve vatana kul, Atam!*” (Çağlar, 1994b, s. 54) ifadelerini kullanarak yine anlam derinliği olan bir tasviri söz konusu eder. Onun, patrimonial yönetime karşı takındığı tavır çok açıktır: O, hürriyet savunucusu bir cumhuriyetçidir. Dolayısıyla monarşik yönetimin getirilerine karşıdır. Ayrıca; *İşte Doğrudun, Atam!* adlı şiirinde geçen; “*Millet, yalnız Allah’a ve vatana kul, Atam!*” dizesinde de açıkça görülmektedir ki burada eleştirilen husus; monarşik düzendeki kulluk payesidir. Mutlak monarşinin saltanatında var olan düzende halk; Tanrı tarafından yöneticiye emanet edilen bir mahiyettedir ve Çağlar da bu duruma karşıdır. Özellikle de; “*Ben Nasıl Yazarım; Niçin Yazarım?*” adlı şiirinde yer verdiği şu ifadeler tespitimizi teyit eder niteliktedir:

“Etten mihrap önünde huşula hiç tapamam;

¹⁵ Çağlar bu şiirine; “*Dünyanın en büyük ‘ölmez’ine*” alt başlığıyla “*O gece, ‘yalnız benim için değil, her iyi ve yüksek şey için yaz!’ demişti de...*” şeklindeki dipnotunu ilişirmiştir. Orijinal metin için bakınız: Behçet Kemal Çağlar, *Burda Bir Kalp Çarpıyor*, Ankara: Sühulet Kütüphanesi, 1993, s. 3-4.

*İbadet bilmiyorum; seccadem etek değil;
Boynunu bük bük ne var, ne çıkar eğil eğil:
Ben taparken alnımı göklere değdiririm..
Versem versem gönlümü mefkûreme veririm!
(...)*

*Baktım ki, eğil eğil sırtım kanbur olacak,
Benim de şiirlerim ahla – ofla dolacak;
Kim demiş ki; sanatım çölde kalmış bir hecin
Geleceği omzuma yüklenebilmek için
Attım bütün yüküyle ben sırtımdan geçmişti.. (Çağlar, 1932, s. 32)*

Behçet Kemal, *Sevgiliye* adlı şiirinde “Üç şeyin üstüne can – baş koymuşum! Anayurt, Atatürk ve sen, sevdiğim!” (Çağlar, 1994b, s. 60) diyerek Halaskâr Gazi’yi ve aziz vatanı sanatına en duru şekilde taşır. Çağlar’ın nesirlerine bakıldığında da aynı durumu görmek mümkündür. Etkili bir hitabet ustası olarak anılan Çağlar’ın nesirleri; şiirlerine kıyasla kuşkusuz daha ustaca hazırlanmıştır demek yerinde bir tespit olacaktır. Nesirlerindeki fikrî derinlik tam da Çağlar’ın istediği gibi mizacına uygun bir bağlamı kendisine sağlar. Bu noktada Melih Cevdet Anday’ın; Çağlar hakkındaki şu ifadesini aktarmak gerekir:

“Behçet Kemal Çağlar adı, bana Atatürk döneminin ilginç bir aşamasını düşündürür. Kazanılan büyük zafere ve cesur devrimlerin başarısına karşın, eski kuşaklar çoğunlukla, ya sessiz durmayı yeğliyorlar ya da Osmanlıdan yapmacık ve özsüz bir methiyecilik yolunu tutuyorlardı. İçinden çıktığı çevreyi çok iyi bilen Atatürk ise yeni Türkiye’ye gerçek inancın genç kuşaklarda bilinçleneceği kanısındaydı. İşte bu dönemde, genç bir Anadolu çocuğu, Cumhuriyet’in ve devrimlerin yaratıcısı Atatürk için alışılmamış bir içtenlikle yazdığı coşkun şiirlerle ortaya atıldı ve kısa zamanda ün kazandı.” (Anday, 1970, s. 58)

Anday’ın da bahsini ettiği üzere Behçet Kemal; Atatürk ve cumhuriyet devrimlerini sanat ve edebiyat alanında işlemede çağdaşlarına nazaran daha girişken daha üretken ve daha korkusuzdur. Nitekim Çağlar’a göre münevver, şair ya da edip; her durum ve şartta vatanı ileri götüren Cumhuriyet ve devrimlerinden söz etmeyi üzerine vazife kabul etmeli ve büyük Türk Halaskâr Gazi’den söz etmeye de korkmamalıdır: “Bu memlekette her yanan ateşte, her tüten ocakta Mustafa Kemal’in alevi vardır.” (Çağlar, 1994a, s. 51). Bu bağlamda denilebilir ki; Behçet Kemal’e göre asıl hürriyet, fikir hürriyetidir. Gerçek münevver; tarafsızca doğruları söyleyebilendir: “Asıl hürriyet, fikir hürriyetidir, kanaat hürriyetidir. İnandığı, şahsa veya kütleye, kime olursa olsun, yaranmak ve tutunmak kaydı gözetmeksizin, söyleyip yazabilmektir ki asıl münevvere yaraşan asıl hürriyettir.” (Çağlar, 1994a, s. 105). Çağlar’ın netlik kazanmış bu duruşu elbette onu; çağdaşlarından ayıran bir fikir adamı noktasına taşır. Onun gayesi vatanı ve vatan kurtarıcısını sanat vesilesiyle tüm Türk milletine anlatarak gelecek nesillere ulaşacak bu mirası kalıcı hale getirmektir. Kuşkusuz bu gayesinde nesirlerini de en az şiirleri kadar verimli bir biçimde kullanır.

Tüm bunların yanı sıra; matbuat alanında gösterdiği faaliyetlerde bilhassa nesir türünde sayısız makale kaleme alarak sanatındaki Halaskâr Gazi imajını ortaya koyar. Yaptığı kürsü konuşmalarından derleyip Türkçeleştirdiği Atatürk söylevlerine değin birçok eseri

literatüre kazandırmış oldukça çalışkan bir münevverdir. Onun eserlerine konu edilen Atatürk imajı; bir bağlılıktan ötedir, bir vatan borcudur. Çağlar; vatani ve kurtarıcısı Mustafa Kemal'i, *Dolmabahçe'den Anıtkabir'e, Dünyadan Kırk Büyük, Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri, Mütarekeden Sonrakiler: 1918-1938, Atatürk Denizinden Damlalar, Bitmez Tükenmez Anadolu 1949-1962* eserleri başta olmak üzere ardında oldukça zengin bir referans bırakmış ve bunu –arzuladığı şekilde- Türk Gençliği'ne hediye etmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Behçet Kemal Çağlar, içinde bulunduğu dönemde –özellikle siyasî bağlamda- birçok olaya ve yeniliğe tanıklık etmiş bir şairdir. Osmanlı'nın son devresinden Cumhuriyet'in kuruluşuna değin birçok değişime şahit olmuş ve döneminde yer alan önemli noktaları edebiyat tarihimize kazandırmıştır. Bu kazanımı üç şekilde değerlendirmek mümkündür. Birincisi; Çağlar düzenli ve bilinçli bir okurdur. Yazmaktan ve hitap etmekten geri durmayan bir anlayışı vardır bu da onu, içinde bulunduğu dönemin literatürüne oldukça hâkim kılmıştır. İkinci husus; Çağlar'ı ve diğer tüm sanatkârları şu veya bu sebeple tesiri altında bırakmış Halaskâr Gazi öznesidir. Mustafa Kemal'in verdiği mücadele sadece Anadolu coğrafyasında verilen bir mücadele olmamıştır. Onun mücadelesi sömürülen ve işgal altında ezilmeye terk edilen tüm mazlum insanlar adına olmuştur (İnalçık, 2020a). Dolayısıyla Çağlar'ın hayranlığı; büyük devrimlere öncülük ederek tüm dünyayı etkisi altında bırakan Mustafa Kemal'edir.

Üçüncü husus ise bahsi geçen bu hayranlığın boyutunu doğru denklem üzerinden algılamakla ilgilidir. Onun, Halaskâr Gazi hayranlığı; -çalışmada da irdelendiği üzere- vatanına duyduğu sevgiyle aynı kaynaktan beslenir. Çağlar gibi açık sözlü ve olaylar karşısındaki duruşu net olan bir şahsiyetin bu bağlamda tam olarak anlaşılammış yahut anlaşılacak istenmemiş olması da oldukça düşündürücüdür. Bu bakımdan; Behçet Kemal'in Atatürk hayranlığını, 'çıkarıcılık, yalalaklık, dalkavukluk' gibi hissî yaklaşımlarla objektiviteden uzak, bilim dışı ve dayanaksız bir bağlamda ele almak oldukça yanlış bir değerlendirme olacaktır. Çağlar'ın; vatan müdafaası vermiş olan Mustafa Kemal'e ve kurtardığı vatana duyduğu sevginin; böylesi ifadeler üzerinden ele alınması, kuşkusuz edebiyat bilimi ve tarihini iyi anlayamamaktan kaynaklanır. Bu noktada sorulması gereken soru şu olmalıdır: Onun bu konudaki fikri nedir? Sorulan bu sorunun yanıtı esasen Çağlar üzerindeki birtakım bilim dışı ve önyargılı tespitleri de kuşkusuz ortadan kaldıracaktır.

Çağlar bu konuda şöyle demektedir: ¹⁶

“Eski şairlerden miras kalmış ve şarklı ruhuna işlemiş bir mübalâgacılıkla onu ilâhlaştırdığımız zamanlar olmuştur. Bu mübalâgâlardan tamamile sıyrılmıyacak kadar ona âşık olduğumuz da meydanda.

¹⁶ İlgili yazının tam metni için bakınız: Behçet Kemal Çağlar, Atatürk'süz 4035 Gün, *Şadırvan* dergisi, 11(32), 1.

Fakat ne kadar soğuk kanlı, ne kadar ölçülü, ne kadar tarafsız düşünürsek düşünelim, onun bu millete en lâyük evlâtlardan biri olduğunu ve bizlere gerçekten Atalık ettiğini nasıl inkâr edebiliriz? O en büyük insanlardan, en büyük Türklerden biriydi. Bu milletin en çok daraldığı bir günde geldi.

Etrafındaki adamlar ona daha çok lâyük olsalar, onu tamamlayabilecek cinsten olsalardı belki hizmetleri daha sürekli, daha emsalsiz olurdu. Fakat o tek başına kaldığı zamanlarda bile, bu millete, bu memlekete kimsenin yapamayacağı iyilikleri yaptı. Bize hürriyet verdi, istiklâl verdi, vatan verdi, daha ötesi var mı?" (Çağlar, 1949, s. 1).

Görülebileceği üzere onun bu konudaki ifadeleri oldukça açıktır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus vardır. Behçet Kemal; Atatürk'ten söz eden en verimli eserlerini onun vefatından sonra kaleme almıştır. Örnek olarak; *Dolmabahçe'den Anıtkabire* (1955), *Dünyadan Kırık Büyük* (1960), *Dünyadan 40 Anıt* (1962), *Dünyadan 40 Olay* (1964), *Atatürk: Şiirler* (1965), *Atatürk Denizinden Damlalar* (1967). *Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri* (1968) adlı eserleri verilebilir. Fark edileceği üzere; tüm bunlar, Çağlar'ın sanatındaki Atatürk imajının; "çıkarıcı yahut yalakalık" gayesiyle olmadığını ortaya koyar niteliktedir. Metodik çalışma – popüler kültürün şaşaalı dünyasında- ne yazık ki göz ardı edilmeye başlanmıştır. Bu sebeple, Çağlar'ın sanatındaki Mustafa Kemal hayranlığını değerlendirirken bilimi ve metotlarını kullanmak oldukça önemlidir. Bu doğrultuda inceleme yapmak için başvurulacak ilk kaynak Çağlar'ın kendi beyanları olmalıdır.

Bu bakımdan, Behçet Kemal'in sözünü ettiği "*eski şairlerin bıraktığı miras*" (Çağlar, 1949, s. 1) ifadesi önemlidir. Bu ifade açıktır ki Divan geleneğinden söz eder. Halil İnalçık'a göre (2019, s. 28) Divan geleneğindeki sanatçılar, patronun yani hükümdar ve devlet adamlarının gözüne girebilmek için birbirleriyle mücadele etmiş ve 'en mükemmeli' ortaya koyma çabasıyla sanatın merkezine patronajı almıştır. Bahsi geçen patronaj tesiri; hükümdar ve devlet adamlarına kaside sunma gibi, hükümdar ve devlet adamları hakkında yücelik belirten – semavi- övgü ve benzetmelere yer vermek gibi birçok şekilde varlığını göstermiştir. Anlaşılacağı üzere *yaltaklanma ve intisâbın sanatla bağdaştırılmış, kurumlaşmış biçimi de kasîde sunmak, sultanı ve paşaları en abartılı parlak ifadelerle göklere çıkarmakta görülür* (İnalçık, 2019, s. 15).

Çağlar'ın eski geleneği tenkit ettiği ve halkın da anlayabileceği bir sanat tarzının benimsenmesini arzuladığı bilinse de kendini Divan geleneğinin mutantan övgü kalıplarını kullanmaktan alıkoymamıştır. Çağlar'ın sanatındaki patronaj ile Divan geleneğindeki patronaj; ele alış gayesi bakımından temelde mühim bir farkı ihtiva ettiği görülür. Patronajı mısralara taşımak Divan geleneğindeki şairler için yaşama tutunmak ve geçinebilmek adına bir gerekliliktir (İnalçık, 2019) fakat Çağlar'ın böylesi bir geçim derdinin yahut endişesinin olduğu bilgisi kaynaklarda mevcut değildir. O, vatanına ve onu kurtaran komutana büyük bir samimiyetle karşılık beklemeksizin bağlıdır. Meslek sahibi, tanınmış bir şahsiyet olan Çağlar'ın Atatürk'ün çizgisinden taviz veriyor gerekçesiyle, üstelik Atatürk hayatta değilken kendi isteğiyle partisinin milletvekilliğinden ve tüm yetkilerinden istifa etmesi ve sonrasında kendisine gelen tüm teklifleri de geri çevirmesi gerek 'yalakalık' gerekse 'maddi menfaatçilik'

iddiasını çürütecek bir mahiyettedir. Kaldı ki Çağlar, milletvekili iken görev yaptığı sırada vekil maaşlarına zam yapılmasına meclis kürsüsünden karşı çıkmış, oy çokluğuyla zammın kabul edilmesi üzerine maaşına gelecek farkı, hayır kurumuna bağışlayacağını ifade etmiştir. Behçet Kemal'in sanatındaki patronajı anlayabilmek adına şu ifadelerine bakmak yerinde olacaktır: "İşte, millet büyükleri hakkındaki düşüncemiz: 'Milletin ölüm-kalım çabalama ve savaşlarında büyük fedakarlıklar göstermiş; millete olağanüstü hizmetleriyle yüze çıkmış insanlara milletler kahraman adını verirler. Bu şahsiyetler milletin hatırasında derin ve ebedi izler bırakırlar.'" (Çağlar, 1994a, s. 147-148).

Netice itibarıyla Halaskâr Gazi imajı; Behçet Kemal'in sanatındaki vatan ve millet sevgisini yansıtmada bir semboldür. Behçet Kemal Çağlar, kaleme aldığı eserlerle ve ortaya koyduğu fikirleriyle edebiyat tarihimize not düşmüş önemli bir dava adamıdır. Atatürk Şairi olarak anılmasından öte Atatürk'e çocuk yaşta umudunu bağlamış ve hayata bu umutla tutunarak herkesin; 'artık her şey bitti yapacak bir şey kalmadı' diyerek pes ettiği bir zamanda o, duruşundan taviz vermeden vatan müdafaasında önemli bir yer edinmiştir. "Mustafa Kemal gibi başlamak, belki nicelerine kısmet olmuştur ama Mustafa Kemal gibi bitirebilmek, asıl marifettir." (Çağlar, 1994a, s. 161) diyen Behçet Kemal; Halaskâr Gazi'nin kahramanlığını anlatan ve vatan için verilen mücadelenin destanlaşması hususunda eserlerini gelecek nesillere ulaştıran şahsiyetlerden biri olmuştur.

Kaynakça

- Akbal, O. (1970). Ata'nın şairi yok artık. *Kıbrıs Bülteni Dergisi*, 7(özel sayı), 47.
- Aktaş, Ş. (1998). *Yenileşme dönemi Türk şiiri ve antolojisi (1920-1940)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Anday, M.C. (1970). Önemli bir dönemin anısıdır Çağlar. *Kıbrıs Bülteni Dergisi*, 7(özel sayı), 58.
- Çağlar, B.K. (1932). *Erciyastan kopan çığ*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.
- Çağlar, B.K. (1933). *Burda bir kalp çarpıyor*. Ankara: Sühulet Kütüphanesi.
- Çağlar, B.K. (1949). Atatürk'süz 4035 gün. *Şadırvan Dergisi*, 11(32). 1.
- Çağlar, B.K. (1955). *Dolmabahçeden Anıtkabre*. İstanbul: Sel Yayınları.
- Çağlar, B.K. (1960). *Dünyadan kırk büyük*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Çağlar, B.K. (1962). *Dünyadan kırk anıt*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Çağlar, B.K. (1964). *Dünyadan kırk olay*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Çağlar, B.K. (1965). *Atatürk: Şiirler*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Çağlar, B.K. (1967). *Atatürk denizinden damlalar*. İstanbul: Ak Yayınları.
- Çağlar, B.K. (1968). *Bugünün diliyle Atatürk'ün söyleveleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çağlar, B.K. (1994a). *Bitmez tükenmez Anadolu (1949-1962)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çağlar, B.K. (1994b). *Benden içeri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çağlar, F. (1970). Behçet Kemal Çağlar'ın biyografisi. *Kıbrıs Bülteni Dergisi*, 7(özel sayı), 13-18.
- Gökşen, E.N. (1970). *Behçet Kemal Çağlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnalcık, H. (2018a). *Halil İnalcık Doğu Batı makaleler I*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (2018b). *Akademik ders notları (1938-1986) Timur, İnkılap tarihi, Osmanlı tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalcık, H. (2019). *Şâir ve patron (Patrimonyal devlet ve sanat üzerinde sosyolojik bir inceleme)*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (2020a). *Halil İnalcık'ın merceğinden tarih bilinci*. İstanbul: PK Yayınları.
- İnalcık, H. (2020b). *Atatürk ve demokratik Türkiye*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- İnalcık, H. (2021). *Has-bağçede 'ayş u tarab Nedîmler şâirler mutrîbler*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yay..
- Manizade, D. (1970). Ön söz. *Kıbrıs Bülteni dergisi*, 7(özel sayı), 7-12.
- Okay, M. Orhan. (2020). *Batılılaşma devri Türk edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Orhon, S.O. (1970). Behçet Kemal Çağlar!. *Kıbrıs Bülteni Dergisi*, 7(özel sayı), 89.
- Parla, J. (2018). *Babalar ve oğullar Tanzimat romanının epistemolojik temelleri*. İstanbul: İletişim Yay.
- TBMM onur ödülü Prof. Dr. Halil İnalcık (2008). Ankara: TBMM Yay. Erişim Adresi: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/bitstream/handle/11543/2110/200901362.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Erişim Tarihi: 20/3/2023
- Türk Dil Kurumu (2023). *Halaskâr*, Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 12/3/2023
- Türk Dil Kurumu (2023). *Talakat*, Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 17/4/2023
- Türk Dil Kurumu (2023). *Yüzyıl*, Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 12/3/2023

Türk Tarih Kurumu (2023). *Tarih çevirme kılavuzu* Erişim Adresi <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> Erişim Tarihi: 12/3/2023

Wellek, R., Warren, A. (2019). *Edebiyat teorisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 16.03.2023 Kabul/Accepted: 04.06.2023

Derleme Makale/Review Article, s./pp. 659-678.

KİŞİLER ARASI DUYARLILIK ve İLİŞKİLİ DİĞER PSİKOLOJİK DEĞİŞKENLERⁱ

Ayşe Gülhan ÇAKALⁱⁱ, Nuray TAŞTANⁱⁱⁱ

Öz

Bu çalışmanın konusu, kişiler arası duyarlılığın kuramsal olarak açıklanması, kişiler arası duyarlılık ile ilgili diğer psikolojik unsurların belirlenmesi ve ilgili araştırmaların incelenmesidir. Bu amaçla Türkiye'deki doktora ve yüksek lisans tezleri, ayrıca yurt içi ve yurt dışında ulaşılabilen diğer bilimsel yayınlar incelenmiştir. Böylece kişiler arası duyarlılığı etkileyen etmenler belirlenmiş ve kişiler arası duyarlılığı azaltma konusunda yapılan çalışmalardan söz edilmiştir. Son olarak ruh sağlığını etkileyen kişiler arası duyarlılık konusunda çözüm önerileri geliştirilerek bütüncül bir derleme çalışması yapmak amaçlanmıştır. Kişiler arası duyarlılığın birçok olumsuz etkisi olduğu görülmektedir. Bunlar özetle, değersizlik ve yetersizlik inançları, kişiler arası ilişkilerde karşı tarafın tepkilerini yanlış ve olumsuz yorumlama eğilimi, diğerleri üzerinde bırakılan izlenimlere karşı aşırı endişe duyma hali, reddedilme, eleştirilme korkuları ve bunlar sonucunda geliştirilen sosyal kaygı ve sosyal ortamlardan kaçma davranışı, toplum içinde girişken olamama ve çekingen davranışlar sergileme, reddedilmemek için uyumlu davranma çabası olarak açıklanmıştır. Bu durum, kişiler arası duyarlılığın bilişsel, duygusal, sosyal ve davranışsal boyutlara sahip kapsamlı bir özellik olduğunu göstermektedir. Bu nedenle birçok başka psikolojik problemle de ilişki içindedir. Alanyazın incelendiğinde yapılan araştırmalarda, kişiler arası duyarlılığın sosyal kaygı, yalnızlık, koruyucu ebeveyn tutumu, bağlanma stilleri, düşük sosyal ve duygusal zeka, etkili olmayan çatışma çözme yöntemleri, akıllı telefon bağımlılığı, reddedilmeye karşı duyarlılık, depresyon, bilişsel çarpıtmalar, düşük benlik saygısı, düşük psikolojik sağlamlık, yeme bozuklukları, belirsizliğe tahammülsüzlük, travma geçmişi, bazı kronik hastalıklar ve psikolojik rahatsızlıklar ile ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmalara ek olarak kişiler arası duyarlılığı azaltmaya yönelik deneysel çalışmalar da vardır. Bu çalışmalarda bilişsel davranışçı yaklaşıma dayalı grupla psikolojik danışma uygulamalarına ağırlık verildiği ve olumlu sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Kişiler arası duyarlılık ile ilgili tüm bu unsurların ortaya konmasının, ilgili alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışma kapsamında elde edilen bilgiler, bu unsurlara yönelik yapılacak olan akademik çalışmaların ve müdahale yöntemlerinin zenginleştirilmesini sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: *Kişiler Arası Duyarlılık, Kişiler Arası İlişki, Sosyal Kaygı.*

Interpersonal Sensitivity and Other Related Psychological Variables

Abstract

The subject of this study is the theoretical explanation of interpersonal sensitivity, the presentation of other psychological elements related to interpersonal sensitivity and the examination of related research. For this purpose, doctoral and master's theses in Türkiye, as well as other studies accessible in Türkiye and abroad, were examined. Thus, the factors affecting interpersonal sensitivity were revealed

ⁱ Bu çalışma ikinci yazar danışmanlığında birinci yazarın yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

ⁱⁱ Psikolojik Danışman ve Rehber Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, e-posta: aysegulhan606@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6038-7137.

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, e-posta: nuraytastan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9101-0236.

and studies aimed at decreasing interpersonal sensitivity were mentioned. Finally, it is aimed to make a holistic review study by developing solution suggestions against this condition affecting mental health. Many negative effects are associated with interpersonal sensitivity. In summary these are: beliefs on worthlessness and deficiency, a tendency to misinterpret other person's reactions wrongly and negatively, an exaggerated sense of anxiety on people's impressions, fear of rejection and criticism, and social anxiety and avoidance behavior developed as a consequence of these fears, an inability to be assertive in social situations and demonstrating avoidant behavior, efforts on being compatible to avoid rejection. This demonstrates that interpersonal sensitivity is a comprehensive feature which relates to cognitive, emotional, social and behavioral dimensions. For this reason, it relates to many other psychopathologies. Review of the scientific literature demonstrates that interpersonal sensitivity is related to social anxiety, loneliness, protective parental attitudes, attachment styles, low social and emotional intelligence, ineffective conflict resolution strategies, smart phone addiction, rejection sensitivity, depression, cognitive distortions, low self-esteem, low resilience, eating disorders, low uncertainty tolerance, a history of trauma, some chronic health conditions and mental health conditions. In addition to these, there are studies aimed at reducing interpersonal sensitivity. These studies emphasize group therapies that use a cognitive behavioral approach and demonstrate positive results. Therefore, a comprehensive review of these components is believed to be a valuable contribution to the scientific literature. This study can provide knowledge that can help enriching further academic studies on these components and intervention strategies.

Keywords: *Interpersonal Sensitivity, Interpersonal Relationship, Social Anxiety.*

Structured Abstract

660

Humans are social beings born into social environments and therefore are in interaction with other human beings from the moment they are born. Building nurturing relationships in which a person feels comfortable and safe is important in the field of mental health, and there are multiple factors that can impact the interpersonal relationships and mental health [of its participants?]. Interpersonal sensitivity is one of such factors.

This study explains and discusses the knowledge and suggestions on theoretical foundations, components, individual impacts, co-occurring conditions, causes and effects and intervention strategies to reduce interpersonal sensitivity through related body of literature. For this purpose, both doctoral and graduate theses in Türkiye, in addition to other international and domestic scientific literature were analyzed and compiled into an integrative review study.

Interpersonal sensitivity as a personality trait was first discussed by Boyce and Parker (1989). Additionally, they have developed a scale to measure interpersonal sensitivity. Boyce and Parker (1989) use five factors to explain this feature. First factor is "interpersonal awareness" which includes an individual's overfocus and worry on interpersonal interactions and the individual's impression on the other person. Second factor is "need for approval", which is defined as a constant need for approval and a constantly accommodating behavior in order to avoid criticism and rejection. Third factor is "separation anxiety". Such individuals are overly afraid and anxious anticipation of their relationships ending. Fourth factor is "timidity". Timidity relates to not being attentive and assertive in social relationships. Finally, the fifth factor is "fragile inner-self" and is related to low and fragile self-esteem. Such individuals over value other people's opinions of them.

Many negative effects are associated with interpersonal sensitivity. In summary these are: beliefs on worthlessness and deficiency, a tendency to misinterpret other person's reactions wrongly and negatively, an exaggerated sense of anxiety on people's impressions, fear of rejection and criticism, and social anxiety and avoidance behavior developed as a consequence of these fears, an inability to be assertive in social situations and demonstrating avoidant behavior, efforts on being compatible to avoid rejection. This demonstrates that interpersonal sensitivity is a comprehensive feature which relates to cognitive, emotional, social and behavioral dimensions. For this reason, it relates to many other psychopathologies.

Review of the scientific literature demonstrates that interpersonal sensitivity is related to social anxiety, loneliness, protective parental attitudes, attachment styles, low social and emotional intelligence, ineffective conflict resolution strategies, smart phone addiction, rejection sensitivity, depression, cognitive distortions, low self-esteem, low resilience, eating disorders, low uncertainty tolerance, a history of trauma, some chronic health conditions and mental health conditions. In addition to these, there are studies aimed at reducing interpersonal sensitivity. These studies emphasize group therapies that use a cognitive behavioral approach and demonstrate positive results. Some studies state that interventions aimed at “reducing subjugation behaviors” and “reducing social anxiety” also reduce interpersonal sensitivity. Therefore, a comprehensive review of these components is believed to be a valuable contribution to the scientific literature. This study can provide knowledge that can help enriching further academic studies on these components and intervention strategies.

It is seen that both domestic and foreign studies on interpersonal sensitivity research have been mostly done with undergraduate students, and some with adult and clinical populations, but severely limited in child and adolescent populations. It can be posited that interpersonal sensitivity is a personality trait and like all personality traits it will be most influenced by childhood experiences and parental attitudes. For this reason, there is more need for research in this specific area. Research results from this area can in turn be provided to parents as child development guidance.

Giriş

Sosyal bir çevre içine doğan ve sosyal bir varlık olan insan, doğduğu andan itibaren çevresindeki insanlarla etkileşim içine girer. Yaşam boyu devam eden bu etkileşim, kişinin kendini bütününe bir parçası hissetmesinde, anlamlı bir varoluşa ulaşmasında, kendini tanımasında ve hem kendisiyle hem de toplumla kurduğu ilişkide yaşamın temel faktörlerinden biri olur. Bu nedenle kişinin kendini rahat ve güvende hissettiği doyum verici ilişkiler kurabilmesi, ruh sağlığı alanında oldukça önemli bir konudur. Bu bağlamda kişiler arası ilişkileri ve ruh sağlığını etkileyen birçok etmen söz konusudur. Kişiler arası duyarlılık düzeyi de bu etmenlerden biridir.

Kişiler arası duyarlılık kavramını bir kişilik özelliği olarak ayrıntılı biçimde ilk ele alan ve bu özelliği ölçmek için bir ölçek geliştiren Boyce ve Parker (1989); bu kavramı, başkalarının duygu, düşünce ve davranışlarına yönelik aşırı bir farkındalık ve hassaslık olarak tanımlamıştır. Kişiler arası duyarlılığı olanlar, ilişkileri üzerine çok fazla düşünen, diğerlerinin her davranışına, ruh halindeki değişimlere, eleştirilere ve reddedilme olasılığına karşı sürekli tetikte bekleyen ve bu tür durumlara aşırı duyarlılık gösteren kişiler olarak tanımlanmıştır.

Boyce ve Parker (1989), kişiler arası duyarlılığı ayrıntılı şekilde açıklamak ve kişideki varlığını görebilmek için beş faktör üzerinde durmuştur. Birinci faktör, kişinin başkaları ile girdiği etkileşime ve karşı tarafta nasıl bir izlenim bıraktığına aşırı odaklanmasını ve endişelenmesini içeren *kişiler arası farkındalık* faktörüdür. Bu faktörün kırılğan benlik saygısı ile de oldukça ilişkili olduğu belirtilmiştir. İkinci faktör *onay ihtiyacıdır*. Bu faktör; sürekli olarak onay ihtiyacı hisseden kişinin, diğerlerini memnun etmek için onların fikirlerine göre hareket etmesi ve böylece reddedilmekten ve eleştirilmekten kurtulmaya çalışması olarak ifade edilmiştir. Kişiler arası duyarlılığı anlamada temel bir unsur olarak görülen üçüncü faktör ise *ayrılık kaygısıdır*. Ayrılık kaygısı yaşayan kişiler, ilişkilerinin sonlanma olasılığına ve bu yöndeki herhangi bir tehdide karşı yoğun kaygı yaşayan kişilerdir. Dördüncü faktör ise *çekingenliktir*. Çekingenlik, sosyal ilişkilerde atılğan olamamayı, iddialı davranışlardan sakınmayı ifade ederek kişiler arası duyarlılığın davranışsal yönüne atıfta bulunmaktadır. Son olarak beşinci faktör olan *kırılğan iç benlik* de düşük ve kırılğan bir benlik saygısı ile ilgilidir. Bu kişiler kendi değerlerine başkalarının onlar hakkında ne düşündüğüne bağlı olarak karar verme eğilimindedir ve dolayısıyla başkaları tarafından sürekli olarak desteklenmeye ihtiyaç duyarlar. İfade edilen bu beş faktör, birbirinden bağımsız değil, birbiriyle ilişkili boyutlar olarak açıklanmıştır.

Kişiler arası duyarlılık kavramı, Boyce ve Parker'dan (1989) önce yine olumsuz bir durum olarak, Derogatis, Lipman, Rickels, Uhlenhuth ve Covi (1974) tarafından geliştirilen "Hopkins Belirti Kontrol Listesinde (HSCL)" ve bu listeden uyarlanıp revize edilerek geliştirilen "Ruhsal Belirti Tarama Listesinde (SCL-90-R)" bir belirti türü olarak ele alınmıştır. SCL-90-R, kişideki psikolojik belirtilerin hangi alt kategorilere yoğunlaştığını ve bunların düzeylerini ortaya koyan bir ölçektir. Formdaki dokuz alt kategori; kişiler arası duyarlılık, somatizasyon, obsesif kompulsif, depresyon, kaygı, düşmanlık, fobik kaygı, paranoid düşünce

ve psikotizm şeklindedir. Bu ölçekte ele alınan kişiler arası duyarlılık kavramı, kişinin aşağılık kompleksi yaşaması, kendini değersiz ve yetersiz hissetmesi olarak tanımlanarak (Derogatis vd., 1974; Derogatis ve Cleary, 1977), Boyce ve Parker'a göre (1989) daha dar bir kapsamda ele alınmıştır.

Boyce ve Parker (1989) kişiler arası duyarlılığı, bileşenleri olan bir yapı olarak tanımlamıştır. Bu doğrultuda geliştirdikleri ölçeğin alt faktörleri de "kişiler arası farkındalık" "onay ihtiyacı", "ayrılık kaygısı", "çekingenlik" ve "kırılgan iç benlik" şeklinde olmuştur. "Kişiler Arası Duyarlılık Ölçeği" olarak adlandırılan bu ölçek, otuz altı maddeden oluşur. Doğan ve Sapmaz (2012) ölçeği Türkçeye uyarlamış, üniversite öğrencileri üzerinde geçerlilik ve güvenilirlik çalışmalarını yapmıştır. Gerçekleştirilen çalışmada beş faktörlü yapının doğrulanmadığı görülmüş, elde edilen sonuçlara göre "kişiler arası kaygı ve bağımlılık" "sosyal özgüven eksikliği" ve "atılgan olmayan davranışlar" olmak üzere üç faktörlü yapı benimsenmiştir, madde sayısı da otuza düşürülmüştür.

Boyce ve Parker'ın geliştirdiği bu ölçeği, Erözkan da 2004 yılında üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı çalışmayla Türkçeye uyarlayarak güvenilirlik çalışmalarını yapmış ve orijinaline uygun olarak beş faktörlü haliyle kullanmıştır.

Derogatis ve Cleary (1977), kişideki psikopatolojinin değerlendirilmesini amaçlayan dokuz farklı psikolojik belirtiyi ölçtükleri SCL-90-R formunda kişiler arası duyarlılığı da bu semptomlardan biri olarak ele almıştır. Bu form doksan maddeden oluşmaktadır. Dağ (1991) tarafından "Belirti Tarama Listesi" adıyla Türkçeye uyarlanmış ve üniversite öğrencileri üzerinde geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır.

Kişiler arası duyarlılığa ilişkin yapılan tanımlarda görüldüğü üzere bu kişiler olumsuz benlik algısına sahiptir ve yetersizlik duygusu yaşarlar. Aynı şekilde başkalarının da kendilerine karşı olumsuz bir yaklaşım geliştirdiğine inanır ve iletişim kurduğu insanların davranışlarında bu olumsuz düşüncelere ilişkin ipuçları ararlar. Bu inanç ve beklenti ile diğerlerinin kendine yönelik davranışlarına ilişkin yanlı yorumlar ve hatalı çıkarımlar yapabilirler. Bu nedenle ilişkilerinde genellikle huzursuzdurlar. Bunlar sonucunda da sosyal ilişkilerden uzaklaşmaya ve yalnızlaşmaya yatkınlık gösterirler (Boyce vd., 1992). Dolayısıyla kişiler arası duyarlılığın, kişinin kendi benliğine dair inançlarından başlayarak sosyal yaşamındaki tutumlarına kadar uzanan geniş bir etki alanına sahip olduğu söylenebilir. Bu durum, kişiler arası duyarlılığın olası başka sorunlarla birlikte görülme olasılığını da artırmaktadır (Wilhelm, Boyce ve Brownhill, 2004).

Alanyazın incelendiğinde, kişiler arası duyarlılık ile ilişkili bulunmuş değişkenlerde ve yapılmış araştırmalarda, iç içe geçmiş ilişkiler olduğu görülmekle birlikte, bu çalışmada daha net bir bakış açısı için bu ilişkiler ve benzer araştırmalar olabildiğince başlıklar oluşturularak anlatılmaya çalışılmıştır.

Kişiler Arası Duyarlılık, Kişiler Arası İlişkiler ve Sosyal Kaygı

İletişim becerileri ve mutluluk arasında güçlü bir bağ olduğu bilinmektedir (Kırık ve Sönmez, 2017). Kişi, doğası gereği tek başına yaşayamamakta ve başka insanlara ihtiyaç duymaktadır (Adler, 1929/2000), fakat bazı insanlar için bu birlikte yaşama, iletişim kurma ve sürdürme eylemi kolaylıkla başarılan bir durum iken bazıları için kolayca başarılamayabilir (Bacanlı, 2014). Kişiler arası duyarlılık, bu süreci zorlaştıran önemli etkenlerden biridir.

Kişiler arası duyarlılığın iletişime etkisini daha iyi anlamak için öncelikle iletişim sürecinin nasıl ilerlediğini incelemek gerekir. Dökmen (2005), kişiler arası iletişimin kişinin kendi içine dönerek yaşadığı “kişi-içi iletişim” olarak adlandırılan bir süreçle başladığını söyler. Burada kişi hem bilgi üreten hem de diğerlerinden gelen bilgiyi yorumlayan iki konumda yer alır. Bu süreçte farklı duygular, düşünceler, kendi kendine sorulan sorular ve bu sorularına cevaplar üretilir; yorumlanır, anlamlandırılır ve değerlendirmeler yapılır. Kişiler arası duyarlılığı yüksek olanların ise; kişinin kendi içine döndüğü bu süreçte diğer kişinin kendisi ile ilgili düşüncelerinin ne olduğuna çok daha fazla odaklanıp bu konular üzerine uzun uzun düşündüğü ve kendi içinde bunları olumsuz yorumladığı söylenebilir. Böylece kişinin ilişkileri ile ilgili gösterdiği bu aşırı dikkat, tedirginlik ve yaptığı hatalı çıkarımlar; onun başkalarının çok da üzerinde durmadığı iletişim problemlerine bile daha fazla dikkat etmesine, ufak problemleri büyütürük aşılması zor bir duruma getirmesine neden olur (Boyce ve Mason, 1996). Kişiler arası duyarlılığı olanların bu hislerin de etkisiyle kolay incinen, diğer insanların kendisine değer vermediğini düşünen ve eleştirilmekten aşırı korkan yapılarıyla sosyal ilişkilerinde sorun yaşama olasılıklarının yüksek olduğu söylenebilir (Boyce, Parker, Barnett, Cooney ve Smith, 1991).

Kişiler arası duyarlılıkta kişinin kendisi ile ilgili yetersizlik duyguları (Derogatis ve Cleary, 1977) ve kabul görmeye ilişkin karamsar inançları; beraberinde kırılğan bir benlik saygısını, eleştirilme ve reddedilme korkularını getirir (Boyce ve Parker, 1989). İlişkilerde oldukça etkisi olduğu görülen aşağılık duygusu konusunda önemli çalışmaları olan Adler de (1929/2000) yoğun yaşanan aşağılık ve yetersizlik duygularının, kişinin sosyal uyumunu bozduğunu belirtmiştir.

Sosyal ilişkilerde önemli bir etkinin de kişiler arası duyarlılığın bir belirtisi olan reddedilme korkusundan kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim Erözkan (2004), üniversite öğrencileri ile yaptığı çalışmada kişiler arası duyarlılık ile reddedilme duyarlılığı arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Reddedilmeye duyarlılığı olan kişilerin özellikleri incelendiğinde, bu kişilerin ilişkilerinde endişeli bir bekleyiş içinde oldukları ve diğerlerinin gösterdikleri belirsiz tutumları bile olumsuz yorumlayarak reddedileceklerine dair bir işaret olarak kabul ettikleri görülmüştür (Downey ve Feldman, 1996). Bu nedenle kişiler arası duyarlılığı olanların belirsizliğe tahammül etmekte de zorlandıkları söylenebilir (Erol, 2020).

Kişiler arası duyarlılığı olan kişiler, eleştirilme ve reddedilme durumlarıyla baş etmekte zorlanır. Bu kişiler baş edemeyecekleri bu durumlarla karşı karşıya kalmamak için

diğerleriyle uyum içinde olmaya çaba gösterir. Bu nedenle davranışlarını, diğerlerinin eleştirmeyeceği biçimde, onların beklentisine uygun olarak değiştirmeye yatkındırlar (Boyce ve Parker, 1989). Reddedilmeye karşı bu aşırı duyarlılık ve korkulu bekleyiş durumu, sosyal ortamlarda stres ve huzursuzluk yaratan bir etkene dönüşmekte ve böylece sosyal kaygı bozukluğunun da temel bir unsuru olmaktadır (Liebowitz, Gorman, Fyer, ve Klein, 1985; Ayduk, Downey ve Kim, 2001; Rudolph ve Zimmer-Gembeck, 2014).

Alanyazın incelendiğinde, kişiler arası duyarlılık, kişiler arası ilişkilerde en çok sosyal kaygı ile öne çıkmıştır. Mohammadian, Mahaki, Dehghani, Vahid ve Lavasani (2018), yaptıkları çalışmada kişiler arası duyarlılığın sosyal kaygı geliştirmede ve belirtilerini sürdürmede önemli bir rolü olduğunu ortaya koymuştur. Başkalarının duygu ve davranışlarına aşırı dikkat eden duyarlılığı yüksek kişiler, sosyal ve işlevsel durumlarda daha fazla korku ve kaçınma içinde olabilirler. Benzer şekilde Kumari, Sudhir ve Mariamma (2012), kişiler arası duyarlılığın sosyal kaygının önemli bir yordayıcısı olduğunu, ayrıca sosyal kaygı, kişiler arası duyarlılık, mükemmeliyetçilik ve işlevsel olmayan bilişlerin de bir arada görüldüğünü belirtmiştir.

Kişi, diğerlerinin kendisi hakkında ne düşündüğüne odaklandıkça sosyal kaygısı da artmaktadır (Erözkan, 2011). Bu duygularla kişiler arası ilişkilerden uzaklaşan ve yalnızlaşan kişilerin yaşam doyumu azalmaktadır (Dost, 2007). Bu durumun etkileri yetişkinlerde olduğu gibi ergenlerde de görülmektedir. Anlı (2019), lise öğrencilerinde kişiler arası duyarlılığın “sınıf topluluğu duygusu” üzerinde olumsuz bir etki yarattığını ortaya koymuştur. Sınıf içerisinde kişiler arası duyarlılığı yüksek olan öğrenciler; sınıfın bir parçası gibi hissetmekte zorlanabilmekte ve bunun bir sonucu olarak da sınıf içinde iletişim problemleri, yalnızlık ve akademik başarısızlık yaşayabilmektedir.

İnsan, yaşamı boyunca, diğer insanların varlığına ve yardımına ihtiyaç duyar. Bu nedenle yaşamı kolaylaştıran sosyal becerilerden biri de gerektiği durumlarda yardım arama ve isteme davranışıdır. İhtiyaçlarını karşılayabilecek sosyal becerilere sahip olan insanlar, bu süreçleri daha iyi yönetirken çeşitli sosyal becerilere sahip olamayanlar bu süreçlerde zorlanırlar (Bacanlı, 2014). Yardım isteme davranışının doğası incelendiğinde, girişkenliği ve reddedilme ihtimalini göze almayı gerektiren bir eylem olduğu söylenebilir. Wang ve Zhang (2021) yaptıkları çalışmada kişiler arası duyarlılığı olanların, olumsuz değerlendirilme korkusu ve sosyal kaygıları nedeniyle yardım isteme davranışına daha az başvurduklarını göstermiştir.

Alanyazın incelendiğinde kişiler arası duyarlılığın iletişim üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmaya yönelik çalışmaların da olduğu görülmüştür. Akgül ve Yavuzer (2019), üniversite öğrencilerine verdikleri “kişiler arası duyarlılık eğitiminin” öğrencilerin empati ve iletişim becerilerini olumlu etkilediğini ortaya koymuştur.

Kişiler Arası Duyarlılık ve Sosyal Zekâ

Kişiler arası ilişkilerde başarıyı ve doyumunu etkileyen önemli bir faktör de sosyal zekâdır. Sosyal zekâ, kişinin kendi ve başkalarının duygu, düşünce ve davranışlarını anlaması, kişiler arası ilişkilerde bunları ustaca idare edebilmesi (Samur, 2008) ve sosyal problemleri çözebilme becerisi (Karagüven, 2015) olarak tanımlanır. Yapılan araştırma sonuçlarına göre; sosyal zekâ ve kişiler arası duyarlılık arasında negatif bir ilişki vardır (Doğan ve Sapmaz, 2012; Bulut 2021). Kısacası, kişilerin sosyal zekâ düzeyleri yükseldikçe kişiler arası duyarlılık düzeyleri düşmekte veya sosyal zekâ düzeyleri düştükçe kişiler arası duyarlılık düzeyleri yükselmektedir.

Sosyal zekânın önemli bir göstergesi de kişinin çatışma çözme becerileridir. Kişiler arası duyarlılığı olanların ilişkileri incelendiğinde, çatışmalar yaşandığı (Smith ve Zautra, 2001) ve bu kişilerin çatışma durumlarını yönetmekte zorlandıkları; çatışmalarında “yüzleşme,” “duygusal ifade” ve “kendini açma” gibi olumlu stratejileri daha az kullandıkları görülmüştür (Aydın, 2013). Bu durum kişilerin ruhsal sağlığını etkilemekte ve çatışmalarını çözme tarzları onların depresyon geliştirip geliştirmeyeceklerinde de etkili olmaktadır (Zhao vd. 2018).

Kişiler Arası Duyarlılık ve Duygusal Zekâ

Salovey ve Mayer (1990), duygusal zekâyı ayrıntılı bir şekilde tanımlamış ve beş ana başlık ile niteliklerini açıklamıştır. Bu niteliklerde ilki, kişinin kendini tanımasını ve yaşadığı duyguyu fark edebilmesini ifade eden *özbilinçtir*. İkincisi, *duyguları idare edebilme* yeteneğidir. Bu yeteneğe sahip kişilerin; kendini yatıştırma, yoğun kaygılardan, olumsuz duygulardan ve alınganlıklardan kurtulmada daha başarılı oldukları ve yaşanan olumsuzluklardan sonra daha kolay toparladıkları belirtilmektedir. Duygusal zekâyı tanımlayan üçüncü nitelik ise, *kendini harekete geçirme* becerisidir. Bu beceri kişinin akış halinde kalabilmesi, duygularını bir amaç etrafında toplayabilmesi, gerektiği durumlarda doyumunu erteleyebilmesi gibi özelliklerle ifade edilmektedir. Dördüncü nitelik, *başkalarının duygularını anlamadır*. Bu nitelikteki temel unsur ise empatidir. Son olarak beşinci nitelik ise, *ilişkileri yürütebilme* becerisi olarak belirtilmektedir. Bu beceri, başkalarının duygularını idare etme yeteneği ile ilgilidir (akt. Goleman, 1995/2010).

Duygusal zekânın nitelikleri incelendiğinde, bu niteliklerin, kişiler arası duyarlılığı olanların sorun yaşadığı alanlar olduğu söylenebilir. Demiray (2018), üniversite öğrencileri ile yaptığı çalışmada duygusal zekâ ve kişiler arası duyarlılık arasında negatif yönde bir ilişki bulmuştur. Çalışma, bilişsel çarpıtmaların da duygusal zekânın kişiler arası duyarlılık üzerindeki etkisine kısmi aracı değişken olarak etki ettiğini göstermiştir.

Kişiler Arası Duyarlılık ve Erken Çocukluk Yılları

Kişinin kendine, diğer insanlara ve yaşama dair inançlarının, büyük oranda çocukluk yıllarındaki anne baba tutumlarına ve onlarla olan ilişkilerine dayandığı bilinmektedir. Alanyazın incelendiğinde ebeveyn tutumlarının, kişiler arası duyarlılığa etkisini araştıran az

sayıda araştırmaya rastlanmıştır; fakat kişiler arası duyarlılığın bileşenleri olarak görülen ve bağımsız olarak ele alındığında temellerinin çocukluk yıllarına dayandığı bilinen onay ihtiyacı, ayrılık kaygısı ve kırılmalı iç benlik gibi faktörler, kişiler arası duyarlılık ve ebeveyn tutumları arasında yakın bir ilişki olduğunu düşündürmektedir. Bu konudaki araştırmalardan biri olan Otani ve arkadaşlarının (2014) çalışmasında; kişiler arası duyarlılığın, kişinin geliştirdiği olumsuz benlik algısı ve diğer insanları algılayış biçimi ile ilgili olduğu belirtilmiştir. Bu durumun ise kişiler arası duyarlılık ve bağlanma güvensizliği arasındaki ilişkinin varlığına bir işaret olabileceği ifade edilmiştir. Benzer bir araştırmada Atay (2016), yetişkinlerin erken çocukluk dönemlerinin etkisiyle geliştirdiği bağlanma stilleri ile kişiler arası duyarlılıkları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma sonucuna göre sahip olunan “kayıtsız bağlanma stili” ve “güvenli bağlanma stili” kişiler arası duyarlılık ile pozitif bir ilişki içinde bulunmuştur. “Korkulu bağlanma stili” ile ise negatif yönde bir ilişki belirtilmiştir. Ebeveyn tutumlarının etkisini inceleyen bir başka çalışmada Otani, Suzuki, Matsumoto ve Kamata (2009), ebeveynlerin aşırı koruyuculuğunun, özellikle hemcinsleri olan çocukları üzerinde kişiler arası duyarlılığı artırdığını ortaya koymuştur. Buna ek olarak erkeklerde baba etkisinin yanı sıra anne korumasının da etkisinin olduğu belirtilmiştir. Suzuki ve arkadaşları ise (2012) yine benzer bir sonuç elde ederek özellikle anne bakımının kişiler arası duyarlılığı etkilediğini belirtmiştir.

Kişiler Arası Duyarlılık ve Akıllı Telefon Bağımlılığı

Kişiler arası duyarlılığın, günümüzün en büyük sorunlarından biri olan akıllı telefon bağımlılığı ile ilişkisi; özellikle yurt dışı çalışmalarda merak konusu olmuş ve yapılan birçok araştırmada bu iki değişkenin birbirleriyle etkileşim içinde olduğu görülmüştür (Yang, 2001; Yang, Choe, Baity, Lee ve Cho, 2005; Jang, Hwang ve Choi, 2008; Alavi, Maracy, Jannatifard ve Eslami, 2011; Öcal, 2019).

Sahip olunan kişilik özelliklerinin, akıllı telefon bağımlılığını etkileyen önemli faktörlerden biri olduğu belirtilmektedir (Işık ve Kaptangil, 2018). Alanyazın incelendiğinde; kişide var olan “dışa dönüklük, dürtüsellik, nevrozizm ve yüksek risk alma” gibi kişilik özelliklerinin, akıllı telefon bağımlılığını yordayabileceği görülmüştür (Wang, Huang ve Wu, 2014). Bu durumda nevrozizm ve olumsuz duygularla ilişkili olduğu belirtilen ve bir kişilik özelliği olarak görülen kişiler arası duyarlılığın da (Boyce ve Parker, 1989; Wilhelm, Boyce ve Brownhill, 2004) akıllı telefon bağımlılığını yordayabileceği söylenebilir. Lin ve arkadaşları (2021), bu ilişkiyi doğrulamakta ve buna ek olarak kişiler arası duyarlılığın akıllı telefon bağımlılığı ile ilişkisine *gelişmeleri kaçırma korkusunun (FOMO)* aracılık ettiğini belirtmektedir.

Günlük yaşamlarında yeterince sosyal ilişki içine giremeyen kişilerin, internet üzerinden sosyalleşmeye çalışma ihtimalleri daha fazla olmaktadır. Bu durumu ifade eden “telafi edici internet kullanımı kuramına” göre; sosyal ilişkileri yetersiz olanlar, sanal ortamları kullanarak bu eksikliği telafi etmeye ve olumsuz duygularını azaltmaya yönelirler (Kardefelt-Winther, 2014). Kişiler arası duyarlılığı yüksek kişilerin de gerçek sosyal ortamlardan kaçma eğiliminde oldukları bilinmektedir. Bu nedenle bu kişilerin eksik kalan

sosyal ihtiyaçlarını, sanal ortamlar ve sosyal medya kullanarak telafi etmeye daha fazla eğilim gösterebilecekleri söylenebilir. Diğerlerinin yaşamındaki gelişmeleri takip etmeyi ve bunlardan haberdar olmayı kolaylaştıran *facebook* üzerine yapılan benzer bir araştırma, kişiler arası duyarlılık arttıkça *facebook* bağımlılığının da arttığını ortaya koymuştur (Arabacı, Taş, Kavaslar, Dikmen ve Teke, 2017). You, Zhang, Zhang, Xu ve Chen (2019) ise “benlik saygısı” ve “cep telefonu bağımlılığı” arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada kişiler arası duyarlılığın, bu iki durum arasında aracı rolü olduğunu ifade etmiştir. Bu çalışmalara ek olarak benzer bir ilişki de internet bağımlılığı ve kişiler arası duyarlılık arasında görülmüş ve farklı yaş grupları üzerinde yapılan bazı çalışmalarda iki değişken arasında pozitif bir ilişki olduğunu ifade edilmiştir (Adalier ve Balkan, 2012; Anlı, 2018).

Kişiler Arası Duyarlılık ve Görünüş Algısı

Geçmişten bu yana toplumlarda dönem dönem değişen standartlaşmış beğeni kalıplarının, kişilerin sahip olduğu vücut algısını da etkilediği görülür. Son yıllarda teknolojinin ve sosyal medyanın artması ile görsellik daha çok öne çıkmış ve insanlar belli standart görünümlere uymaya daha çok özendirilmiştir. Spor ve diyet yapmaya duyulan ilginin de buna paralel olarak arttığı söylenebilir. Dolayısıyla bu durumun psikolojik sonuçlarından biri olarak, istenilen vücut algısına sahip olunmadığında ruhsal sağlığın olumsuz etkilendiği gözlenmiştir.

Kişiler arası duyarlılığa sahip kişilerin, diğerlerinin onun hakkında ne düşündüğüne dair aşırı hassasiyeti, eleştirilme korkuları ve temelde taşıdıkları değersizlik gibi duyguları bu kişilerin dış görünüşleri ile ilgili hassas olabileceklerini işaret eder. Atlas (2004), üniversite öğrencileri ile yaptığı çalışmada, yüksek kişiler arası duyarlılığın yüksek “görünüm duyarlılığı” ile ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Hamann, Wonderlich ve Vander (2009) kişiler arası duyarlılıkta kırılmalı iç benlik alt ölçeğinin, Bulimia testinin puanlarındaki değişkenliği önemli düzeyde açıkladığını ifade etmiştir. Çalışma, kırılmalı bir iç benliği ve olumsuz değerlendirilme korkusu olan genç kadınların, toplumun beklediği “ince ideale” ulaşmak için bulimik davranışlarda bulunabileceğini, böylece toplumdaki standardı yakalayarak bedenleri yüzünden dikkat çekmekten ve incelenmekten kaçınmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Bu bulgulara ek olarak Yurdakul (2018) yapılan diyetlerin ve ideal vücut algısına ulaşma çabalarının, başarılı sonuçlanmadığı durumlarda, kişiler arası duyarlılık düzeyinin etkilendiği ortaya koymuştur.

Kişiler Arası Duyarlılık ve Benlik Saygısı

Schaefer (1995) benlik gelişiminin kişinin, çevresindeki insanların onun hakkında ne düşündüğüne dair tahminler geliştirmesiyle başladığını belirtir. Sonrasında sürecin, bu tahminlerden yola çıkarak kendisi hakkında saygı ya da utanç gibi birtakım duygular geliştirmesiyle devam ettiğini ifade eder. Cooley de “ayna benlik” olarak ifade ettiği kavramla kişinin, çevresindeki insanların kendisiyle ilgili geliştirdiği beklentilere ve düşüncelere göre benliğini şekillendirdiğini belirtmiştir (Hood, 2014). Bu süreç incelendiğinde benliğin gelişimi ile kişiler arası duyarlılık arasında yakın bir ilişki olabileceği görülür. Yapılan bir çalışma da

utancı içselleştirme eğilimi olanlarda kişiler arası duyarlılığının daha yüksek olduğu ifade edilmiştir (Nyström, Kjellberg, Heimdahl ve Jonsson, 2018). Kömürcü (2014) ise yüksek kişiler arası duyarlılık düzeyinin, düşük benlik değerini yordadığını belirtmiştir. Benlik saygısı düşük olan kişiler, ilişkilerinde mutlaka bir problem çıkacağı düşüncesi içinde olup ilişki boyunca bu beklentiyle yaşadıkları için eleştirilere daha fazla hassasiyet gösterirler (Rosenberg, 1965). Sonuç olarak düşük benlik saygısı, ilişkilerdeki olumsuz inançların ve beklentilerin etkisiyle reddedilme ve eleştirilme korkusuna neden olur ve kaygıyı artırır (Baldwin ve Main, 2001). Tüm bu bilgiler ışığında bakıldığında, kişiler arası duyarlılık ile benlik saygısı arasında karşılıklı bir etki olduğu söylenebilir.

Kişiler Arası Duyarlılık ve Psikolojik Sağlamlık

Zorlu yaşam olaylarında kimi insanlar daha çok sarsılırken kimi insanlar ise daha çabuk toparlamakta ve daha dayanıklı olmaktadır. Kişiler arasındaki bu farklılık, psikolojik sağlamlık (kendini toparlama gücü/psikolojik dayanıklılık) ile açıklanmaktadır (Angulo-Macias, 2007). Ramirez (2007), psikolojik sağlamlığı depresif durumlardan, hastalıklardan, yaşam akışını etkileyen değişimlerden ve benzer olumsuz yaşantılardan sonra hızlı bir şekilde iyileşme becerisi, sarsıldıktan sonra önceki durumuna kolayca geri dönebilme ve esneklik olarak tanımlamıştır. Kişiler arası duyarlılık ile psikolojik sağlamlık arasında ise negatif bir ilişki bulunmuştur (Bulut, 2021). Psikolojik sağlamlık ve kişiler arası duyarlılık arasındaki ilişkiyi inceleyen Bilgin de (2020), uygulanan kişiler arası duyarlılık ölçeğinin “atılgan olmayan davranışlar” ve “kişiler arası kaygı ve bağımlılık” alt faktörleri ile psikolojik sağlamlık arasında negatif bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Ayrıca psikolojik sağlamlığı düşük kişilerin, karşılaştıkları zorlu olaylara karşı aktif bir şekilde çözüm üreterek ya da rahatlamaya çalışarak değil; çekingen kalarak ve sorunlardan kaçarak tepki verdikleri ifade edilir (Soderstrom, Dolbier, Leiferman ve Steinhardt, 2000).

Kişiler Arası Duyarlılık ve Depresyon

Kişiler arası duyarlılık ve depresyon arasındaki ilişki birçok araştırmaya konu olmuş ve birçok ülkede araştırılmıştır. Yapılan bazı araştırmalar kişiler arası duyarlılığın kişide depresyon gelişimi için bir risk faktörü olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin, Sakado ve arkadaşları (1999) Japonya’da yaptıkları çalışmayla, kişiler arası duyarlılığı yüksek kişilerin “yaşam boyu depresyon” yaşama riskinin arttığını göstermiştir. Benzer şekilde Kanada’da yapılan bir araştırmada da kişiler arası duyarlılığın, üniversite öğrencilerinde öz-saygı ve depresif belirtileri yordadığı bulunmuştur (McCabe, Blankstein ve Mills, 1999). Türkiye’de yapılmış bir başka çalışmada da alanyazındaki diğer çalışmalara benzer olarak kişiler arası duyarlılık ve depresyon arasında anlamlı bir ilişki olduğu ortaya konmuştur (Erözkan, 2005). Bu çalışmalara ek olarak Çin’de yapılmış boylamsal bir çalışma, kişiler arası duyarlılığın “zihinsel sıkıntı” (depresyon, kaygı ve stres) ile ilişki gösterdiğini; ergenlerde yeni başlayan “kısmi zihinsel sıkıntı” ve saldırganlığı ise yordayabileceğini belirtmiştir (Sun vd., 2020). Dolayısıyla kişiler arası duyarlılık, depresif bozuklukların gelişimi için bir risk faktörü olarak görülmekte ve depresyona yatkın olan kişilerin özelliklerinden biri olmaktadır (Harb,

Heimberg, Fresco, Scheiner ve Liebowitz, 2002). Bu bulgulara ek olarak bazı araştırmalar da, bir psikolojik bozukluğu olan kişilerde kişiler arası duyarlılığın daha yüksek olduğuna ilişkin bulgular elde etmiştir (Vidyanidhi ve Sudhir, 2009; Bulut, 2021). Üniversite öğrencileri üzerinde yapılan bir başka çalışmada da geçmiş travmalardan kaynaklanan travma sonrası stres bozukluğunun (TSSB), kişiler arası duyarlılık ile ilişkili olduğu; “TSBB”nin kişiler arası duyarlılık üzerindeki etkisine “aleksitimi”nin aracılık ettiği belirtilmektedir (Slanbekova, Chung, Karipbaev, Sabirova ve Alimbayeva, 2019).

Çocukluk çağında yaşanan travmalar ile yetişkinlikte ortaya çıkan psikopatolojik belirtiler arasındaki ilişkiyi inceleyen Kaya (2020) elde ettiği bulgularda; çocuklukta yaşanan bu travmaların, yetişkinlikte kişiler arası duyarlılık geliştirmede bir risk faktörü olabileceğini işaret etmiştir. Yapılan başka araştırmalar ise psikolojik rahatsızlıkların yanı sıra bazı kronik hastalıkların da kişinin ruhsal sağlığını etkilediğini ve bu hastalarda kişiler arası duyarlılık düzeyinin arttığını göstermiştir (Eren vd., 2007; Zhao vd., 2018). Benzer bir ilişkiyi araştıran Marin ve Miller (2013) ise, sağlık alanında yapılmış 76 farklı araştırmayı inceleyerek; kişiler arası duyarlılıkla ilgili yapılarla sahip kişilerin, kalp-damar hastalıkları ve bulaşıcı hastalıklar açısından risk altında olduğunu belirtmiştir.

Kişiler Arası Duyarlılık ve Bilişsel Çarpıtmalar

Beck (1995), kişilerin kendilerine ilişkin olumsuz inançlarının, olayları algılama ve değerlendirme aşamalarında bilişsel hatalar (çarpıtmalar) yapmalarına neden olduğunu belirtir. Bu yönüyle bakıldığında kişiler arası duyarlılığı olanların değersizlik ve yetersizlik gibi olumsuz şemaları ve diğerlerinin ne düşündüğüne ilişkin hatalı çıkarımları; kişiler arası duyarlılığın bilişsel çarpıtmalar içeren bir özellik olduğunu gösterir. Vidyanidhi ve Sudhir (2009) sosyal kaygı ve depresyonu olan bir örnekte daha fazla “işlevsiz bilişin” daha yüksek kişiler arası duyarlılık düzeyi ile pozitif yönde ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Demiray (2018) ise yaptığı çalışma ile kişiler arası ilişkilerle ilgili bilişsel çarpıtmaların, kişiler arası duyarlılığı yordayabildiğini belirtmektedir. Çalışmada elde edilen bir diğer bulgu ise kişiler arası duyarlılık düzeyinin, sosyal destek ile karşılaştırıldığında farklılaşmadığıdır. Bu durum da kişiler arası duyarlılığın dış etkenlerden çok kişinin içsel süreçlerinden etkilendiğine işaret etmektedir.

Kişiler Arası Duyarlılık ve Deneysel Çalışmalar

Alanyazın incelendiğinde kişiler arası duyarlılık düzeyini azaltmaya yönelik yapılan çalışmaların anlamlı sonuçlar elde ettiği görülür. Yapılan uygulamaların ise çoğunlukla bilişsel davranışçı yaklaşıma dayalı olduğu gözlenmiştir. Kişiler arası duyarlılığı olanların olumsuz inançları (Derogatis ve Cleary, 1977) ve ilişkilerindeki bilişsel çarpıtmaları (Demiray, 2018) nedeniyle bilişsel davranışçı müdahale yöntemlerine uygun oldukları düşünülebilir.

Sarısoy (2011), üniversite öğrencilerine yönelik yapılan “bilişsel davranışçı yaklaşıma dayalı grupla psikolojik danışma” uygulamasının, öğrencilerin kişiler arası duyarlılık düzeyini azalttığını ve bu durumun ilerleyen aylarda da devam ettiğini ifade etmiştir. Sarısoy,

aynı çalışmada öğrencilerin kişiler arası duyarlılık düzeyinin okuduğu bölümden memnun olanlar ve olmayanlar arasında anlamlı düzeyde farklılaştığını belirtmiştir. Üniversite öğrencileri ile yapılan benzer bir çalışmada Hiçdurmaz ve Öz (2016), yapılan “bilişsel davranışçı grupla psikolojik danışma” uygulamasından sonra sadece kişiler arası duyarlılık düzeyinin değil; “umutsuz” ve “itaatkâr” başa çıkma tutumu ile “otomatik düşünce” düzeyinin de düştüğünü belirtmektedir. Grupla psikolojik danışmanın sonrasında ve izleme döneminde “kendine güvenen”, “iyimser” ve “sosyal destek arama” gibi olumlu başa çıkma yöntemlerinde de artma olduğunu ifade edilmiştir. Lise öğrencileri ile çalışan Anlı (2017) ise; “boyun eğici davranışları azaltmaya yönelik” yapılan bilişsel davranışçı psiko-eğitim çalışmasının, öğrencilerin boyun eğici davranışlarının yanı sıra kişiler arası duyarlılık, öfke ve düşmanlık düzeylerini de azalttığını ortaya koymuştur. Daha özel bir örneklem seçen Bell ve Freeman (2014), kötülük görme (perseküsyon) sanrıları olan on bir hastayla yaptığı çalışmada kişiler arası duyarlılığı azaltmaya yönelik uyguladıkları bilişsel davranışçı terapinin, hastaların hem kişiler arası duyarlılık düzeyini düşürdüğünü hem de kötülük göreceklere ilişkin sanrılarını azalttığını ifade etmiştir. Sapmaz (2011) ise “sosyal kaygı” “reddedilme duyarlılığı” ve “kişiler arası duyarlılığın” ilgili araştırmalar ve kuramsal çerçeve incelendiğinde benzer öğeler taşıdığını ve bu yüzden üniversite öğrencileri için hazırlanan “sosyal kaygıyı azaltmaya yönelik bilişsel davranışçı yaklaşıma dayalı grupla psikolojik danışmanın” bu üç değişkenin hepsi üzerinde etkili olacağını düşünmüştür. Bu varsayımın sınındığı çalışmada yapılan grupla psikolojik danışma uygulamaları, beklendiği şekilde “sosyal kaygı” “reddedilme duyarlılığı” ve “kişiler arası duyarlılık” düzeylerini düşürmüş ve bu etki uygulama sonrasında da devam etmiştir. Yapılan araştırmalar göstermiştir ki hem kişiler arası duyarlılığı hem de kişiler arası ilişkileri olumsuz etkileyen faktörleri azaltmaya yönelik yapılan bilişsel davranışçı yaklaşıma dayalı grupla psikolojik danışma uygulamaları, olumlu sonuçlar elde etmiş ve kişiler arası duyarlılık düzeyini düşürmüştür.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışmada, kişiler arası duyarlılığın kuramsal temeline, bileşenlerine, kişi üzerindeki etkilerine, hangi durumlarda yoğunlaştığına, nelerden etkilenip neleri etkilediğine, nelerle birlikte görüldüğüne ve nasıl bir müdahale yönteminin düzeyini düşürdüğüne dair bilgiler, ilgili alanyazın kapsamında açıklanmış ve tartışılmıştır.

Kişiler arası duyarlılığın birden çok bileşene sahip kompleks bir yapı olduğu söylenebilir. Bu yapı kişide -değersizlik ve yetersizlik inancı (Derogatis vd., 1974), diğerlerinin tepkilerini hatalı bir şekilde olumsuz algılama eğilimi (Boyce vd., 1992), diğerleri üzerinde bıraktığı izlenimden aşırı endişe duyma, bunlarla bağlantılı olarak sürekli hissedilen eleştirilme ve reddedilme korkuları, kırılabilirlik ve ardından gelen sosyal kaygı, çekingen ve boyun eğici davranışlar- ile kendini göstermektedir (Boyce ve Parker, 1989). Böylece kişiler arası duyarlılık, kişinin yaşamında bilişsel, duygusal, sosyal ve davranışsal boyutlara sahip kapsamlı bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır.

Yaygın ve olumsuz etkileriyle kişiyi psikolojik olarak kırılğan ve hassas duruma getiren bu özelliğin birçok psikolojik değişken ile ilişkisi olduğu görülür. Bu nedenle bu çalışmanın bir amacı da kişiler arası duyarlılık ile ilişkili bulunmuş unsurların alanyazın aracılığı ile ortaya konmasıdır. Açığa çıkarılan bu ilişkilerin, ruh sağlığı alanındaki akademik ve klinik çalışmalarda hem kişiler arası duyarlılık vakalarına hem de ilişkili bulunduğu değişkenlere yönelik planlanan müdahale yöntemlerine; kapsamın belirlenmesi ve yöntemlerin çeşitlendirilmesi konusunda ışık tutacağı düşünülmüştür. Bu kapsamda, örneğin, yapılan bazı araştırmalarda kişiler arası duyarlılığın ruhsal bir hastalık ya da travma geçmişi ile ilişkili olduğu görülmüştür. Bu nedenle mevcut ruhsal bozukluğu ya da depresyonu olan kişilerde olası kişiler arası duyarlılık varlığının da göz önünde tutulması gereken bir faktör olduğu anlaşılmıştır. Alanyazın incelendiğinde kişiler arası duyarlılığın en görünür etkilerinin sosyal problemlerde ortaya çıktığı söylenebilir. Kişiler arası duyarlılığı olanlar, yaşadıkları reddedilme ve eleştirilme korkuları nedeniyle sosyal kaygı yaşarlar. Bu kişilerin aynı zamanda düşük sosyal ve duygusal zekâya sahip olduğu, duygularıyla ve kişiler arası çatışmalarla baş etmekte zorlandığı görülür. Dolayısıyla, bu kişilerde ilişkilerden kaçınma, daha çekingen ve daha yalnız olma görülebilir. Günümüzde akıllı telefonlar ile birlikte gittikçe daha çok insanın, gerçek sosyal ortamlar yerine sanal ortamları tercih ettiği ve teknoloji bağımlılığının arttığı bilinmektedir. Bu duruma yatkınlıkta, kişiler arası duyarlılık bir risk faktörü olabilir. Çalışmalar internet bağımlılığı ve kişiler arası duyarlılık arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Artan sosyal medya kullanımıyla maruz kalınan mükemmellik normları ise bu kişiler için daha zorlayıcı bir unsur olabilir. Bu dış etkenlerle; düşük benlik saygısı, değersizlik inancı, kabul görmeme korkusu gibi iç etkenlerin birleşmesi, bu kişilerde görünüş duyarlılığına ve yeme bozukluklarına yatkınlığa yol açabilir. Bu noktada kişinin temeldeki değersizlik inancının, kırılğan bir psikolojiye neden olduğu söylenebilir. Bu çalışma kapsamında derlenen bu ilişkiler, kişiler arası duyarlılığın başka hangi durumlarda akla gelmesi gerektiği konusunda fikir vermektedir. Böylece elde edilen bu bilgilerle yapılan müdahale yöntemlerinin ya da akademik çalışmaların içeriği zenginleştirilebilir.

Mevcut araştırmalar incelendiğinde; kişiler arası duyarlılığı azaltmaya yönelik çalışmaların bilişsel davranışçı yaklaşıma dayalı grupla psikolojik danışma uygulamalarında yoğunlaştığı görülür. Böylece sahip olunan bilişsel çarpıtmalar ve olumsuz temel inançlar değiştirilerek olumlu etkiler yaratmak amaçlanmıştır. Alanyazındaki çalışmalar bu müdahale yöntemlerinin işe yaradığını göstermiştir. Yapılan bu çalışmalara ek olarak kişiler arası duyarlılığın duygusal ve davranışsal boyutlarına yönelik yapılacak müdahale yöntemlerinin de olumlu etkiyi arttırabileceği ve hızlandırabileceği söylenebilir. Ayrıca kişiler arası duyarlılığın davranışsal boyutunu ifade eden girişken olamama, çekingenlik, iddialı davranışlarda bulunamama, başkalarına ters düşecek söylemlerden ve sosyal ortamlardan kaçınma gibi davranışların, kişinin toplumsallaşma sürecine engel olarak bu süreçte geliştirilmesi gereken sosyal becerilerin edinilememesine neden olduğu ifade edilebilir. Bu nedenle kazanılamamış ya da çok fazla deneyimlenmemiş çeşitli sosyal becerilerin geliştirilmesine yönelik grupla psikolojik danışma ve psikodrama gibi çalışmaların yapılması

olumlu etkiler sağlayabilir. Bunların yanı sıra yaşantıya dayalı davranışsal müdahalelerin ve sosyal beceri geliştirici çalışmaların da kişiler arası duyarlılığı azaltmaya yönelik müdahale yöntemlerine daha çok dâhil edilmesi önerilebilir.

Kişiler arası duyarlılığın yurt içi ve yurt dışı çalışmalarda büyük oranda üniversite öğrencileri ile incelendiği, bazı örneklerde yetişkin ve klinik grupların da var olduğu fakat çocuk ve ergen grupla yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmüştür. Bu nedenle ulaşılabildiği kadarıyla kişiler arası duyarlılığın daha küçük yaşlarda kendini nasıl gösterdiği, nasıl ilerlediği ve nasıl müdahale edilebileceği ile ilgili yeterli araştırma verileri bulunmamıştır. Kişiler arası duyarlılığın da bir kişilik özelliği olduğu ve tüm kişilik özellikleri gibi en çok çocukluk döneminden ve ebeveyn tutumlarından etkileneceği söylenebilir. Bu nedenle böylesi kapsamlı ve ruh sağlığını olumsuz etkileyen bu özelliği incelerken ebeveyn tutumlarıyla ilişkisine ve çocukluk dönemine yönelik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Kişiler arası duyarlılığın kişinin yaşamını olumsuz etkilemesini önlemek için; erken çocukluk yılları ile ilgili yapılacak bu çalışmaların, çocuk gelişimi ve anne baba tutumlarına yönelik hem kuramsal hem de uygulamaya yönelik çalışmalara bilgi sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adalier, A. ve Balkan, E. (2012). The relationship between internet addiction and psychological symptoms. *International Journal of Global Education*, 1(2), 42-49.
- Adler, A. (2000). *Yaşama Sanatı*. (Çev: K. Şipal). İstanbul: Say Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1929).
- Akgül, N. ve Yavuzer, N. (2019). Kişilerarası duyarlılık eğitiminin üniversite öğrencilerinin empati ve iletişim becerilerine etkisi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 14(2) , 539-554.
- Alavi, S. S., Maracy, M. R., Jannatifard, F. ve Eslami, M. (2011). The effect of psychiatric symptoms on the internet addiction disorder in Isfahan's University students. *Journal Of Research İn Medical Sciences: The Official Journal Of Isfahan University Of Medical Sciences*, 16(6), 793.
- Angulo-Macias, G. (2007). *Resiliency despite poverty in childhood. A review of the literature*. (Unpublished Doctoral Thesis). Alliant International University, California.
- Anlı, G. (2017). *Boyun eğici davranışları azaltmaya yönelik bilişsel davranışçı psiko-eğitim programının kişilerarası duyarlılık, öfke ve düşmanlık (hostilite) üzerine etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Anlı, G. (2018). Kişilerarası duyarlılık ile internet bağımlılığı arasındaki ilişkinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 103-118.
- Anlı, G. (2019). Sınıf topluluğu duyusu ile kişilerarası duyarlılık arasındaki ilişkinin incelenmesi. *International Journal of Progressive Education*, 15(5), 371-379.
- Arabacı, L. B., Taş, G., Kavaslar, İ., Dikmen, M. ve Teke, C. (2017). Hemşirelik öğrencilerinin sosyotropi-otonomi kişilik özellikleri ve kişilerarası duyarlılıkları ile facebook bağımlılıkları arasındaki ilişki. *Bağımlılık Dergisi*, 18(3), 69-79.
- Atay, S. (2016). *Evli bireylerde bağlanma stillerinin kişiler arası duyarlılıkları ile ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Atlas, J. G. (2004). Interpersonal sensitivity, eating disorder symptoms, and eating/thinness expectancies. *Current Psychology*, 22(4), 368-378.
- Aydın, A. (2013). *Hemşirelerin kişiler arası duyarlılık ve çatışma çözme yaklaşımları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- Ayduk, O., Downey, G., ve Kim, M. (2001). Rejection sensitivity and depressive symptoms in women. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(7), 868-877.
- Bacanlı, H. (2014). *Sosyal beceri eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Baldwin, M.W., & Main, K.J. (2001). The cued activation of relational schemas in social anxiety. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 1637-1647.
- Beck, J. S. (1995). *Cognitive therapy: basics and beyond*. New York: The Guilford Press.
- Bell, V. ve Freeman, D. (2014). A pilot trial of cognitive behavioural therapy for interpersonal sensitivity in individuals with persecutory delusions. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 45(4), 441-446.
- Bilgin, O. (2020). Relationship Between Interpersonal Sensitivity and Psychological Resilience. *International Online Journal of Educational Sciences*, 12(5), 10-12.
- Boyce, P., Hickie, I., Parker, G., Mitchell, P., Wilhelm, K. ve Brodaty, H. (1992). Interpersonal sensitivity and the one-year outcome of a depressive episode. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 26, 156-161.

- Boyce, P. ve Mason, C. (1996). An overview of depression-prone personality traits and the role of interpersonal sensitivity. *Australian and New Zealand Journal Of Psychiatry*, 30, 90-103.
- Boyce, P. ve Parker, G. (1989). Development of a scale to measure interpersonal sensitivity. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 23(3), 341-351.
- Boyce, P., Parker, G., Barnett, B., Cooney, M. ve Smith, F. (1991). Personality as a vulnerability factor to depression. *British Journal Of Psychiatry*, 159, 106-114.
- Bulut, G. (2021). *Yetişkinlerde psikolojik sağlamlık ile sosyal zekâ seviyesi ve kişilerarası duyarlılık arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Dağ, İ. (1991). Belirti Tarama Listesi'nin (Scl-90-R) üniversite öğrencileri için güvenilirliği ve geçerliği. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 2(1).
- Demiray, N. (2018). *Üniversite öğrencilerinde duygusal zekâ ve kişilerarası duyarlılık arasındaki ilişki: kişilerarası ilişkilerle ilgili bilişsel çarpıtmaların aracı rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Derogatis, L. R. ve Cleary, P. A. (1977). Confirmation of the dimensional structure of the SCL-90: A study in construct validation. *Journal of Clinical Psychology*, 33(4), 981-989.
- Derogatis, L.R., Lipman, R.S., Rickels, K., Uhlenhuth, E.H. ve Covi, L. (1974). The hopkins symptom checklist (HSCL): a self-report symptom inventory. *Behavioral Science*, 19(1), 1-15.
- Doğan, T. ve Sapmaz, S. (2012). Kişilerarası duyarlılık ölçeğinin Türk üniversite öğrencilerinde psikometrik analizi. *Kuramsal Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 143-155.
- Dost, M.T. (2007). Üniversite öğrencilerinin yaşam doyumunun bazı değişkenlere göre incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(22), 132-143
- Downey, G. ve Feldman, S. I. (1996). Implications of rejection sensitivity for intimate relationships. *Journal of personality and social psychology*, 70(6), 1327-1343.
- Dökmen, Ü. (2005). *İletişim çatışmaları ve empati* (31. baskı). İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Eren, İ., Şahin, M., Cüre, E., İnanlı, İ. Ç., Tunç, Ş. E. ve Küçük, A. (2007). Ankilozan spondilit hastalarında psikiyatrik belirtiler ile yeti yitimi ve yaşam kalitesi arasındaki etkileşimler. *Nöropsikiyatri Arşivi*, 44(1), 1-9.
- Erol, S. (2020). *Beliren yetişkinlerin belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyleri ile kişilerarası duyarlılık ve mükemmeliyetçilik düzeyleri arasındaki ilişki*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Erözkan, A. (2004). Üniversite öğrencilerinin kişilerarası duyarlılıkları ile reddedilme duyarlılıklarının bazı değişkenlere göre incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(2), 85-98.
- Erözkan, A. (2005). Üniversite öğrencilerinin kişilerarası duyarlılık ve depresyon düzeylerinin bazı değişkenlere göre incelenmesi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 129-155.
- Erözkan, A. (2011). Sosyal kaygının yordayıcıları olarak kaygı duyarlılığı, benlik saygısı ve kişilerarası duyarlılık. *İlköğretim Online*, 10(1), 1-10.
- Goleman, D. (2010). *Duygusal zeka neden IQ'dan daha önemlidir?* (33. baskı). (Çev: B. S. Yüksel) İstanbul: Varlık Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1995).
- Hamann, D. M., Wonderlich-Tierney, A. L. ve Vander Wal, J. S. (2009). Interpersonal sensitivity predicts bulimic symptomatology cross-sectionally and longitudinally. *Eating behaviors*, 10(2), 125-127.

- Harb, G. C., Heimberg, R. G., Fresco, D. M., Scheiner, F. R. ve Liebowitz, M. R. (2002). The psychometric properties of interpersonal sensitivity measure in social anxiety disorder. *Behavior Research and Therapy*, 40, 961-979.
- Hiçdurmaz, D. ve Öz, F. (2016). Interpersonal sensitivity, coping ways and automatic thoughts of nursing students before and after a cognitive-behavioral group counseling program. *Nurse Education Today*, 36, 152-158.
- Hood, B. (2014). *Benlik yanılması* (Çev: E. Özdemir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Işık, M. ve Kaptangil, İ. (2018). Akıllı telefon bağımlılığının sosyal medya kullanımı ve beş faktör kişilik özelliği ile ilişkisi: Üniversite öğrencileri üzerinden bir araştırma. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 7(2).
- Jang, K. S., Hwang, S. Y. ve Choi, J. Y. (2008). Internet addiction and psychiatric symptoms among Korean adolescents. *Journal of School Health*, 78(3), 165-171.
- Karagüven Ü.M.H. (2015). Empati ve sosyal zekâ. *International Journal of Social Science*. 34, 187-97.
- Kardefelt-Winther, D. (2014). A conceptual and methodological critique of internet addiction research: towards a model of compensatory internet use. *Computers in Human Behavior*, 31, 351-354.
- Kaya, Ö. (2020). *Çocukluk çağı travmalarının akılcı olmayan inançlar ve psikopatolojik belirtiler ile ilişkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Işık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kırık, A. M. ve Sönmez, M. (2017). İletişim ve mutluluk ilişkisinin incelenmesi *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 2(1), 15-26.
- Kömürcü, B. (2014). *Erken dönem uyumsuz şemalar, ebeveynlik biçimleri ve psikolojik belirtiler ile psikolojik dışlanmanın tehdit ettiği ihtiyaçlar arasındaki ilişkiler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kumari, R. S., Sudhir, P. M. ve Mariamma, P. (2012). Perfectionism and interpersonal sensitivity in social phobia: The interpersonal aspects of perfectionism. *Psychological Studies*, 57(4), 357-368.
- Liebowitz, M. R., Gorman, J. M., Fyer, A. J. ve Klein, D. F. (1985). Social phobia: Review of a neglected anxiety disorder. *Archives Of General Psychiatry*, 42(7), 729-736.
- Lin, L., Wang, X., Li, Q., Xia, B., Chen, P. ve Wang, W. (2021). The influence of interpersonal sensitivity on smartphone addiction: a moderated mediation model. *Frontiers in Psychology*, 2787. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.670223>
- Marin, T. J. ve Miller, G. E. (2013). The interpersonally sensitive disposition and health: an integrative review. *Psychological Bulletin*, 139(5), 941.
- McCabe, R. E., Blankstein, K. R. ve Mills, J. S. (1999). Interpersonal sensitivity and social problem solving: Relations with academic and social self-esteem, depressive symptoms, and academic performance. *Cognitive Therapy and Research*, 23, 587-604.
- Mohammadian, Y., Mahaki, B., Dehghani, M., Vahid, M. A. ve Lavasani, F. F. (2018). Investigating the role of interpersonal sensitivity, anger, and perfectionism in social anxiety. *International journal of preventive medicine*, 9.
- Nyström, M. B., Kjellberg, E., Heimdahl, U. ve Jonsson, B. (2018). Shame and interpersonal sensitivity: Gender differences and the association between internalized shame coping strategies and interpersonal sensitivity. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 82(2), 137-155.
- Otani, K., Suzuki, A., Matsumoto, Y. ve Kamata, M. (2009). Parental overprotection increases interpersonal sensitivity in healthy subjects. *Comprehensive Psychiatry*, 50(1), 54-57.

- Otani, K., Suzuki, A., Matsumoto, Y., Şibuya, N., Sadahiro, R. ve Enokido, M. (2014). Correlations of interpersonal sensitivity with negative working models of the self and other: evidence for link with attachment insecurity. *Ann Gen Psychiatry*, 13(1), 1-4.
- Öcal, N. Ü. (2019). *Üniversite öğrencilerinde akıllı telefon bağımlılığı riski, uyku kalitesine etkisi ve ruhsal belirtiler ile ilişkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Kayseri.
- Ramirez E. R. (2007). Resilience: a concept analysis. *Nursing Forum*, 42, 73-82.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. New Jersey: Princeton University Press.
- Rudolph, J., ve Zimmer-Gembeck, M. J. (2014). Parent relationships and adolescents' depression and social anxiety: Indirect associations via emotional sensitivity to rejection threat. *Australian Journal of Psychology*, 66(2), 110-121.
- Sakado, K., Sato, T., Uehara, T., Sakado, M., Kuwabara, H. ve Someya, T. (1999). The association between the high interpersonal sensitivity type of personality and a lifetime history of depression in a sample of employed Japanese adults. *Psychological Medicine*, 29(5), 1243-1248.
- Samur Ö.A. (2008). Okul öncesi öğretmenlerinin duygusal zekâ yetenekleri iş doyumları ve tükenmişlik düzeylerinin bazı değişkenler. *Elementary Education Online*. 7, 578-99.
- Sapmaz, F. (2011). *Bilişsel davranışçı yaklaşıma dayalı grupla psikolojik danışmanın sosyal anksiyete, reddedilme duyarlılığı ve kişilerarası duyarlılık üzerine etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Sarısoy, M. (2011). *Bilişsel davranışçı yaklaşıma dayalı grupla psikolojik danışmanın üniversite öğrencilerinin ruhsal belirti düzeylerine etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Schaefer, R. T. (1995). *Sociology* (7. edition). Boston: McGraw- Hill.
- Slanbekova, G. K., Chung, M. C., Karipbaev, B. I., Sabirova, R. S. ve Alimbayeva, R. T. (2019). Posttraumatic stress and interpersonal sensitivity: Alexithymia as mediator and emotional expressivity as moderator. *Psychiatric Quarterly*, 90(1), 249-261.
- Smith, B. W. ve Zautra, A. J. (2001). Interpersonal sensitivity and reactivity to spousal conflict in healthy older women. *Personality and Individual Differences*, 31, 915-923.
- Soderstorm, M., Dolbier, C., Leiferman, J. ve Steinhardt, M. (2000). The relationship of hardiness, coping strategies, and perceived stress to symptoms of illness. *Journal of Behavioral Medicine*, 23(3), 311-327.
- Sun, J., Zhang, X., Wang, Y., Wang, J., Li, J. ve Cao, F. (2020). The associations of interpersonal sensitivity with mental distress and trait aggression in early adulthood: a prospective cohort study. *Journal of affective disorders*, 272, 50-57.
- Suzuki, A., Matsumoto, Y., Şibuya, N., Ryoichi, S., Kamata, M., Enokido, M., Goto, K. ve Otani, K. (2012). Interaction effect between the BDNF Val66Met polymorphism and parental rearing for interpersonal sensitivity in healthy subjects. *Psychiatry Research*, 200(2-3), 945-948.
- Vidyanidhi, K. ve Sudhir, P. M. (2009). Interpersonal sensitivity and dysfunctional cognitions in social anxiety and depression. *Asian Journal of Psychiatry*, 2(1), 25-28.
- Wang, C. ve Zhang, Y. (2021). New employees' interpersonal sensitivity and help-seeking behavior: Fear of negative evaluation and social anxiety as mediators. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 49(10), 1-10.

- Wang, H., Huang, H. ve Wu, H. M. (2014). The relationship between personality characteristics of college students and mobile phone dependence: the mediating role of social anxiety. *Chinese Journal of clinical psychology*, 22, 447-450.
- Wilhelm, K., Boyce, P. ve Brownhill, S. (2004). The relationship between interpersonal sensitivity, anxiety disorders and major depression. *Journal of Affective Disorders*, 79, 33-4.
- Yang, C.K. (2001). Sociopsychiatric characteristics of adolescents who use computers to excess. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 104(3), 217-222.
- Yang, C. K., Choe, B. M., Baity, M., Lee, J. H. ve Cho, J. S. (2005). SCL-90-R and 16PF profiles of senior high school students with excessive internet use. *Canadian Journal Of Psychiatry*, 50(7), 407-414.
- You, Z., Zhang, Y., Zhang, L., Xu, Y. ve Chen, X. (2019). How does self-esteem affect mobile phone addiction? The mediating role of social anxiety and interpersonal sensitivity. *Psychiatry research*, 271, 526-531.
- Yurdakul, S. (2018). *Diyet, vücut algısı, umut ve kişilerarası duyarlılık arasındaki ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Zhao, X., Wu, M., Zhang, D., Sun, Y., Yang, Y., Xie, H., Su, Y., Jia, J. ve Zhang, S. (2018). The relationship of interpersonal sensitivity and depression among patients with chronic atrophic gastritis: the mediating role of coping styles. *Journal of Clinical Nursing*, 27(5-6), 984-991.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 26.02.2023 Kabul/Accepted: 12.07.2023

Sanat ve Edebiyat Makalesi/Art and Literature Article, s./pp. 679-695.

بين السيرة والرواية الخروج من التوثيقية إلى الأدبية

Mamdouh FARRAG¹

ملخص

اهتمت النظرية الأدبية (منذ إرهافاتها الأولى عند أرسطو في كتابه فن الشعر) بدراسة أشكال التفاعل (أو التداخل) بين النصوص الأدبية وغير الأدبية أيضاً، وقد جاء عبر صيغ الأنواع (الغنائي / الملحمي / الدرامي) التي عبرت عنها النظرية، وقد كشفت طبيعة الأنواع الأدبية عن مرونة في الحدود وصلات بينها وبين الأنواع الأخرى القريبة وغير القريبة. وتعد العلاقة بين الرواية والسيرة الذاتية واحدة من هذه العلاقات التي أفرزتها عملية التداخل والتفاعل بين الأنواع السردية، وهي بصفة عامة علاقة وثيقة وذات طابع خاص، نظراً لطبيعة النوعين المتقاربين، وهو ما دفع بعض النقاد إلى القول بأن السيرة الذاتية كانت سبباً في نشأة الرواية، فغدت المراوحة بين الجنسين واضحة للقارئ، ومن ثم سعى الكثير من النقاد إلى البحث عن الذاتي في الروائي، وهناك من رأى أن السيرة سبب لنشأة الفن الروائي، تسعى هذه الدراسة عبر قراءة نص "العقاب" للطاهر بن جلون، إلى قراءة هذه العلاقة البينية بين السيرة الذاتية والرواية من جانب، وبين الرواية والتاريخ من جانب ثاني، فالرواية تعد واحدة من مروييات السجن، حيث تقدم صورة لعلاقة السلطة بالمحكومين عليهم، والأدوات القمعية التي مورست عليهم بأشكال مختلفة، لغرض وحيد هو محو الهوية، في مقابل المقاومة التي أبدتها الذات وهي واقعة تحت فعل التعذيب، كأمل وحيد للتمسك بالحرية واستمرار فعلها لدى الأجيال اللاحقة، بالدفاع عنها والمطالبة بها، على الرغم من ثمنها الفادح.

وقد تم هذا عبر بناء روائي محكم، برز فيه التداخل بين الذاتي والموضوعي في نسيج واحد، ودلالة هذا المزيج، في اختيار تقنيات شكلية مختلفة يلجأ إليها الروائي، قد تختلف عن تقنيات كاتب الاعترافات أو السيرة، وإن كانت تندرج تحت كتابة التخييل الذاتي كمفهوم واسع وشامل. وكذلك تأكيد التعاقد بين القارئ والنص عبر الميثاق السري الذي جعل القارئ عنصراً فاعلاً داخل المتن الحكوي.

الكلمات المفتاحية: الأدب العربي والبلاغة، الأنواع الأدبية، الرواية، السيرة، العقاب، الطاهر بن جلون.

Biyografi ve Roman Arasında Belgeselden Edebiyata Çıkış

Öz

Edebiyat nazariyesi (Poetika adlı kitabında Aristoteles ile ilk başladığından beri), edebi ve edebi olmayan metinler arasındaki etkileşim (veya örtüşme) biçimlerini incelemekle de ilgilenmiştir. Nazariye tarafından ifade edilen türlerin (lirik / epik / dramatik) formülleri aracılığıyla geldi ve edebi türlerin doğası, sınırlardaki esnekliği ve bunlarla diğer yakın veya yakın olmayan türler arasındaki bağlantıları ortaya çıkardı. Roman ve otobiyografi arasındaki ilişki, anlatı türlerinin birbiri ile örtüşmesi ve etkileşimi sürecinin ürettiği bu ilişkilerden biridir ve genellikle iki türün birbirine yakın doğası gereği özel ve doğal bir ilişkidir. Bu, bazı eleştirmenlerin romanın ortaya çıkış sebebinin otobiyografi olduğunu söylemesine yol açtı, bu nedenle iki tür arasındaki fark okuyucu için netleşti ve ardından birçok eleştirmen romancıda öznellik aramaya çalıştı. Bir de biyografinin roman sanatının ortaya çıkış sebebi olduğunu düşünenler vardır. Bu çalışma Tahir bin Cellun'ın "Ceza" metnini okuyarak bir yanda otobiyografi ile roman, öte yanda roman ve tarih arasındaki bu karşılıklı ilişkiyi okumaya çalışmaktadır. Roman, mahkûmlarla olan iktidar ilişkisini ve direniş karşılığında sadece kimliği yok etmek amacıyla onlar üzerinde çeşitli biçimlerde uygulanan baskı araçlarını resmettiği ve bedeli ağır olmasına rağmen özgürlüğü savunarak ve talep ederek onu korumanın ve sonraki nesiller için bunu sürdürmenin tek umudu olarak işkence altında devam etme üzerine olan hapishane anlatılarından

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, e-posta: mamdouh.farrag@erdogan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7521-0171.

biridir. Bu, öznel ve nesnel arasındaki örtüşmenin tek bir dokuda ortaya çıktığı sıkı bir romancının inşası ve bu karışımın önemi, romancının başvurduğu farklı biçimsel tekniklerin seçilmesiyle yapılmıştır. Geniş ve kapsamlı bir kavram olarak öz kurgu yazımı kapsamına gireler bile itiraf ya da biyografi yazarlarının tekniklerinden farklı olabilir. Aynı zamanda okur ile metin arasındaki anlaşmayı, okuyucuyu anlatı metni içinde aktif bir unsur haline getiren biyografik tüzük aracılığıyla teyit etmek de olabilir.

Anahtar Kelimeler: *Arap Dili Edebiyatı ve Belagatı, Edebi Türler, Roman, Biyografi, Tahir bin Cellun.*

Between the Biography and the Novel Exit from the Documentary to Literary

Abstract

For the self in the novelist, and there are those who considered that the biography is a reason for the emergence of the novelist art. This study seeks through reading the text "The Punishment by Al-Taher ben Jelloun, reading this inter-relationship between biographies and the novel on the one hand, and between the novel and history. Identity, in contrast to the resistance shown by the self while it was under the act of torture, as the only hope for holding on to freedom and continuing to do so for subsequent generations by defending it and demanding it, despite its heavy price. This was done through the construction of a tight novelist ,in which the overlap between the subjective and the objective emerged in one fabric and the significance of this mixture is in choosing different formal techniques that the novelist resorts to which may differ from the techniques of the writer of confessions or biography even if they fail under the writing of self-imagination as abroad and comprehensive concept As well as confirming the contract between the reader and the text through the Biographical Character which made the reader an active element within the text of the narrative. The novel is the only form capable of bringing together multiple forms of different arts, as it contains poetry music, and plastic paintings However it is not the traditional novel but rather it is a free work possess its freedom that guarantees its renewal at the level of formation and vision, and as much freedom itself has its law. Therefore , there are many literary works that are difficult to categorise under the genre of the novel because it contains literary genres different from the genre.

Keywords: *Arabic Literary and Rhetoric, Literary Genres, Novel, Biography, Taher ben Jelloun.*

Structured Abstract

Throughout the long and extended history of the novel, there were many concepts defined by the critics, although they agreed among themselves without meeting as an infinite flexible type. This flexibility made the nature of the genre open to forms of literary and non-literary verse, some of which are closely related the novel in terms of its narrative nature or narrative, and on the other hand in terms of expressing what man is raging ,and what he suffers from pains and joys ,but the most important thing is that it revealed the nature of the self in longing and her ability to overcome her pain by writing through revelation and free association.

The novel is the only form capable of collecting many forms of different arts, it contains poetry, music and paintings and fine art. However, it is not the traditional novel rather it is a free work, which possesses its freedom that guarantees renewable in the level of formation and vision. And as much freedom itself has its own law, so there it is many literary works are difficult to classify under the gender of novel because of the different literary genres it contains different of the gender of the novel. The novel opened up to genres and many arts , so it was inspired by (sculpture, architecture and music,.....and others)and overlapped with genres in line with its borders ,given what the novel represent open horizon on different worlds, make their borders constant breach of all forms, not that in modern times, it happened before in the Middle Ages ,where the novel was attached to the epic, and then the comedy. Critics have counted many links between the novel and epic.

Many critics have taken care of the study of aspects of convergence between the novel and the forms of self- writing, specifically biography ,and there went too far that they pointed out that there is no relationship between subjective

experience, and the novel (the first herringers novel), is the result of several factors, contributed greatly to the tendency of novelists to personal experiences, and investing them in their business. The first of these factors, the narrow/ limited view –which encountered the novel in its infancy, and this convergence resulted between the two types to the convention of a new concept that expresses this interpenetration, is the `autobiographical novel` an expression of the novel whose author regurgitates himself in a fictitious form, where he borrows from the novel its basic elements such as plot and time and place, and from the biography of disclosure about the manifestations of the self in its various forms, and the factors that contributed directly (or in directly) to the formation of this self and its access to what it has reached.

Factors writers resorting to autobiographical narration are many and they are various and different from a writer to another, even the main factor was taking the novel as a mask to conceal oneself, and not to reveal the explicit personalities which played a negative role in her life, and then resorted to the mask and borrow other names.

The prison experience is one of these painful experiences that causes a huge rift in the very reality, and at the same time it is a point of light that reveal the political context in which the events took place, it offers a very special angle of the era in which the writer grew up, and the conflict of ideologies, which is one of the reasons that lead to prison.

This study stops at the novel `The punishment` by the novelist Taher Ben Jelloun, as a representation of the literature of imprisonment and constraints exercised by the jailer as a representative of the `authority` as one of its ideological tools, in an attempt to erase the identity of the self, and in turn how the self seeks (by her weakness and free will) in spite of the practices compulsive to cling to itself, its identity, as a trump card prove by failure of the power tools in the act of erasure and only exclusion. The novel, on the other hand, is a model of overlap between the autobiography and the novel, in addition to that it serves as a historical literary document on what happened in the Arab Maghreb after the famous Sakhirat accident. Its author crossed subjective and historical with each other in well-constructed fabric, with a purpose to show the effect of the act of power on the body.

In the first part of the study, I stop at the title as a primary key to the interpretation of the text. And what are the references that the author included in his title, and its relation with the construction of the novel, in one hand, and as a direct message to the recipient, on the other hand, to determine what kind, and then forward horizon waiting for the meaning referred to. And then the relationship of power to the other / the people, and the limits of the world, and the limits of the problematic relationship between the two parties, which revealed the distance historical approach that the narrator pursued in building his narrative through tools that mix between self (personal history of the hero) and thematic (historical events) and narrator mechanisms to separate the subjective from the objective, where the text is concerned with its relatively short (seventeen) narrative units, by recording the reality and events that he lists on all accounts; locally (students demonstrations against the regime on the 23rd March 1965, then the Sakhirat Palace events 1971), and in the Arab world (the 1965 setback, and the Algerian war), and internationally, (demonstrations in Bolivia against the regime 1962).

The novel is generally a reading of ambiguous political reality, and a good example of interstitial text, crossed out its mechanisms adopted by the narrator are rhetorical and stylistic features diverse revealed the novel's absorption of all forms of literary, historical, and recording texts.

"كنا نفضّل المعتقلات لكن الزنزانة تناسبنا أكثر"
أحد الغلمان في إصلاحية ميتراي (ميشيل فوكو)

مدخل

رتبطت الرواية في تعريفات معظم نقادها ودارسها (قديمًا وحديثًا) – على الرغم من تشديداتهم – بأنها "جنس لا شكل له" (أدوين موير)، أو أنها "ما زالت في طور التأسيس" (ميخائيل باختين) أو "لا قواعد لها ولا وازع مفتوحة على كل الممكنات، وغير محددة" (مارت روبير)، أو حتى – من باب النبوءة – بأنها "جنس ميت" (جول رونار) - بأنها تنتهي إلى عالم غير واقعي / خيالي¹ (Fictional)، بينما ارتبطت كتابات الذات في أذهان المهتمين بها - نقادًا ودراسين وكتابًا أيضًا - بعالم واقعي / مرجعي (Non Fictional)، وقد عدّ هذا – من باب البحث عن خصوصية (ما) لها - فارقًا أو آلية (استراتيجية) شكلية (نوعًا ما؛ فهناك عدد الكلمات، يدخل في التفرقة الشكلية أيضًا - مهمًا في تحديد وجهة مسار القراءة، أي صار بمثابة الميثاق / أو العهد بين الكاتب / المؤلف الحقيقي، والقارئ (الحقيقي) – أيضًا، في أن ورود كلمة رواية كمؤشر خارجي على الكتاب، كفيل وحده بعدم الربط بين ذات الراوي (أو الشخصية) بذات المؤلف (الذي اسمه مدوّن خارج النص)، والعكس صحيح، فما إن ترد في المؤشر الخارجي (عتبة العنوان) مفردة أو لفظة سيرة، حتى يميل القارئ إلى ربط العالم التخيلي بعالم المؤلف الواقعي، وهو ما يشجعه – لا شعوريًا (لا إراديًا) – إلى المماهة بين الذات الثلاث؛ الراوي والشخصية (في الكتاب) والمؤلف (في التاريخ)، كما ذكر فيليب لوجون في ميثاقه عن السيرة الذاتية.

ومع هيمنة المرجعي (العناصر الواقعية) أو ارتباط النص بالواقع أو الحقيقي في الكتابات الإبداعية (الروائية والقصصية) في الفترة الأخيرة، بدأت بصورة متزامنة (وآنية) الدعوات التي تتبني فكرة موت النوع، على غرار موت المؤلف وموت الناقد إلخ...، بإعلان "موت نهاية" الرواية، وبداية السيرة الذاتية" على نحو ما تنبأ دانيال مندليسون في مقالته – العنوان ذاته - التي نُشرت في مجلة "ذا نيو يوكر" The New Yorker الأمريكية، وكانت تعليقًا على كتاب "تاريخ كتب السير الذاتية" للبروفيسور بن ياغودا.

ومع هذه الدعوة الصّريحة، وما تلاها من شيوخ موجة كتابة الذات على كافة أشكالها؛ (المذكرات، اليوميات، السيرة الذاتية، السردية الذاتية، والشهادات الشخصية، والاعترافات، واللوحات القلمية... إلخ)، والابتعاد أو تنحية الخيال جانبًا، إلا أنّ الميل – من قبل الكتّاب - كان إلى رواية السيرة الذاتية، على حساب السيرة الذاتية الخالصة، فصارت رواية السيرة الذاتية "الجنس الروائي الأكثر انتشارًا" ليس فقط – كما يقول جواكيم مارلان- في أواخر القرن الثامن عشر، وإنما في وقتنا الراهن فسَادَ ما عُرِفَ بـ"التخييل الذاتي" على نطاق واسع، ودخل حقل الدراسات السردية بعدما كان مهجورًا

¹ . راجع مقالة: "مارينا ماك كاي" (Marina MacCay) "لماذا الرواية" ضمن: كتاب فيرجينا وولوف وآخرون، *اكتمال العالم الأدب – المعرفة – السعادة*، مترجمة: لطيفة الدليبي (سوريا: دار المدى، ط أولى، ٢٠١٩)، ٥٥، فالمؤلفة ترفض فكرة تعريف الرواية وفقًا لمحدداتها الداخلية كالشخصية، والراوي والزمن والحبكة... إلخ، وفقًا لتعريف بيترز في رواية تشارلز ديكنز "الأوقات العصيبة" (Hard Times) (١٩٥٤) عند سؤال السيدة غرادغريند، لبطل الرواية سيبي، وهي التي صرفت معظم حياتها قريبة من المهور في استعراضات السيرك، وما إن تفشل حتى يتطوع زميلها بيترز لتقديم إجابة آلية، واصفًا الحصان وأجزائه، ومكان نشأته، وعلى ماذا يتغذى عليه، وما يحدث لحوافره في المستنقعات. الاستثناء الوحيد الذي يذكر عدم خيالية الرواية هو رواية بوشكين "يوجين أونيجين" فهي رواية مكتوبة بنمط شعري.

من قبل^٢، وهذا التحول في طبيعة الأنواع؛ أي حركيتها من حيث صعود أسهم بعضها، وهبوط أسهم البعض الآخر / أو موته يدعو بشكل جدي إلى تساؤلات عدة، منها:

- ماذا توفر رواية السيرة الذاتية لكتابتها، أو على الأقل ماذا تمنحه من مسوغات (أو آليات) لكتابة دون قيود أو الخروج عن شرائط أو موثيق السيرة المغلظة؟
- وبالمثل ما الذي يميز رواية تستند إلى حياة كاتبها عن رواية أخرى؟
- وصولاً بالسؤال الأهم الذي طرحه محمد آيت مهبوب في كتابه "الرواية السيرة ذاتية في الأدب العربي المعاصر" وهو: كيف يحول الكاتب وقائع من حياته إلى عناصر قصصية خيالية؟

١. مرويّات السجن والنوع الأدبي

لا يحتاج أفق توقُّع / انتظار قارئ مرويّات السّجن (أو القهر بصفة عامة)، إلى قرينة (أو علامة نصّية) توصف طبيعة النوع أو تحدّد هويته التجنيسية (سيرة ذاتية/رواية / سيرة روائية / يوميات / مذكرات... الخ)؛ كي توثق صلة المحكي (أو المتخيّل Fiction) بمرجعه الواقعي / الحقيقي، حيث ثمة صلات وثيقة بين الذاتي والمتخيّل في مرويّات السّجن، لا تقف فحسب عند حدود ذكر بعض الأسماء (الضحايا والجلادين) أو الوقائع أو الأحداث أو المشاهدات الحقيقية للتعذيب وانتهاك الأرواح قبل الأجساد، التي يستعين بها الرواة (أو الشخصيات) في إضفاء ملامح سير ذاتية على نصوصهم، ومرويّاتهم، بل ثمة وفرة في استلهاهم تجارب حقيقية، مرّ بها كثير من الكُتّاب، صاغوها بطريقة مباشرة تارة أو عبر وسائط بعينها، لتبقى المروية - في نهاية الأمر - محاكاة صادقة وأمينّة للواقع الذي عايشوه واكتووا بمعاناته في مرحلة تاريخية معينة، على سبيل المثال؛ في مصر تجربة السجون الناصرية^٣، وفي العراق تجربة صدام، وفي المغرب، تجربة المخزن الشهير (سنوات الرصاص)، وفي الجزائر "العشرية السوداء".

ومع هذه البديهية (أو المُسلّمة)، إلا أن قارئ مرويّة الطاهر بنجلون "العقاب"^٤ (٢٠١٨)، يُفاجأ منذ غلاف المروية - باعتباره نصّاً محيطاً، وفق محدّدات المتعاليات النصّية (أو العتبات المصاحبة) - كخطاب تابع - عند جيران جينيت؛

^٢ يرجع محمد آيت مهبوب، أسباب عدم التفات علماء السرديات لرواية السيرة الذاتية، على الرغم من الانتشار السريع لها، إلى ثلاثة عوامل؛ هي: أولاً، التأثير الشديد الذي مارسه المدرسة البنوية في الدراسات السردية في منتصف القرن العشرين، بسعيها إلى اكتشاف العناصر الداخلية التي تنشئ القصة، على حساب عزل المؤلف أو ما يحيط بالنص الخارجي، خاصّة بعد شيوع مقولات من قبل "موت المؤلف" عند رولان بارت، وميشيل فوكو. ومن ثم كان التجاهل (أو الإقصاء) خشية الاعتراف بها - بما أن رواية السيرة الذاتية تحتوي على اعتراف ضمني بحضور ذات الكاتب الخارجي - يعد إخلالاً بالجهاز النظري والمهجي الذي تنتظم بداخله المقاربات البنوية. وثانياً، يرجع إلى طبيعة هذا الجنس الذي لم يستقر بعد، وهو ما حدا بدارسه - نظراً للتقارب الشديد بينه وبين الجنس الروائي - إلى إدراجه إلى جنس السيرة الذاتية الأكثر التصاقاً بالرواية. وثالثاً، يعود إلى ما راج - في أذهان النقاد والقراء معاً - باعتباره كل رواية سيرة ذلتية مقنّعة، وأن كل كاتب إنما يتحدث عن نفسه متخفياً وراء الشخصيات. وهو الأمر الذي أكده جورج غوسدروف بأن كل الأجناس الكتابية - لا الأدبية فحسب - ما هي إلا روافد للسيرة الذاتية، وما من مهرب لأي كتابة من "اكتشاف الذات". محمد آيت مهبوب، *الرواية السيرة الذاتية في الأدب العربي* (الأردن: دار كنوز المعرفة للنشر والتوزيع، الطبعة ١، ٢٠١٦)، ٤٦، ٤٧.

^٣ هناك مرويّات مشهورة عبرت عن وقائع السجن مثل روايات: "شرق المتوسط" (١٩٧٥) عبد الرحمن منيف، و"شرف" (١٩٩٧) صنع الله إبراهيم ثم أعقبها بـ"يوميات الواحات" (٢٠٠٥). و"تلك العتمة الباهرة" (٢٠٠١) الطاهر بنجلون، و"القوقعة: يوميات متلصص" (٢٠٠٨) لمصطفى خليفة، و"تزممارت: الزنزانة رقم ٩٠" (٢٠١٢) لأحمد المروزي، و"وصولاً" حرز مكمم (٢٠١٩) لأحمد ناجي، وغيرها الكثير.

^٤ الطاهر بنجلون، *العقاب: سيرة روائية*، مترجم: مصطفى الوريغلي (بيروت: المركز الثقافي العربي، الطبعة ١، ٢٠١٨).

التي تُسَيِّج النص، وتُسمِّيّه، وتميِّزه عن غيره، وتحدّد موقعه في جنسه، وتغري القارئ باقتنائه^٥، أو باعتباره ضمن حواشي النص (وأهدابه) – كما عند فيليب لوجون - "والتي تتحكم بكل القراءة"^٦، بميثاق قراءة (Reading Pact) إلى جوار العتبة النصّية الأولى / مؤشر العنوان الأصلي "العقاب"؛ ميثاق يتوسّد بدالّين يوجّهان – بل يُحدّدان فيما يشبه الإلزام - مسار أفق توقعات القارئ (المتلقي) إلى نوع بعينه (سيرة روائية)، وكأنّ هذا الإلحاح بالتأكيد على نَسَب (أو اتّصال) مرويته بنوع السّير ذاتي، ما يشير إلى الرغبة الشديدة في تهيئة أفق استجابة القارئ / المتلقي إلى حالة من البوح الفضفاض (أو الاعتراف) بثقل التجربة – نفسياً وبدنيّاً- التي مرّ بها – مُرغمًا أو مُكرهًا - واحتفظ بتداعياتها (المؤلمة) خمسين عامًا.

وفي الوقت ذاته؛ ساعياً للتعرية، وكشف المسكوت عنه، لتداعيات هذه الفترة – من تاريخ المغرب الميرير- والتي عُرفت باسم المخزن (أو سنوات الرّصاص)، تماشيًا مع مرويات (تخييلية وذاتية) تماست (أو تقاطعت) تيماتا وفضاءاتها المكانية (هنا، السجن – مؤسسة العقاب الانضباطي - كميّون رئيس، تحديدًا معتقل تزممارت^٧) في هذه النقطة، لتكوّن في مجموعها على اختلاف من وقّع عليهم (رجل / امرأة / مناضل / طالب / أو من قام بفعل الانقلاب ذاته) الفِعل / السّجن كعقاب؛ صورة حقيقيّة ومتكاملة عن مشهد، يجسّد لصراع السُّلطة – السُّلطة، ما زال يكتنفه الغموض – إلى حدّ كبير - ولم تتكشف – بعد - حقائقه، على سبيل المثال، ما زال لغز اختفاء المناضل والمعارض السياسي مهدي بن بركة، مجهولاً على الرغم من مرور رده من الزمن على هذا الحادث الأليم.

الدال الأول، يتمثّل في وجود مؤشر عنوان فرعي، هكذا "سيرة روائية"، يشير – صراحةً - إلى تحديد جنس العمل، من خلال التصريح بالميثاق (أو العقد السّير ذاتي) الذي يعقده المؤلّف الخارجي (الحقيقي) مع قرّائه؛ كي يضع قارئه (كمشارك له) في داخل تجربة كتابة الذات، بما تستدعيه من آلام وأوجاع أو مسرات وأفراح، وهو مُستشَف من الحُمولات التي تحيط بمفردة "العقاب" بما تستحضره من دلالات القهر، بكافة أشكاله؛ المعنوي والمادي للردع والخضوع لفعل السُّلطة العنوان الرئيسي، بكل ما تحيل إليه من قهر وإذلال وخضوع وانتهاك ومحو.

٢. قرائن العقد السير ذاتي

في الحقيقة أن إضافة العنوان الفرعي "سيرة روائية / سيرة ذاتية / رواية سيرة ذاتية" بما يتضمّنه من دال تجنيسي يُحدّد هوية النوع – دون لبس - لهو إجراء (أو استراتيجيّة) جديدة، لم تألفها المرويات السّيريّة العربيّة (على الأقل) من قبل،

^٥ جيرار جينيت، خطاب الحكاية بحث في المنهج، مترجم: محمد معتصم - عمر الأزدي. القاهرة: المشروع القومي للترجمة، عدد(١٠)، الطبعة ٢، ١٩٩٧.

١٥

^٦ عبد الحق بلعابد، عتبات جيرار جينيت من النص إلى المناص. (الأردن: الدار العربية للعلوم ناشرون، ومنشورات الاختلاف، الطبعة ١، ٢٠٠٨)، ٣٠.
^٧ من المفيد في هذا الموضوع كتاب فاطمة أوفقيير- ميمشيل فيتوسي، السجينة، مترجم: غادة موسى الحسيني (بيروت: الجديد، الطبعة ١، ١٩٩٩). عن تجربة الاعتقال التي نتجت عن أحداث الصخيرات ١٩٧١، وبالمثل رواية أحمد المروزي، تزممارت: النزنانة رقم ١٠ (الدار البيضاء - المغرب) المركز الثقافي العربي، الطبعة ١، ٢٠١٢) حيث يحكي فيها تجربة اعتقاله في معتقل تزممارت، باعتبارها واحدًا من الذين خططوا للانقلاب على الملك. وكذلك يوسف فاضل، طائر أزرق يخلق معي (بيروت: دار الآداب، الطبعة ١، ٢٠١٣).

فمعظم العناوين السابقة كانت خالية من محدد التجنيس^٨، بل كانت تُنسب - على الإطلاق - إلى جنس الرواية^٩، وهو ما جعل الكثير من الأعمال التي تنتهي إلى كتابات الذات - وتحديداً رواية السيرة الذاتية - تُصنّف على أنها رواية، بما يحيله دال "رواية" من رحابة التخيل (Fiction)، فجينيت نفسه استخرج عناصر السير ذاتية لرواية "الزمن المفقود" لمارسيل بروس، دون أن ينسب العمل إلى روايات السيرة الذاتية، وإن كان ألصقها برواية التكوين^{١٠}.

وفي المقابل يستدعي الدال الثاني على غلاف النص، الذي يُعدُّ بمثابة النصّ الشّارح لمفردة العنوان (العقاب)، أو لنقل تصديراً^{١١} (وإن كان التصدير بصفة عامة يأتي كجزء من نصّ آخر، وهو ما يُعطي تواصلاً بين النص والنص الأكبر [المُقتبس منه]، أيًا كانت طبيعته)، على اعتبار أن التصدير يُعدُّ بمثابة عتبة نصيّة (تندرج ضمن النصّ المُصاحب) ذات تأثير كبير في توجيه القارئ وجّهة محدّدة، وهو يستعدُّ إلى دخول النص، فالتصدير بمثابة حلقة الوصل بين خارج النص وداخله، وفي حقيقة الأمر أن هذا التصدير أو التذييل هو جزء من آخر مقتطف سردي - وهو ما يُعدُّ كسرًا لطبيعة التّصديرو وحضوره وموقعه داخل النص^{١٢} - ينهي (أو يغلق) به الراوي الحكاية السردية التي تقترب من حدود المأساة؛ جامعاً بين زمنين كلاهما على النقيض؛ الأول، زمن البداية / زمن الاعتقال، حيث القهر والإذلال ومحو الهوية، والآخر، هو زمن الحرية والتحرُّر والانطلاق، الذي يأتي بعد ٥٦٤ يوماً قضاهها في المعسكر، وعندئذ لا يتحرُّر الجسد من القيود، بل يتحرُّر كاملاً؛ فينطلق في الكتابة والحبّ والحياة، فكما يقول "تمكنت أخيراً مثلما كنتُ أحلم، من أن أحبّ، وأسافر، وأكتب، وأنشر مؤلفات عديدة" (ص ٢٠٥)، والأهمّ التحرُّر من عقدة الصمت التي حالت دون كتابة هذا النص، حيث "كان العقاب رهيباً، انتظرتُ خمسين عاماً لأتمكّن من تأليف هذا الكتاب".

يضع هذا الدال القارئ في مواجهة حقيقية مع النص، بما يستحضره من "علاقات غيابية" بتعبير تودوروف، حيث "ثمة عناصر غائبة في النص، وهي على قدر كبير من الحضور في الذاكرة الجماعية لقراء عصر معين"^{١٣}، بل يفرض على القارئ الدخول إلى النص وهو مسلّح بأسئلة تستنطق النص عن ماهية العقاب، وفاعله، وأسبابه، وظروفه، وما الإكراهات التي جعلت الواقع عليه العقاب (المؤلف أو بطله) يصمت خمسين عاماً، حتى يبوح بما كتبه وسرّه؟ وما الدافع من وراء الكتمان، هل هو الخوف من تكرار العقاب مرة ثانية، أم أن هناك أسباباً أخرى تقف وراء التثني (و/ أو التذرع) بالصمت؟ وإن كان الأمر هكذا، فما الذي جدّ ليكشف ما حجبته من قبل؟ فبالإضافة إلى الوظائف التي خلقها هذه الجملة الشارحة، ساهمت - من جانب ثانٍ - في شحذ ذهن القارئ، وخلق أفق توقُّع جديد، قد يتطابق مع ما يمنحه له النص،

^٨. على سبيل المثال، جاءت "الأيام" للدكتور طه حسين في جزأها الأول والثاني، على أنها سيرة ذاتية، وهناك من تعامل معها على أنها رواية، الجزء الثالث هو الذي نعت بـ "مذكرات". وبالمثل جاءت "سارة للعقاد" على أنها رواية، إلخ.

^٩. وبناء على هذا جاء تعامل عبد المحسن طه بدر، مع المرويات التي تضمنت عناصر السير ذاتي، على أنها نوع من الرواية، وليست نوعاً مستقلاً، راجع، عبد المحسن طه بدر، *تطور الرواية الحديثة في مصر*، ١٨٧٠-١٨٣٨ (القاهرة: دار المعارف، سلسلة مكتبة الدراسات الأدبية، عدد (٣٢)، الطبعة ٥، ١٩٩٢).

^{١٠}. جينيت، *خطاب الحكاية*، مترجم: عبد الجليل الأزدي، ٣٨.

^{١١}. يُحدّد جيرار جينيت للتصديرو أربع وظائف هي: تفسير العنوان، وتفسير النص، وإكساب النص أهمية، مستمدة من قيمة نص التصديرو لدى القارئ، أما الوظيفة الرابعة فهي تتمثل في إقامة تناص بين النص الروائي ونص التصديرو، تكون فيه عتبة التصديرو فضاءاً لتعانق النصوص واندرج النص الروائي ضمن السياق الأدبي والثقافي العام. بلعباد، عتبات، ١١١.

^{١٢}. أشار عبد الحق بلعباد، إلى مواضع حضور التصديرو داخل النص، راجع عتبات، مرجع سابق، ص ١٠٧، حيث يشير إلى أن أقرب مكان للتصديرو يكون في أول صفحة عبد الإهداء وقبل الاستهلال.

^{١٣}. تزفيتان تودوروف، *الشعرية*، مترجم: شكري المبخوت-رجاء بن سلامة (المغرب: دار توبقال للنشر، الطبعة ١، ١٩٨٧)، ٣٠.

أو يخالفه. لكن الأهم أنه يدخل النصّ، وهو مُهيأً تمامًا، لتلقي حكاية عن المؤلف الموضوع اسمه على الغلاف، يكون العقاب نتيجة لها، لكن ما مصدر العقاب، وعن أيّ سبب وقع؟!

فالمؤلف لا يترك قارئه يقع في متاهة الأسئلة، فمثلما شَرَحَ له عنوانه المُهم، بتذييل أو "تصدير"، يدخله مباشرة ودون استهلال إلى داخل الحدث (الواقعي) الذي تنهض - أو كان بمثابة المُحرِّض لفعل الكتابة - عليه المروية السَّيرِيَّة، والتي تقف عند فترة زمنية (محدّدة؛ فترة الاعتقال القهري) من عمر البطل الذي يضطلع بمهمة السرد بضمير المتكلم (الأنا) - كقريئة من قرائن العقد السَّير ذاتي، التي ترد (أو تشدّد) النص إلى النصوص السَّيرِيَّة - بما يجيزه من إمكانية المُطابَقة (الآلية) بين الأنا الساردة (داخل النص) والأنا الكاتبة خارج النصّ (في الواقع التاريخي) خاصّة بما يُضفيّه هذا الضمير على السرد من سمات متعدّدة تمنحه خصوصية في كتابات الذات؛ إذ يشير إلى "تطابق ذات التلقُّظ، وذات الملفوظ"، كما يذيب الفروق الزمنية والسردية بين السارد والشخصية والزمن جميعًا، ويحيل على الذات مباشرة، فيجعل الحكاية المسرودة مندمجة في روح المؤلف، إضافة إلى وظيفة أخرى متعلّقة بالمتلقي / القارئ، تنتفي خلالها وظيفة المؤلف (له وجود حقيقي)، وتجعل منه (أي المتلقي / القارئ) أكثر التصاقًا بالعمل السردية، ويتعلق به أكثر، وغيرها من وظائف سردية وأيديولوجية يبيها في السرد.^{١٤}

٣. السلطة والجسد

كما أن هذا الدال يكشف - أيضًا - عن النَّسق المُضمّر، المائل في السُّلطة (المُتسبِّب في العقاب) التي هي "نوع من القيادة التي تعمل لإيجاد طاعة أو ائتمار عند أشخاص معينين"^{١٥} كما عرّفها ماكس فاير، كنقيض لمفهومها عند ميشيل فوكو الذي يُعارض به التصوُّر الماركسي الكلاسيكي ونظريات الحق الطبيعي؛ إذ يوجه "بعدم النظر إلى السُّلطة كملكية قازة ومستقرة في يد ذات فردية أو جماعية"، فالسلطة عنده شكلٌ من أشكال الصِّراع بين القوى يتسمُّ بأنه مؤقت وفي الوقت ذاته متكرّر باعتبار السُّلطة، صاحبة العقاب، عبر أجهزتها الإيديولوجية (بتعبير ألتوسير).

فحضور الجسد بوصفه المُعاقب من قبل السُّلطة، يكشف عن هشاشة هذه السُّلطة (بكل ما تملكه من قوة وآليات ومؤسسات عقابية أو انضباطية) التي تُقصر صراعها على طرف ضعيف / هش (الجسد) وفي وضع منزوٍ أو محاصر أو مسجون، ومن ثمّ ليس لديه - أو حتى مُتاح له - المقاومة، والدَّؤد عن هذا الجسد المُعدَّب (الواقع عليه التعذيب من أحد ممثلي السُّلطة؛ عقًا، ومحمد أعبابو، بقرار فوقي من "الجنرال محمد أوفير").

فلنتأمل مشهد حلق رأس الراوي بعد وصوله المعسكر، فما إن يدخل المعسكر حتى يجذبه عقًا (القائد المهيمن في المعسكر) وبعد أن يُعلن عن هويته "اسمي عقًا" ودوره في المكان "أنا من يحكم هنا، لاجودان شيف عقًا" يُحدّد قوانين المكان، وما يجب أن يكون عليه العضو المنتسب له هكذا: "اخلع ملابس المدنية هذه. انتهى كل هذا. رجل، هنا يجب أن

^{١٤}. عبد الملك مرتاض، في نظرية الرواية، بحث في تقنيات السرد (الكويت: سلسلة عالم المعرفة، المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، عدد ٢٤٠، الطبعة ١، ١٩٩٨)، ١٥٩، ومحمد الشحات، بلاغة الراوي: طرائق السرد في روايات محمد البساطي (القاهرة: كتابات نقدية، الهيئة العامة لقصور الثقافة، عدد (١١١)، الطبعة ١، ٢٠٠٠).

^{١٥}. صادق الأسود، علم الاجتماع السياسي: أسسه، وأبعاده (العراق: جامعة بغداد، كلية العلوم السياسية، بغداد، د.ت)، ٩٣.

تكون رجلاً. لا بهرجة بالشَّعر، والتلميع، والعطر. أسرع. هيّا في ساع!" (العقاب: ص، ٣٥). لا يكتفي بإلقاء هذه الأوامر والتوجيهات، وإنما يجذب البطل من شعره الطويل ويتوجّه للجُندي (الذي سيقوم بعملية الحلاقة) بنبرة زاجرة قائلاً:

– "لا تُبقي له شعرة واحدة. يجب أن يعرف أن العقاب يبدأ من الشَّعر".

وبعد أن تلقى الجندي الأوامر (وهو مرتعد) يبدأ مشهد الحلاقة، بكل ما يجسده من قهر وإذلال، وإخضاع. وهو ما يصفه الراوي هكذا:

– "يخرج مقصاً ويشرع في قصّ شعري. تهاوى الخصلات فوق الأرض، فوق ركبتيّ. خصلات كثيرة. أبكي في صمت. أنظر إلى ركام الشعر، وأنظر ما سيحدث. يرشُّ الجنديُّ رأسي بالماء، يأخذ موسى الحلاقة، يضع فيها شفرة ويشرع في حلق جمجمتي. يؤلمني. تسيل قطرة دم فوق خدي. لا أقول شيئاً. لا بدّ أن الشفرة استعملت مرّاتٍ كثيرة. يُطمئنني قائلاً إني عاشرٌ من حلق لهم هذا المساء. يتأني في عمله، يُمرّز ويعيد تمرير الشفرة التي تجرحني أحياناً. لا تحرك. أشم رائحة العرق القوية التي تصدر عنه. كل ما فيه يفوح رائحة كريهة عندما ينحني نحوي، يكتسحني البخر من فمه ويصيبني بالدوار.

.....

بعد نصف ساعة، ينتهي العذاب، تُشعرنى رائحة العرق والملابس المتسخة بالغبثان. أودُّ أن أتقيّاً، على الرغم من أن بطني يكاد يكون فارغاً. لا أجرؤ على أن أتحمّس جمجمتي. أظل جالساً، مُطرق الرأس" (العقاب: ص ص، ٣٦، ٣٧)

في المقتطف السابق، وهو يمثل أول علاقة مواجهة حقيقية بين طرفي الصراع؛ السُّلطة والرعيّة، يضعنا المؤلف أمام إشارات (علامات أو دلالات) مهمّة تعكس طبيعة العلاقة الجدليّة بين السلطة والمحكومين؛ السُّلطة بوصفها (مُهَيِّمًا) والمحكوم بوصفه (تابعًا)، وإدراكًا لموقعها المهم والمُهَيِّم – في الوقت ذاته - تُعلن السُّلطة عن هويتها باعتزاز وفخر، بل تتباهى بجبروتها وقوتها، في صورة خطاب زاجر وحاسم، لغته صارمة تتكى على صيغة الأمر أو ما يشابهها: الأمر مثل؛ اخلع / أسرع / يجب أن يعرف... وصيغة المضارع في النبي: "لا تُبقي له شعرة". في حين يقع الطرف الثاني – البطل المُعتقل - الواقع عليه الأوامر، في دائرة المُستقبل للأوامر، دون حتى إمكانية الردّ بالقبول أو الرفض، فقط هو مُتلقٍ للفعل أيًا كانت نتيجته.

فالسُّلطة – عبر ممثلها / الأجهزة الأيديولوجية – تُمارس فعلها الانضباطي / القهري، على الجسد المستكين (مرغمًا أو إكراهًا)، كنوع من الردع وإخضاعه لسلطتها، وهذه السُّلطة – مع التغيّرات التي حلّت على مفهومها وأدواتها - تُدرِك – بلا ريب - أن الجسد لم يعد "قوة إنتاج، أو قوة عمل مادي فحسب، بل (صار، وهو الأهم) ذلك الجسد المسيّس الذي ينبغي ضبطه اقتصاديًا، واجتماعيًا"^{١٦}، ولا تتوانى السُّلطة عن إظهار هيبتها عبر استلاب أو انتهاك هذا الجسد، عبر آليات مُتعدّدة تبدأ بخطابها القاهر / السُّلطوي / غير قابل للرفض، وإنما الانصياع والقبول له، فالردع ميثوث في ثنايا الخطاب الرسمي الزاخر، هكذا: "قال أحد العسكريين: غداً يجب أن يمثلَ ولدك في معسكر الحاجب. أمرُ الجنرال... من مصلحته ألا يتهرب" (العقاب: ص ٨). فالخطاب الزاجر هذا لا يقابله ثمة اعتراض، أو حتى استهجان، وإنما امتثال تام "في

^{١٦}. ميشيل فوكو، المراقبة والمعاقبة: ولادة السجن، مترجم: على مقلد، مراجعة وتقديم: مطاوع صفدي (بيروت: مركز الإنماء القومي، الطبعة ١، ١٩٩٠).

صباح الغد، أجدني في القطار رفقة أخي الأكبر". وهو ما ينتهي بقهر هذا الجسد وإذلاله، وصولاً إلى تغييبه (كما في حالة المهدي بن بركة^{١٧}) بإذابته بالأسيد.

ففرض السُّلطة نفوذها على الجسد يُماثل الانضباط، والذي يعني - في حقيقة الأمر - "السيطرة والرقابة على الفعالية، ليس على الجسد الفرد فحسب، بل على الجسد الاجتماعي أيضاً". فالدّال بما يتضمنه من رسائل تكشف عن القهر والقمع اللذين مُورسا داخل المعسكر (هنا رديف السجن أو "بيوت القوة" بتعبير فوكو)، في الوقت ذاته تكشف ارتداداً (و/ أو تراجعاً) في وظائف السجن والمعتقلات التي صارت للإصلاح والتهديب، في سبيل الوصول إلى الشخصية المنضبطة، كما تتمثلها مؤسسة الحدائة الكلاسيكية، وهو ما دَفَع فوكو إلى الدعوة إلى منع العقوبات التي كانت سائدة قبل عهد الإصلاح، من طرد وضرب وتعذيب ومصادرة للأموال، والاقتراب على عقوبة السّجن وحدها، فالسجن عنده - باعتباره أحد مؤسسات مجتمع الحدائة الكلاسيكية، مثله مثل الدين والمعهد، يُشكّل من كل هذه الجاهزيات، متكاملة الوظائف والمهمات فيما بينها، المصنع الوطني لتخريج الجسد الانضباطي وتصنيعه^{١٨}. أو عبارته الصريحة: "هو صورة أو وجه مركزي صارم لكل أنظمة الانضباط، وليس عنصراً من داخل النظام الجنائي المحدّد في منعطف القرن الثامن عشر والتاسع عشر"^{١٩}

٤. تقنيات السرد

تبدأ المروية بالسّارد بالضمير الأنا، وهو ما يحيل إلى سرد مذوّت، يعود بالطبع إلى اسم المؤلف الخارجي، وإن كانت مسألة التطابق (النام) في السرد الذاتي (subjective narration) بين السّارد والشخصية الرئيسية (البطل) في حدّ ذاتها موضع شك، فكما يقول - جيرار جينيت -: "إنّ تمّة مسافة فاصلة بين الأنا السّاردة والأنا المسرودة (الشخصية)"، وهو ما يعني أن القارئ - مهما بدا له عظيم التشابه - أن يجزم بالتطابق بينهما. ومبرره لأنّ: السّارد - حتمًا - يعلم أكثر مما يعلمه البطل (الشخصية الرئيسية) أي أنه يعلم مطلق العلم، أي يعرف الحقيقة، أو - وهو الأرجح - لأنّ "هوية النصّ التخيلية مصونة بفضل غياب العقد السير ذاتي"^{٢٠}.

ومع هذا، فنحن أمام سارد واعٍ بمقتضيات القصّ السير ذاتي، فيؤرّج من سيرته ما يراه جديرًا بأن يكون له الصدارة، فلا يلتزم زمنًا كرونولوجيًا / تصاعديًا، وإنما يختار ما تملّيه عليه اللحظة، لحظة القهر، بما تستدعيه من ترددات القهر الذاتي، كاسترجاع علاقته بحبيبته زينة نعرف بعد تنامي السرد أنّه تاريخ بداية وصاية السُّلطة عليه، ففي هذا اليوم الذي صباحه "معتم ذوسماء بيضاء وقاسية" (العقاب: ص ٧) يدخل الراوي في عتمة سراديب المؤسسة العقابية، ويأخذنا بعين سارد رحالة؛ حيث تمّة تنقلات بين معسكرات مُختلفة؛ الحاجب (في البداية) ثمّ مدرسة أهرومو، متتبّعًا مشاهد / وقائع شخصيّة / أو غيريّة (تقع على آخرين خُبرهم بحكم موقعه بالقرب منهم) تُكرّس المروية لصورة مُزعجة لهذا العصر

^{١٧} من مواليد ١٩٢٠، اختفي شمال فرنسا عام ١٩٨٥، وهو أحد المعارضين اليساريين للملك الحسن الثاني، وزعيم حركة العالم الثالث والوحدة الإفريقية. لكثير من المعلومات عنه يمكن الرجوع إلى موقع ويكيبيديا.

^{١٨} فوكو، ولادة السجن، مترجم: على مقلد، ٣٧.

^{١٩} فوكو، ولادة السجن، مترجم: على مقلد، ٣٩.

^{٢٠} مهوب، الرواية السير ذاتية، ٤٠٣.

دون أن تدخل بنا في تفاصيل، فهو "العصر الذي يختفي فيه الشبان، ويعيش الناس في الخوف، ويتحدثون همساً احترازاً من أن تسجل الجدران الجمل المفلوطة ضد النظام، ضد الملك ورجاله المقرّبين، عسكرين لا يتوّزعون عن أي شيء، ورجال شرطة بلباس مدني يتوارى عنهم خلف عبارات جوفاء" (العقاب: ص ٧)

يرتكز السرد في مروية "العقاب" على مرجعية تاريخية – دون أن تنتفي أدبية النص السردي الحاضرة عبر راو يمتلك زمام الحكمة ملتزماً بالتبنيير الداخلي؛ فلا ينقل إلا ما يدركه هو وما تفكر فيه شخصياته، فالحكاية المروية "لا تصل لنا إلا وقد مرت بوعي المؤلف وفكره"^{١١}، كما يمتلك مخيلة قادرة على ممارسة الحكمة، وبناء انتقالات زمانية ومكانية تتعد عن وثائقية (أو تسجيلية) النص التاريخي المحض - وهي حاضرة - بصورة لافتة - على أكثر من مستوى؛ منها إلاح السارد الأنا على استهلال بعض وحداته السردية بتواريخ مفصلية مهمة، ترتبط بسياق الاعتقال، أو أحداث كبرى في المنطقة، فتبدأ بتاريخ ١٦ يوليو ١٩٦٦، تاريخ إخباره بوجوب ذهابه إلى المعسكر، ثم فاتح يناير ١٩٦٧، في الوحدة المعنونة بـ"الموكب" حيث المناوشات بين الجارة الجزائر، وتاريخ ٥ يونيو ١٩٦٧ في وحدة "تحرير نعم، تحرير لا"، حيث النكسة القاسمة والمعوية للأنظمة العربية، وأبواقها الإعلامية، وإيديولوجياتها الكاذبة التي لم تصمد لساعات قليلة أمام هجمات العدو، الذي قيل سيُدحر ويُلقى به في البحر، ثم الأيام الأولى من أكتوبر (تشرين الأول) ١٩٦٧، و٢٨ يناير (كانون الثاني) ١٩٦٨ لحظة خروجه من المعسكر، ٥ يولي (تموز) ١٩٧١، إلى أن يصل إلى المفاجأة في ١٠ يوليو (تموز) ١٩٧١.

فالنص بوحداته السردية (السبع عشرة وحدة) القصيرة نسبياً، يهتم فيها بتسجيل الواقع والأحداث التي يسردها، محلياً (مظاهرات الطلبة ضد النظام في ٢٣ مارس (آذار) ١٩٦٥، ثم أحداث قصر الصخيرات ١٩٧١) وعربياً (النكسة ١٩٦٥، وحرب الجزائر)، وعالمياً (المظاهرات في بوليفيا ضد النظام ١٩٦٢).

ومع حضور التاريخ الشخصي للبطل (اقتطاعات منه بعيدة عن المولد والنشأة، وتداخله مع التاريخ العام / تاريخ الوطن)؛ كدراسته الفلسفة، وحصوله على الإجازة في يونيو ١٩٦٨، وعمله أستاذاً للفلسفة بتطوان، ثم انتقاله إلى مدرسة محمد الخامس بالرباط، وعلاقة حبه بزينة، وهواياته كحب موسيقى الجاز ومشاهدة السينما، وثقافته؛ حيث ورود أسماء شعراء وكتاب تأثر بهم، كرامبو، ونيتشه، وشوبنهاور، وجيمس جويس، وكتابات للشعر في مجلة أنفاس، وأسرته، وتاريخها في النضال (حتى ولو كان على استحياء كما في حالة أبيه)، وأسماء أصدقائه مثل عبد اللطيف اللعبي؛ الذي أنشأ مجلة أنفاس، وعبدل أحد أساتذته، وغيرها إلى أن المحكي السيري (بما يتضمنه من عناصر السير ذاتي، وحضور طاع لواقع مرجعي، على سبيل المثال أسماء مُدبّري انقلاب الصخيرات) مهتم في أحد جوانبه - وإن كانت الرئيسة - عبر هذا السرد الداتي للبطل أو المؤلف، وما وقّع عليه من مُعاقبة بالترحيل إلى المعسكر الذي هو أشبه بالسجن، وإن كان لفعل لا يستوجب هذا العقاب القاسي، إذ أنه شارك "يوم ٢٣ مارس ١٩٦٥ في مظاهرة طلابية سلمية، قُمعت في الدم"؛ مُنْساقاً لأفكار رومانسية عن إمكانية "تغيير العالم" لذا خرج مع رفقائه، يريدون النضال "ضد الظلم والقمع وانعدام الحرية" (العقاب: ص ١٠)؛ بتفكيك السُلطة العقابية، وإظهار مدى سلطوتها التي تصل إلى حدّ الإجرام، ومن ثم تكون تفسيراً أو جواباً لسؤال ضمني عن لماذا اقتحم تلاميذ مدرسة أهرمومو العسكرية قصر الصخيرات، يوم العاشر من تموز ١٩٧١،

^{١١}. مهوب، الرواية السير ذاتية، ٤٠٣.

برئاسة المقدم محمد أعبابو الذي كان يروم إلى قلب نظام الحكم؟ وهو ما ينبثق عنه سؤال آخر عن ما علاقة أجهزة السلطة بعضها البعض؟

١,٣. السرد الشخصي

فالمروية بقدر ما هي تقترب من التاريخ الشخصي – وتحديدًا العقاب الذي تعرّض له البطل - حيث الراوي كان في العشرين من عمره عندما اقتيد لمعسكر (الجانب) فترة، ثم – لاحقًا - إلى مدرسة أهزمومو (شمال مدينة تازة)، مع ٩٤ طالبًا، كنوعٍ من الردع لاشتراكه (واشترآكهم) في مظاهرة سلمية ضد النظام، وما تعرّض له من صنوف الإهانة والإذلال والتنكيل، إلا أن التاريخ الشخصي – مع قسوة التجربة - لا يأتي منفردًا، بل يتداخل (أو يتقاطع) مع التاريخ العام / تاريخ الوطن؛ الاجتماعي والسياسي، وكأنّ الراوي يُساوي بين ما تعرّض له البطل / المؤلف على المستوى الشخصي من عقاب سياسي على تمرده واحتجاجه، وما تعرّض له الوطن – بصمته واستسلامه - من عقاب مماثل اجتماعيًا، وهو متحقق – بصورة عريضة في أجزاء كثيرة من السرد - عبر تدني الخدمات، وتفشي الفساد في كافة أجهزة الدولة، وسوء الأحوال المعيشية، حيث شظف العيش والفقير المدقع، إلخ...، مقابل صفوة (نخبة / حاشية) يتعمّن بهناء العيش ورغده، وسياسيًا - على الأقل شريحة كبيرة من أفرادها - بالقمع والترهيب والمصادرة والاعتقال، لمجرد أنهم عبّروا عن آرائهم، ومطالبهم بالحرية والعدالة وغيرها من حقوق مشروعة. وكأنّ أبناء الوطن يُعاقبون مرتين؛ اجتماعيًا، بالحرمان، وسياسيًا، بالاعتقال والإقصاء.

٢,٣. أشكال العقاب البدني والتفسي

ومن ثم تأخذ عين السارد / الأنا، عدسة كاميرا (مفتوحة على واقع مفعج دون تدخلات منه بتوجيهها) ترصد لكافة أشكال المعاقبة التي تجيزها السلطة – بحق وبدون وجه حق - كنوع من الردع والتأديب لحدوث الانضباط – الذي تأمله - وهو ما يصل إلى حالة من انسحاق ذات الضحية، وتماهيا مع جلادها، على نحو الشاب الأبيض الأمد، فبعد أن كان يُمارس عليه الضابط الجنس، وإذا كلمه أحد من أصدقاء المعسكر "يُجهش بالبكاء مثل طفل ضُبط متلبسًا" (العقاب: ص ٦٢) صار يتخذ من وضعيته هذه، وسيلة لاسترقاق الأخبار عن أوقات الإفراج والإجازات والمسامحة، ونقلها إلى زملائه، هكذا استطاعت السلطة أن تسحق الضحية امتثالاً لجلاده.

مقابل السلطة المائلة في المؤسسة العقابية، وكافة أوجه العقاب البدني والمعنوي للضحيا؛ حيث يسرد السارد الكثير من الحكايات عن شخصيات عوقبت عقابًا مُبالغًا فيه، على نحو ما حدث مع العمري سرجان، الذي فرّ من الخدمة "ليتبّع امرأة أحبها بجنون"، فقبض عليه، و"وضع في زنزانة القبو" ونفذ فيه حكم الإعدام من أجل العبرة. وبالمثل البدوي صلاح الذي كانت تهمته أنه "يبيع الخراف من دون ترخيص في العيد الكبير" (العقاب: ص ١٢١)، علاوة على العقاب القاسي الذي مُني به جندي دفن في الرمل إلى العنق، رأسه في مواجهة للشمس، وأحجار ثقيلة فوق صدره "لم يفعل شيئًا سوى أنه "عصى عقًا" (العقاب: ص، ٨٤) وهناك – أيضًا - الرغبة في التمرد والنضال على السلطة الرمز / الملك، والتي تحميها هذه الأجهزة الإيديولوجية ثم تنقض عليها – فيما بعد - في موقف يستوجب البحث والتساؤل. فالتاريخ الشخصي للسارد يتداخل مع التاريخ العام لنماذج من المناضلين: محليين (مثل المهدي بن بركة)، وعالميين (كالفيلسوف الفرنسي

"ريجيس دوبري" الذي اعتقل في بوليفيا لكونه صديقًا لتشي جيفارا) في إشارة إلى توحد النزعة العقابية لدى السلطات الاستبدادية على اختلاف أيديولوجياتها وهوياتها أيضًا.

وإن كان الأب - في المقابل - مُعجبًا بديموقراطية الغرب، فيردّد دومًا ليس نحن في سويسرا، وفي ذات الوقت يحب أمريكا؛ لأن الرؤساء يقتلون دون أن يؤدّي هذا "إلى الانتقام من الشعب كله" (العقاب: ص ١٤) وكأنه يضع تجربة مقتل الرئيس الأمريكي كينيدي، كشاهد على قدرة السُّلطة على الفصل بين الانتقام العام والعقاب الشخصي للمُتسبّب في الجرم، وهو ما نرى عكسه في المجتمعات العربيّة، صاحبة الأنساق الدينية التي تدعو إلى الفصل بين جريمة النفس وعقاب الآخرين كما في قوله تعالى: "وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى" (سورة فاطر: آية ١٨) - كإدانة مُضمرة لهذه السلطات - التي تميل إلى عقاب الجميع، تماشيًا مع ميراث شفاهي يحتكم لمبدأ "اضرب المربوط يخاف السائب"، فالأب بسلبيته أو شخصيته الضدّ، يرفض المقاومة العلنيّة، ويكتفي بالحديث والكلام، فيحلم بالاعتناق من الاستعباد بعدما سياسة الاستبداد والظلم، جعلت "الحياة خوفًا" ومع هذه الرغبة الشديدة والتوق للاعتناق إلا أنه لا يجد مناصًا غير الحلم "بنظام كما لدى دول الشمال" دون أن يتبع هذا الإسراف في الحلم أيّ فعلٍ مؤثّر.

العقاب بالحرمان لا يقتصر على عدم توفير وسائل معيشة صحيّة، ففي الحجاب كان كل شيء مهلكًا؛ الطعام، وحجرات النوم، والحمامات، وغيرها، وعندما انتقل إلى مدرسة أهرمومو، لم يختلف الأمر كثيرًا. فالسياسة العقابية واحدة، تلتزم شعارًا واحدًا "يجب أن يُعذّبوا" كما صرّح عقًا، بل الحرمان والعقاب يصل إلى "تخييط الجيوب"، ففي المكان الجديد "لا مجال لوضع الأيدي في الجيوب، هذا ممنوع تمامًا" كما أن الأفعال العادية في الحياة، لم يعد لها وجود داخل المعسكر، فعلى لسان البطل يقول "هنا لا نتجول، لا نتسكّع، لا نمشي، كل يجب أن تقوم به عدوًا. من يتمشّ يُعاقب بأسبوع من الحبس" (العقاب: ص ١١٨). كما أن للعقاب أشكالًا مُختلفة بسبب وبدون سبب. وقد تتخذ السلطة من حوادث عَرَضِيَّة ذريعةً للعقاب، فعندما كسر زجاج نافذة مسكن الكومندان، يتساءل: "من فعل هذا؟"، فلا يجب أحد، يصيح: "لا أريد أن أعرف مَنْ هو المُذنب؛ يجب أن ير إقب بعضكم بعضًا، هذا التهاون سيعاقبُ بالعرض لأربع ساعات مدة أسبوع. هذا مجرد عينة لما يمكنني أن أسومكم". ومنها وسائل العقاب "بناء سور من أجل لا شيء؟ سوى ممارسة مجانية لسوء المعاملة" (ص، ٥٧). فكما يقول الكومندان أعبابو: أنتم لا وجود لكم، أنتم رقم تسجيل. أملك كل الحقوق عليكم، ولا حقّ لكم" (العقاب: ص ٥٩).

تفترض كتابات الذات (بصفة عامة) أن يكون هناك تطابق (ما) بين هوية مؤلف العمل (الذي يُدرج اسمه على الغلاف الخارجي، كمحدد أولي) وبين هوية السارد أو الشخصية في الحكاية^{٢٢}، وهو ما يجعل من الأهمية بمكان تحري هوية المؤلف (ومن ضمنها الاسم الشخصي) داخل النص السيري، حيث أن الاسم العلم (الشخصي) لكاتب النص السيري (سيرة ذاتية و/ أو رواية سيرة ذاتية، ... إلخ) داخل النص - باعتباره العلامة الوحيدة (بلا ريب) التي تحيل إلى شخص واقعي - يُعطي مرجعيّةً يمكن التحقق منها في الواقع المرجعي. وبالنسبة للقارئ يؤدّي - كما يقول لوجون - إلى اختراق "الحاجز الفاصل بين النص وخارج النص"^{٢٣}.

^{٢٢} . فيليب لوجون، السيرة الذاتية الميثاق والتاريخ الأدبي، مترجم: عمر حلي (الدار البيضاء- المغرب: المركز الثقافي العربي، الطبعة ١، ١٩٩٤)، ٣٥.

^{٢٣} . لوجون، السيرة الذاتية، مترجم: عمر حلي، ٣٦.

وإذا كان جيرار جينيت يؤكد - من جانب آخر - أن: "إثبات اسم المؤلف يصبح فعلاً دالاً أكثر عندما يتعلّق الأمر بالسيرة الذاتية خاصّة؛ لأنه يكون حينئذ جزءاً من العقد المقام بين المؤلف والقارئ". وقد أولى نقاد الكتابات السيرة ذاتية الأمر عناية خاصة في دراسة جانب الهوية المتعلّق بمؤلف العمل، وتعيينه بثلاثة مُحدّدات هي: الاسم والجسد والسيرة. وبمقتضى هذا الحضور الاسم العلم، تُكسر حالة التّمويه والتباعد بين ذات المؤلف وذات راويه أو بطله، وهو ما يخلق حالة من الشّغف لتتبع مسيرة هذا الذي ينطبق اسمه على الغلاف الخارجي، فإننا - مع الأسف - في مروية "العقاب" لا نجد اسم العلم - العائد على المؤلف الخارجي - واضحاً داخل النص.

فالبطل الذي هو الرّاوي في الوقت ذاته يحمل رقمًا، كما هي السياسة التي تفرضها المؤسسة العقابية، كتجربده من الهوية وطمس ملامحها، والعمل على تجهيلها، الإشارة الوحيدة - وغير الصريحة - لورود اسم العلم هنا، هو عندما يعاقب بالإفشاء عن اسم صديق، فكل شخص يعاقب بعدد حروف اسمه، فيقول إن عدد حروف اسمه عشرة، ولو حذفنا أَل التعريف في الطاهر، لاكتشفنا أن الاسم متطابق مع عدد الحروف. الغفلية بعدم ذكر الاسم الحقيقي أو اسم العلم للسارد أو الشخصية المحكي عنها، وإحلال الرقم محله، هو نتاج الممارسات القمعية التي تقوم بها السُلطة ضدّ المُعاقبين. ومن ثمّ تعمد إلى تجربده من هويته ووجوده، وتسلبه ذاته، فيصير مجرد رقم، "ورقم تسجيله هو ١٠٣٦٦، معاقب من ضمن "معاقبي صاحب الجلالة".

في مقابل تغفيل اسم الضحية، يكون ثمة إعلان (و/ أو إعلاء) من ذات الجلّاد. بحضور اسمه العلم، وسلطاته، فما إن يدخل السّجن يقول له عقاً "اسمي عقاً؛ أنا من يحكم هنا، لا جودان شيف عقاً. لا تنس هذا الاسم"، نفس الشيء يتكرّر بصوت الكومندان أعبابو: "اسمي كومندان أعبابو. أنا قائد المعسكر. أراقب كلّ شيء". (العقاب: ص ٥٩). بل تتردد أسماء معظم القوّاد بمن فيهم "الجنرال محمد أوفير" باعتباره "يد الملك الباطشة التي يحركها لتبطش وتعبث بكل من تسول له نفسه المعارضة" (العقاب: ص، ص ٢٥، ٢٦).

الحضور الثاني لهوية أصحاب السلطة، عبر الجسد، فيبرع السارد في تقديم وصفٍ دقيقٍ لتكوين الجسد، وهو ما يكشف عن حضور طاعٍ له، سواء باسم العلم أو بالصفات الجسدية، مقابل تغفيل وتهميش للأخر (المعتقلين)، الذين يحضرون مجردين من هوياتهم، فلا أسماء علم، ولا صفات جسدية، وإنما مجرد أرقام، وأجساد منزوية ومنسحقة من فعل التعذيب. فيصف السارد القائد محمد أعبابو في أكثر من موضع هكذا: "أعبابو رجل ربعة، قوي البنية، عيناه برّاقتان، واثق الخطوة، نظرة حادة وقاسية، من دون تردّد" (ص ٦٠) وفي موضوع آخر من النص يقول عنه: "متهوّر وحامي الطبع. حازم ولا إنساني، قاسٍ وعنيف. جندي يطمح إلى أن يصير أسطورة. إنه قبيلة موقوتة" (العقاب: ص ٧٧)

ومن فعل التنكيل أو التعذيب الواقع على الدّات السّاردة خاصّة بعد شعوره بأنّه صار شخصاً آخر، لدرجة أنه يشعر بالانكماش، إذ "صار قصيراً"، وهو ما يأخذه في درب من الاغتراب عن الذات: "أقرّ أنني صرتُ شخصاً آخر، يجب أن أصمد في هذا الموقف، وإلا فإنني سأهلك، ما يحصل لي يعني شخصاً آخر، أعيره اسمي، لست سوى بديل، ظلّ، خيال (...). أكرر لنفسني: ليس أنا، ليس أنا. أنا. أنا حسّسُ جمجمتي حيث تشكّلت قشور من دم متخبّر. الآخر حاضر. اليد التي تنزلق فوق الجمجمة ليست يدي، أنارجح، أنزاح نحو مياه أخرى، لم أعد هنا، أمثّلُ عليّ مشهداً ساخراً، دراما يستحسنُ فيها الضحك،

أعدو وأجتهد في أن أطلع من جلدي الذي يقاوم. أتلقى ضربة... " (العقاب: ص ٤١). ومن ثم تأتي الكتابة وكأنها بديل لاستعادة هذه الذات التي سُحقت بفعل السُلطة، وممارساتها القمعية، سواء العقابية المادية أو المعنوية.

خاتمة

تبنت الدراسة منذ افتراضاتها الأولى محاولة التعامل مع التداخلات التي فرضتها طبيعة النوع السير ذاتي أو كتابات الذات، والبحث عن الأنواع الجديدة التي تولدت في المنطقة البينية بين السيرة الذاتية والرواية، استطاعت الدراسة من خلال مروية العقاب للطاهر بن جلون، الكشف عن تداخلات التخيلي والسيرى داخل المروية الواحدة، عبر استكشاف عناصر السير ذاتي التي مررها الراوي في مرويته، كالعنوان وتطابق الهويات، والاسم الشخصي، والتاريخ الشخصي، وغيرها من عناصر، وهو يؤكد وجهة النظر التي تبناه الكتاب / الدراسة منذ مقدمته (ها)؛ القائلة بأن الرواية لم تعد ذلك النص المغلق على حدوده، بل تجاوزها، فصار مفتوحاً على أجناسٍ متعدّدة قريبة كالسيرة والمذكرات واليوميات أو حتى بعيدة كالتحقيق والدراسات النقدية (كما في محاولات عبد الفتاح كيليطو)، وقابلاً لأن يُقدّم في المنطقة البينية؛ بين الرواية؛ بما توفّره من إمكانات التخيل، والسيرة بما تعود إليه من حقائق مرجعية، نصّاً في المنطقة البينية / الفاصلة، يمتح (النص الجديد) من صفات الجنسَيْن معاً، فبقدر ما يأخذ من التخيل رحابته ويستعير آلياته في الوصف، ويعتمد بنيتة الزمانية والمكانية في انتقالاته ومراوحاته بين الماضي والحاضر، فإنه يستحضر العناصر السير ذاتية، ويوظفها داخل بنية النص، مُضيفاً عليها بُعداً تخيلياً يعوّض به النقص الناتج عن فعل الاستعادة الذي قوامه الذاكرة، بما تتصف به من وهن وضعف وخرق أيضاً.

المصادر والمراجع

أولاً المصادر:

القرآن الكريم

بن جلون، الطاهر. (٢٠١٨). *العقاب: سيرة روائية*، مترجم: مصطفى الوريغلي. (ط ١)، بيروت، المركز الثقافي العربي.

المراجع العربية والأجنبية

الأسود، صادق. (د.ت). *علم الاجتماع السياسي أسسه، وأبعاده*. العراق: جامعة بغداد، كلية العلوم السياسية.

أوفقيير، فاطمة. (١٩٩٩). *السجينة* (ط ١)، مترجم: غادة موسى الحسيني. بيروت، الجديد.

بلعابد، عبد الحق. (٢٠٠٨). *عتبات جبرار جينيت من النص إلى المناص* (ط ١). الأردن، الدار العربية للعلوم ناشرون، ومنشورات الاختلاف.

تودوروف، تزفيتان (١٩٨٧). *الشعرية* (ط ١)، ترجمة: شكري المبخوت- رجا بن سلامة. المغرب: دار توبقال للنشر.

جينيت، جبرار (١٩٩٧). *خطاب الحكاية بحث في المنهج* (ط ٢). ترجمة: محمد معتصم - عمر الأزدي. القاهرة: المشروع القومي للترجمة، عدد (١٠).

الشحات، محمد (٢٠٠٠). *بلاغة الراوي طرائق السرد في روايات محمد البساطي* (ط ١). القاهرة: كتابات نقدية، الهيئة العامة لقصور الثقافة، عدد (١١١).

طه بدر، عبد المحسن. *تطور الرواية الحديثة في مصر* ١٨٣٨-١٨٧٠. القاهرة: دار المعارف، سلسلة مكتبة الدراسات الأدبية، عدد (٣٢)، الطبعة ٥، ١٩٩٢.

فاضل، يوسف. (٢٠١٣). *طائر أزرق يحلق معي* (ط ١). بيروت: دار الآداب.

فوكو، ميشيل. (١٩٩٠). *المراقبة والمعاقبة: ولادة السجن* (ط ١). ترجمة: على مقلد، مراجعة وتقديم: مطاوع صفدي. بيروت، مركز الإنماء القومي.

فيرجينا وولوف وآخرون (٢٠١٩). *اكتمال العالم الأدب - المعرفة - السعادة*. ترجمة: لطفية الدليبي (ط ١). سوريا، دار المدى.

لوجون، فيليب. (١٩٩٤). *السيرة الذاتية الميثاق والتاريخ الأدبي*. ترجمة: عمر حلي. (ط ١). الدار البيضاء- المغرب: المركز الثقافي العربي.

مرتاض، عبد الملك. (١٩٩٨). *في نظرية الرواية، بحث في تقنيات السرد* (ط ١). الكويت: سلسلة عالم المعرفة، المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب.

المرزوقي، أحمد (٢٠١٢). *تزممارت الزنزانة رقم ١٠*. (ط ١). الدار البيضاء - المغرب "المركز الثقافي العربي".

مهبوب، محمد آيت (٢٠١٦). *الرواية السيرة الذاتية في الأدب العربي*. (ط ١). الأردن، دار كنوز المعرفة للنشر والتوزيع.

Kaynakça

Awwalan al-Maşādir

al-Qur'ān al-Karīm.

Ban Jallūn, al-Ṭāḥir. (2018). *al-Iqāb: Sīrah Riwāiyyah*, Mutarjim: Muṣṭafā. Waryaghī, (Ṭ 1) Bayrūt al-Markaz al-Thaqāfi al-'Arabī.

al-Marāji' al-Arabiyyah wa al-Ajnabiyyah

Aswad, Şādiq. (D. TH) *'Ilm al-Ijtīmā' al-Siyāsī Ususuḥu, ve Ab'āduhu*. al-'Irāq: Jāmiyah Baghdād, Kulliyah al-'Ulum al-Siyasiyyah.

Ufqīr, Fātimah. *al-Sajīnah* (Ṭ 1), Mutarjim: Ghādeh Mūsā al-Ḥusayn, Bayrūt, al-Jadīd.

Bil'ābid, 'Abdilhaqq. (2008). *Atabātu Jīrar Jīnīt min al-Nāşş ilā al-Manāş* (Ṭ 1). al-Urdun, al-Dār al-'Arabiyyah li al-Ulūm Nāshirūn, wa Manshurāt al-Ikhtilāf.

Tūdūrūf Tizifītān (1987). *al-Sh'ariyyah* (Ṭ 1), Tarjamah: Shukr al-Mabkhūt ve Rajā bin Salamah. al-Maghrib: Dār Tūbqāl li al-Nashr.

Jīnīt Jīrar (1997). *Khitāb al-Ḥikāyah Bahth fī al-Manhaj* (Ṭ 2). Tarjamah: Muḥammad Mu'tasim wa 'Umar al-Azdī al-Qāhirah: al-Mashrū al-Qawmī li al-Tarjamah, 'Adad (10).

Shahhāt Muḥammad (2000). *Balāghah al-Rāwī Ṭarāiqi al-Sard fī Riwāyāt Muhammad al-Busātī* (Ṭ 1). al-Qāhirah: Kitabāt al-Naqdiyyah, al-Hay'ah 'Āmmah li Quşūr al-Saqāfah, 'Adad (111).

Tāhā Badr, 'Abd al-Muḥsin. *Taṭawwur al-Riwāyah al-Hadīthah fī al-Miṣr 1838-1870*. al-Qāhirah: Dār al-Ma'ārif Silsilah Maktabah al-Dirāsah al-Adabiyyah, Adad (32), al-Tab'ah 5, 1992.

Fādīl, Yūsuf. (2013). *Tāir Ezraḡ Yuḥalliqu Ma'ī* (Ṭ 1). Bayrūt: Dār al-Ādāb.

Fūkū, Mişil (1990). *al-Murāqabah wa al-Muāqabah: Wilādah al-Sijn* (Ṭ 1). Tarjamah: Alī Maqlid, Murācaah wa Taqdīm: Mutāwa' Şafdī. Bayrūt, Markaz al-Inmā' al-Qawmī.

Firjīnā Wūlf wa Ākharūn (2019). *Iktimāl al-'Ālam al-Adab - al-M'arifah al-Saādah*. Tarjamah: Luṭfiyyah al-Dalīmī (Ṭ 1). Suriyā, Dār al-Madā.

Murtāḡ, Abd al-Mālik. (1998). *Fī Naẓariyyah al-Riwāyah, Bahthun fī Tiqniyāt al-Sard*. (1 T). al-Quwayt: Silsilah 'Ālam al-M'arifah, al-Majlis al-Waṭanī li al-Saqāfah wa al-Funūn wa al-Ādāb.

al-Marzūqī, Aḥmad (2012). *Tazmamārt al-Zinzānah Raqm 10*. (Ṭ 1). al-Dār al-Bayḡā – al-Maghrib al-Markaz al-Saqāfi al-Arabī.

Mayhūb, Muḥammad Āyat (2016). *al-Riwāyah al-Sīrah al-Dhātīyyah fī al-Adab al-'Arabī*. (Ṭ 1). al-Urdun, Dār Kunūz al-M'arifah li al-Nashr wa al-Tawzī'.

Lūjūn, Fīlib. (1994). *al-Sīrah al-Dhātīyyah al-Misāq wa al-Tārīh al-Adabī*. Tarjamah: 'Umar Ḥillī. (Ṭ 1). al-Dār al-Bayḡā al-Maghrib: al-Markaz al-Saqāfi al-'Arabī.